

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

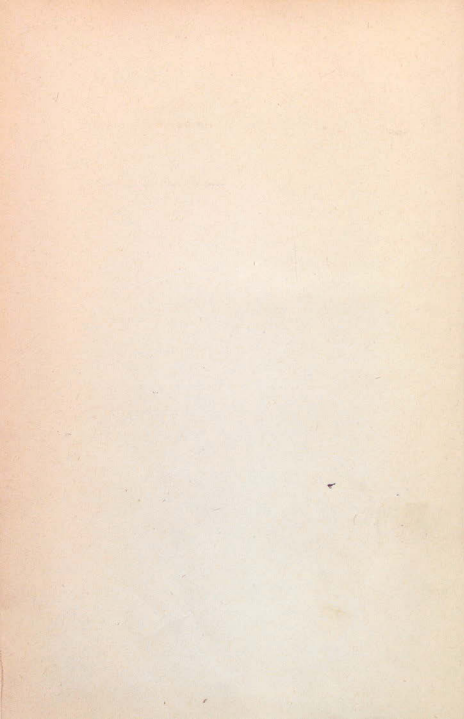
Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

LEn

2099

1999

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԽՕՍԲ

ԵՐԵՄԻԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՎԱՆՆԵՑԻՈՅ ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆՑ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԵՌՓԱՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Տ. ԴԷՈՐԴԱՅ Դ.
ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ
Տ. ԵՍԱՇԵԱՅ ԱՐԲ-ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Ի ՊԱՏՐԻԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԲԻԺԱՆԴԻՈՆԻ
ԽՐԻՄԵԱՆ ՄԿՐՏԻԶ ԱՐԲ-ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ

1872. — ՌԵԻԱ

42099-60

2B 2405

ՈՒՂԵՐԶ

Որ ճեմէի 'ի Հայաստան սրտիւ 'ի լաց ,
Եւ սիրեցի գրել զբան զհայրենեաց ,
Կոչել ձայնիւ հայրենաւորս անդ 'ի շիրմաց ,
Զի սրբեացն զաղի արտօսք յիմոց աչաց :

Մինչ վաստակեալ հասի յախունս Վոսիտրի ,
Եւ վարանեալ իբրեւ պանդուխտ թափառէի ,
Ո՛հ , սուգ առեալ Երեմիասս հառաչէի ,
Մի թէ չմնաց ոք աղագաւթ յիմում տոհմի :

Ո՛վ արգ լիցի ինձ մեկեւնոս սրտիւ յօծար ,
Որ զհայրենեաց սիրոյ կտակս 'ի քիրտն արդար ,
Հանցէ 'ի լոյս հայկազարմից սիրողաբար ,
Զի ծանկցեն զարարս նախնեաց դարուց 'ի դարս :

Պետն 'ի տոհմէն Պալեան մեծ պէյ Յակոբ ճարտար ,
Ի շառաւիղէ հայկազարմից , վեհ բարերար ,
Ի յաղագաւթս միայն գտաւ գործոյս սատար ,
Ազնուութեան և մեծութեան հասեալ կատար :

Հայրենաւոր վեհ ՄեկեւնԱՍԴ ներբողեացիս ,
Ընդ այնոցիկ , որք սիրեցին զհայրենիս ,
Զորս յանուանէ 'ի գիրս այսմիկ ևս յիշեցի ,
Եւ դու յաւերժ միշտ ընդ նոսին մեծ եղիցիս :

ԲԱՆՆ ԱՌԱՋԻՆ

ԱՌ ՀԱՄՕՐԷՆ ՀԱՅՈՐԴԻՄ :

Մինչ 'ի 1867 ամին 'ի Ծովաց աշխարհէն ելեալ , 'ի 1868 ամի 'ի 5 Յունվարի հասի 'ի վասպուրական 'ի բնագաւառ հայրենի աշխարհն իմ , կալայ անդ զամիսս ինն օթեւանս 'ի մենաստան վարագայ . զի անտի դէմ եղեալ էաք դիմել 'ի գերագահ աթոռն սուրբ Լճմիածնի : Աղէտք և անձկութիւնք հայրենեացս , որք յանդիման լեալ էին աչացս ընդ ջրջերն իմում շուրջ զգաւառօքն Հայաստանի , ընդ որս 'ի խոր խոցեալ էին զսիրտ իմ , որք մինչ զի զչորս օր միայն թոյլ տային ինձ հանդիստ առնուլ 'ի բոյն բնիկ հայրենեացս ընդ հովանեօք ծաղկաւէտ լերինն վարագայ , ուր հայրենիք հանդերձ համարէն գեղեցկութեամբ իւրով յանդիման լինէր աչացս . անդ խանդաղատէի , գորովէի և մայէի 'ի գութ և 'ի սէր հայրենեաց և չգտեալ զայլ ինչ հնար և չհանդուրժեալ աղէտիցն յոլովութեան խորհեցայ երկաթեայ գրչաւ սրբել զվերս Հայաստանի և սեաւ մելանաւ դնել սպեղանիս 'ի վերայ կարմրաներկեալ խոցուածոց նորա Ուստի 'ի յիններրորդի Յունվարի ամսոյն . յորում աւուր ծնեալ էի 'ի սուրբ աւագանէն . սկիզբն արարի ծնանել 'ի մտաց իմոց զբանս և գրել կարգաւ զբանս և երկու երրորդ գլուխս բանից վասն

Հայրենասիրութեան Հայոց . և հասեալ յաւարտ
կնքեցի զբանս իմ 'ի 13 յՕդատառս 'ի նոյն ամի .
իսկ յանցելում ամի 'ի հալածանաց Սեբաստիոյ
իրբեւ . վտարանդի հասեալ 'ի Բիւզանդիոն , ետու
զգուշնաքեայ վաստակն իմ 'ի ակազ գրոշմել :

Ի ջան վաստակոյս չեղէ ապաստան 'ի ճարտա-
րութիւն մարդկեղէն մտաց , այլ զանիւ մտաց իմոց
ուղղեալ 'ի յիմաստութիւն աստուածեղէն գիտու-
թեան , կալայ զառաջնորդ բանից և խորհրդոց ի-
մոց զՀովն սուրբ , որ անսպառ անբիւրն է ամե-
նայն հանճարոյ , խորհրդոյ և իմաստութեան , յոյմէ
ուխտիւք խնդրեցի շնորհել մտաց իմոց բղխել զբանս
բարիս վասն հայրենեաց և ասել կարգաւ զգործս
առաքինի նահապետաց , թագաւորաց , իշխանաց
'ի մարզս և 'ի գատախարակութիւն հայասեռ ման-
կրոցս , գործովք և կենդանի օրինակօք առաքի-
նեայն կրթել զնոսա 'ի բարի վարս հայրենասիրաց
աշխարհիս մերոյ , եկեղեցականացն ասեմ և աշխար-
հականաց , որք արեամբ չափ ճգնեալ նահատակե-
ցան 'ի վերայ հայրենի օրինաց և աշխարհաց , պահե-
ցին զազգ և զպետութիւն հայրենի 'ի մի անդուծիւն
սիրոյ անվեհեր արութեամբ , թողլով մեզ անյինջ
յիշատակ զկեանս և զվարս հայրենասիրութեան
իւրեանց . ջանացայ ըստ կարի իմում խորհեցուցանել
զորդիս Հայկայ 'ի հայրենադաւ և 'ի վատարարոյ
արանց , զազգատեաց գործս նոցա համառօտելով
'ի սոյն :

Առ վշտին հայրենեաց թողի զհամբ ըւութիւն
մտաց իմոց , ազազակեցի բարձրաձայն , գիտացի թէ
ես ինձէն միայնակ չլօսեմ զբազմահարում վէրս

Հայրենեաց խնայ բուժել, փութացայ իրրեւ փող աւագափող կոչել առ վիրաւորն զամենայն որդիս Թորգոմայ, ուժգին ձայնիւ գոչեցի աղաղակեցի Հայցելով 'ի Հայրենասիրաց փողովս Հայրենասիրութեան ճեպել արագել առ հարուածեալն Հայաստան առ 'ի սրբել զնա 'ի վիրաց անտի իրրեւ բժիշկ ճարտար, զի մի թանկագին կեանք նորա նեղեալ 'ի վիրաց անտի վախճանեացի ընդունայն և մի բարցձի անուն ազգատոհմի նորա յերկրէն կենդանեացս այլ կրկին ընձուղեալ արձակեացէ ոստս մեծամեծս և ամբութիւն հաստատութեան տոհմի նորա կացցէ և քննացցէ ընդ արեւու յազգէ մինչեւ յազգ:

Արդ՝ որք բնակեալդ էք 'ի յրնդարձակութիւն գրախաավայր Հայաստան աշխարհի, և որք արտաքոյ էք սահմանաց նորա 'ի վայրս պանդխտութեան սերճացեալ կամ տառապեալ, գուք ամենեքեան, հարք և եղբարք իմ, արք, կանայք, ծերք, տղայք, երիտասարդք և կուսանք՝ տուք ինձ այսօր զլսելիս ձեր, լուարուք ինձ, լուարուք, զի պարկեշտս բարբառ իմ, և բաշխեմ զբարբառ իմ որդւոցդ Հայկայ, եթէ ակորթիցէք և լուիցէք ինձ զբարութիւնս երկրի կերիջիք, և զկեանս յաւիտենականս ժառանգիցէք: Մի անյօդ, աննշան և անզօր թուիցեն ձեզ ձայնքս, այլ յոյժ յօդաւոր, նշանաւոր և զօրաւոր, և զհօլով իմաստիցս յայտնաւոր, ուստի որք սիրեն 'ի մանկութենէ լսել զբանս արդահատանաց 'ի վերայ հայրենեաց, լուիցեն զի ահա տրուպ ձայնս այսօր իրրեւ զձայն յանապատի բարբառոյ աղաղակէ և հասանէ առ ամենեւեան, որք կրեն զանուն Հայկայ և Արամայ, առէք զբանս իմ 'ի

ձեզ . զի իբրեւ զմեզր քաղցրասցի 'ի կոկորդա ձեր :

Գնանցի վասն ամենայն հասակի լսելեաց գիւրամատոյց և վասն ամենայն մտաց հեշտրնկալ առնելոյ զպարզ ոճն հայկական ընտրեցի . զի ընթերցողք գիւրաւ յուշի կալցեն զբանս իմաստից . նախ 'ի յառաջին գլխոյն սկսեալ մինչեւ ցհինգերորդ . գլուխն աշխարհիկ ոճով շարակարգեցի զբանս , յորոց տալաւ առ տակաւ զմասնիկս և զդարձաւածս հոլովմանց աշխարհիկ ոճին յառաւեալ 'ի վեցերորդ գլուխն մուծի զոճ բանիս 'ի գեղեցիկ դպրութիւնս նախնեաց , որովք վարեցայ մինչեւ 'ի վախճան մատենիս զի ուսումնատենչ վերծանողք զնախնեաց ընդ նորոյս համեմատեալ գիտացեն զչափ վսեմութեան նախնի դրութեան . և իզձ լիցին նոքօք երկասիրել զմատենս . յորոց մերաջնեայ մանկութն գամ քան զգամ վարժեալ 'ի նոյն , նորոգ ամալլ զարդարեացն զդպրութիւն Արամայօս լեզուիս 'ի պարճանս ազգիս :

Զբաժանմունս գլխոց , յօդուածոց և պարբերութեանց փոխանակ գրելոյ դաս առաջին , դաս երկրորդ և երրորդ , գրեցաք գլուխ առաջին , յօդուած առաջին , երկրորդ և երրորդ . վասն զի կամք կտակ և յօժարութիւն սրտի իմոյ է տալ զսա յընթերցումն , ոչ միայն հասակաւ կատարելոյ և հմտագունից . այլ մանաւանդ առաջի տունել մատաղերամ մանկանց իբրեւ քաղցրալոս դասագիրք , զի 'ի յանտիական տիոց անտի փոյթ կալցեն մանկունք տպաւորել 'ի միտս իւրեանց զսէր և զխանդ հայրենեաց մինչդեռ յաճախեն ոտք նոցա 'ի դպրոցս : Ռատի ամենայն

վատահումեամբ խնդիր իմ է 'ի հայրենասէր հայ-
րապետաց, առաջնորդաց և վարժապետաց ազգիս,
զի աննախանձ հոգւով փոյթ կալցեն զմատենան իւ-
րեւ հայրենաւանդ բարոյական դասազիրք մու-
ծանել 'ի դպրոցս 'ի դաստիարակութիւն մանկանց -
Հայաստանի, զի աճեացին սովաւ 'ի գիտութիւն 'ի
հայրենասիրութիւն, որով զօրացեալք և զուար-
թացեալք պաղաքերք լինիցին և պտուղ նոցա կացցէ
յաւիտեան:

Զբարեռք նախանձ հայրենեացս նախանձեալ
ըստ կարի իմում հոտուցի զպարտին իմ առ նա -
'ի դութ և 'ի սէր նորա թերեւս ուրեք ուրեք
անցի ըստ հափ ուղղադատութեան մտաց, եռան-
դին հայրենասիրութեան վարեալ քանթէ բանիւ-
մի երբէք պախարակեցի եռանդս այս, այլ գո-
վելով գովեցի գեղեցիկ յանդգնութիւնս, զի 'ի
բազմաժամանակեայ և 'ի սաստիկ խոցուածոց վի-
րացն Հայաստանի և իմ ուժգին ցոլացան ար-
տաքս արձագանք 'ի սրտէս, զի թէ սիրտ իմ լռէր
թերեւս քարինք Հայաստանի աղաղակէին:

Արդ՝ որդիք Հայկայ, որք զբանս իմ իրրեւ
անջինջ կնիկ տպաւորէք 'ի խորս սրտից ձերոց, և
զիմաստիցն առնուք զճաշակն, զնժգեհն և զտրուպ
զերեմիանն ձեր մի մոռանայք, այլ յիշեցէք 'ի բարի
մաղթանս ձեր. որ կամս աւասիկ վառեալ վարա-
նեալ 'ի վիշտս հայրենեաց իմոց, որում այց արասցէ
Տէր ըստ մեծի սղորմութեան իւրում:

Մատենան այս իրրեւ զմահարձան յիշատակի աղ-
գատահմին իմոյ կացցէ 'ի մէջ Հայաստան աշխարհի,
սովաւ յիշեցիք զպապն իմ տէր Սարգիս քահանայն,

և 'ի Տէր Հանդուցեալ ծնողքն իմ Յարութիւն և Ան-
թառամն , զՀանդուցեալ զաւագ եղբայրն իմ զտէր
Մեղքեանդ եկի, զկենդանի եղբարսն իմ զՎրթանէս և
զԱրիստակէս վարդապետն , զաշխարհիկ եղբարսն
իմ, զԱւետիս զՊօղոս և Սեղբագ: Զսա նուիրեցի 'ի
փառս մեծին Աստուծոյ , 'ի պայծառութիւն և
կեղեցեացն Հայաստանի , 'ի սէր սուրբ տաճարին
Գէորգայ զօրավարին, որ 'ի Լիմ սուրբ անապատին,
յորում կրօնաւորեալ զամս ութն ուսայ զուսումն
սուրբ և ընկալայ զկարգ և զգաւազան վարապե-
տութեան :

ՅԱՆԿ

ԳԼՈՒԹ ՄԱՏԵՆԻՍ

ԳԼՈՒԹ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ .

ՅՕԴ. Ա. Հայրենասիրութիւն ընդհանրապէս .	1
ՅՕԴ. Բ. Հայրենասիրութիւն և հայրենիք .	10
ՅՕԴ. Գ. Պատմութիւն Հայոց և Հայրենասիրութիւն	18

ԳԼՈՒԹ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ ԱՇԽԱՐՀ ԵՆՆԴԵԱՆ ԵՒ ՄՆՆԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ .

ՅՕԴ. Ա. Հայաստան երկիր .	28
ՅՕԴ. Բ. Աշխարհ ծննդեան Հայոց .	38
ՅՕԴ. Գ. Աշխարհ աննդեան Հայոց .	45

ԳԼՈՒԹ ԵՐՐՈՐԴ

ԵՆՈՂՔ ԵՒ ՈՐԴԻՔ . ԱԶԳԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՔ .

ՅՕԴ. Ա. Ենողք և Որդիք .	49
ՅՕԴ. Բ. Ազգականք .	55
ՅՕԴ. Գ. Բարեկամք .	61

ԳԼՈՒԹ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱԶԳ. ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ .

ՅՕԴ. Ա. Ազգ .	63
ՅՕԴ. Բ. Ազգայնութիւն .	71
ՅՕԴ. Գ. Ժողովուրդ .	76

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԴԵՐՐՈՐԴ

ՈՒԽՏ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅ , ՀԱՅՐԱՊԵՏ , ՏԵՍՈՒՉ ՎԱՐ-
ԴԱՊԵՏ , ԲԱՀԱՆԱՅ .

ՅՕԴ. Ա. Հայրապետ .	81
ՅՕԴ. Բ. Եպիսկոպոս և Տեսուչ .	95
ՅՕԴ. Գ. Վարդապետ Քաչանայ և Այլք .	104

ԳԼՈՒԽ ՎԵՅԵՐՐՈՐԴ

ԿՐՕՆԻՔ , ԵԿԵՂԵՅԻ ԵՒ ՎԱՆՕՐԱՅՔ .

ՅՕԴ. Ա. Կրօնք .	114
ՅՕԴ. Բ. Եկեղեցի .	126
ՅՕԴ. Գ. Վանօրայք .	141

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹԵՐՐՈՐԴ

ՆԱՀԱՊԵՏՔ , ԹԱԳԱԽՈՐՔ ԵՒ ԻՇԽԱՆՔ .

ՅՕԴ. Ա. Նահապետ .	157
ՅՕԴ. Բ. Թաղաւորք .	168
ՅՍԴ. Գ. Իշխանք .	177

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹԵՐՐՈՐԴ

ԼԵՋՈՒ , ԴՊՐՈՒԹԻԻՆ ԵՒ ԳԻՐ .

ՅՕԴ. Ա. Լեզու .	185
ՅՕԴ. Բ. Դպրութիւն .	194
ՅՕԴ. Գ. Գիր .	205

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՐՐՈՐԴ

ԻՄԱՍՏԱՍԷՐՔ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՔ , ԸՆԹԵՐՅՈՂՔ
ԵՒ ՎԻՊԱՍԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԵՂԻՐՔ .

ՅՕԴ. Ա. Իմաստասէրք և Մատենադիրք .	215
ՅՕԴ. Բ. Ընթերցողք և Վիպասանք .	222
ՅՕԴ. Գ. Բանաստեղծք .	228

ԳԼՈՒԽ ՏՄԱՆԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՏԱՌԻԹԻՒՆՔ, ՁԻՐՔ ԵՒ ԱՌՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ.

ՅՕԴ. Ա. Յատույթիւնք .	141
ՅՕԴ. Բ. Ձիւրք .	251
ՅՕԴ. Գ. Առվորութիւնք .	260

ԳԼՈՒԽ ՄԵՏԱՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ, ՈՍԿԵՐՔ, ԱՐՁԱՆՔ, ՏՕՆԱԽԱՐՈՒԹԻՒՆՔ, ՅԻՇԱՏԱԿՔ ԵՒ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՔ.

ՅՕԴ. Ա. Դերեզմանք, Ոսկերք և Արձանք .	271
ՅՕԴ. Բ. Տօնք և Յիշատակք .	279
ՅՕԴ. Գ. Աւանդութիւնք .	290

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՈՏԱՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ԼԵՐԻՆԴ, ՀՈՎԻՏՔ ԵՒ ԱՆՏԱՌՔ.

ՅՕԴ. Ա. Լերինք .	304
ՅՕԴ. Բ. Հովիտք .	314
ՅՕԴ. Գ. Անտառք .	321

ԳԼՈՒԽ ԵՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՐՈՐԴ (*)

ԴԱՇՏՈՐԱՅՔ, ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ, ԱՇԽԱՐՀԱՇԻՆՈՒԹԻՒՆ.

ՅՕԴ. Ա. Դաշտօրայք .	327
ՅՕԴ. Բ. Երկրագործութիւն .	336
ՅՕԴ. Գ. Աշխարհաշինութիւն .	346

ԳԼՈՒԽ ՁՈՐԵՔՏԱՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ՔԱՂԱՔՔ, ԱԻԱՆՔ ԵՒ ԳԻՒՂՔ 353

(*) Այցն զլուս ՚ի չարս զլիտց մատենիս, փոխանակ զնեւոյ ժԳ. սխալմամբ եղեալ է ժԳ :

ԳԼՈՒԽ ՀՆԳԵՏԱՍՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ՍԱՀՄԱՆՔ, ԲԵՐԴՔ ԵՒ ԱՄՈՒՐՔ ԱՊԱՍՏԱՆԱՅ .

ՅՕԴ. Ա. Սահմանք .	565
ՅՕԴ. Բ. Բերդք և Ամուրք Ապաստանայ .	575

ԳԼՈՒԽ ՎԵՇՏԱՍՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ՄՈՎՔ, ԼԻՃՔ, ԵՒ ԶՈՒՐՔ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ,

ԳԵՏՔ, ՎՏԱԿՔ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՔ .

ՅՕԴ. Ա. Մովք, Լիճք, և Զուրք Հանքային .	585
ՅՕԴ. Բ. Գետք, Վտակք և Աղբուրք .	591

ԳԼՈՒԽ ԵՕԹՆԵՒՏԱՍՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ՀԱՆՃԱՐ, ԳԻՒՏ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ .

ՅՕԴ. Ա. Գիտութիւն .	401
ՅՕԴ. Բ. Հանճար .	409
ՅՕԴ. Գ. Գիւտ և Արուեստ .	415

ԳԼՈՒԽ ՈՒԹՆԵՒՏԱՍՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ԽՈՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ, ԿԵՆՅԱՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ .

ՅՕԴ. Ա. Խորագիտութիւն .	422
ՅՕԴ. Բ. Կենցաղագիտութիւն .	451
ՅՕԴ. Գ. Քաղաքագիտութիւն կամ Քաղաքականութիւն	459

ԳԼՈՒԽ ԻՆՆԵՒՏԱՍՍԱՆԵՐՐՈՐԴ

ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ՕՏԱՐ ԱԶԻՍ, ՇԱՀԱ-

ԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ .

ՅՕԴ. Ա. Յարաբերութիւն ընդ օտար ազինս .	450
ՅՕԴ. Բ. Շահաբերութիւն .	458
ՅՕԴ. Գ. Վաճառականութիւն .	468

ԳԼՈՒԽ ՔՄԱՆԵՐՐՈՐԴ

ԿԵԱՆՔ, ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐԻՈՒԹԻՒՆ .

ՅՕԴ. Ա. Կեանք .	475
ՅՕԴ. Բ. Առողջութիւն .	479
ՅՕԴ. Գ. Արիութիւն .	489

ԳԼՈՒԽ ՔՄԱՆ ԵՒ ՄԷԿԵՐՐՈՐԴ

ԵՂԱՅՐՈՒԹԻՒՆ, ՄԷՐ ԵՒ ՄԻՈՒԹԻՒՆ .

ՅՕԴ. Ա. Եղբայրութիւն .	498
ՅՕԴ. Բ. Մէր .	504
ՅՕԴ. Գ. Միութիւն .	511

ԳԼՈՒԽ ՔՄԱՆ ԵՒ ԵՐԿՈՒՆԵՐՐՈՐԴ

ԱՆՅԵԱՂՆ ՀԱՅՈՅ, ՎԻՃԱԿ ՆԵՐԿԱՅԻՍ .

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՄ Ի ՎԵՐԱՅ

ԱՊԱԳԱՅԻՆ ՀԱՅՈՅ .

ՅՕԴ. Ա. Անցեալն Հայոց .	518
ՅՕԴ. Բ. Ներկայն Հայոց .	528
ՅՕԴ. Գ. Խորհրդական առած 'ի վերայ ապագային Հայոց .	540
ՄԱՂԹԱՆՔ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ .	548

ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ

« Սա (Արամ) այր աշխատասէր և ՀԱՅՐԵՆԱՍԷՐ
« եղեալ որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիր (Մար
« Աբաս Կատինայ) լաւ համարէր զմեռանելն ՚ի վե-
« ռայ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ քան թէ տեսանել զորդիս օտա-
« ղածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս և հարա-
« զատից արեան նորա տիրել արանց օտարաց :
Խորենացի . Գլուխ ԺԳ :

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

« Քո հայրենիք լիցի քեզ մեծ քան զընաւ ,
« Զաստի բարիս թէ նրմա զոհես է իրաւ ,
« Բնութեան է ազգ՝ հայրենի տանն ածել զութ ,
« Եւ գազանք զորջ ծննդեան սիրեն զխաւարչուտ :
« Մի ինչ բոլոր է հայրենիք , մի մարմին ,
« Եւ մեք անդամք , մի մի մարմին եմք նորին ,
« Մոլորի այր քաղաքացի թէ ուրոյն
« Կարծիցէ զանձն ՚ի տոհմակցաց ժողովոյն :
Քնար Հայկական . Նրես 214 :

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Հ Ա Յ Ո Յ

Գ Լ ՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԷՍ

1. Ո՛հ, թէ ինչպէս սրտի մտօք կղձայի՝ հայրենասիրութիւն իւր ճիշդ պարագայիւք նկարագրել, մի այնպիսի ողորքիչ և կենդանի գրչաւ, որպէս զի Հայոց սրտեր կարգային զայն, և ոչ թէ լեզուներ, բաղում մտածեցի, բաղում աշխատեցայ, և բաղում անդամ տարակուսեցայ. վասն զի ես ո՛չ այն արագադիր դպիրն էի, որ զօրէի զհայրենասիրութեան վսեմութիւն Հայոց սրտի վրայ անդամանդեայ գրըշաւ խորագոյնս քանդակել, որ յաւիտեան անջնջէ լի մնայ: Մտօք բնութեան անսահման Ովիհանոսին մէջ սլանալով՝ հայրենասիրութեան բնական ապացոյցներ ուզեցի յառաջ բերել. բայց միեւնոյն վայրկեանի մէջ խեղամտեցի թէ՛ բնական ապացոյցներ միայն կարող չեն հայրենասիրութեան բովանդակ վսեմութեան ճշգրիտ փկայ լինել: Ուստի բնութեան Արարչին, վերին իմաստութեան կողմն ուշադարցուցի, առանց վարանելու երկնից գերբնական ձայնին անապի, որ յերվնուստ անտի սրտիս բախման կպատասխանէր թէ՛-որդի մարդոյ երբէք

մի հաւատար, թէ՛ երկրածին ոք եթէ երկնային սիրոյ զեղմամբ տողորեալ, և ոգեւորեալ չէ, չէ, և չէ բաւական այն վսեմ առաքինութեան գաղափար մտաց մէջ դադարեալ. վասնդի սէր բնութեան Արարչէն կրղխի. հայրենասիրութիւն երկինքէն կիջնայ և սուրբ սրտերու մէջ կրնակի, և աշխարհ իւր բոլոր զօրութեամբ և բռնութեամբ զայն հայրենասիրի սրտէն չեն կարող ջնջել երբէք:

2. Այո՛, բնական սէր մի ունիմք մեր սրտին մէջ, որ իւր ձգողական ներքին զօրութեամբ մեր սիրտ մեղմէ յախշտակելով՝ յանկարծ հայրենեաց աշխարհ կտանէ, աւերակաց վրայ ողբալ կուտայ, և գեղեցկութեանց վրայ զմայլելի հրամայէ, առանց գերբնական սիրոյ ներդործիչ զօրութեան չէ և չէ երբէք. մոխր սիրոյ օրինաց խորութեան մէջ, բարձրացիր սիրոյ բոցավառ անսահման թեւերու վրայ, հուպ մերձեցիր էական լուսոյն, հոն կտեսնաս և կիմանաս թէ՛ սէրն ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ մի գերբնական բորբոք, և Աստուածային ծաւալումն որ միանգամ մարդոյս սրտի մէջ բորբոքելով, զայն մինչեւ ի գաղաթ վսեմութեան կրարձրացնէ: Նա սիրտ հրեղէն կուեննայ, հոգի Աստուածային, գործ գերմարդկային, քաջութիւն գիւցաղնական, յիշտտակ անմահ, երբ ճշմարիտ հայրենասէր է:

3. Բ՛վ չգիտեր թէ՛ դարերու շրջան արեգական ներքեւ հոյակապ մարդիկ յառաջ բերաւ, որքարտաքին կերպարանօք մարդ երեւէին՝ իսկ ներքին կերպարանօք հրեշտակ կամ Աստուած, որք հայրենասիրութեամբ վսեմացած անցան քան զբնական կարողութիւն մարդոյ, յօգուտ համօրէն

մարդկութեան և հայրենեաց դործեցին դործս մեծամեծս, քաջացան ի մարտս պատերազմի, խորաուկեցին զօրութիւն բռնաւորաց, և մարդկութեան սեբունդ փրկեցին եղիպատական շղթայներէն : Վասն որոյ՝ իրաւամբ և տաանց երկմտելու ժողովուրդք ՚ի մի ձայն զայնպիսիս՝ բարերարի, հայրենասիրի, հրեշտակի և Աստուծոյ անունով պատուեցին . վասնզի Աստուծոյ և հրեշտակի նմանէին : Քանզի մարդիկ ժամանակին այնմիկ աչօք խրեանց տեսին թէ սիրոյ բորբոք առաւել քան զառաւել արծարծեր էր նոցա սրտի մէջ . մարդիկ՝ որք ոչ բնչից կը խնայէին , ոչ մահուանէ կերկնչէին և ոչ յօգուտ ազգի և հայրենեաց դործելէ կը ազարէին . մարդիկ՝ որք զանձն ՚ի վերայ բարեկամաց դնել փառք համարէին, և արեամբ հայրենեաց դրօշ կրարձրացընէին, մարդիկ՝ որք զէնք կառնէին արդարութիւն, ճշմարտութիւն, և մարդոց իրաւունք պաշտպանելու :

Կ. Ո՛վ չգիտեր՝ այն մեծ մարդոց շատեր մեղպէս հասարակ մարդոցմէ ծնան և աշխարհ եկան , ով չգիտեր թէ շատերու մարմնոց քանակութիւն և ոյժ՝ հազիւ թէ մեր ուժին կհաւասարէր, շատեր ո՛չ հսկայ էին , և ոչ հսկայներէ ծնան , շատեր ո՛չ գեղեցիկ էին , և ոչ զօրաւոր . բայց բան մի կնկատուէր նոցա վրայ , որ հսկայներէ աւելի հսկայ , գեղեցիկներէն աւելի գեղեցիկ , և զօրաւորներէն աւելի զօրաւոր էր . սէր և հայրենասիրութիւն էր այն, որ նոցա սրտի մէջ հսկայացած գեղեցիկացեր և զօրացեր էր : Սէրն է հայրենասիրի միակ առաքինութիւն , սէրն է հայրենա-

սիրին հրամանահան և առաջնորդ. սէրն է որ հայրենասիրի սիրտ ընդարձակէ, բազուկ զօրացնէ, ընթացք փութացնէ, խնամք տարածէ, զազգ փրկէ, հայրենիք ազատէ : Եւ այս սէր երկրային չէ, այլ երկնային :

Ճ. Պատճառն ի՞նչ է արդեօք, որ սոյն սիրոյ եռանդն հանրածառալ եղած չէ ամեն մարդոց սրտի մէջ, վասն է՞ր շատեր սոյն վսեմ՝ առաքինութենէն մասն և բաժին չունին. ո՛հ ինչու համար հաղաբաց մէջ մէկ, բխրուց մէջ հազիւ երկուք գլտնուին, և անոնք աշխարհք և աիեղերք մի կարօժեն, անոնք երկրիս սիւն են, և մարդկութեան քաղաք ապաստանի. անոնք մահկանացու են, բայց գործքեր անմահ, անոնք սոսկ հոգեղէն էակ չեն, բայց մարմին ունենալնին տարակուսելի է. անոնց դոք երկիր շօշափէ, բայց նոցա սիրտ և գլուխ Աստուծոյ ձեռքին մէջն է : Եւ Աստուած սէր է, գլուխ պատուիրանին սէր է, լրումն օրինաց սէր է. ով որ հայրենասէր է, սիրոյ պատուիրան բովանդակ կատարէ, Աստուած սիրոյ լուսաճաճանչ անսպառ աղբիւրն է. մերձեցիր Աստուծոյ, ա՛րբ սոյն անապական բաժակէն, որպէսզի կարողանաս զԱստուած, զընկերդ, զհայրենիքդ և զհամօրէն մարդկութիւն սիրել. եթէ չմերձենաս Աստուծոյ, գերբնական սիրոյ ճաճանչ չտպաւորիր սրտիդ մէջ, չծաւալիր երակացդ մէջ. խաղաղ զուրկ մնաս հայրենասիրութենէ, հեռանաս եղբայրսիրութենէ, կը փախչիս մարդասիրութենէ, երես դարձունես Աստուածսիրութենէ. իբրեւ անբան անասուն բնական սիրով միայն կապրիս, և իբրեւ շարժական

տնդդ այ արձան մի երկրիս երես թաւայիս , երբ
գերբնական սէր չունիս , ո՛չ մարդասիրութիւն ,
ո՛չ հայրենասիրութիւն , և ո՛չ Աստուածսիրութիւն
կարող ես ունենալ երբէք :

6. Այո՛ պէտք է խոստովանիլ թէ՛ համօրէն
մարդկութիւն Աստուծոյ սիրոյ օրինաց ծնունդն է :
այո՛ նա իբրեւ որդի սիրելով զմեզ՝ համարձակու-
թիւն ապ մեզ հայր անուամբ կոչել զիւր անհրաժեշտ
մեծ անուն . այո՛ , ո՛չ միայն այս չափով՝ այլ
բազմատեսակ մարդասիրութեամբ պատուիրէ մեզ
համօրէն մարդկութիւն սիրել . բայց խնդիր է
թէ , արդեօք ո՞վ կարող է ամանց հայրենասի-
րութեան զմարդկութիւն սիրել , արդեօք նա որ
իւր հայր , մայր , զեղբայր և զազգականս ջիրէ , կա-
րող է՞ համարձակ ասել թէ՛ ես օտարներ սիրեմ , ան-
ժանօթներ և հեռաւորներ մարդասիրաբար խնա-
մեմ եայլն . եթէ համարձակի ասել , և ես հա-
մարձակապէս պատասխանեմ թէ , այդ մարդա-
սիրութիւն չէ , այլ մարդախաբութիւն :

Ես կհամոզուիմ զքեզ մարդասէր կոչել , երբ
տեսնամ թէ՛ դու քո ներքին և արտաքին բո-
լոր զօրութեամբդ և կարողութեամբդ հայրեն-
եացդ թէ բարոյական և թէ նիւթական զարգաց-
ման , յառաջագիմութեան՝ և ամէն կերպ բարօրու-
թեան կաշխատիս , ջանաս , ո՛չ ընչիցդ , և ո՛չ
անձինդ խնայես . այո՛ յայնժամ ասուգիւ համոզ-
ուիմ թէ՛ դու ո՛չ միայն հայրենասէր ես , այլ մար-
դասէր ես : Վասն զի յայտնի է ամենեցուն թէ՛
հայրենեաց ամէն կերպ յառաջագիմութիւն ո՛չ թէ
միայն հայոց ազգին օգտակար և շահաւէտ է , որուն

մէջ ծնած և կեցած ես , այլ թէ հանուր աշխարհի և հանուր մարդկութեան . վասնղի երբ մէկ միտք դնէ բնական և իմաստասիրական գիւտերով զազգն հարստացնել և փառաւորել . յանկարծ կանանայ թէ հանուր աշխարհի և հանուր մարդկութեան օգուտ բերելով՝ հայրենասիրի և մարդասիրի պարտք միանդամայն կատարած է . ինչպէս Գոլոմպոս Սպանիացւոց համար միայն ուզեց Ամերիգայ գրտնալ . բայց հիմայ նորա գիւտ համայն աշխարհի և համայն մարդկութեան օգտաւէտ եղաւ . նոյնպէս Կիւթենպէրլիի գիւտ՝ ոչ միայն իւր ազգին , այլ համբռն ազգաց և ազանց յառաջադիմութեան և փրկութեան պատճառ եղաւ :

7. Թեքեւս մէկն ինձ պատասխանէ թէ՝ մարդոց համար մի առանձին հայրենիք չկայ երկրի վրայ . — հողագունդ ամբողջ համայն մարդկութեան հայրենիքն է , ինչպէս գրած է Սենեքայ իմաստասէրն թէ՝ մարդս երկու հայրենիք ունի . մին ամբողջ հողագունդ և միւս իր ծնած երկիր . բայց ոչ ամբողջ հողագունդ մեր հայրենիքն է , և ո՛չ մեր ծնած երկիր . վասնղի հողագունդ ո՛չ միայն մարդկութեան , այլ համայն կենդանեաց հայրենիքն է , եթէ Սենեքայ՝ ծովերու ջուրեր ցամաքեցնէր , լեռներու շղթայներ հարթէր , հաւասարէր , մարդոց լեզուներ և ցեղեր միացնէր , հողագունդ կլինէր մարդուս հայրենիք . եթէ մեր ծնած երկիր մեզ հայրենիք համարուէր . օտար երկիրներ ծնածներ իրաւունք չունէին զհայաստան իրենց հայրենիք կոչել , բայց մեք մեր բուն հայրենիք այս մոօք չեմք ըմբռներ երբէք . մեր

Հայութեան հայրենիքն է Հայաստան, զոր մեր Հայկ նահապետ տիրեց և յորդուոց յորդի ժառանգեց . այն է մեր հայրենիք , որուն մէջ մեր նախնեաց յիշատակներ , աւանդութիւններ , լեզուն և ազգութիւն մեզ կներկայացնէ՝ զոր մեք կտիրեմք և տիրելէն չեմք կարող յետս կենալ :

8. Ստոյիկեան իմաստականք մարդասիրութիւն պատրուակ առնելով՝ ուսուցին իրենց հետեւողաց թէ՛ բախտ որ աշխարհի մէջ որ մարդուս յաջողի, նոյն աշխարհ յաջողուած մարդուն հայրենիքն է . ըստ իրենց առածին թէ՛ յիմարք զհայրենիս, իմաստունք զհանգիստ . բայց սոյն խեղճ մերկ իմաստականք երբ իրենց բուն հայրենիքն ուրացան, արդարեւ ոչ երկրիս վրայ հայրենիք , և ո՛չ աշխարհիս մէջ հանգիստ գտան . երբ ցեղապետութեան , և ազգայնութեան պատմութիւն մերժեցին . մարդկութիւն դռնալու համար՝ մարդկութեան սահմանէն ելնելով՝ անսանոց կարգն անցան . փոխանակ մարդիկ դատախարակելով կիրքերն ամբքելու , մարդ մատնեցին կրից հոսանաց . ամուսնութեան կապ խզելու ելան , որպէսզի մարդկութեան ճեւ յերկրէս բնաջինջ լինի . և ահա այս սոսկայի սճրագործութեան անուն իմաստասիրութիւն դրին : Ստոյիկեան խօշական ցնորից սակաւածիւ հետեւողք եղան այն դարու մէջ, բայց դեռ սոյն շրջանիկ զառանցանք այժմեան իմաստակաց ուղեղի մէջ պոռոյտ կառնէ երբեմնակի , յորմէ ըստ ամենայնի զգուշանալ պարտին Հայաստանի որդիք :

9 Բայց Յունաց և Հռովմայեցւոց հեթանոս փոյլատալայից հայրենասերներ , ինչպէս էին Զենոն, Մով-

բատ, Պղատան, Արխատտէլ, Սենեքայ և այլն . որք
 բնական լուսով և բարոյական իմաստասիրութեամբ
 և առաքինութամբ այնչափ վսեմացան և բարձ-
 րացան , որ դող թէ՛ անծանօթ խակին մերձենա-
 լով ծանօթացեալ սէր և հայրենասիրութիւն բերին
 և քարոզեցին իրենց հայրենակցաց , իմացան ի-
 մաստունք թէ՛ մարդն Աստուած չէ որ ամենայն
 ուրեք ներկայ լինելով, տեղոյ և հայրենեաց կարօ-
 ւթութիւն չունենայ , գիտեցին թէ անասունք ան-
 դամ հայրենիք ունին , հայրենիք կօիրեն և եթէ
 հայրենիքէն զրկես, մեռանին , նոյնպէս բոյսեր հայ-
 րենիք ունին , եթէ տեղավորես՝ չորանան :

Աստի նկատելու է թէ, ինչպէս մի մարդ իւր բն-
 տանեօք առանձին բնակելու համար առանձին տան
 մի պէտք կունենայ , նոյնպէս ազգային ամբողջ բն-
 կերական մարմին հայրենեաց մի մէջ բնակելու կա-
 բեւորութիւն զգայ , ճանաչէ , յարգէ . ինչպէս
 մարդ մի առանց սեփհական տան միշտ անհանգիստ
 և թափառական է , նոյն ազգ մի եթէ չունենայ
 հայրենիք՝ միշտ անհանգիստ և թափառական կլինի-
 մարդս իւր ներքին բնազդումներէն ստիպուած է,
 միշտ իւր անձն սիրել և փառաւորել , նոյն սիրոյ
 բնազդմամբ ստիպուած է իւր ազգայնութիւն սի-
 րել , փառաւորել . զի ինչպէս մարդ մի առանց
 տան , նոյնպէս ազգ մի առանց հայրենեաց ո՛չ
 փառք ունի , ո՛չ պատիւ և ո՛չ զօրութիւն : Չգի-
 տե՞ս, թէ՛ Հայոց հայրենիք Հայաստան է , Հայոց
 մեծութիւն , հարստութիւն և պարծանք Հայաս-
 տան է , Հայու կեանք , ցնծութիւն և ուրախութիւն
 Հայաստան է . Հայու ամենայն ինչ Հայաստան է :

10. Բայց եթէ երկիւ զած հայ մի ինձ պատաս-
խանէ թէ՛ հաւատացեալ հայու հայրենիք երկին-
քն է , երկիրս չէ . արդարեւ մեր հոգւոյ քաղաք
երկրիս վրայ չէ « զի չունիմք քաղաք , որ աստէն
մնալոց է » այլ թէ երկնաւոր՝ և թէ երկրաւոր առ-
բողջ առաքինութեանց ասպարէզ երկրիս վրայ
մեր հայրենիքն է , և մեր հայրենեաց պաշտօնի
անուն հայաստան է : Եթէ կամիւ , հայրենեացդ
մէջէն աւելի փութով կարես երկնից արահեա ու-
ղին դանալ և վերանալ 'ի դասս առաքինեաց . զի
հայրենեացդ մէջ տեսանես զքնկերն , և պաշտպա-
նես , աղքատն , և ողորմիս , մերկն , և զգեցու-
ցանես , տղէտն , և ուսուցանես , զգերեալն և ա-
ղատես : Հայրենեացդ չրջանի մէջ տեսանես վան-
քեր , տաճարներ , եկեղեցիք , ո՛հ , ընկած և խո-
նարհած՝ կանգնես , վերանորոգես : Դպրոց , ճե-
մարան բանալով՝ հայրենեացդ որդիք կրթես , դաս-
տիւարակես , որք իբրեւ հրեշտակ իմաստնացեալք
զքեզ ստորին հայրենիքէս 'ի վերին հայրենիք տա-
նեն հանգուցանեն մաքուր ազօթիւք և բարեխո-
սութեամբ . անդ , ուր ժողովք սրբոյն են 'ի խո-
ղաղութեան , անդ , ուր քեզմէ առաջ հանգեան
մեր առաքինի պապեր , Գրիգորիսեանք , Ներսէ-
սեանք , Ղեւոնդեանք Սահակ , և Մեսրոպ , վար-
դան և վահան :

ՅՕԴՈՒԱՆ Բ .

ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔ .

1. Հայրենասիրութեան գաղափար՝ մատն Սրարչին այնչափ խոր տպաւորեր է մեր սրտի մէջ, մինչ զի կար և հնարք մարդկային զայն մեր սրտի խորերէն հետաջինջ առնել կարող չեն երբէք : Հայրենասիրութիւն՝ Հայրասիրութեան գաղափարի հետ մի առնչական սերտ միութիւն և գաղտնիք մի ունի, զոր հնար է փոփոխակի իրարու տեղ գործածել . այսինքն՝ Հայրենասէրն՝ Հայրասէր կոչել . և հայրասէրն՝ Հայրենասէր անուանել : Հայրենասէրն վեհմ գաղափարով մի միշտ խորհրդած է , թէ անշուշտ ինքն մի առաքինի հօրէ , և պարկեշտ մարէ ծնանելով՝ իւր ազգատոհմին և հայրենեաց հարազատ որդի կոչուած է . (խօսքս այնպիսեաց համար չէ . որոց ոչ հայր , և ոչ մայր յայտնի է) 'ի հայրասիրութենէ 'ի հայրենասիրութիւն վեհմացած՝ հաւաստեալ գիտէ թէ ինքն ունի բազում հեռաւոր և մերձաւոր հայրեր և մայրեր . Ազգի ամբողջ անհատներ եղբայր , քոյր , ազգակից , արենակից և բարեկամ ճանաչէ . հայրենասէրն միշտ իւր յիշատակաց մէջ կենդանի պահէ իւր եկեղեցւոյ անձնագիր քահանայապետաց , եկեղեցաչէն հայրապետաց , հանճարեղ վարդապետաց , զգօնամիտ քահանայից պայծառ անուններ և փառաւոր գործքեր : Հայրենասիրի սրտի մէջ առաջին տեղ բռնած են Հայաստանի թագաւորք , նահատակք , իշխանք և զիւցազուհք , որք 'ի սէր հայրենեաց , և 'ի փրկութիւն Հայաստանի , մատուցին զարիւն իւրեանց :

Հայրենասիրի մտքէն և սրտէն չհեռանար երբէք իւր ազգի այն գալրութեան ճշմարիտ մատենն , որ կենդանի բարբառով յիշէ և ազգ տռնէ իրեն թէ՛ ինքն անշուշտ նոյն առաքինի և քաջազուն սերունդէն սերած և շառաւիղած է : Հայրենասէրն ինքնին համոզուած է թէ՛ երկրի այլ և այլ ազգաց հրոսդայրներ , և բախտին արկածներ չեն կարող իւր ազգատոհմի պատմութիւն և յիշատակ մտքէն հեռացնել երբէք , զի թէ յեղակարծ բռնութիւն մի զհայրենասէրն հայրենեաց գրկէն արտահալած է , նա աւագ ի յօտարութեան կրկին եռանդ մամբ յիշէ , թէ՛ իւր ազգատոհմն ունի ազգութիւն , հայրենիք , կրօնք , ունէր և ունի երկիր , լեռներ , դաշտք , հովիտք , անտառք , ծովք , գետք : Անդ ի յուշ իւր ամէ թէ երբեմն ունէինք առանձին առն նահապետական , աթոռ և ապարանք թագաւորական , դաւազան իշխանութեան և զօրութիւն :

2. Յիսուս , որ ամենայն օրինաց և մարդարէից լրումն է , ո՛հ , թէ ինչպէս մարդկային անկեալ բնութիւն նորոգելու , և յառաջին վառան բարձրացնելու մեծ խորհուրդ հայրենասիրութեան օրինօք սկսաւ անօրինել . «Ելի ի հօրէ , և եկի յաշխարհ» ասելով իւր բուն վերին հայրենիքէն ի ստորին հայրենիք՝ ի Պաղեստին խոնարհին նշանակեց : Յիսուս երբ յերկիր իջաւ , նորա վրայ ոչ միայն աստուածային ծայրագոյն կատարելութիւն երեւեցաւ , այլ և մարդկային սեռի ամբողջ կատարելութիւն բովանդակեցաւ . նա ահա ի ստատորին հայրենիք մարդկանց դատակարգութեան

մէջ կատարեալ , և համօրէն մարդկանց օրինակ լինելոյ աղադաւ , իւր մարմնառութեան սկիզբն մարդկութեան ամենէն գերիվերոյ նահապետական , թաղաւորական , մարդարեական , և քահանայական կատարեալ և երեւելի ազգատոհմն ընտրեց . ինչպէս որ Մատթէոսի , և Դուկասու առաջին և երկրորդ գլխոց մէջ կալատմախ , այն ազգատոհմն որ՝ Ադամէն մինչեւ Նոյ , Նոյէն մինչեւ Աբրահամ . Աբրահամէն մինչեւ Դաւիթ , Դաւթէն մինչեւ Զօրաբարէլ , Զօրաբարէլէն մինչեւ Յովսէփ և Մարիամկոյս սքանչելի յաջորդութեամբ սերեց՝ այն Յիսուսի ազգատոհմն էր , այն նուիրադործեալ սուրբ երկիր . որ արդարոց և սրբոց յիշատակօք հռչակեալ էր , այն երկիր , որ զկաթն և զմեղր բղխէր , այն Յիսուսի հայրենիքն էր :

Նա ՚ի Բեթլեհէմ Հրէաստանի ՚ի քաղաք Դաւթի ծնաւ . որդի Դաւթի , որդի Աբրահամու , որդի Յովսէփայ , որդի Մարիամու կոչեցաւ : Յիսուս իւր անձին օրինակով եցոյց համօրէն մարդկութեան թէ՛ զմարդն մարդկութեան կատարեալ սահմանի մէջ դնելու , և հայրենասիրութեան մէջ հրահանգելու երեք պայման սրահանջէ . այն է սուրբ և ազնուական ազգատոհմն մի ունենալ , արդարոց և քաջաց յիշատակօք հռչակեալ հայրենիք մի գտնալ , և համօրէն մարդկանց բարերարութիւն առնելու գործ նախ հայրենիքէն սկսել :

3. Յիսուսի տնտեսութեան մէջ , հայրենասիրութեան վսեմ և գեղեցիկ յառաջընթացութիւն նշմարելով՝ աւելիմ , Աստուած՝ որ հաճեցաւ մարդկային սեռ կրթել , ազնուացնել և բարձրացնել , մեծ և

անճառ խոնարհութիւն յանձն առնու . ծնունի Հրէ-
աստանին մէջ, քարոզէ, աւետարանէ Հրէաստանին
մէջ, իւր եղբարց, ազգականաց, Աբրահամու և
Դաւթի զաւակաց բանայ իւր երկնային շնորհաց
զանձ և հարստութիւն, 'ի Գալիլեայ բնակի, Գա-
լիլիացի կոչուի . Գալիլիայէն աշակերտ ընտրէ . ո-
ղորմութեան, գթութեան, մարդասիրութեան և
ազգականութեան պէս պէս խնամաց բաղմապատիկ
պարգեւներ շնորհէ խորայնի որդւոց, իւր սիրելի
ազգին : Պատուիրէ աշակերտաց չմտանել և չքա-
րողել 'ի քաղաքս Սամարացոց և հեթանոսաց,
մինչեւ որ՝ Նախ խորայնի տան կորուսեալ ոչխար-
ներ զանուին, այսինքն կրթութիւն և դաստիարակուին
Հրամայէ, երբէք Յակոբայ որդւոց հաց՝ չարկա-
նել շնացող հեթանոսաց, մինչեւ յազննան իւր հա-
մադդային եղբարք և մանկունք Աւետարանի քա-
րոզութեան կենարար հացէն : — Մի ավշիր բնու-
հայենասէր հոգի . այլ ինձ հաւատայ՝ թէ ՀԱՅՐԵՆԱ-
ՍԻՐՈՒԹԻՒՆ մի գերբնական առաքինութեան անշէջ
բորբոքումն է՝ զոր Յիսուս երկինքէն յերկիր բերաւ
ասելով . « Հուր եկի արկանել յերկիր » : Ո՞վ առա-
ւել մարդասէր էր քան զՅիսուս, նա մարդասիրու-
թիւն հայրենիքէն սկսեց, եթէ Յիսուս իւր շնոր-
հաց պարգեւ նախ իւր ազգակցաց բարեկամաց և
հայրենակցաց լիովի չ'մատակարարէր, ազգ և ա-
զնիք հեռաւորաց և ժողովուրդք հեթանոսաց ինչ-
պէս և ե՞րբ իրեն գործոց և բանից հաւատային :
Բայց Յիսուսի հայրենասիրութիւն իսկզբանէ աշ-
խարհի մինչեւ իւր սքանչելի ծնունդ՝ և ծննդենէն
մինչեւ 'ի խաչ, գերազայն փառօք առաւել փայ-

ընցաւ . իւր սէր խաչի աղօթքէն ուսիր և հիացիր , որ աղաղակէր « Հայր թող դոցա , այսինքն իմ համազգի եղբարցս՝ զի ոչ գիտեն զործեն » :

Նա իւր ազգականաց ծայրագոյն ապերախառութեան դէմ , փոխարինեաց ծայրագոյն ներողամբութիւն , որով երկինք հիացաւ , և երկիր տարսեցաւ — :

Է. Արի՛ եկ մեծաւոր Հայրենակիցդ իմ , արի՛ , դու որ այսքան Հայրենասիրութեան արահետ պողոտային մէջ մտնալու սէր յայտնեցիր , սրտիդ զգացման դօտին գերբնական եռանդով մի ամբապընդէ , որ սկսիմ քեզմէ հարցանել ինչպէս երբեմն փնտիկեցի նաւաւարք փախտական մարգարէին հարցուցին ի ժամու ալեկոծութեան թէ՛ « պատմեա մեզ . . . փսն է՛ր են չարիքս այս մեծ ի վերայ մեր : Ուստի դա՛նս , կամ յո՞ երթաւ , յորմէ աշխարհէ ես , կամ յորմէ ժողովրդենէ » : Այն տագնապալից վարկենին ընդ էր նաւաւարք սոյն մանրակրկիտ հարցումն ուղղեցին Յովնանու , ո՞չ ապաքէն վիճակն իսկ յայտնեց թէ Յովնանու այն մեծ յանցաւորութեան աղագաւ էր այն մեծ ալեկոծութիւն : Թող տուէք ո՛վ նաւաւարք , զի նաւաստիք զՅովնան առանց ակնթարթի ՚ի ծով ընկղմեն . — Բայց ո՛չ , կուզեմք իմանալ թէ՛ այս մեծ յանցաւոր ո՞ր ազգէն և ո՞ր ժողովրդենէն է . տեսնանք թէ երկիր ունի՞ , հայրենիք ունի՞ , Աստուած ունի՞ , զԱստուած կը սիրէ՞ , պաշտէ . իւր մեղաց պատիժն է , որ կը կրէ , թէ ազգին , աշխարհին և հայրենեաց պատիժն է որ իւր վրայ ծանրացաւ : Բայց ահա խոտտովանի մարգարէն թէ՛ ինքն արդարեւ

խորայելացի է, զՏէր Աստուած երկնից կը պաշտէ, և այն պատահած մեծ չարիք՝ միմիայն իւր անձին առանձին մեղաց համարէ, և ո՛չ թէ ազգին կամ ժողովրդեան և կամ հայրենեաց պատիժն է որ զինքըն պատժէ :

Այլ արդ՝ եթէ յաջողութեանդ մէջ, և յաւատ եւս ձախորդութեանդ մէջ՝ օտարազգի մի գրէն հարցանէ «ով մարդ, դու յորմէ՞ ազգէ, յորմէ աշխարհէ և յորմէ ժողովրդենէ ես» արդեօք եռանդուն պարծանօք մի պիտի խոստովանե՞ս թէ Հայկայ սերունդէն, Հայոց ազգէն և Հայաստան աշխարհէն եմ, զՏէր Աստուած երկնից պաշտեմ, Գրիգորի, Ներսէսի և Սահակայ հաւատով եմ: Այո՛, ճշմարիտ հայրենասիրի խոստովանութիւն այսէ, հայրենասիրի խղճի ուխտ և դաւանութիւն այս է, երբ հայրենեաց նախատինք ազգին ամբթ լինելէ խորշի, երբ իրեն սուրբ նախահարց Աստուած պաշտել սիրէ: Վա՛յ անոր, որ կուրանայ Հայկայ, Հայաստանի և Գրիգորի Աստուծոյ սուրբ անուն թէ ՚ի յաջողութեան, թէ ՚ի ձախորդութեան, նա հայ չէ, նա հայրենասէր չէ, նա մարդ չէ, վասնզի ճշմարիտ հայրենասէրն ինչ օտար ազգի, ինչ հեռաւոր աշխարհի, ինչ դիպուածական բախտի որ հանդիպի, միշտ հայու անուն խոստովանի. եթէ տիեզերաց տարսուռք զինք պատեն, եթէ ծովու անդունդներ զինքն պաշարեն, եթէ մահուան սոսկալի ճիրաններ զինքն ընրունեն, դարձեալ նա համարձակ աղագակէ. — «ազգաւ Հայ եմ, հայրենօք Հայաստանցի եմ, Հայկայ, Արամայ Տիգրանայ սերունդն եմ»:

Յ. Ո՛հ, թեքեւս մեր հայրենիքէն հեռացած

մեր գաղթական եղբարք ինձ պատասխանեն թէ՝
մեր ծննդեան և սննդեան երկիր մեզ հայրենիք է
դարձեր, զոր իբրեւ մեր բաժին սիրենք և մեծա-
րենք, իսկ հայաստան իբրեւ հայրենիք՝ ՚ի հայաս-
տան բնակեալ եղբարք թող սիրեն և մեծարեն
իբրեւ երկիր ծննդեան և սննդեան հայոց, չէ՛,
մերձաւոր իմ, չէ՛, հայրենասէր հայն այդպէս թե-
րակատար սիրտ չունի, այդպէս թերահաւատ յոյս
չունի, նա եթէ իսրայէլի հայրենասիրաց պէս է-
գիսպտոսի տարագրութեան մէջ սնանի, իւր ազգ և
իւր նախահարց գերեզման չմոռանար, եթէ Բա-
բելոնի գերութեան մէջ ծնանի՝ իսրայէլի ազատու-
թեան համար մոռձէ, ազօթէ, Աւետեաց եր-
կիր չի մոռնար, զտաճարն Սողոմոնի անձկանօք կը
յիշէ, և Երուսաղէմ՝ քաղաքի սուրբ յիշատակաց
վրայ գուրգուրայ գոչելով թէ մոռացայց զքեզ Ե-
րուսաղէմ, մոռացի զիս աչք իմ... եթէ Յով-
սէփայ պէս փարաւոնին երկրորդ, և Դանիէլի պէս
Կիւրոսի Դարեհի և Նաբոլոգոնոսորի խորհրդական
լինի, սակայն ոչ իւր նախահարց Արրահամու խա-
հակայ և Յակոբայ սակորներ մոռանայ, և ոչ իս-
րայէլի երկիր դառնալու յոյսէն երբէք յուսահատի
Հայկայ հարազատ արիւն կրող հայրենասէրն, այն
երջանիկ սուրբ մանկանց պէս, ոսկոյ, արծաթի,
փառաց, պատուոյ, մեծութեան և իշխանութեան
հրապուրիչ չաստուածոց երբէք երկիրպագութիւն
չմատուցանէր, այն պատիր ստուերներէ չխտրուիր,
համարձակ կաղաղակէ «արքայ յաւիտեան կայ,
մեք զտիս քո (կամայ) ոչ պաշտեմք և պատկերի
ուկոյ զոր կանգնեցեր (ի կործանումն մեզ) երկիր

ոչ պագանեմք , այլ է մեր Աստուած յերկինս զոր
մեք պաշտեմք . » է մեր ազգ , ժողովուրդ և
հայրենիք զոր մեք սիրեմք : Զայս եւ առաւել
քան զայս պատ համարձակ , որ ժառանգես անուն
հայրենասիրի , դործք դիւցազնի և յիշատակ ան-
մահի . մի՛ թերահաւատիր , մի՛ երկնչիր , էանց
բարեւոնական բռնութեան խաւար . եղբայրու-
թեան և հաւասարութեան լոյս ծաւալեցաւ , բոր-
բոքեալ հնոցաց սաստկութիւն՝ լուսաւորութեան
հրաշալի ցօղով խալառ շիջաւ :

6. Ա՛հ , մերձաւոր իմ , հայրենասիրութեան
դաս քեզ և ազգին աւանդելու պաշտօն խիստ
նուրբ և փափուկ է : Ես որչափ զգամ , դրեմ և
խօսիմ , դու եւս պարտիս ինձ չափ կամ առաւել
քան զիս զգալ , դրել և խօսիլ . վասնզի Հայ ես ,
վասն զի մարդ ես : Ուստի , երբէք սրտիդ ան-
հուն եռանդներ և մտացդ անսահման խորհուրդ-
ներ չեմ բռնարարեր . ահա՛ հայրենասիրութեան
անեղբ ասպարէզ , ընթացիր՝ որչափ կարես , ար-
շաւէ՝ որչափ կամիս , պէտք է որ ինձ հետ խոս-
տովանիս և համոզուիս թէ՛ Հայրենասիրութեան և նո-
րա բուն խելութիւն ո՛չ ընտիր և դողտրիկ բառե-
րով , ո՛չ նուրբ և վսեմ գաղափարով , ո՛չ սուր և
թափանցիկ հանճարով կրնայ բացատրուիլ այն-
պիսի ազնիւ սիրտ կրողներու , որք անդատին ՚ի
տղայութեան իրենց մայրական սուրբ կաթին հետ
հայրենասիրութեան ծուծ առեր և սուրբ ճա-
շակէն ճաշակեր են : Հայրենասիրի դաղափար-
ներ , խորհուրդներ այնչափ առատացեր , վը-
սեմացեր , ազնուացեր են , զոր մարդկային հան-

ճարք և դիտութիւն զայն բացատրելու բաւականութիւն չունի. վասն զի՝ միայն հայրենասէրն է որ իբրեւ այր կատարեալ, իւր ազգութիւնն ճանաչէ, իւր իսկ անձէն սկսելով և իւր բուն արմատոյն վրայ ուղիղ խորհրդածելով թէ՛ Հայկ նահապետէն մինչեւ իւր անձին գոյութիւն և ծնունդ, յազգէ յազգ, որդիք հարց յաջորդելով ազգայնութեան բարունակի վրայ ինքն եւս իբրեւ ուռ մի հաստատուն կայ, և թէ՛ Հայկէն՝ մինչեւ ինքն ոչ հեռաւորութիւն կայ և ոչ օտարութիւն. այլ մերձաւորութիւն և ազգակցութիւն, յորմէ՛ զգայ և հաւատայ թէ՛ ինքն արդարեւ նահապետաց պատկերի իսկութիւն կրէ իւր անձին մէջ, նոցա առաքինութիւն իւր սրտի մէջ, նոցա արիւն իւր երակներուն մէջ, նոցա քաջութիւն իւր բազկաց մէջ, նոցա հանճար և իմաստութիւն իւր ուղեղին մէջ։ Այսպիսի վսեմ մտածութեամբ հայրենասիրութիւն միշտ սնունդ առնու, աճի մեր սրտին մէջ, մեր զգացման և եռանդին մէջ. մանաւանդ երբ մեր նախնեաց և նախահարց քաղցր յիշատակներ մեր միտք բերուին, նոցա կենդանի պատմութիւն ստեպ ընթերնումք, ախորժալուր լսելեօք լսեմք, սրտի մոտք ըմբռնեմք։

ՅՕԴՈՒԱՆ Գ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՅ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Վերահարց պատմութիւն, կենդանի պատմութիւն անուանեցի։ Այո՛, պատմութիւն մի, որ մեր նախնեաց կենդանութեան ժամանակի՝ կենդանի գործքեր պատմէ. նոցա մահկանացու մար-

մին ունենալ մեզ երբեմն մոռացնէ : Պատմութիւն մի , որ մեր նախնի քաջազանց գերեզմանի անջինջ արձանագիրն է և անմահութեան տիրեղերալուր բարբառ , պատմութիւն մի , որ մեր ճակատ փառաց և պարծանաց գրոյմով գրոյմէ՝ և մեր սրտի վրայ անեղծանելի երախտագիտութեան և հայրենասիրութեան կնիք տպաւորէ : Այո՛ , այլ եւ այլ ազգաց և ազանց պատմութիւնք և ճոխապանծ գիտութիւնք մեր միտք և դաղափար ընդարձակեն , տարածեն , բայց մեր բնիկ ազգային պատմութիւն , մեր հոգին նորոգէ , մեր սիրտ աբխանէ , մեր զգացումն ազնուացնէ , մեր բոլոր էութիւն և գոյութիւն 'ի մեռելութենէ՝ 'ի նորոգ կենդանութիւն վերակենցաղէ : Արտաքին պատմութիւնք և գիտութիւնք մեր ուսումնականարեւելագործեն , իսկ մեր ներքին պատմութիւն՝ զմեզ մարդկութեան կատարեալ սահմանի մէջ ամփոփելով՝ նախնեաց կատարեալ առաքինութեան հետեւող և հայրենասիրութեան ժառանգաւոր կացուցանէ : Հետեւապէս մեր Հայերէն , ով որ Հայոց պահպանէ չէ կարդացեր և չկարդար , ոչ կատարեալ Հայ է , ոչ կատարեալ մարդ , և ոչ կատարեալ առաքինի . մեկ խօսքով ամէն ազգ , ամէն մարդ՝ իւր մէկ ազգակից մերձաւորէն աւելի շուտ կատարելութեան , առաքինութեան օրինակ կառնու՝ քան թէ հաղար հեռաւոր և օտար կատարեալներէ :

2. Ազգային պատմութիւն իբրեւ յաղթութեան և պարծանաց ընդարձակ դաշտ մի նկատելով՝ ուշիմ խորհրդով հարադատ հայեցումաւքով մի մնւտ

ի նա , ուր խանդավառ հայրենասիրութեամբ պիտի տեսնաս զմեր քաջ նախահայրն զԼուցազն Հայկ՝ թէ ի՞նչպէս իւր զօրավիգ քաջերով Բելայ բուռն արչաւանաց դիմադրաւ հանդիսանայ , անդ ձայն հայրենասէր Նահապետին դող թէ՛ ՚ի ճակատ մարտին հրաւիրէ զքեզ , բուռն տենչանօք ընկերանալ յօժարիս քաջին . նա երբ երեքթեւեան հարուածով մի ահագին հսկայն յերկիր կործանէ , անդ յաղթութեան վերջին կատարած տեսնալովդ՝ իրրեւ արենակից հարազատ ցնծութեան աղաղակ արձակեալ , երբ մեծ Նահապետն յաղթութեան ասպարիզէն ետ դառնայ յիւր բնադաւառն , սրտիդ զգացմունք ներքին դիտակցութեանդ այնպէս թեւադրեն , որպէս թէ՛ քո խիստ հուժկու բազուկներ զբռնակալ վիթխարին դիպածաւ յերկիր կործանեցին . այսպիսի զգացմանցդ մէջ արդարեւ յայտնի լինի , թէ Հայկայ հարազատ արիւն կրես երակներուդ մէջ :

3. Մտացդ աչք միւս երես դաշտին դարձուցած ժամանակին , տեսնաս զմեր Արամ Նահապետն , տէր և իշխան Հայոց աշխարհին՝ որ իրրեւ զինակուռ զօրապետ մի , իւր ահիպօրանոց նըժոյգի վրայ նստած , խանդավառ հայրենասիրութիւն ՚ի սրտին և սուր ՚ի ձեռին , հրամանահան լինի հանուր արեւելակողմ աշխարհին , ազգաց և ազանց , թէ՛ ահա՛ Արամ արի արանց հայրն պատուէր հրամանի տայ ամենեցունցդ , զհայեցի բարրառն և զգալութիւն միայն ՚ի դործ արկանել և հանրածաւալ ուսուցանել : Սոյն հարազատի , մերձաւորի , սիրելոյ համեղախօս պատուէր և սուր

հրաման , երբ ականջիդ թմայուկներ սաստիկ հարկանեն և սրտիդ խորեր թունդ հանեն , անդ իբրեւ Արամայ հարազատ որդի , հօր հրամանին հրնազանդելով՝ ուխտես զհայեցի բարբառ և զգլխորութիւն կենդանի պահել յաւիտեան :

Ահա՛ պատմութիւն զքեզ նահապետին յանդիման կացուցանէ , հայրենասիրութիւն՝ սորա համեղ քաղցրալուր բարբառ քեզ լսել տայ : Այն ճոխ ճարտարարան թաղաւորն քեզմէ զհայեցի բարբառ և զգլխորութիւն լսելով՝ սրչափ զարմացմամբ ուրախանայ , թէ ինչպէս իւր հարազատ որդիք , այնչափ դարաւոր ժամանակաց հետէ , դեռ իւր հայրենի լեզուն անարատ և կենդանի պահեն մինչեւ ցայսօր ժամանակի : Ուստի՝ իրեւ նահապետ , օրհնէ , սիրէ և յարգէ այն ամէն հայեր՝ որք սիրեն , յարգեն և խօսեն զհայերէն :

Կ. Հայրենասէր անշուշտ պիտի կրէ հայկայ արին իւր երակներուն մէջ . Արամայ լեզուն՝ իւր բերնին մէջ . Արայի համեստ գեղեցկութիւն իւր սրտին մէջ : Պարկեշտութեան , համեստութեան և ողջախոհութեան դաս խնդրե՞ս , կարգա՛ Արայի պատմութիւն , տես թէ ինչպէս այն Ասորեստանի պագչոտ թագուհին Շամիրամ՝ Արայի անստգիւտ և անգուդատիպ գեղեցկութիւն լսելով՝ արփաշաւ , որ Ասորեստանի հարուստ թագաւորութիւն առ ոտս գեղեցիկ նահապետին գրաւ դնելով՝ ջանաց նորա համեստ գեղեցկութիւն գողանալ . բայց կաթ ոտն այն , նահապետին մարմնոյ գեղեցկութեան ապշած և հիացած՝ չըկրցաւ Արայի սրտի խորութեան և բարձրութեան չափն իմանալ :

կորիւր քած, Արայ իւր գեղեցկութիւն, իւր հայրենեաց, բնաանեաց և ամուսնոյն պահած է, զայն օտարին վաճառել ամբարշտութիւն է :

Ո՛հ Արայ այսպէս ժուժկալ է, Արայ պատե-
րաղմի, Արայ մեռանի և գեղեցկութեան մէջ ան-
մահ մնայ : Արայ իւր մարմնոյ գեղեցկութիւն ան-
մահ առաքինութեան զոհ է. Արայ իւր գեղեցկու-
թեան մէջ տգեղութիւն չխառնեւ, Արայ Հայկայ
հարազատ սուրբ արեան մէջ, պիղծ արիւն չը-
խառնակեւ : Արայ՝ համեստութեան, պարկեշ-
տութեան նախահայր. Արայ հայրենասիրութեան
չքնաղաղիւտ տիպարն : Արայ կտակ թող տուաւ
իւր գեղանի սերնդոց, երբ իւր վերջի շունչ աւան-
դեց՝ որ երբէք իւրեանց գեղեցկութիւն և հա-
մեստութիւն օտարին չվաճառեն, և միշտ պար-
կեշտութիւն սիրեն. ուստի Արայ օրհնէ այն ամէն
Հայեր՝ որ հայրենիք վասն պարկեշտութեան սի-
րեն, և պարկեշտութիւն վասն հայրենեաց :

Յ. Հայրենասէր, իւր ծննդեան և ծագման ըս-
կիզբէն մինչեւ ՚ի կատարած աշխարհի կենդանի է՝
իւր եղակի առաքինութեանց մէջ. հայրենասիրի
երկնաւոր և երկրաւոր կեանք և կենդանութիւն,
մահուան առաջին կէտէն սկիզբն կառնու, յարա-
տեւելով դարուց ՚ի դար : Հայրենասիրի քաջա-
փայլ մեծագործութեան յիշատակք՝ հայրենի ապա-
գայ սերնդոց մէջ անեղծ և անարատ պիտի պահ-
ուի յաղգէ յաղգ. հոգւոց վեհութիւն, բարուց
աղնուութիւն, պատմութեանց էջերու մէջ՝ իբրեւ
անդամանդեայ արձանի վրայ դրոշմեալ մնայ միշտ
անեղծանելի. հայրենասիրի հոգին երկինք՝ Աս-

տուծոյ ձեռին մէջ՝ և յերկրի՝ Հայկայ սրդւոց սրտի մէջ կենդանի է . նորա անուն ամենից մտաց մէջ՝ նորա հայրենասիրութիւն ամենից շրթանց մէջ : Այս , ո՛չ երազ , ո՛չ կարծիք և ո՛չ երեւակայութեան ծնունդ է . այլ այն կենդանի և հարազատ արիւն է , որ յարաժամ աննշմարելի թագուն հըրաշիւք մի՛ մեր զգայուն սրտի թեւեր թրթրացնէ , այսպէս մտածել , զգալ և հաւատալ :

6. Ո՞վ նախանձելի առաքինութիւն , քո պայծառ դեղեցկութիւն նոքա միայն ծանեան , որք ստուգիւ գիտցան և հայրենեաց համար մեռան : Ո՞վ որ քո անման վսեմափայլութենէն զուրկ է , թող չպարծի իւր հարուստ փարթամութեան վըրայ , թող չպարծենայ իւր նանիր պատիր և սաղարթակից ճոխութեան վըրայ : Նա անպտուղ թըղենին է՝ նորա կեանք՝ ստուերի , նորա փառք՝ խոտի , նորա զուարթութիւն ծաղկի նմանելով անցանէ , թօթափի և ցամաքի վաղվաղակի , նորա անուն դերեզմանի մէջ թաղուելով՝ երբէք չպիտի կարդացուի : Նորա յիշատակ երկրի որդունք անգամ չպիտի կարդան . վասն զի նա իւր համաք ծնաւ , իւր համտար կեցաւ , իւր համար մեռաւ և կորեալ յիշատակ նորա աղաղակաւ : « Օտարք կերիցեն զվաստակս նորա » : Հայրենաառեայն թէ՛ հարուստ լինի և թէ աղքատ , ո՛հ չունի երբէք մասն ժառանգութեան հայրենեաց մէջ , ոչ երկիր ոչ եկեղեցի , ոչ վանք , ոչ սուրբ , ոչ հայրապետ , ոչ թագաւոր , ոչ իշխան , ոչ ժողովուրդ , ոչ ազգ , ոչ ազգական , ոչ հայր , ոչ մայր , ոչ եղբայր , ազգայնութիւն առհմականութիւն նորա համար

չէ, նա գոգ թէ աւագէն բուսաւ՝ կամ քարէն ծնաւ :

7. Հայրենիք Աստուծոյ ազարակն է. անձնիւր Հայ հրամանակատար ծառայ կոչուած է սոյն ազարակին մէջ. Տէր իւրաքանչիւր ըստ կարգի քանքար աւանդած է շահելու, ուստի եթէ հաշուութեան և հայրենեացդ հաւատարիմ ես, քաջացի՛ր աւանդն բազմապատկելու. զի Տէր քո արիութիւնդ սրակէ, գրեզ աղնիւ, բարի և հաւատարիմ ծառայ կոչէ, որպէս զի 'ի վերայ տաան քաղաքաց գրեզ հրամանատար հաստատէ: Միթէ չգիտե՞ս թէ՝ հայրենակից եղբարքդ կարօտ են հայրենասիրութեան քանքարիդ, գիտութեան՝ տաղանդիդ, հանճարագիւտ արուեստիդ: Հայրենեացդ ազարակ պաշտպանելու համար՝ որ է Աստուծոյ իսկ ազարակ, պարտիս նուիրել արիութիւնդ հանդերձ ամենայն անձնանուիրութեամբդ: Զի ամենայն ինչ որ ունիս յԱստուծոյ հօրէդ, և հայրենիքէդ ընդունած ունիս, մի՛, աղաչեմ մի՛ ծրարեր անգթութեան, անտարբերութեան և ծուլութեան վարչամակիդ մէջ, արիասիրտ փուլ թաջանութեամբ ա՛րկ 'ի սեղանաւորս՝ ի հայրենակից և ազգակից յեղբայրս քո, հաւատա՛ թէ, միոյն փոխարէն բիւրաւատիկ վարձք խոտացած է, բայց եթէ խնայես՝ յընչիցդ, 'ի ձրիցդ և յատկութեանցդ մասն և բաժին չհանել Աստուծոյ ազարակին, գիացիր թէ Տէր բարերար տան Հայկայ՝ քեզ միայնոյ պարգեւած չէ այն ամէն բարութիւն. ուստի զոր ունիս և զոր ծրարես 'ի վարչամակիդ, իրրեւ ծառայ չար և վատ Աստուծոյ ազարակէն

արտաքս մերժուիս և իբրեւ անգութ՝ ձեռք և ոտիւք կապելով՝ ի խաւարն արտաքին առաքիս . զի զոր ոչ արարեր միում՝ ի փոքրիկանցս յայսցանէ եղբարց քոց , ոչ Քրիստոսի և ոչ նորա ազարակին արարեր :

8. Հայրենասէրք խորին իմն խորհրդով իւրեանց բնական յշխարհի անուն հօյնէ՛ք կնքեցին , բայց ի ամանէ այլ ինչ գեղեցիկ անուն կարող էին յարմարել բնագաւառ աշխարհին . գերազոյն ինչ գերազոյն հանճար և իմաստութիւն ծանոյց թէ՛ Հայրենիք մի աստուածաշէն գերդաստան է , որոյ բնակիչք՝ մի սերունդէ ծներ՝ յառաջ եկեր և անաբատ ընտանութիւն մի կազմակերպելով , հայրենեաց ծոցին մէջ ծրարուեր , հայրենակից և եղբայրակից կոչուեր են իրարու : Մեր ազգայնութիւն միայն այսպէս կազմակերպութիւն ընդունած չէ , այլ տես թէ ինչպէս վարուք , բարուք , սովորութեամբ , աւանդութեամբ , դաստիարակութեամբ , յաճախ միշտ յարաբերութեամբ ընտանեցած են իրարու և ճանչցուած են իրարմէ : Հայրենասէր հոգին ընտանեկան սուրբ աչօք հայի ազգի ամէն անհատից վրայ , եղբայրական սուրբ սիրով խնամակալ լինի ամենուն , գթութեամբ և ողորմութեամբ հայրական և մայրական անարատ սրտով սնուցանէ և դարմանէ ազգի որբեր , այրիներ և աղքատներ : Անճնիւր Հայ պարտի ունենալ ընտանեկան մի սուրբ միաբանութիւն , հաւասարութիւն և ճշմարտութիւն հայրենեաց մէջ . պարտի ունենալ ընտանեկան սուրբ աճումն , զարգացումն , ուսումն և դաստիարակութիւն , ազ-

գայնութեան մէջ. սիրելու է ընտանեկան փառք, պատիւ և մեծութիւն ազգային միութեան մէջ. սիրելու է ընտանեկան սրբութիւն, պարկեշտութիւն և ողջախոհութիւն սուրբ ամուսնութեան մէջ. սիրելու է ընտանեկան անմեղ զուարթութիւն, քաղցր տեսակցութիւն կենցաղական և քաղաքական կեանքի մէջ. հեռի ամէն տեսակ վայրենի և գաղանամիտ խորհուրդներէ և տըրփանքներէ : Սիրելու է ընտանեկան հնազանդութիւն, համբերութիւն և խաղաղութիւն առ անին և եկեղեցւոյ մէջ, իբրեւ առաքինի որդիք և սուրբ ընտանիք մի մեր քաջազուն նահապետաց Յարութի, Թորգոմայ, Հայկայ և Արամայ : Ահ, ահա այսպէս, սիրելի է ինձ տեսանել զտունն Հայկայ հայրենասիրութեամբ ճոխացեալ և պանծացեալ, իբրեւ զտուն Աստուծոյ, որ յամենայն սրտէ ճանաչէ, յամենայն զօրութենէ հաւատայ, յամենայն մտայ սիրէ, քարոզէ զերրակ Միութիւն. Յիսուսի Գրիստոսի քաղցր ձայնին լսէ, և երրակ Միութեան իւր յարակայ հնազանդութիւն ուխտէ : Բարէ՛, երբ Հայաստանի որդիք այսպէս և այսքան նսե՛հ քաջամասնութեանց մէջ տեսնելու աւուրն արժանանայի իբրեւ զմարդարէն Եսայի ազադակէի թէ «Ահա՛ տուն Հայկայ եղև իբրեւ զտուն Աստուծոյ, և որդիք Հայկայ՝ գրեցան որդիք Աստուծոյ :

Գ. Ո՛վ Հայրենասէր Արամեանք. առաքելոյն Պետրոսի խօսքեր կ'ողջեմ ձեզ. Կաթ. Բ. Գ. «Այլ դուք ազգ էք ընտիր, թագաւորութիւն, քահանայութիւն, ազգ սուրբ, ժողովուրդ սեփական, որպէս զի զձեր առաքինութիւն նուիրիցէք այնմ

որ զձեզ 'ի խաւարէ կոչեաց յիւր սքանչելի լոյսն .
 . . . 'ի լոյս հայրենասիրութեան , 'ի լոյս ազգա-
 սիրութեան , 'ի լոյս եղբայրսիրութեան , 'ի լոյս
 մարդասիրութեան և 'ի լոյս Աստուածսիրութեան :
 Այս է ճշմարիտ հոգին քրիստոնէութեան , այս է
 որ զձեզ ազգ ընտիր , թագաւորութիւն , քահա-
 նայութիւն , ազգ սուրբ , և ժողովուրդ սեփհա-
 կան անուանել տայ առաջի Աստուծոյ և առաջի
 մարդկան : Պօղոսի խօսքեր կ'ազդեմ ձեզ , որ
 դժբխատոսի հաւատացեալն հաւատոյ ընտանիս
 անուանէ . իսկ զազգն խաւարէի իւր ընտանիս ան-
 ուանէ . և զի Պօղոս ասէ թէ « Որ ընտանեացն և
 մանաւանդ իւրոցն՝ խնամն ոչ ունիցի , 'ի հաւա-
 տոցն ուրացեալ է և չար եւս քան զանհաւատս » :
 Ո՛վ զարմանալիդ Պօղոս , և ես քեզ ձայնակցեալ
 աղաղակեմ թէ՝ արդարեւ անդթութիւն՝ անհաւա-
 տութենէ աւելի չար է . քեզ հետ հաւատամ , զի
 թէ անհաւատն ընտանեաց ազգին խնամակալ լինի ,
 իւր դթասիրութեան փոխարէն իրրեւ նուռնէլիոս
 հարիւրապետն հաւատոյ շնորհաց արժանանայ .
 իսկ անդութ հաւատացեալն , հաւատոյ ճշմարիտ
 լոյսն պիտի դրկուի իրրեւ արժաթասէր Յուդաս :

Բայց դարձեալսիրտ հայրենասէրն , միշտ մերձ է
 Աստուածութեան լուսաշողշող վառարանին , յորմէ
 միշտ լոյս , միշտ խմաստութիւն , միշտ զօրութիւն ,
 միշտ փառք , միշտ պատիւ և մեծութիւն ընդունի
 'ի նմանէ : Արդ որդեակ , եթէ զմէն մի ազգային
 անհատ սիրելոյ սեփհական պարտաւորութիւնդ
 ճանաչես , զհայրենիքդ եռանդավառ սիրով սիրեա՛ .
 զի հոգւոյդ հատորք և սրտիդ սիրելիք ամէնքն

եւս հայրենեացդ ծոցին մէջ համահաւաքուած են արդէն . կղերականք , աշխարհականք , ծերք , երիտասարդք , աղքատք , հարուստք , քաղաքացիներ և շինական , տղէտներ և խմաստուն , արք և կանայք , կուսանք և մանկունք , որք են ընտանիս հաւատոյ՝ որք են ընտանիս ազգութեան , սոքա մարդասիրութեան քում սպանեն , գթութեան քում կարօտին , և իրր երախտագէտ որդիք և ընտանիք քո՝ օրհնեն զքեզ , սիրեն զքեզ և շնորհակալ լինին զքէն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ ԱՇԽԱՐՀ ՄՆՆԴԵԱՆ

ԵՒ ՄՆՆԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ծ Ա .

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՐԿԻՐ

1. Ո՛հ , սիրուն և քաղցրիկ Հայրենիք , ես բնաւ չեմ յօժարեր քո դրախտաւայր գրեցդ երկարութիւն , լայնութիւն աշխարհագրական ճարտարութեամբ չափել և նշանակել , որ օտար մշակաց մէջ՝ լարաբաժին անկար , այ՛ ո՛հ , այ՛ ո՛հ . ես նահապետական սուրբ երկրիդ մէջ առաջին քայլափոխովս՝ ուրիշ հազուագիւտ բան մի որոնելու , գտնալու միտք չունիմ , տենչմամբ սրտի յուզի ընկած կաշխատիմ անդադար մի եռանդուն հայրենասէր գտնալու . իմ որոնած անձերէն ո՛հ եթէ Հայաստանի մէջ մի քաղաքաց , աւանից , գիւղօ-

քէից մէջ գտնէ մի անձն և եթ գտնայի, ինքզինքս երջանիկ և բարեյոյս համարէի . ապա եթէ իմ յոյսերէս վրիպիմ ու չգտնամ, տի ճեպիմ, փութամ, մագաղաթեայ մատեանք , հնութեանց թանգարանք , նախնեաց սուրբ գերեզմանք՝ բանալ ու կրկտել, նոյն պաշտելի հնութեանց մէջ անշուշտ պիտի գտնամ ազգի կենաց ծաղիկներ , յուսոյ և սիրոյ արեւներ , հայրենեաց պարծանքներ և ազատութեան խարխալներ , անյագտենչանօք կարդամ Հայաստանի հնապատու մ պատմութիւն , անթարթ և սրատես աչօք հայիմ մեր նախնի քաջաց հնութեանց թանգարաններ և շրթամբքս համբարեմ հայրենասիրաց այն չորացեալ ոսկորներ՝ որք իւրեանց սուրբ արեան կանաչագեղ դալարութիւն նուիրեցին ազգի կենաց ռբօթ թարմ և կենդանի պահելու . որք հայրենեաց ապագային համար և Հայաստան աշխարհի վերկութեան համար յօժարակամ մեռան, 'է մահուն էրեանց 'է կենացն , 'է իմարս լուսեղէն և խառնեցան 'է դաս մեմբին հրեշտակաց » . Շորհան :

2. Ահ Հայաստան , Հայաստան , Հայաստան , նուիրական երկիր , դրախտաւայր երկիր , եղեմարուղի երկիր , ահա՛ թափառիմ, ահա՛ դեդերիմ, ահա տքնիմ, կրնթանամ, հայիմ ա մէն ուրեք . ոհ ցանկալի և ըղձալի բան մի չեմ տեսնար . . . : Ոհ հորիզոնդ յոյս է, բայց երկիրդ խաւար . աստղդ պայծառ է՝ աշխարհդ միդամած ուր դիմեցի՝ աւերակներ տեսայ , ուր վաղեցի լաց , կոծ , և աղաղակ տեսայ . ուր արչաւեցի անդաւազութիւն տեսայ . ուր ճեպեցի՝ հայրենա-

սէր և ազգասէր չտեսայ . տեսայ զՄայր Հայաստան
այրիացեալ նստեր նսեմաստուեր անտառաց մէջ
ձեռն 'ի ծնօտի զբեկումն Հայաստանի ողբայր ,
բայց յոյժ երանի էր ինձ , եթէ Աստուածն Հա-
յաստանի, զՀրեշտակն Հայաստանի, իբրեւ զնղիաս
գիմացս հանելով՝ զիս յանդիմանէր թէ, լուռ լեր,
զի ահա պահեցի ինձ եօթն հազար այր , որ ոչ
կրկնեցին ծունր Բահաղու : Ո՛հ , Տէր Աստուած
իմ ո՛հ , ես Բահաղ կուռքէն երբէք երկիւղ չու-
նիմ . այլ ժամանակիս աստուածացեալ ոսկիէն
յոյժ երկնչիմ , այո՛ երկնչիմ , վասն զի ինչպէս 'ի
հնումն մատնիչ շահասէրք զմեր աննման Հայաս-
տան անշունչ և անխօս չաստուծոյն վաճառեցին
և զոհեցին . այժմ եւս զնոյն գործս գործեն , ազգի
պատիւ , հայրենեաց շահ , եկեղեցւոյ օգուտ ,
արծաթոյ մասնեն : Ա՛հ . . . անիծեալ արմատ
ոսկւոյն , որոյ վասն համարձակին մէկ ազգ , մէկ
երկիր , օտարին վաճառել . համարձակին հայ-
րենեաց նուիրական իրաւունք զոհել և սպաննել ,
որպէս զի միայն իրենք կենդանի մնան և վայելեն .
— եղկելի՛ ամբշտութիւն . . . :

3. Հայրենի աշխարհ՝ մի այնպէս բնական ներ-
քին սերտ կապակցութիւն ունի մեր կեանքին
հետ , որ գրեթէ մտերմական բնակակից , սննդա-
կից ընկերն է մարդոյս , մայր , գայեակ և դաս-
տիարակն է , հայրենիք լեզու չունի , բայց լուռ
թեան գաղտնիքով մի ուժգին աղաղակէ , աչք
չունի՝ բայց քան զարծիւն սրատես է , սիրտ չունի՝
զգայ , ազիք չունի՝ գորովի . նա երբ տեսնայ թէ
օտարազինք իւր բնագաւառ երկիր կործանելու

դիմեն . լերինք հանդերձ հովիտներով , գետք հանդերձ առուակովք , անտառք հանդերձ մա-
ցառովք , երկխարք հանդերձ ուղտովք անբար-
բառ ձայնիւ աղաղակեն և ասեն . եթէ հարազատ
որդի էք հայրենի աշխարհիս , եթէ հաւատարիմ
բնակիչք էք կողմանց այսոցիկ , զարթի՛ք , երէ՛ք ,
զպարգեւեալ ձեզ յԱստուծոյ աշխարհ և երկիր՝
մի՛ թողուք անկանիլ ի ձեռս օտարաց և կոխան
լինել ոտից թշնամեաց : Գիտես թէ՛ թռչունք
երկնից արձագանք տան սոյն ձայնին և ձկունք
ծովու պատասխանեն զնոյն նոցին : Այսպիսի հա-
ռաչանք , հայրենասիրաց սրտի խորոցն ազդէ , և
զգայուն թեւերուն թռիչն թռթռացնէ , սրովք
ի նախանձ հայրենի փառաց յառնեն , և ՚ի պաշտ-
պանութիւն հայրենեաց փութան :

Կ. Խօսքիս բնական ապացոյց , անձնիւր Հայ՝
խր սրտի և զգացմանց մէջ կրնայ գտնաւ . Հայ մի,
որ Հայաստան աշխարհի մէջ ծներ , սներ , զարդա-
ցեր և դատարարակուեր է . Հայ մի , որ այսպիսի
սրտի և զգացման տէր է , երբ իւր հայրենի աշ-
խարհէն յօտարութիւն երթալու ստիպուի , արկս-
րութիւն զինքն պատէ , տեսք հայրենի աշխարհին
եւս քան զեւս քաղցրանայ սրտին , զգացման և
աչքին . հայրենեաց ամէն առարկայք գիտես թէ
լեզու ելած բողոքեն , ծառեր , բոյսեր և ծաղիկ-
ներ գիտես թէ արտասուեն . կատուներ , շներ ,
ձիեր և ոչխարներ քծնելով աղաչեն զհայրենատէրն՝
որ հայրենի աշխարհէն չհեռանայ և չմոռնայ :
Բայց դու , ընթերցող եղբայր , կուղես հայրենա-
տէր եղիր՝ կամ ոչ , սակայն անգամ մի փորձի հա-

մար ել հեռացիր հայրենի աշխարհէդ , տես թէ՛
 ո՛րքան դժուարին է քեզ բաժնուիլ հօրէդ , մե-
 ղէդ , սիրուն եղբայրներէդ , այլ եւ մինչ անգամ
 հայրենակից օտարազգի ծանօթներէդ , և բարե-
 կամներէդ . հեռուն հեռանալ՝ դառնութիւն և
 տխրութիւն բերեն սրտիդ , արտասուք աչքե-
 րէդ բղխէ , զմէն մի բարեկամ գրկել համբու-
 րել փութաս . նոքա զքեզ ցաւօք և արտասուօք
 համբուրեն . վասն զի հայրենասիրութեան սիրոյ
 խանդն՝ նոյն վայրկենին կրակ առած սաստկապէս
 բորբոքած՝ իւր թագստեան խորերէն արտաքս
 փայլատակեր է :

Յ. երբ չուզելովդ միակ միայնակ հեռանաս
 հայրենեացդ և բնակիս յօտարութիւն , կարօտ ,
 իղձ , տենչ , վախաք , սէր , համակրութիւն ամէն
 մէկանց գալով՝ սիրտդ և զգացումներդ պատեն
 պաշարեն , եթէ ուզես , եթէ չուզես , եթէ կամիս՝
 եթէ չկամիս . թուի քեզ թէ՛ սիրտդ քեզմէ հա-
 նեն , հոգիդ քեզմէ հեռացնեն , մարմինդ յօտա-
 րութիւն մնայ , սիրտդ և հոգիդ հայրենիքդ երթալ ,
 որչափ զգացմանդ վրայ բռնանաս , սիրտդ և հո-
 գիդ ՚ի քեզ պահելու և ամրութեւ նկրտիս , խա-
 զներով , զբօսանքներով , արբեցութեամբ զգաց-
 մունքդ թմրեցնելու աճապարես , զուր և ունայն
 աշխատութիւն կրես , սիրտդ և հոգիդ դէպ ՚ի
 հայրենիքդ ձգտելէն և երթալէն չես կարօղ հետս
 ընկրկել : վասն զի հայրենեաց առարկաներու նը-
 ման փոքր առարկայ մի աչքիդ , ակնջիդ , ձեռ-
 քիդ և սրտիդ թելերու ծայրէն շօշափելուն պէս ,
 նոյն վայրկենին սիրտդ և հոգիդ հայրենեացդ մէջ

կը դռնաս և կը զարմանաս : Բոյսերու մէջ
և աննշան խոտ մի , ծաղիկներու մէջ՝ տեղոյն ծա-
ղիկ մի տեսնելով՝ որ Հայաստանի խոտին և ծաղ-
կին կը նմանին , սիրտդ և հոգիդ առնելով՝ Հայ-
րենեացդ այն խոտին և ծաղկին դաշտեր և լեռ-
ներ կը տանեն . հայրենեաց գեղջուկ բառ և բար-
բառ մի՝ Հայաստանի սրտառուչ երգ մի ականջիդ
ջղեր շօշափելուն պէս , ինքզինքդ սրտով հայ-
րենեացդ բնակիչներու մէջ կը դռնաս : Ո՛հ եթէ
միտքդ արգելուս՝ երեւակայութիւնդ երթայ , եթէ
երեւակայութիւնդ արգելուս՝ գիշերային անուրջըդ
երթան : Երբ ննջես , սիրտդ և հոգիդ արթուն են ,
երբ ննջես , սիրտդ և հոգիդ որ հայրենեաց կարօտով
և տենչով լեցուած են՝ հոն կը յափշտակուին , հոն
դիմեն , հոն ամէն բան տեսնան , ամէն բան լսեն ,
ամէն բան վայելեն , ամէն տեսարաններու մէջ
շրջին , ամէն ծանօթից և անծանօթից , մեռելոց և
կենդանեաց հետ խօսին . բայց աւանդ և անխոս
որ երազ են , և այս երազներ պանդխտին գիշեր-
ուան երջանկութիւնք , ցորեկուան թշուառութիւնք
և հեծութիւնք են :

6. Մովսէս կաղանկատուացի , Անդովկայ որդւոյ
Բարեկայ Սիւնեաց իշխանին համար պատմէ թէ՝
« Բարեկայ փառաքեալ ՚ի հող հայրենի , դառնայ
յաշխարհ իւր . զի որպէս քաղցր են ծնողք , նոյն-
պէս և դաւառ : Արդ՝ ո՞ր զգայուն սիրտ և հոգի
հայրենասէր Բարեկայ իշխանին պէս , չփախաքիր
հայրենի հողոյն , չդառնար հայրենի սշխարհ . մի-
թէ մանկութեան պատանեկութեան և երիտասար-
դութեան օրեր , որ հայրենասիրի երջանիկ օրերն

էին, որ նորա խայտալից ուրախութեան և ցնծաւէտ բերկրութեան օրերն էին, նորա յիշատակութեան մէջ բուռն կերպիւ չէ՛ն արթննար. այո՛. հառաչանք ՚ի սրտէն, աղաղակ բերնէն և արտասուք աչքէն կը հանեն, ո՛հ անձն իւր պանդուխտ հառաջմամբ դուչ, ա՛հ, ո՛ւրես իմ մանկութեան երջանիկ օրեր՝ յարում ես ձիաւորեալ դաշտ երթայի, դաշտ՝ որ անմահաբոյր ծաղիկներով և քաջաց յիշատակներով պանծայի էր, աղեղն ՚ի յուսս բարձրային լեռանց վրայ որսի երթայի, լեռինք որ կենսատու օդով և անմահական ջրով վնամացած ու բարձրացած էին, նոր հարսի և փեսայի պէս զարդարուած, անտառաց, հալտաց և բուրատանաց մէջ կը ճէմէի. բուրաստանք որ եղեմարուխ քառալտակ դեռերով առողուած և դրախտացած էին: Ես հայրենեաց մէջ թագաւոր չէի՝ թագաւորի կը նրմանէի, իշխան չէի, իշխանի պէս հրամայէի, հարուստ չէի, հարուստի պէս անկարօտ էի, քաջ չէի, բայց քաջաց պէս վեհանձն էի. որպէս Հայաստանի առածն ասէ, (նազառապն էր Թոյնին մէջ առիւծ է. քար էր դէռ ծանրէ):

Յ. Բուղանդ պատմագիր, մեր Արշակունի Արտաշիր թագաւորին համար աւանդէ թէ՛ Շապհոյ սուտ խոստմանց և երդմանց պարզմութեամբ հաւատալով Պարսկաստան գնաց, Շապուհ ստելով իւր երդմանց՝ չէր ուզեր ղԱրտաշիրն արձակել ի Հայաստան, բայց ետքէն Արտաշիրի թախանձանաց զիմանելով՝ ուղեց արձակել, սակայն արձակման մասին երբ քուրմերէն խորհուրդ եհարց, Շապհոյ այսպէս պատասխանեցին խորագէտ քուրմեր թէ՛ «Ար-

տաշիր Պարսից մէջ տկար է և իւր ազատութեան համար կաղաչէ, բայց իւր բնիկ աշխարհ գառնալուն պէս, առիւծի զօրութիւն զգենու, ապստամբի և պատերազմի: Ուստի Շապուհ քրմաց խորհուրդներէն հրապուրեալ Հայաստանէն բաւական հող և ջուր բերելով իւր թագաւորական վրանին մէկ կողմն տարածէ և ջուր վրան կցանէ: Շապուհ Արտաշիրի ձեռքէն բռնելով վրանի ներքեւ իբրեւ խօսակցելու և ճեմելու կելլէ, աւագ, երբ հոն Արտաշիրի ոտք Պարսից հողի վրայ ճեմէր, նա իրեւ գերի, իբրեւ ստրուկ, իբրեւ ազաւոր պաշտէր, խնդրէր թագաւորէն Պարսից, որ զինքն արձակէ իւր հայրենի աշխարհ, բայց, իճեմեն՝ երբ անբազդ Արտաշիրի ոտք Հայաստանի բնիկ հողի վրայ հասնէր, նա անդ իբրեւ առիւծ մտնէր և գոչէր, իբրեւ անպարտելի թագաւոր մի ստատէր և յանդիմանէր զՇապուհ, վեհութեամբ ապառնայր և ասէր (° 1 էս դո՛ւ Շապուհ, որ շէս արգիւն էրադն, հա՛մբերէ Գնչէ՛ս հայրենեացս սահման՝ ի՞մբնիկ հողն վրայ որո՞ս հաւորաբեմ, անարգանացս վրէժ ոչ որո՞ր առնեմ Բեղսի, բռնոր Պարսկաստան հի՛մնայտա՛կ ոչ որէ՛ բանդեմ, աւրե՛մ . . . : Ո՛հ, անդ հայրենի հողն և ջուրն ներքին մի հրաշալի բնագդմամբ Արտաշիրի մտաց, սրտին և հոգւոյն ազդ առնելին, թէ ինքն արդարեւ հզօր թագաւոր մի է իւր հայրենեաց վրայ, իսկ ծառայ և տկար՝ օտարի հողի վրայ, ինքն յաղթող և աներկիւղ է՝ իւր հողի վրայ, իսկ պարտեալ և ահաբեկ օտարի հողի վրայ:

8. Եղիշէ և Ղազար պատմիչք, Մամիկոնեան վարդանի և նորա քաջասիրտ նիզակակից նախա-

բարաց, հայրենեաց ծոցին մէջ քաջութեան, և Յազկերտի առեանի մէջ՝ տկարութեան մասին գրեն . վարդան իւր ընկերակցօք ի Պարսկաստան ՚ի պալատ և յառեան Յազկերտի հրաւիրի . անդ քաջք, արիք և անպարտելիք Հայաստան աշխարհի, նուաստանան, տկարանան, երկնչին և ՚ի հաւատոց երկմտին, առ ահի արեգական և հրոյ ծունդ կրկնեն, բայց յորժամ ՚ի հայրենի հող դարձ առնեն, վեհութեամբ ՚ի միտս դան. վսեմութեամբ սրտապնդին, արութեամբ ճակատ յօրինեն, առ իւր ծարար խիզախեն, ատրուշանս քանդեն, կրակն սպանեն, մոգեր մոգականեր դանակոծ հալածեն, մոգերէն, պարսիկներէն պղծեալ Հայաստանի օղջուր և հողն մաքրեն, սրեն և կարմիր արեան սուրբ կաթիլներով զհայրենի եկեղեցին վարդա-ծաղիկ պսակազարդեն : Վասն զի հայրենի հողին վրայ՝ մահն անմահութիւն է . իսկ օտար հողի վրայ՝ կեանքն մահ է . հայրենի աշխարհին մէջ՝ հիւանդ-դըն առողջ է . տկարն զօրաւոր է . յիմարն՝ իմաստուն է . իսկ օտար աշխարհի մէջ՝ առողջն հիւանդ է . զօրաւորն տկար է, և իմաստուն յիմար է :

9. Դարձեալ Ղազար պատմէ, թէ՛ Մամիկոնեան վահան Պարսից դուռն երթալով՝ քաջութիւն և հայրենի հաւատք իմիասին մտանայ և ուրանայ . իսկ երբ իւր հայրենի սուրբ հողն վերադարձ առնէ, իւր նախահարց հաւատոյ մարդաբխան դտանէ Հայաստան աշխարհի մէջ . այն զոր կորոյս Պարթևաց երկրի մէջ . կրկին արութեամբ, քաջութեամբ զօրանայ հայրենի ծոցոյն մէջ . անհաշտ պատերազմ հրատարակէ Պարսից դէմ, դիւցազնաբար ճակատ յօ-

րինէ՝ մարտ մղէ անթիւ զօրաց դէմ . քրիստոնէութեան , կրօնից ազատութեան և հայոց անարդեալ պատիւ բարձրացնելու համար՝ երեսուն տարի փոքրիկ դնդով մի մենամարտի արեաց ահագին զօրութեան դէմ : Արեաց ամբարտաւանութիւն հուսկ ուրեմն խոնարհի վահանայ հայրենասիրութեան առջեւ . ազատութեան դաշնագիր և խաղաղութեան յետկար ստորագրէ և տայ վահանայ , որով ազատութիւն և խաղաղութիւն հայրենեաց հաստատի :

40. Նոյնպէս վահանայ Գողթնացոյն համար պատմեն ճառ ընտիրք մեր , թէ երբ նա աւաղ ի տողայ հասակի գերի վարեցաւ ՚ի Բարեւոն՝ անդ ուսաւ գիր և կրօն հաղարացոց , ՚ի զարդանալ հասակին՝ հայրենի աշխարհի յիշատակներ զարթուցին նորա միտք , սիրտ և հոգին . ուստի խնդրելով խնդրեց ամիրապետէն զինքն ՚ի Հայաստան աշխարհիւր հայրենի հող արձակել , ասելով « Ան-կեդէ՛ր Գողթնացոյն Բարեւոն Բարեւոյն Ինչ հայրենեաց » : Ահ , վահան հայաստան եկաւ , հայրենեաց աւերակներ տեսաւ և նորա վերայ լացաւ . հայրենեաց հող սիրեց , հայրենեաց հաւատք լսեց , հայրենեաց գիրով մեռնիլ ուզեց . հայրենեաց գերեզման թաղուիլ ուխտեց . հայրենեաց յիշատակ և հաւատք զվահան ՚ի դատ անմարմին հրեշտակաց դատեց : վահան այլ եւս ոչ ՚ի հրոյ , ոչ ՚ի սրոյ , ոչ ՚ի տանջանաց երկեաւ . վասն զի կորսուած էր գերութեան՝ պաղխաութեան մէջ՝ դաժնուեցաւ հայրենեաց մէջ . մեռած էր օտարութեան մէջ կենդանացաւ Հայաստանի մէջ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ՅՇԽԱՐՀ ԾՆՆԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

1. Հայրենի աշխարհի հող, մարդոյս նիւթական կենաց ծնունդ, մնունդ տալով՝ բարոյական կեանքի վրայ զօրութիւն, ուժգնութիւն և բարոյականութիւն ազդէ, ներդործէ. մարդ մօր արդանդէն աշխարհ գալով՝ հայրենեաց կենսատուօդ ծծել և ջուրն խմել կսկսի, մօր ստինքէն կտրուելով երկրին բարիք և բերք վայելէ, որով մեր արին զօրանայ, մանկութիւն առնողանայ, ջիղեր, ոսկորներ կազդուրին, ամրապնդին, ամբողջ մարմնոյ կազմուածք կառարելութեան հասակին հասնի. ինչպէս մայր՝ մեր երախայութեան տածող, մնուցանողն. նոյնպէս հայրենեաց հող, ջուր, օդ մեր մանկութեան, պատանեկութեան, երիտասարդութեան դայեակ, դաստիարակ, և սնուցանողն է. Արդ՝ ինչպէս բուսականք տեղափոխութեամբ իւրեանց բնական յատկութիւն, ձեւ, սնունդ, աճումն, զօրութիւն երբեմն կայլափոխեն, տկարանան կամ խալառ ոչնչանան. նոյն դունակ երբ մարդ իւր բնակավայր հայրենի հողէն հեռանայ օտար աստեղաց ներքեւ, նորա ներքին սննդական զօրութիւն, աճման առողջութիւն և բարոյական կառարելութիւնք կայլափոխին, նուաստանան և տկարանան. լինի՞ր ինչո՞ւ, մտքիս միջին աղէկ հասկցիր : Հայ և հայու ճշմարիտ զաւակ՝ երբ օտար երկրի, օտար հողի վրայ տեղափոխուի, օտար հաց ուտէ, օտար ջուր խմէ, օտար օդ ծծէ, օտարամոլ դոյներով կայլադունի, իւր բոլոր բարոյական բնածիր

բարք , վարք , յատկութիւն , սովորութիւն մոռ-
նալով կորսնցնելով , օտար ազգաց լեզուով խօսի-
օտար ազգաց վարույք բարույք և սովորութեանց
հետեւի , ինչպէս զարդիս շատ տեղեր կը տեսնուի :

2. Ազգային պատմութիւն և մեր արդի ման-
րախոյզ գիտողութիւնք , աւաղ մեզ թաղուն
ճրչմարտութիւն մի յայտառնեն , որոյ վրայ կը
ցաւիմք մեք և կը ցաւին ամէն հայրենասէրք .
կը տեսնամք մեներ՝ որ մեր հայաստանի բարեխա-
ռըն կլինայէն հեռացեալ հայք , որք խումբ
խումբ մինչեւ 'ի Հնդկաստան , մինչեւ 'ի Լեհաս-
տան , 'ի Յունաստան 'ի Պաղեստին և յեղիպոտոս
ցիրուցան պանդխտեցան , զրկուեցան մայրենի
հողէն , հայրենի աշխարհէն , չտեսին այլ եւս
հայաստանի քաղցր արեւ , պայծառ լուսին ,
արծաթափայլ աստղունք , չըմպեցին այն եղեւ-
մաբուխ ջրէն , չծծեցին այն վճիռ և պարզ օդէն ,
չկերին այն մաքուր և անխառն հացէն , ուստի
աճողական զօրութենէն դատրեցան . նուազեցան :
Նոոմիի պատմութիւն խօսքիս ապացոյցն է , որ
սուրբ գրոց վկայութիւն է : Նոոմի Մովսէսացոց
երկիր պանդխտի , երկու սիրուն և գեղեցիկ որ-
դիք երիտասարդութեան հասակին մահու գե-
րանդիին զոհ երթան Նոոմիի սիրտ դառնանայ ,
դիմաց գոյն և գեղեցկութիւն թարչամի , անժա-
ռանգ և անորդի իւր հայրենի աշխարհ վերադառ-
նայ , ազգակիցներ և ծանօթներ ուրախակցու-
թեան գալու ժամանակին՝ Նոոմի լայր և ասէր ,
« մի կոչէք զիս գեղեցիկ , զի որդիք իմ և գեղեցկու-
թիւն իմ կորուսի 'ի պանտխտութեան » : Այսպէս :

Հայաստանէն հեռացած հայեր , թէ և անձին ապահովութիւն , նիւթական հարստութիւն գտան , բայց բնական աճելութենէ նուազեցան . դեղեղեկութենէ և զաւակաբերութենէ զրկեցան . օտար հող , օտար ջուր , օտար ազգ , օտար սովորութիւն , օտար մայրութիւն , օտար անժուժկալութիւն , օտար անպարկեշտութիւն մեր ժողովրդոց բարոյական և ֆիզիքական զօրութիւն սպառեցին . և նոյա աճելութեան կենաց արմատ թունաւորեցին :

3. Պատմութիւն աւանդէ մեզ թէ՝ թէմուր—
 Լէնկ անադորոյն բռնաւորն վասպուրական երկրի հայոց ժողովուրդ բերդէն դահալիսելով՝ ի սուր սուսերի մտնելով սպաննեց , սպառեց . մինչ զի այն բնդարձակ աշխարհի և այն բազմաթիւ ժողովրդոց մէջէն յիմար անունով հայ կին մի հաղիւ թէ ողջ մնաց և ապրեցաւ . սակայն ի սակաւ միջոցի , այն օրհնեալ երկրի մէջ՝ հայոց ժողովուրդ կրկին աճումն առաւ , ծաղկեցաւ և բազմամարդացաւ , ինչպէս կ'տեսնաս այժմիկ : Արդ՝ ո՞վ չգիտեր , թէ Հայաստան աշխարհ բազմամարդութեան առաջին խանձարուն է , ո՞վ չգիտեր թէ , ամբողջ մարդկութեան առաջին նախահարք Հայաստանի հողին վրայ բնակելով՝ ծնան , մնան , աճեցան , զարգացան , զօրացան , բազմացան , բնդ սովնայն երկիր տարածեցան . ծաւալեցան իբրեւ զաստեղս երկնից և իբրեւ առաջ առաջին ծովու : Աղամ և կին երկուք միայն բնակեցան յանգիւստն զբախտին՝ իմէջ Հայաստանի . բայց մինչեւ յնոյ տերաւ բազմութեամբ աճեցան : Նոյ

ութէն հոգով բնակեցաւ Այրարատ , սակաւ միջոցի մէջ անհամար թողունա , թողնեայս ունեցաւ , մինչ զի Հայաստանի ընդարձակութիւն անձուկ և նեղ երեւեցաւ , ուստի ելին և ընդ չորս կողմ աշխարհի ծաւալեցան :

4. Մարդ երբ իւր բնիկ հայրենեաց մէջ ծնանի , և զարգանայ . մի վեհ և ազնուական կերպարանք , զգայուն և կենդանի սիրտ , սուր և ուշիմ միտք , վառ եւ պայծառ երեւակայութիւն , առաքինութեան բաղձանք , բարեգործութեան բնական միտումն , մարդասիրութեան զգացումն , եղբայրսիրութեան դուժ , հայրենասիրութեան խնամք կունենայ իւր բովանդակ անձին վրայ :

Քանզի անդ ՚ի բնագաւառի իւրում տեսանէ զծնողս , զեղբայրս , զքորոս , զազգականս , զբարեկամս , զգրացիս , զքաղաքացիս և զգիւղացիս , որք առ հասարակ իւր քաջագործութեանց սպասող հանդիսատեսներ են , և իրեն մէն մի առաքինութեանց ծաղիկներու պահապան հրեշտակներ են , և մոլութեանց կշտամբիչ վարդապետներ , անդ մեր սիրելիք , ծանօթք , բարի օրինակով և զգուշացուցիչ խրատովք , քաջալերեն և խրատեն զմեզ ՚ի մոլեկան ախտից խորշեւ և առաքինութեանց հետամոտել : Մեք գիտեմք՝ թէ մեր պակասութիւն և յանցանք կը արտմեցնեն մեր սիրելի ազգականներ , ուստի սաստիկ զգուշանամք թախծութիւն և տրամաթիւն չպատճառել նոցա սրտին , մեք գիտեմք թէ՛ նոքա մեր մէն մի յառաջագիմութեան և առաքինութեան վրայ սաստիկ բերկրին և ուրախանան , ուստի միշտ փութամք նոցա սիրտ ու

րախութեամբ և բերկրութեամբ զուարթացնել-
կախորժիմք միշտ դովեստից և շնորհակալեաց ձայ-
ների ընդ ՚ի նոցանէ , բաղձամք բովանդատեալ աղգա-
յիներէ սիրուիլ իրրեւ հարազատ որդի սիրելի ,
ըղձամք , որ ամէն մարդ մեր բարի համբաւ խօսի-
քնտանեաց , տանց , գիւղից , աւանից , քաղաքաց ,
և համօրէն հայկազանց մէջ . և ահա այս ամէն
բարի յօժարութիւնք բնապէս զմեզ կմղեն առա-
քինութեանց հետեւել՝ և ՚ի միլութեանց խորշիլ-
քանդի երբէք չեմք սիրելու և չեմք անորժեւել կեղտ
անուն և վատ համբաւ ունենալ աղգայնոց մէջ ,
կղգամք՝ որ եթէ համօրէն աղգ զմեզ մեր մօրու-
թեանց համար արհամարհէ , երեսէ ձգէ , բարո-
յապէս մեռած կը համարուինք :

Ծ. Հայրենեաց մէջ՝ մարդս իւր վրայ բնապէս
քաջութիւն և զօրութիւն զգայ , վասն զի ՚ի ներ-
քուստ հրաշալի իմն բնազդմամբ գուշակէ թէ՝
իւր բոլոր աղգականաց , բարեկամաց և հայրե-
նակցաց զօրութիւն և ուժ իւր ներքին և արտա-
քին կարողութեանց հետ հաւաքապէս միացել են ,
թէ ինքն շարժելոյ միջոցին միայն չէ , թէ ինքն
գործելոյ միջոցին անօգնական չէ , զի ձայն ան-
դամ մի արձակելոյ ինի , շատեր կլսեն , եթէ թըշ-
նամին վանելոյ համար ոտքի վրայ կանգնի , շատեր
զէնք առնուն , եթէ ինքն զէն ՚ի ձեռին արշաւէ՝
շատեր հայրենեաց թշնամոյն վրայ յարձակեն .
եթէ յարձակի՝ իւր քաջ օգնականներ թշնամին
յերկիր կործանեն . եթէ ինքն միայնակ անձ մի
թշնամիներէն հարկանէ , իւր զօրաւիգ քաջեր
զհարիւրս , զհաղարս հալածեն և զփռչին խածիլ

սան : Պիտի զարմանամբ արդեօ՞ք երբ տեսնամք
թէ՝ հայրենեաց անասուններէն ձիանք քաջաց
օգնեն , ոչխարք կաթ և կողի ընծայեն , մեղուք
մեղր և քաղցրութիւն պարգեւեն , եղն , գովէն
և էնն պատերազմի պաշար բերեն : Հայրենեաց
դաշտք՝ ցորեան և արչաւանաց ընդարձակութիւն
տան . լերինք և բլուրք՝ բերդ և աշտարակ դառ-
նան , ձորք և հովիտք՝ աստնջականութեան հրա-
ւէր տան . անտառք և անդատտանք հովանի լինե-
լով՝ զէնք մատուցանեն , քարինք սուսն կրն-
տակ , աւաղք՝ վառօթ դառնան , գետք և աղ-
բիւրք զովացուցանեն և քաջալերեն , ծովք և
լճակք առ հասարակ խրախուսեն և «կեցցեն» քաջք
մեր՝ աղաղակեն . արեղակն , լուսին և աստեղքն
օրհնեն ,

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

ԱՇԽԱՐՀ ՍՆՆԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

Կ. Ա՛հ , մի թէ Հայն հայրենեաց հողի քաղց-
րութիւն և սիրելութիւն չգիտե՞ր , եթէ հայք
մոռնան , անզգայ լինին , չգիտնան , սակայն հայ-
րենեաց անասունք և թռչունք շատ աղէկ գիտեն .
միտ բերենք մեր Հայաստանի սիրուն թռչնիկներ
Ժիծռան , սարեակ , արագիլ , արտուտիկ , սխա-
կըն , կռունկ , և այլ թռչունք՝ որք ՚ի ձմեռան ե-
ղանակին երթան ի հարաւային տաք կողմեր պա-
տրապարան դռնալու , բայց դարուն բացուելուն
սէն՝ երամովին դարձ առնեն իւրեանց մայրենի

բոյն դանալու և բնակելու . իւրաքանչիւր 'ի նոցա-
նէ անմուտց յիշմամբ խակ և խակ գտանէ զիւր տե-
ղին , ծիծառն զիւր տուն , սարեակն զիւր բոյն ,
արագիլն զիւր գիւղն , արտուտիկն զիւր լճակն
և ծովիկն , սոխակն զիւր թուփն և զվարդենիքն .
թռչտին , թեւածափեն , կրկրան , գուրգուրան ,
գորովին զաւիրեալ բոյներ նորեն նորոգ են . սո-
վորական օղն ծծեն , նորայեւտուր զարդարին ,
ծագա հանեն , ածին , դորանան և բաղմանան .
Հայաստանի ծառոց վրայ՝ ծաղկանց վրայ չրժին ,
անդերէն , անդաստաներէն , մարդագետններէն
ձագուց համար կերակուր գտնան և կերակրեն :
Այլ ինձ հաղարիցս աւաղ , որ կտեսնամ թէ հայ-
րենեացս թռչունք արագ արագ դարձ առնեն
'ի Հայաստան , բայց մեր սիրելի հայոց ժողովուրդք՝
որք բարեւոնական բռնաշունչ ցրտութենէ վայրիկ
մի հարաւային և արեւմտեան տաք կողմեր՝ իւ-
րութէ չունչ առնելու ցիրուցան եղան , բայց ե-
ղուկ որ շատ դարունք եկան անցան , երբէք հայք
հայրենեաց թռչնոց պէս իւրեանց բնիկ հայրենեաց
բոյն չվերադարձան . ձիւնք հալեցան , սառնամանիքն
անցան , հայ ժողովուրդ իւր բնագաւառ հողի վրայ
ոտք չդրաւ , իւր Աստուածաշէն , Հայկաշէն Լու-
սաւորչաշէն , և գեղեցկատեաիլ բոյն 'ի յուշ չբերաւ
և անդրէն 'ի նոյն չվերադարձաւ , և չբնակեցաւ .
Երանի՛ ձեզ , հաղար երանի՛ , թռչունք Հայաստանի
որ աշուն երթաք և դարուն դառնաք , վա՛յ մեզ ,
հաղար վա՛յ , որ մեք անդամ հեռանալով այլ եւս
չեմք ուղեր վերադառնալ . ձեր հայրենասիրութիւն
զմեզ յանդիմանէ , մեք պատասխան չունիմք տալու :

2. Ո՛հ, ոչ Հայաստանի հին զուակունք, ա-
 րի և քաջ զուակունք. հայրենասէր զուակունք,
 Հայաստանի թռչնոց պէս և այլ աւելի իրենց բնա-
 դաւառ երկիր դառնալ և բնակիլ սիրէին: Նիղա-
 կակից քաջ ընկերք վարդանանց և Ղեւոնդեանց,
 նախարարք հայոց աշխարհին, որք Յազկերտի
 բռնութեան հանդիպելով՝ Բարեղոնի անձուկ բան-
 տերու մէջ, ինն ամ և վեց ամիս ընդ երկար տա-
 ռապեցան և ջերմութենէն դժնդակ օգոյն, հիւ-
 ծեցան և մաշեցան. բայց անդէն իւրեանց քաղցր
 հայրենիք չմոռացան, ուխտիւք խնդրէին, սրտիւք
 ցանկային վերադառնալ ի դոգն հայրենի: Ի Բա-
 բելուն հաստատ բնակութիւն հաստատելու համար
 Յազկերտ շատ պատիւ, մեծ իշխանութիւն, բա-
 զում հարստութիւն, ընդարձակ երկիր խոստա-
 ցաւ տալ նախարարացն Հոյոյ. բայց հայրենասէր
 նախարարք, կամովին ընտրեցին անձուկ բանա-
 մէջ մեռանիլ իբրեւ կալանաւոր, քան թէ հայրե-
 նիքէն հեռու օտար աշխարհի մէջ՝ օտարի վա-
 ռօք. օտարի մեծութեամբ կենդանի մնալ. երբ
 նախարարք անքակտելի ուխտիւք ուխտած էին,
 կամ մահ, կամ ի հայրենիս վերադարձ. բանտ և
 կապանք քաղցրանայր, իրենց երկար ժամանակ-
 ներ կը համապօտէին, թշնամիք բարեկամ դառ-
 նային, բռնաւոր դիմանէր, նոցա հաստատամտու-
 թիւն և հայրենասիրութիւն գովէր և վերադարձի
 հրաման չնորհէր: Մեր առաքինի նախարարք,
 համբերող նահատակք, երկրային հրէշտակք, երկ-
 նային թռչունք ելին ի հեռաստանէ՝ եկին ի Հա-
 յաստան, տեօին զսիրելիս և ուրախացան, հայ-

րենասիրութեան և համբերութեան պտուղն ընդ-
երկար վայելեցին :

3. Եթէ մէկ իւր անձին և ընկերին վրայ խոր-
հի, թէ՛ հայրենիքէն հեռանալով բաղդի տիրացաւ,
հեշտին և խաղաղ կեանք վարելու վիճակին վիճա-
կեցաւ , իշխանութեան , փառաց և պատուոց հա-
սաւ , բայց եթէ հեռացեալն Հայ է և իւրեւ Հայ
ըջօրէն խորհի , իսկոյն զգայ և հառաճմամբ սրտի
գոչէ , թէ արգարեւ հայրենի աշխարհէն հեռու
հայրդուոյ համար բաղդ չկայ , հեշտին և խաղաղ
կեանք չկայ , իշխանութիւն , փառք և պատիւ
չկայ : օտար աշխարհի մէջ հայո՞ւ համար ուրախու-
թիւն , հարստութիւն չկայ . հայո՞ւ համար հայրե-
նասիրութիւն և ազգութիւն չկայ : Զի օտար աշ-
խարհի ամէն պերճանք և գեղօնք՝ հայրենեացդ
պարզ նահապետական կենաց հետ համեմատես ,
հայրենեացդ պարզութիւն՝ օտարի պերճութենէ
և գեղեցկութենէ գերադանց կը դռնաս . հայրե-
նասիրի համար՝ հայրենեաց հաց և ջուր օտարի մեղ-
րէն անուշ է . մազեղէն զգեստ՝ օտարի կերպանե-
րէն օգտակար է , ըստ առածին , « հայրենեաց գու-
նն զգորի լաւութն լաւ է » : Օտար աշխարհի մէջ՝ թէ
վնահապետի պատիւ ունիս , եթէ իմաստութեամբ
խորհիս , ծառայես . եթէ զօրաւոր կարծուիս , տկար
ես , եթէ ազատ կարծուիս գերի ես : Առաջին անա-
ռակին որ յաւետարանին՝ քեզ ապացոյց , խնդրեց
առաւ բաժին ՚ի հօրէն , հեռացաւ իւր սուրբ ըն-
տանիքէն և հայրենիքէն , այն սուրբ հայրենիքէն՝
որուն մէջ թաղաւոր էր և որդի թաղաւորի , իսկ
յօտարութեան՝ ծառայ և ծառայ ծառայիցն .

Հայրենեաց մէջ նստեալ 'ի կառս և յերկմարս ,
 իսկ անդ մերկ , յեափ և արածող խողից . Հայրենեաց
 մէջ Հայապից , իսկ օտար աշխարհի մէջ քաղցեալ
 և սովամահ , բեր աչքիդ առջեւ Ազաթանդղէոս .
 որուն մէջ կը տեսնաս՝ թէ ինչպէս մեր հրակայազօր
 արքայն Տրդատ Բունաստանի մէջ իբրեւ ծառայ ,
 իբրեւ օտակական զինուոր մի կպանգըլտտէր ,
 իսկ 'ի ծոց Հայրենեաց վերադարձեալ , Տէր և
 իշխան Հայաստանի , ահաւոր թագաւորաց և պետութեանց
 լինէր : Եղբայր , խօսքիս հաւատաւ վերադարձի՛ր
 ի Հայաստան , մատանին , ծիրանին պատրաստ է
 քեզ , քո երէց եղբայրքդ ուրախութեամբ
 քեզ ընդունելով երգեն երգս ուրախութեան .
 Հայաստան անբաւ ցնծութեան ձայնիւ գոչէ ,
 « Կա՛րգա՛ն Ի՛մ Բա՛ւա՛լ ե՛ր և ե՛ւր , Ի՛րա՛ւե՛ւ ե՛ր
 և Գո՛ւրգ : »

4. Կենդանաբանութիւն՝ Կենդանեաց մասին .
 պատմութիւնք մարդկանց մասին գրեն թէ , ինչպէս
 իւրաքանչիւր կենդանիք իւրեանց ծնած և սնած
 երկիր կսիրեն , նոյնպէս իւրաքանչիւր մարդիկ
 իւրեանց ծնած և սնած Հայրենիք սիրեն : Տիրերիս
 կայսրն Հռովմայեցւոց , զմեր Արգար թագաւորն
 երբեմն 'ի Հռովմ հրաւիրէ , Արգարի աղնուութիւն
 տեսնալով իմաստութիւն ընելով և հանձարոյն
 վրայ զարմանալով՝ չուզեր իւր խորհրդարանէն ,
 պալատէն և Հռովմայեցւոց աշխարհէն , այնպիսի
 հազուագիւտ անձ մի հեռացնել , զայս բան
 զխանալով Արգար , բազմիցս աղերս մատուցանէ
 առ կայսրն , արձակել զինքն 'ի Հայրենի աշխարհ
 իւր , զոր անձկայրեաց և կաթողին սիրով

կսիրէր . սակայն ամէն ջան ի գործ դնելով երբ տեսաւ թէ հնար չկայ կայսերէն վերադարձի հրաման բնդունել . բնական և գործնական պէտքով մի կամեցաւ հաճել զմիտ կայսերն՝ զոր Արգարու նուրբ հանճար և եթ կարող էր խորհել և հնարել Արգար օր մի որսի երթալով քանի տեսակ վայրի կենդանիներ ողջ ողջ ձեռք բերելէն զինի , իւրաքանչիւր կենդանեաց բոյներէն ըստ պիտելոյ հարկին բաւական հող առնելով Հռովմ կը բերէ , և երբ ըստ սովորութեան կայսրն կրկէսի հանդէս զննելու կերթայ , Արգար կենդանեաց երամակ կրկէս բերելով մէն մի կենդանեաց բոյներէն վերցուցած հողեր , որոշ որոշ կրկէսին հրապարակ աստ անդ կլեցունէ . որացած վայրի կենդանիք յանկարծ կը թողու հրապարակին մէջ . 'ի զարմանս Հռովմայեցւոց և կայսեր , իւրաքանչիւր կենդանիք երթան նստին իւրեանց բոյներէն առած բնիկ հողերու վրայ : Անդ Տիրերիս Արգարի խմտատութեան և հանճարի վրայ զարմացած հիացմամբ հարցանէ . « Ի՞նչ է ինչիւր » . — « Դ արդարեւ այլ » . — Տուր ինձ հրաման ասէ , զի երթայց 'ի բնադաւառն իմ և նստայց 'ի վերայ հայրենի հողոյ իմոյ՝ որ է ինձ միայն ըզձալի և ցանկալի » : — « Դնա՛ աւագ այրդ , Դնա՛ խմտատուն և հանճարեղ թագաւոր . Դնա՛ , երանի ժողովրդեան և երկրի քում , յորում դու բնակեցեր . երանի՛ հողոյն՝ որում դու իշխեցեր , Դնա՛ ով հայրենասէր , Դնա՛ ի հայրենիս քո , Դնա՛ , զի տեսի թէ անասունքն անդամ սիրեն զբնիկ հայն իւրեանց և դու առաւել եւս պարտիս սիրել զոր սիրեցեր և սիրեսցես » :

Գ Լ ՈՒԽ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

ԾՆՈՂՔ ԵՒ ՈՐԴԻՔ, ԱԶԳԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՄՔ

Յ Օ Դ ՈՒ Ա Ծ Ա .

ԾՆՈՂՔ ԵՒ ՈՐԴԻՔ

4. Ծնողք Աստուծոյ նախախնամութեան տիւ
պար, արարչագործութեան հրաշազան գաղանիք,
անբաւ բարերարութեան նորա որդագործեալ խոր-
հուրդք: մեր ծնողաց մին հայր կոչի. զԱստուծոյ
խոկական էութիւն վասն բարերարութեան հայր
անուանեմք, այն որ զմեզ ծնաւ յարդանդէ մայր
կոչեմք, զԱստուած վասն անսպառ զթութեան
մայր անուանեմք: Աստուած միանգամ և եթ հայր
մի և մայր մի ստեղծագործելով յանդգնիմ ասել,
թէ այլ եւս զմարդն արարչագործելէ հրաժարեցաւ,
վասնզի Աստուած իւր արարչագործ ձեռօք և ան-
սուտ հրամանաւ երկու մարմին 'ի մի միութիւն
զուգեաց, զոր ամբարիշտ մարդկանց ձեռք չկարէ
բաժնել: Աստուած ասաց, անեցէք և բազմացա-
րուք, որով ստեղծագործելոյ հրաման ծնողաց
տուաւ: Աստուած սահմանեց, որ մարդ այն պար-
կեշտ միութենէն աշխարհ գայ. Աստուած հրամա-
յեց, որ այն միութեան մէջ սրբութիւն, պարկեշ-
տութիւն և հաւատարմութիւն պահուի. եթէ ծը-
նողք օձային հրապոյրներէ իրենց միութեան մէջ
անմիութիւն, և իրենց սրբութեան մէջ՝ անսրբու-
թիւն բերեն, մահն է իւրեանց պատիժ. եթէ հաւա-
տարիմ մնան իւրեանց արարչին՝ կեանքն է իւրեանց

բաժին , անմահութիւն և մշտնջենաւորութիւն իւրեանց փառք և պարծանք :

2. Ծնողք , թէ հայրք և թէ մայրք . ընդ միշտ պատրաստ , ընդ միշտ համարձակ լինելու են ասել իւրեանց զաւակաց , թէ մեք երկնեցաք և ծնաք զքեզ , նոյնպէս զաւակք , առանց ինչ երկմտութեան , առանց ինչ այլայլութեան համարձակապէս մատնանիչ ցոյց տալու են ամենայն մարդկանց , թէ ահա՛ հայր իմ , և թէ ահա՛ մայր իմ : Զաւակ մի՛ որ համարձակ և պարծանօք չէ կարող իւր հարազատ հայր և մայր ցոյց տալ աշխարհի , նա ապականութեան և անորոշութեան ծնունդ է , նա ամօթոյ և պատկառանաց որդի է , նա որոյ հայր յայանի չէ , և մայր ընն առանց սուրբ ամուսնութեան զինքն ծնանէ , Աստուծոյ հրամանին հակառակ աշխարհ եկած՝ մարդկութեան գասակարդէն վիժած մի է , նա չէ ձեռնահաս Աստուծոյ պատուէր կատարել , Աստուած ասաց , «Պատուեա՛ զհայր քո և զմայր» , նա հայր չունի որ պատուէ , նա մայր ունի՝ և մայր չէ , վասնզի մայր առանց սուրբ ամուսնութեան մայր չէ , նոյնպէս հայր առանց սուրբ ամուսնութեան հայր չէ :

3. Աստուած հարազատ զաւակաց կօրնադրէ պատուել զհայրն և զմայրն , բայց է՛ր վասն չք պատուիրեց սիրել զհայրն և զմայրն , զի որդւոյն բնական է սիրել զհայրն և զմայրն , եթէ չսիրէ , բնական որդի չէ , եթէ չսիրէ , հարազատ որդի չէ , վասնզի բնական և հարազատ զաւակ ընդ միշտ զիւր ծնողն սիրէ , ինչպէս հարազատ ծնողք ընդ միշտ սիրեն զհարազատ զաւակս : Յնողաց բնական խանդ բուռն բերմամբ ստիպէ սիրել զոր-

դիս իւրեանց , որդւոց բնական եռանդն 'ի ներ-
քուստ մղէ զիրենք սիրել զճնողս և այս սէր՝ Ա-
բարչին մասն 'ի սկզբանէ անտի 'ի սիրտս հարց և
որդւոց հաստատներ , նուիրադործեր է : Բայց այլ է
սէր և այլ է յարգանք , մեծարանք և պատիւ ըն-
ծայել ծնողաց , որդին եթէ 'ի մանկութենէ չունի
յարգել , մեծարել և պատուել զհայր և զմայր ,
չկարէ նաեւ յարգել , մեծարել և պատուել զԱստու-
ած զհայրն ամենեցուն , զոր առաւել քան զհայր
իւր և զմայր իւր միշտ սիրել և պատուել պարտա-
կան է :

4. Անասուն կենդանիք , մարդոց պէս ծնողա-
կան և որդիական յարատեւ և փոխադարձ սէր և
գութ չունին առ միմիեանս սակաւ ժամանակի մէջ
նոցա բնական սէր և գութ պակասի , ոչ ծնողն ա-
խորժէ զիւր կորիւն ճանաչել , և ոչ կորիւն զիւր
մայրն , բայց արարչատիող մարդոյս՝ սքանչելի և
անթարգմանելի է սէրն , զի ծնողք մեր , որչափ
խորին ձերութեան մերձենան , նոցա սէրն առա-
ւել սաստկանայ մեր վրայ . բուն գորովով սկսեն
գուրդուրալ զաւակաց վրայ , ցուպ ձերութեան
անուանեն , զաւակաց փոքր ինչ բացակայութիւն
մեծամեծ վշտեր բերեն ձերունի ծնողաց սրտին .
զնոյն փոխադարձ սէրն և գութ հարազատ զաւա-
կունք ունին առ ձերունի ծնողս իւրեանց . մեծ
զգուշութեամբ զգուշանան չվշտացնել նոցա սիրտ .
միշտ կասկածեն երկիւղիւ պաշարուած՝ թէ մի
դուցէ անգութ մահ , իւր հայր , իւր մայր , իւր
տան ձեր , իւր գերդաստանին նահապետ , իւրմէ
յանկարծ յափշտակէ տանէ , հարազատ որդին ,

միշտ ցանկայ հօր և մօր օրհնութիւն ընդունել: Յա-
կոբ նահապետ իւր խորին ծերութեան մէջ սիրէր
զՅովսէփ և առաւել սիրէր. իսկ Յովսէփ իւր իշխա-
նական բարձրութեան մէջ՝ սիրէր զիւր բազմաթա-
մանակեայ ծերունի հայրն և խաղառ սիրէր: Տօ-
րիա սիրէ, պատուէ և հնազանդի հօր և մօր.
Իսկ Տօրիայի հայր և մայր որդեսիրութեան բռն
դորովէն ստիպեալ՝ եթէ սակաւիկ մի եւս նորա
երես չիտեսնեն, մահէ իւրեանց բաժին, գերեզ-
մանէ իւրեանց խաղաղութիւն:

Յ. Մարգա՝ եթէ անգամ մի լրջութեամբ իւր
վրայ մտածէ, թէ որչափ անհամբերելի վշտովք
երկնած և ծնած են զինքն. թէ ինչպէս ինն ամիս իւր
ծնողաց զգուշութեան ներքեւ՝ իրբեւ փափուկ զիւ-
րաբեկ անօթ մի պատասպարութիւն և կենդանու-
թիւն գտեր և աշխարհ եկեր է՝ ահաւոր և սոս-
կայի երկունքներով. ո՞վ կարէ մօր տառապանաց
նկարագիր յառաջ բերել, սոսկում և արհաւիրք
ձգել մարդաց սիրտ: Ամէն օր տեսանեմք թէ
ծնողք նորածին մանկան դեռարդս օրերու մէջ,
ոչ կեանք և ոչ կենաց քաղցրութիւն ունին, ի-
րենց կեանք իրենցմէ յափշտակեր մանկան կեան-
քի վրայ գրեր են, դառն տառապանք, աննինջ
հոգածութիւն եղած է իւրեանց բաժին բաժակի,
թէ մանուկն հիւանդանայ սարսափին, եթէ բիծ
մի տեսնան՝ հառաչեն և կսկծին, եթէ լայ՝ վըշ-
տանան և տարակուսին, ոչ ցորէկ զուարճութիւն
և ոչ գիշեր հանդիստ ունին: Որդին աշխարհ և
աշխարհի ամէն բանէ առաջ իւր ծնողաց կերպա-
րանք տեսանէ և ճանաչէ, նոցա փափուկ դողտր

և գորովայիր բարբառն լսէ , նոցա քաղցր ժպիտ նշմարէ և ժպտի . մօր քաղցր ստեանց կաթով անանի զարգանայ , ծնողաց բաղկի մէջ զուարթանայ , զօրանայ , ծնողաց բերանէն ուտանի զխոր անուան նշանակութիւն , ծնողաց բեղուի և շրթանց օժանդակութեամբ սկսանի մանուկն արտասանել Աստուծոյ սքանչելի սուրբ անուն , ծնողաց ձեռք մանկան բազուկներ 'ի վեր ամբառնան օրհնել և փառաւորել զՀայրն լուսոյ և 'ի նմանէ շնորհք և խնամութիւն խնդրել :

6. Ահա այսպէս տեսի ես , որդեսէր դստերք Հայկայ , որք իւրեանց հարազատ մանկան օրօրոցի շուրջ նստած՝ երբ իւրեանց սուրբ ստինք մանկանց բերան դրած , տիեցնէին քաղցր և աւաչ ձայնիւ , երգ հայրենի , երգ հայրենասիրի , երգ զխոցազնի երգէին յունկս մանկանց և ասէին , « օր օր մանուկ հայադուն , օր օր մանուկ զուարթութուն , մօր կաթի պէս քո սիրուն , սիրեա զօրդիս հայկազուն : Օր օր ճրագ ծնողացդ , օր օր արեւ հայրենեացդ . Բնկեր տամ դքեղ վարդանայ , Օրհնէ դքեղ աչն Լուսաւորչայ » : Օրօրոցն է հայրենասէր մանկան ճեմարան , վարժապետն է հայրենասէր մօր բերան , այս ճեմարանիս մէջ բնդունած դասն , քան զլամենայն գիտութիւն աշխարհի է գերազաս , հազար վարժապետ , հազար տարի , օր հազար անդամ եթէ սիրոյ դաս աւանդէ իւր տղային , մօր և հօր մի դասն աւելի է քան զհազար վարժապետի , ոյ հազար դասն խօսի 'ի մէջ մի օրի :

7. Մարդ իւր մանկութեան օրով ծնողաց դարնան ծաղիկն է և հայրենեաց սոխակն , պատանե-

կութեան օրով դերձատեսիլ արմաւենիէ և հայրենեաց հրեշտակ, երկտասարդութեան օրով ծնողաց ցուպ ծերութեան է և հայրենեաց աննկուն պաշտպան, որդիական սիրոյ սահման՝ ծնողական սիրոյ սահմանի պէս ընդարձակէ յոյժ, որդիական սէր, ծնողաց կենդանութենէն անցանէ մինչեւ ի գերեզման և անդր քան զգերեզման մարմին դիպարդեն, արձան կանգնեն, խաչ վեժ օծանեն, կենսադրութիւն յօրինեն, պատկեր նկարեն, Որ ազնուատուն զաւակ լի հառաչանօք իւր ննջեցեալ ծնողաց անուն չի յիշատակեր, պարծանօք նոցա ձիրքեր և մէն մի առաքինութիւնք չպատմեր. — Ահ չգիտես թէ, լուսահոգի հայրս և մայրս ինչ աննման առաքինիք էին, ինչ բարի, ինչ արթուն, ինչ ժրաջան, ինչ տնարար, ինչ բարեպաշտ, ինչ որդեսէր և Աստուածասէր մարդէին. ա՛խ լոյս լինի նոցա գերեզման, օրհնեալ լիցի նոցա յիշատակ, երբ հարապատ որդին, այսպէս վստահութեամբ իւր ծնողաց վարք իւրեւ առաքինեաց վարս հռչակէ ամենեցուն, թէ և չունենան այնչափ լաւադոյն վարս, ահա այս աւելն ցուցանեն, ապացուցանեն թէ՛ որդիական սէր զաւակաց մտաց և սրտի մէջ անմահ է, և թէ ծնողաց մահուանէն զկնի, առաւել ազդու և գերբնական ներդործութիւն ազդեն հարազատ զաւակաց ներքին զգացմանց վերայ:

ԱԶԳԱԿԱՆՔ

1. Հայրենասէրն միշտ ուշադիր լինել պարտեալ երկու կերպ ցեղական ազգականութեան վրայ. յորոց մինն իւր շրջանին մէջ խիստ ամփոփ է, իսկ միւսն խիստ ընդարձակ: Անփոփ է մեր արեան մերձաւորութեան շրջան. երբ որ մեր պապու պապէն, և նորա պապէն սկսելով՝ մինչեւ ի մեզ երկտասան ճիւղահամարով իջնամբ և վասն խիստ արեան մերձաւորութեան՝ ընդ իրեարս չեմք խնամանար, մեծին Ներսէսի կանոնադրութեանցն անստլով, բայց ընդարձակն՝ սկսանի Աղամայ նախահօրէն, Հայկայ, Արամայ և Տիգրանայ մեր բնիկ նահապետներէն, հասանի առ մեզ՝ և մեզմէ յաջորդաբար յազգէ յազգ յարատեւէ ի յախականս:

2. Արդ՝ կուզես մերձաւոր պապերէդ, կուզես հեռաւոր պապերէդ, այն է՝ Տիգրանէն, Արամէն և Հայկէն սկսէ ազգահամար առնել և մտածել: Արդեօք կհամարձակի՞ս ասել, թէ երբէք ազգակից չունիմ աշխարհի մէջ, արեւակից չունիմ՝ Հայաստանի մէջ, ազգական չունիմ՝ տանա մէջ, երբ որ հարազատ հօրէ և մօրէ սերելով աշխարհ եկած ես, արդեօք կարո՞ղ ես արիւնակից ազգականերդ չսիրել, ո՛չ — ահա նոյն իսկ արիւն և արեան մերձաւորութիւն, ներքին ընազգմամբ դրաւն զսիրտդ և երբիկամունքդ՝ կամայ և ակամայ սիրել և միշտ սիրել ստիպեն. դի ուր որ վախճիս, ազգականացդ սէր ետեւէդ դայ. ուր հեռանաս՝ արեւակցացդ սէր զքեզ գանայ. եթէ երբեմն մոռնաս մէկ ազգակա-

նիդ պատկեր , մի օտարազգի մարդոյ վրայ տեսնալով՝ յանկարծ դռչես , թէ ահա՛ սա մարդ՝ իմ այս ինչ ազգականիս նմանէ . եթէ մէկ այլ մարդ՝ ազգականիդ , շարժմունք և խօսաց ձեւն ունի , խուցին տես թէ , այս մարդ ազգականիս վարմունքն ունի . ահա այս ամէն ՚ի սիրոյ ազգակցացդ յառաջ գան , ընդ որս դու զարմանաս :

3. Նահապետական օսկեղինիկ դարու մէջ . երբ մարդոց արիւն զօրաւորէր և անխառն . երբ մարդոց սիրտ խաղաղ էր և հոգին անդորր , երբ մարդոց սէր սուրբ էր և անարատ , շատ արեան մերձաւոր ազգականք՝ մէկ աշխարհի՝ մէկ գիւղի՝ և մէկ տան մէջ իրրեւ մի բնականք բնակէին : Նոյ՝ երկրորդ հայր աշխարհին՝ իւր որդւովք և թոռամքք , և թոռանց թոռամքք Հայաստան աշխարհի Արարտեան նահանգի , Նախիջևան աւանի մէջ բնակէր ընդ երկար ժամանակս : Հայի մեր նախահայրն՝ իւր որդւովք թոռամքք և երեք հարիւր ընդոժին զարմօք բնակէր ՚ի Հարք գաւառի : Յակոբ նահապետ եօթանասուն և հինգ բնածնովք բնակէր ՚ի Խառան : Բնտանութեան սէր , ազգականութեան սէր և արեան մերձաւորութեան սաստիկ սէր , իրրեւ սիրայօդ կապ մի՛ զսոյն նահապետական գերդաստանս անմեկնելի սիրով շաղկապած էր ընդ իրարս , բնաւ չէր թողուր որ բաժանուէին իրարմէ , Եւ ահա մինչեւ ցայսօր Տարանոյ , Կոփաց և Վասպուրական աշխարհաց մէջ , դեռ կան քանի մի հազուադիւտ նահապետական գերդաստանք , որոց մէջ քառասուն , վաթսուն և մինչեւ եօթանասուն հօգիք ՚ի միում տան բնակին խաղաղութեամբ և սիրով :

4. Բայց աւա՛ղ երկաթի դարուս . յորում երբ մարդոց արին տկարացաւ և խառնեցաւ , երբ մարդոց չիրտ խռովեցաւ և հողին վրդովեցաւ , երբ մարդոց սէրն անօրբացաւ և արատեցաւ , արեան մերձաւոր աղբակիցք սրտով և հողւով իրարմէ պաղեցան , տուներէն բաժանեցան և վասն աղահուծեան իրարու թշնամի դարձան . ինչպէս որ այժմ տեսնամք . զի ո՛չ սէր աղբակահայ մնաց , ո՛չ խնամք ընտանեաց մնաց , ո՛չ գութ սիրելեաց մնաց , ո՛չ պարկեշտութիւն և ոչ սրբութիւն մնաց . հայր որդւոց դէմ , որդին հօր դէմ , աղբակից աղբակինի դէմ վէճ և թշնամութիւն յարուցին : Տօնա , սյգ խո , անդատանս , մասն մասն կարեցին , բաժնեցին , օտաւի աչօք իրարու հայեցան և վատացան , տկարացան , աղքատացան և օտարին ծառայ եղան :

5. Երջանիկ համարիմ այն ազգեր , և առաւել երջանիկ՝ որոց համայն անհատական անձինք ՚ի պարկեշտ ամուսնութենէ չառաւիղած , ընտիր աղբակեցութիւն , ընտիր ազնուազգութիւն ընտիր միաբանութիւն հաստատեր են իրենց մէջ , Սէկ ընաւ թող չղարմանայ Սենէացւոց կայսրութեան այսչափ յարատեւ հաստատութեան վրայ . Սենէացւոց ազգ որդւոց հարազատութիւն և հնազանդութիւն միշտ սրբազան , միշտ նուիրական և միշտ պատուական համարած են . Սենէացւոց որդիք հանդերձ կռապաշտութեամբ՝ գիտեն պատուել զհայր , և զմայր . գիտեն սիրել զաղբակահս : Սենէացւոց կայսրն միշտ հնազանդէ իւր չաստուածոյն . իշխանք միշտ հնազանդին թագաւորին . հարք միշտ հնազանդեն իշխանաց . որդիք միշտ հնազանդ են հարց , և

ամենեքեան 'ի միասին հնազանդ են իւրեանց ազգային օրինաց, ընդ որս և ընդ որովք կազմին իւրեւ 'ի մի առն, 'ի մի գերդաստան, 'ի մի ազգականութիւն և 'ի մի միաբանութիւն, 'ի մի դօրութիւն, 'ի մի իշխանութիւն և 'ի մի թագաւորութիւն :

6 Սրբազան պատմութիւն՝ համայնայն ազգաց և ազանց տւանդական և գրաւոր պատմութեանց վկայէ. և ստուգէ թէ՛ խառնակ անկողինք և շուայտութիւնք, ազգաց և ժողովրդոց նիւթական կենաց արմատն թիւնաւորեն. վնասեն, սպառեն և սպանանեն : Տես պատմութեանց մէջ, թէ ինչպէս վաւշտութեան ժանտախտն, հզօր ազգաց դօրութիւն սպառեց. քաջ զօրապետաց կորովի բազուկներ կաշկանդեց. յաղթող թագաւորաց վայելուն թագեր յերկիր կործանեց : Խարայէլ երբ Բաղադամայ սուտ մարդարէի թելադրութիամբ շուայտութեան մէջ զեխեցաւ, տկարացաւ, սրարեցաւ, նոյնպէս ամենայն շուայտութեան հետեւող ազգեր ընկան և կործանեցան : Կարդա՛, Յունաց, Հռոմայեցւոց, հին և նոր ազգաց պատմութիւն, և տես այժմեան ազգաց կացութիւն և դրութիւն : Տես անսպարտելի և կորովի Սամիտանի բազուկներ, թէ ինչպէս շուայտոտ Տալիայ կնոջ մի ձեռօք կապուեր, կաշկանդուեր է : Տես, թէ ինչպէս յաղթող Հոգեմեծնէօի գլուխ շուայտութեան և արեցութեան սրահուն կտրուած՝ և մազախի մէջ տրած են. տես, թէ ինչպէս կին մի մեծին Արտաշէսի երես ապտակ հանելով՝ ոսկեղէն թագն 'ի գլխէն կործանէր և 'ի գլուխ իւր դնէր : Լացմեր Արտաշէր թագաւորի վրայ, որ շուայտութեան

հետեւելով մեղկացաւ , թուլացաւ , աթոռէն ընկաւ , Պարսից մասնուեցաւ , յՄնուշ բերդն կալանաւորեցաւ և իւր քաղցր կեանքէն և արեւէն զրուեցաւ : — Ասոնք օրինակ են ամենուն եթէ իմիտ առնուն :

7. Մտիւր անդամբ պարկեշտ տանց մէջ , պարկեշտ տոհմային ցեղից մէջ . տես՝ թէ ինչպէս շուտով աճին , շուտով բազմանան . հարստանան և զօրանան . քննէ ու տես թէ ինչպէս պարկեշտ և չափաւոր ծնողք բազմածին են , և որդիք առողջ աշխոյժ և զօրաւոր . իսկ անպարկեշտ ծնողք , սաւկաւածին են և որդիք թերակատարք , վտիտ , անուժ և անկերպարան : Շատ գերդաստանք , շատ տոհմային ցեղք և աղդք՝ երբ չուսյալով թեամբ և արեւցնաթեամբ կեանք վարեցին , սերականութեան արմատէն չորացան և աշխարհի երեսէն ցեղօք ցեղականօք , զարմօք զաւակօք և աղդակցօք քնջուեցան և անյայտացան . մանաւանդ այն տուներ և ցեղեր , որ արեան մերձաւոր աղդակցաց հետ՝ անխտիր խնամացան , կամ խառնակեցան : Աղդաց պատմութիւնք , ամէն օրեայ փորձ , հմուտ փխտափախից և ներհուն բժշկաց քննութիւնք և վկայութիւնք , ապացոյց են դուռածոց : Վասն պուրականի աւանդական անդիր պատմութիւն աւսէ , թէ կուսակրօն արեղա մի , ամուսնացեալ քահանայի մի տուն իջեւանեցաւ , քառասուն տողդ և գեղեցիկ երիտասարդ՝ եկին կրօնաւորի սուրբ աջ համբուրեցին . վարդապետ հարցուց քահանային թէ՝ « սոքա ո՞վ են » , ասաց քահանայն , թէ ամէնք սոքա ծառայիլ որդիքն են . պարզամիտ

արեղայն յոյժ բարկացաւ քահանայի վրայ տաւելով
«մեղաւոր, անարժան, մարդ ես որ այսչափ զա-
ւակ ունեցած ես» և այսպէս երբ բարկացած և
դայլմակդած՝ արեղայն քահանայի տունէն իրրեւ
մեղաւորի տունէ փախչիլ կողէր, և լծի^(*) եղերք
հասաւ. քահանայն ետեւէն հասնելով աղաչեց,
որ իւր խոստովանութիւն լռէ. երբ քահանայն խօ-
սիլ սկսաւ, լծի միջի բարձրաճիչ աղաղակօղ դուռ
տեր լռեցին. «մեղայն առաւօծոյ հայր սուրբ. յի-
սուն տարի է ամուսնանալս, քառասուն անգամ
անկողին գնացի, Աստուած քառասուն որդի ար-
ուաւ»։ Արեղայն զարմացաւ, փառք տուաւ Աս-
տուծոյ և օրհնեց զքահանայն տաւելով թէ՛ «դու
սուրբ ես քան զիգիւրտոսի և քան զԵնապատի ճրդ-
նաւորսն. ես քեզ մեղայ, ո՛վ սուրբ քահանայ,
ինձ թողութիւն արա . . .»։

9. Օրհնեալ են վառպուրական երկրի պարկեշ-
տաւէր մարդիկ. ծերք և պառաւունք, և ծնողք,
որք ստէպ ստէպ սոյն ամին նման շատ անգիր և
դրաւոր պատմութիւնք աւանդին իրենց դեռա-
ծին զաւակաց, մատաւոր և հեռաւոր ազգակցաց։
Հա՛րք, մարք, պարկեշտ մարդիկ, ծերք և պա-
ռաւք, դռք էք հայրենեաց պարկեշտ վարժա-
պետք, անվեղար վարդապետք, վարքով պատ-
մագիրք. փորձով փիլիսոփայք. խրատեցէ՛ք, ա-
ղաչեմ խրատեցէք զմանկունս հայոց, զկուսանս

(*) Լինձ վարագայ լերանցամէջ գեղատեսիլ և բարձր
դիրքի մէջ լճացած է, անուն տաճկերէն «Քէշի կէօլի»
կառւի. այսինքն քահանայի լինձ քուր բարեհամ է և ամառն
Վանայ այգեստան ուտէ։

Հայոց , զպատանիս . զօրիորդս Հայոց , զերիտասարդս զհարսուհիս որ պարկեշտ մնան , որ ծիլն և ծաղկին , պարկեշտ մնան՝ որ աճին և զօրանան , պարկերչա մնան՝ որ զազգակիցս սուրբ սիրով սիրեն , պարկեշտ մնան , որ զազգ սիրեն , հայրենիք սիրեն , պարկեշտ մնան՝ որ երկար ապրին և ծերանան , պարկեշտ մնան որ փառք և պարծանք լինին հայրենեաց :

10. Ես ձեր սուրբ և պարկեշտ խրատ սիրեմ , դուք ազգակից և հայրենակիցներ իմ էք . ձեր խրատ՝ հօր խրատէ , ձեր խրատ՝ Աստուծոյ պատգամ է , ձեր խրատին ըսող՝ Աստուծոյ ձայնին ըսէ , և Աստուծոյ հրաման կատարէ : Ո՛վ ազգակիցք իմ . ո՛վ հայոց զաւակունք , հարցէք « յա՛ռէ » դուք ցհարս ձեր և ասասցեն ձեզ , ցծերս ձեր և պատմեսցեն ձեզ » որք և խրատ տան մեզ ասեն զլուարուք ինձ որդեակք իմ՝ զի պարկեշտս բարբառ իմ և բաշխեմ զխօսս իմ որդւոց մարդկան » :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

ԲԱՐԵԿԱՄՔ

1. Աշխարհի ամէն տեսակ ազգերէ , և մարդկանց մէջէն՝ ամէն տեսակ մարդկանէ , եթէ ուզեմք՝ կարող եմք մեզ բարեկամ ստանալ , որք դուցէ հարտաբուժեամբ մեր սիրտ որսալով իրենց մասնաւոր շահու համար , առ ժամանակ մի կրնան մեզ հետ բարեկամանալ , և մեք դուցէ պարզմտութեամբ առ ժամանակ մի հաւատամք նոցա բարեկամութեան , բայց սոյն շահասէր դա-

քուս մէջ , անշահասէր բարեկամ , անկեղծ և ան-
նենդ բարեկամ , օտար աշխարհաց մէջ , օտար ազգաց
մէջ գտնալ , 'ի կարգո հրաշից է համարեալ :

2. Բայց տեսնենմք զՅիսուս , որ բարեկամա-
թեան անուն օտարաց և հեռաւորաց շտուաւ .
այլ իւր մերձաւոր ազգակցաց , իւր հայրենակից
աշակերտաց՝ և զիւր ազգի հանրութիւն բարեկամ
կուէց : « Գոտ + Բարեկամ է՞ ե+ , զի զաշխարհ զոր էնչ լաւաց
'ի Հօրէ էմէ , ծանացի յեզ+ : Իսն զայս մէջ մէր ուտ+ ու-
նի , զի Դիւնէ զանչն իւր 'ի մերայ Բարեկամաց էրոց : Ծըշ-
մարիտ հայրենասիրի մտածութիւն եւս այսպէս է .
զի ազգի ամբողջ սերունդ՝ թէ արեւնակից մերձա-
ւորք , թէ ազգակից հեռաւորք , ինչ ազգի և
ինչ աշխարհի մէջ որ գտնուին , իւր մտերիմ և
հաւատարիմ բարեկամ համարուած են , վասնզի
հայրենասէրն՝ իւր իմանալի և զգալի ամէն տեսակ
բարիք և պարգեւք ազգին համարէ , և ազգին
իրեն . այնչափ սիրէ զիւր ազգն՝ մինչ զի զիւր
անձն և արիւն ի վերայ բարեկամաց գնել չիմա-
յեր երբէք , հայրենասէրն մեղաւորաց պէս մի
միայն իւր սիրելին չսիրեր , այլ նաեւ սիրէ այն
արեւնակից ազգայինս՝ որք զիսմամբ վնաս և թըշ-
նամանք մի հասցունեն իրեն և զզջան : հայրենա-
սէր թշնամի չունի , հայրենասիրի թշնամին՝ հայ-
րենեաց թշնամին է . թէ օտար ազգի լինի , թէ
ընտանի , թէ հեռաւոր լինի և թէ մերձաւոր միշտ
թշնամի է իրեն , վասնզի ինքն կարող է իւր թըշ-
նամւոյն ներել , բայց հայրենեաց թշնամւոյն նե-
րելոյ իրաւունք չունի , վասնզի ինքն հայրենեաց
իրաւունքն պաշտպանելոյ իրաւունքն ունի , բայց

Հայրենեաց իրաւունք թշնամոյն զոհելոյ իրաւունք չունի :

3. Մեր նախնիք , Ասորոց . Պարսկաց . Յունաց հետ երբեմն երբեմն բարեկամացան , բայց փոխանակ նոցա բարեկամութենէն օգուտ քաղելու , մեծամեծ միասուց հանդիպեցան . օտարք մեր բարեկամութիւնն միշտ դիպցան իւրեանց օգտին դործածել , մենք չդիպցանք : Վասնզի մեր ներքին բարեկամութեան և սիրոյ կապ խզուած էր . նախարարք նախարարաց դէմ , ժողովուրդք նախարարաց դէմ , և նախարարք թագաւորի դէմ թըշնամութեամբ և ատելութեամբ վարուէին՝ և ոչ թէ բարեկամութեամբ : Երբ այսպէս ընտանեաց և ազգակցաց ներքին սէր , միութիւն և բարեկամութիւն սպառի , արտաքուստ օտարներէն բարեկամութիւն մտրալ՝ յետին թշուառութիւն և յետին կործանումն է :

4. Ե՛կ , անդամ մի մտածէ , երբ քո ընտանին , քո արենակիցդ , քո ազգդ քեզ թշնամի է , ո՞վ քեզ ձրի սէր , ձրի բարեկամութիւն չնորհէ . զի մինչեւ քո շահդ օտարին չզոհես մինչեւ Հայրենեացդ մասնիչ չլինիս , մինչեւ անձդ օտարին բարոյապէս կամ նիւթապէս վաճառելով դրաւ չդնես , օտարէն երբէք բարեկամութիւն մի՛ սպասեր , եթէ սպասես սխալիս , զի այդ կերպ բարեկամութիւն : Բարեկամութիւն չէ , այլ յարակոյ թշնամութիւն , թշուառութիւն , կորուստ և մահ : Վասակ թըշնամին և մասնիչ Հայրենեաց , դաւաճան և դաճիճ ազգին . երբ վարդանայ բարեկամութիւն մերժեց . երբ իւր ազգակցաց արենակցաց սէրն

ուրացաւ ՚ի շահ և ի վառս անձին , ամէն բան
 դբաւ դբաւ , օտար աշխարհէ , օտար ազգէ , օտար
 թագաւորէ բարեկամութիւն մութալոյ , ուրացաւ
 հաւատք , ուրացաւ զՎաստուած , ուրացաւ զազգ ,
 մասնեց հայրենիք , դնեց Յազկերաթի սուտ բարե-
 կամութիւն՝ որ ազէտ մեծ բերաւ Հայոց աշխար-
 հին , և մահ ի վերայ մասնչին : Այսպէս երկցս
 թշուառական Մերուժան , թող տուաւ քնտանեաց
 բարեկամութիւն , բարեկամացաւ Պարսկին , աւել
 բերաւ Հայոց աշխարհին , հոգ , հոգ՝ և հոգի իրեն
 դադարթիւն : Վեհա Սարգիս Յունաց հետ բարեկամ
 մնալոյ համար՝ մասնեց զԳաղիկն . վաճառեց
 զՄինն . — Մնիձեալ լիցի այսպիսի բարեկամու-
 թիւն երկցս անիծեալ . . . :

5. Ես խելամոռեցի և տեսայ , թէ իմ ազգակի-
 ցացս և ազգին հարսանեաց վրայ , օտարազգին
 չինդար , այլ ես , ուրեմն ես բարեկամ եմ ազգին .
 տեսայ թէ՝ իմ մեռելիս վրայ օտարազգին չիւար ,
 այլ իմ ազգակիցս և ազգս . ուրեմն իմ ազգակիցս
 և ազգն է իմ բարեկամ . ազգ իմ լեզուս գիտէ և
 ես ազգին . ուրեմն ազգն է իմ ծանօթն և ես ազ-
 գին : Տեսանեմ թէ երբ ես նեղութեան , տառա-
 պանաց և հիւանդութեան մէջ անկանիմ , հայրս ,
 մայրս , ազգականս , բարեկամս և ազգս նախ ա-
 ռաջ ինձ օգնութեան կանչեմ . ահ հայր , ահ
 մայր , ո՛վ բարեկամք ինձ հասէք . ուրեմն սորա
 են իմ սրտակից բարեկամք՝ և ոչ օտարք , բայց
 երբ բարեկամք և մերձաւորք մեզ չօգնեն . Աս-
 տուծմէ օգնութիւն խնդրեմք ասելով , բն-ն-ն-ն
 ինչ ի Տեառնէ եկեցէ՛ , որ բար շէրինս և շէրին :

6. Ամէն Հայ անուն կրող մեղ բարեկամ է , և մեք ամէն Հայ անուն կրողին բարեկամն ենք. բայց Հայ կայ , որ անուն միայն ունի Հայտ , անուն միայն ունի բարեկամի . այլ գործքով և ընթացքով Հայ չէ. անուն բարեկամի ունի, գործ թշնամի, այսպիսեաց անուն է *սուր Բաբէկ-մէ*, *սուր Եղբայր* և *Ընդունի Ընդունի* : Հայրենասէրն երբէք չի գաղաարիր բարի օրինակով, բարի խրատով զայնպիսի սուտ բարեկամն ուղղութեան վրայ բերել : Եթէ չուղղուին՝ իրրեւ ակն և իրրեւ ձեռն գայթաղ-ղեցուցիչ հատանէ և ի բաց րնկենաւ ազգի ամբողջութեան մարմինէն : Վասն զի ամէն մարդ , ամէն Հայ և ամէն հայրենասէր գիտէ, թէ *սուր Բաբէկ-մէ*, *սուր Եղբայր* և *Ընդունի Ընդունի* , մնաս մեծ է թէ ազգին՝ թէ հայրենեաց և թէ ընտանեաց, ինչպէս որ ընտանի բարեկամաց սէր մեծ է, օգնութիւն զօրաւոր է, բարեկամութիւն բարեօք լի է, նայնպէս ընդ-հակառակն ընտանի թշնամեաց, սուտ բարեկամաց ատելութիւն մեծ է, թշնամութիւն զօրաւոր է և ամէն տեսակ չարեօք լի է. յորմէ փրկեացէ Տէր Աստուած զազդս մեր համայն :

Գ Լ ՈՒՒ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԱԶԳ. ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ՆԻ ԺՈՂՈՎՈՐԴ

ՅՕ ԴՈՒԱՄ Ա.

ԱԶԳ

1. Ի միոյ նախահօրէ սերեալ որդիք , երբ մէկ աշխարհի մէջ աճին , զօրանան, տիրեն և բնակին, *սուր Եղբայր* մի կազմեն իւրեանց նահապետին անու-

Յուլ, ինչպէս Հայքս, որ մեր Հայկ նախահօրէն ծագում առնելով, ազգաց դասակարգի մէջ, ազգութեան կերպարանք առաւ Հայկէն անունով: Ազգ անուն հաւաքապէս իւր մէջ զարունակէ իւրաքանչիւր ազգային անհատք, գրաղաքային, գիւղացին, կրթեալն, անկիրթն, խմաստունն և աւմիկն, իշխան և իշխանազունս. թագաւորն և թագաւորազունս, արք, կանայք, ծերք, տղայք, աղքատք և մեծատունք, սոքա ամենք ազգ են և ազգակից արեւնակից միմեանց: Այս է ազգութիւն՝ որ մէկ նախահաւէ, մէկ գերդաստանէ ծագում և աճում առնելով օտարախորդ ազգաց խառնուրդէն անխառն մնացին և իրաւամբ ազգութիւն և ազգակցան, որք միմեանց ընտանիք են, որք միմեանց ազգակից են, որք ընական սիրով սիրեն զմիմեանս, որք սրտով և սոգւով միացեալ են իրարու հետ, որք համահաւաքեալ հոյրենեաց Ս. ծոցին մէջ՝ անմեկնելի սիրով սիրեն զմիմեանս, քաղաքավարեն և առաքինանան իբրեւ հարազատ որդիք իւրեանց հարց գերդաստանին: Աստուած՝ սիրոյ մէջ առաքինացած և զօրացած ազգաց անուն՝ սահմանեաց այսպէս, տուն Սեմայ, տուն Նոյի, տուն Բաբելթի, տուն Թորգոմայ, տուն Հայկայ, տուն Արամայ ևայլն:

2. ԱԶԳ անունէն նուիրական անուն մի չկայ ազգութեան մէջ, ազգ մեր սիրտ, մեր հոգին է, ազգ մեր աչք, մեր բովանդակ մարմին է, մեր հոգեկան և մարմնական ամէն բարիք, թէ խմաստութիւն թէ հանճար, թէ մեծութիւն, թէ իշխանութիւն, թէ հարստութիւն՝ մեր չէ, ազգին է: Այս ամէն և յաւէտ քան զայս, երբ յօժարեմք ազգին նուիրել:

անոր չեմք նուիրեր՝ այլ մեզ . զի այն ամենայն քոյ
որ մերն է , ազգին է , և այն ամենայն որ ազգին
է՝ մերն է . այս է հայրենասիրի մտածութիւն պար-
ծանք , փառաւորութիւն և սլակ :

3. Ազգութեան մէջ՝ վիճակի հաւասարութիւն
պահել զժողովրդին է , զի մէկն հարուստ է , միւսն
աղքատ , մէկն ուժաւոր է , միւսն անուժ . բայց սէր
և հայրենասիրութիւն , հաւասարութիւն և եղբայ-
րութիւն պահէ ամենուն մէջ . սէրն՝ աղքատն մեծա-
ւուն առնէ . և տկարն զօրացուցանէ զի սէրն մի-
այն զիւրն ոչ խնդրէ՝ այլ և ընկերին . սէր մտածել
տայ հայրենասիրին թէ ազգութեան մարմնոյ մէջ ,
երբէք անպիտան անդամ մի չկայ . մէկն գլուխ է ,
մէկն սիրտ , մէկն ձեռք է , միւսն ոտք և մազն ան-
դամ որ աւելորդ համարուած է , մարմնոյ ամբող-
ջութեան մասն է , և առանց մազի մարդոյ մարմին
մարմին չէ , այսպէս ազգի ամբողջացուցիչ անդամոց
և անհատից մէջ՝ աւելորդ մէկ չկայ , թէ և կարի
կրտսերագունից ոք իցէ :

4. Բայց անպիտան միայն այն է , որ ինքզինք
նեխութեան և փտութեան ենթակայ առնելով՝ ազ-
գութեան մարմին թիւնաւորել և սպանանել ջանայ .
իրբեւ իմաստուն բժիշկ՝ զայս անդամ բժշկել կամ
կտրել պարտ է , զի մի դամենայն մարմին սպանա-
նիցէ , վասն զի ազգի կենաց դաւաճան՝ ոչ աշխար-
հիս դատաստանի՝ և ոչ գերադոյն դատաւորի ատե-
նին մէջ կարէ արդարանալ և փրկիլ , զի եթէ Աստ-
ուած Մովսէսին հրամայեց՝ որ եթէ մէկ դիտութեամբ
եղբոր՝ այսինքն իւր ազգակցին արիւն հեղու , հրա-
մայեցէ և ինքն զի հեղցի և արիւն նորա , ապա

եթէ մէկ դիտութեամբ անդի արիւն ջանայ հեղուլ , զինչ ստեղծելի պատիժ տնօրինել հարկ է նմա . զի որ ընդ դէմ ազգին մեղանչէ , ընդ դէմ Աստուծոյ մեղանչէ : Վասակ մեղանչեց ազգի կենաց դէմ , ազգ խնայեց նորա կենաց : Բայց Աստուած ոչ նորա մարմնոյն խնայեց և ոչ նորա հոգւոյն ողորմեցաւ : Զի մինչդեռ ընդ երանելի Ղեւոնդեանն 'ի կապանս էր , աւէ , (ապականեցաւ ասինայն անդամս ժառանգ երբայ , որդեանս եւսային ընդ ուն և ընդ բերանս նորա . . . , ոչ գորաւ խորոզմանութիւն ի բերան նորա . Ժառաւ ի բերան զիւ , և գորշեցաւ ի բերան զիւ) :

5. Ազգի մէջ ազգութիւն , ազգութեան մէջ հաւատարմութիւն պահուի , ազգի իմաստասէրքն են , ազգի իմաստուն օրէնք և դաստիարակութիւն է . իմաստնոց բազմութիւն ազգի նիւթական և բարոյյական կենաց անքուն պահապան և հայրենասիրութիւն ծառայելոյ մշտալոյս ճրագ են . փորձառու ծերք ազգութեան գերդաստանին , հաստատութեան սին և ամրութեան խարխիս են . երիտասարդք հայրենեաց պարծանք և յոյս զօրութեան են , որդեակեր կանայք և սղարկեշտ տիկնայք անթառամ ծաղիկ են Հայաստանի , և պսակ ուրախութեան ազգի . ծերք երկրագործք և արհեստագէտք հայրենեաց անդաստանին և ագարակին մշտաբուխ վտակք և յորդահոս գետք են . ճոխ և ճարտար վաճառականք հայրենեաց հարստութեան գանձապահ և ըշեմարանք են : Երբ քաղաքացին զգիւղացին յարգէ , գիւղացին գրաղաքացին մեծարէ՝ սիրոյ հաւատարմութիւն է . երբ կրթեալն միշտ իւր կրթութեանց մէջ աշխուանայ , անկիրթն կրթեալին իմաստու-

Թեան անսայ՝ սիրոյ հաւասարութիւնէ, երբ մեծատուն գլխաւոր աշօք աղքատի վրայ հայի, և աղքատն մեծատան դռնէն անկարեկից չդառնայ՝ սիրոյ հաւասարութիւնէ, երբ աղքի ամէն անհատ, որ աստիճանի և որ վիճակի որ վիճակած լինի, իւր պարտք անթերի կտտարէ՝ սիրոյ հաւասարութիւն է, աղք և աղգութիւն կոչուածն այս է, տուն՝ գերդաստան՝ ընտանիք և Հայկեան որդիք ասելն եւս այս է :

6. Հայրենասէրն՝ աղգութեան շրջանակի մէջ մեծամեծ պարտք ունի կատարելոյ, զորս մի ըստ միտջէ թուելն անկարելի է . փոքրերն ես յիշեմ, մեծեր թող տամ՝ հայրենասիրին մտածել : Աղգութիւն և աղգասիրութիւն պահանջեն որ՝ սուտն և ստույթիւն, նենդաւորն և նենդութիւն, խորդախն և խարդախութիւն, խորամանկ և խորամանկութիւն՝ իւր ճիւղերովն և արմատներովն աղգի մէջէն բնայլինջ լինին : Աղգասիրութիւն պահանջէ, զրկողն զրկողութեան հետ, անիրաւն անիրաւութեան հետ, սպանողն սպանութեան հետ ի միջոյ խաղաւ հեռացնել : Աղգասիրութեան պարտքն պահանջէ միշտ զթալ, միշտ ողորմիլ, միշտ բարերարել, միշտ սիրել, աղգասիրութեան պարտք պահանջէ՝ որ անձն իւր աղգային անհատք միշտ աղգի պատուոյն փառաց և մեծութեան նախանձախնդիր հանդիսանան և միշտ Հայկայ՝ Սրամայ որդի կոչուին. աղգասիրութեան պարտք պահանջէ միշտ աղգի նախատանայ, անարդանայ և անպատութեան նախանձախնդիր և վրէժխնդիր լինել քաջութեամբ և արդարութեամբ : Ահա այս մասին մեզ օրինակ Վահան Մամիկոնեան :

որ թէ բանիւ և թէ գործով Պարսից Նիխոր զօրապետին առաջ ցոյց տուաւ ազդի պատուոյն նախանձախնդրութիւն՝ քաջութեամբ և արդարութեամբ : վահան երբ հաշտութեան համար՝ ազատ զօրապետաց օրինօք փողս հնչեցուցանելով մտաւ Նիխորի պալատ : Նիխոր վահանի քաջութենէն սարաափելով հազիւ կրցաւ հարցանել թէ . (ինչպէս պարսից ազատ զօրապետաց պէս համարձակեցար առ իս դալ) : Պատասխան վահանի — Ինչ ցալէ Զե՛ն՝ առաջը հարցաւ : Նիխոր հարցանէ դարձեալ թէ՛ . (ինչպէս այսչափ երկար միջոց Արեաց ահեղ զօրութեան դէմ ճակատ մղեցիր սակաւաթիւ զօրօք) . պատասխան վահանի , — Ըստ որո՞ւ Բաբաբէն Յե՛ր առաջ թէ՛ (վատե՛ ասորին , և քան զԱսորին վատե՛ Հայն) . այն ժամ Իսահակ և Զոր Իսահակն որե՛մ 30 ասորի ճակատ հղցել Իսահակաւ զօրօք , և այսպէս ցոյցի և ուսուցի Արեաց ազգիդ , Բե՛ ՀԱՅ ազգ ժողովե՛ Զոր չէ՛ Բան զԱսորին և Բան զՊարսին : Այսպէս վահան կարկեց կաշկանդեց Պարսից լեզուն որ երբէք չհամարձակին հայոց տալ ժող անուն :

7. Ով կարէ մեղադրել զԳաղիկ Բագրատունին՝ որ նոր և տարօրինակ կերպով վրէժխնդիր եղաւ Արամեան անուան . Յունաց մետրապօլոսի տուած առ նարդանաց անուն խիստ սոսկալի էր , վասնզի իւր շան անուն Աբգէ՛ գրած էր ՚ի նախատինս հայրութեան և նոյն շան բերանով և ատամով պատժեց զայն , ցոյց տալով թէ՛ Աբգէ՛ շուն չէ՛ , առիւծէ՛ . զի երբ նորա վահանձնութիւն վիրաւորեալ իւր բոլոր ուժ և զօրութիւն առ ինքն բովանդակելով վրէժխնդիր լինի : Դաւիթ զԳողիաթն շուն կոչեց , որ շան նման իսրայէլն անարդէր . փոքր էր և մա-

նուկ, բայց ազգին փառաց և պատուոյն նախանձնայնչափ վառեց բորբոքեց Դավթի սիրտն, որ իրրեւատիւծ գոչելով՝ դիմեց ի վերայ այլազգւոյն, կործանեց, սպանեց և կտրեց այն գլուխ և լեզուն՝ որ այլ եւս չհայհոյէ դիտրայէլի տուն: Ո՛հ, այն աչք որ Հայո աչք է, հայու թշուառութիւն և խղճութիւն չուզեր տեսնալ, այն ականջ որ հայու ականջ է, հայու անարգանք և նախատինք չուզեր լսել. ո՛հ այն ականջ որ ազգութեան նախատինք լսելով լռէ՝ մարդոյականջ չէ, հայու ականջ չէ. այլ ականջ է այն, որ ոչ լռէ, և աչք է, որ ոչ տեսանէ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

Դ. Սկսենք ազգայնութեան խնդիր պարզել, որ մթութեան քողի տակ ծածկուած չմնայ. խնդիր մի՝ որ հայրենասիրի ստէպ մտածութեան նիւթն է և խորին տեսութեան առարկայն. խնդիր մի՝ որ սոսկ պատմական և ըստ երեւոյթին փոքրէ՝ բայց ազգի ազնուազգութեան պատուականութիւն և մեծութիւն՝ աշխարհի յանդիման կացուցանէ: Պատմութիւն աւանդէ մեզ թէ, մեր ազգ Հայկ նահապետէն սկսելով՝ անխառն ազգութեան կազմակերպութիւն մի ունեցաւ մինչեւ ՚ի վաղարշակ. բայց սա աշխարհաւ Պարսիկ և ազգաւ Արշակունի. երբ մեծին Արշակայ հրամանաւ հայոց աշխարհին վրայ թագաւորեց, Պարթեւաց ազգէն և աշխարհէն շատ մարդիկ բերաւ ՚ի Հայաստան: Վաղարշակ Հայոց մեծութիւն, Հայոց ազնութիւն տեսնելով՝ մոռա-

յաւ Պարթեւաց լեզուն. իբրեւ ազգութեան մասն հանդերձ իւր բաղմաթիւ պարթեւներով միացաւ ազգութեան բոլորին հետ, և մեղ հետ ազգայնութեան հիմունք հաստատեց, այսպէս ազգ մի՝ երբ օտար ազգերէն եկամուտ հատուածներ իւր մէջ ընդունէ և միացնէ՝ պարզ ազգութիւն մի չտուեր՝ այլ ազգայնութիւն:

2. Արամ նահապետէն, մեծ Տիգրանէն սկսելով մինչեւ Տրդատ, մինչեւ Արտաշէս, զանազան աշխարհներէ. զանազան ազգերէ, հատուածներ գալով մեր ազգին հետ միացան. միայն 40,000 հոգի Հրէից ազգէն Տիգրանի ժամանակ բերելով ՚ի Հայաստան՝ Հայսութեան մէջ խառնուեցան: Արծրունիք, Մամիգոնիք, Մանդագունիք, Գնունիք, Բագրատունիք, և Արշակունիք, որ յետոյ թագաւորութեանց նախարարութեանց կարգ անցան, որ և եկամուտներէն երեւելիք՝ հռչակաւորք և քաջազունք էին: Սօքա ըստ որում մեր ազգութեան թւոյն համեմատութեամբ խիստ նուազունք էին. մեր Հայկականց բաղմութեան մէջ ընկղմեցան, ինչպէս գետեր ծովերու ջուրց բաղմութեան մէջ ընկղմելով խառնուին. բաց ՚ի Բագրատունեաց (որ կարծուին Յուդայի և Դաւիթ մարդարէի ցեղէն լինել), Ամեն եկաւոր հատուածք սիրով և յօժարութեամբ ընդունեցին մեր ազգի լեզուն, սովորութիւն, աւանդութիւն, դաստիարակութիւն և պաշտամունքըն, խնամացան ազգին հետ, եղան մի ազգ, մի ազգութիւն և մի ազգայնութիւն:

3. Մեր ազգ, որ ՚ի բնէ օտարասիրութեան մէջ յառաջնութացէ քան զասդասիրութեան մէջ,

օտարներ այնչափ սիրեց , այնչափ մեծարեց , այնչափ պատուեց , որ նախարարութեանց կարգէն մինչեւ թագաւորական դահ բարձրացոյց : Հայկազանց ցեղէն զինի , թագաւորութեան յաջորդութիւն սեփականացաւ Արշակունեաց և Բագրատունեաց ցեղին , իսկ սպարապետութեան և զօրավարութեան յաջորդութիւն՝ սեփականացաւ Մամիկոնեաց ցեղին , որ ամենէն զօրաւոր , ամենէն քաջ և ամենէն հաւատարիմ էր Հայոց ազգին , Հայաստան աշխարհին , Արշակունեաց տէրութեան և երկնից Բագրատունի . Մամիկոնեից մէջ նշանաւոր են Մուշեղ , Վասակ , և Վարդան քաջնահատակն և երկու վահանք և այլն :

Կ. Օտարազգիք և այլազգիք , որք եկան ՚ի մեզ յարեցան , թէ իրենց մէջ և թէ մեր մէջ պահեցին իրենց նախնական քաջութիւն , ուշիմութիւն և հաւատարմութիւն : Բագրատունի Սմբատ առաջին որչափ քաջութեամբ և ուշիմութեամբ յաջողեցաւ Արշակունեաց սասանեալ թագաւորութիւն վերականգնել , ինչ հաւատարմութեամբ և խնամով պահեց մանուկն Արաշէս , և ինչ ուշիմութեամբ բերաւ ՚ի Հայաստան և թագաւորեցոյց փոխանակ երուանդի : Օտայ նախարար՝ որ էր իցեղէն Ամատունի , ինչ զգուշութեամբ և խնամով պահեց զՏրդատ , զխոսրովիզուխա՝ և Արտաւազտ Մանգալունին՝ Անակայ սուրէն Սասանեան հարուածէն ազատեց զՏրդատ , կեսարիոյ մէջ կրթեց դատտիրակեց , և երբ Տրդատի արքայութիւն յաջողեցաւ Հայաստանի մէջ , Օտայ արքայական պալատ պահպանելու հազարապետութեան հաւատարիմ պաշ-

տօն վարեց մինչեւ ցմահ, իսկ Արտաւազդ սպարապետութեան պաշտօն կատարեց արիութեամբ և հաւատարմութեամբ : Սոքա մեր ազգատոհմէն չէին , Հայկայ սիրունդէն չէին , բայց մեր ազգայնութեան փառաց և պատւոյն աւելի նախանձախնդիր , աւելի հաւատարիմ էին , սոքա մեր ազգայնութեան պատուական և շնաշխարհիկ անհատներ և անդամներ էին :

5. Ազգայէն հայրենասէրք մեր, միշտ փոյթ կալան ոչ միայն աշխարհակալութեամբ զսահման հայրենեաց ընդարձակել , այլ և միշտ ջանացին ազգութիւն բազմապատկել և ազգայնութեան սահմանս եւս ընդարձակել : Այսպէս հայկազն Արամ և Տիգրան Պարթեւազն, Վաղարշակ և Արտաշէս մեծն փութացան ոչ միայն աշխարհակալութեան եռանդով Հայաստանի սահման ընդարձակել , այլ թէ որչափ հնարէր աշխատեցան ազգայնութեան թիւն ընդարձակել , Պարսից, Մարաց, Ասորոց, Ալանաց, Վրաց, Աղուանից, Պոնտացւոց, Կապադովկիացւոց, Սաղիմացւոց աշխարհներէն և ազգերէն շատեր լեզուով և ազգութեամբ միացուցին մեր ազգայնութեան հետ : մինչ զի մեր ազգայնութեան թիւն հասանէր, մինչեւ (36,000,000) երեսուն և վեց միլիոն :

6. Քրիստոնէութեան երրորդ դարուն, երբ սրբայն Գրիգորի քարոզութեամբ, և մեծին Տրդատի բարեպաշտութեամբ և քաջութեամբ Հայաստան աշխարհ լուսաւորեցաւ , Պարթեւաց, Վրաց, Աղուանից, Ասորոց ազգերէն շատեր Գրիգորի քարոզութիւն լսելով հաւատացին ի Քրիստոս և միացան ընդ

մեղ աղղաւ և կրօնիւք ։ Երբ մարդասէր և աշխարհաշէն թագաւորք իշխէին, երբ իրաւունք, արդարութիւն և ճշմարտութիւն թագաւորէր Հայաստանի մէջ, ազգ և ազինգ, հան դիմէին, հանգիստ վայելել և Հայ անուան ներքեւ պատաստան գտնալ, բայց երբ մարդատեաց և աշխարհաւեր թագաւորք տերեցին, երբ իրաւունք, արդարութիւն և ճշմարտութիւն Հայաստանէն հալածեցաւ, մեր ազգայնոց շատեր մեզմէ հեռանալով դիմեցին ուրիշ աշխարհաց, ուրիշ ազգաց անուան ներքեւ պատաստարան գտնալ, ինչպէս որ այժմեան փորձերէն տեսաք և տեսանեմք ։

Դ. Մինչև ցայս վայր հայրենասերի սիրտն ուրախ տեսայ և հոգին զուարթ, զի տեսաւ նա, թէ իւր ազգայնութիւնն ո՛րչափ մեծացաւ, բազմացաւ և ապրածեցաւ, բայց աւա՛ղ, այժմ պիտի տեսնայ թէ մեր ազգայնութեան մէջէն որչափ հատուածք ելին և օտար ազգաց մէջ խառնեցան, Եդիշէն վարդանանց նահատակութեան պատմիչ ամաչեց դրել, բայց ես չի պիտոր ամաչեմ բացատրել թէ ինչպէս Հայաստան աշխարհի կէս, զօրաց կէս, քահանայից կէս, և նախարարաց կէս վարդանայ կողմն էին և քրիստոնեայ։ Նոյնպէս աշխարհի կէս, զօրաց կէս, քահանայից կէս և նախարարաց կէս՝ վատակայ կողմն էին, որք նորա հետ հաւատն ուրանալով Պարսիկ եղան և Պարսից մէջ խառնուեցան։ Նոյնպէս Մեհրուժան Հայաստանի մէկ չորրորդ մասն, ի Պարսից գէն յեղաշրջեց և կորստեան մատնեց։ Աւա՛ղ, երբ մեր թագաւորութիւնն նուաստացաւ և իշխան աշխարհին հարկատու եղաւ, երբ մեր եկեղեցին խրթնացաւ ի բեմբասացութենէ, զրկեցաւ ի քաջ

հովուէն և ի հովուակիցէն, Աղուանք և Վիրք մեղմէ
բաժանեցան և հեռացան. երբ Պարսկի սուր յետզ-
հեռէ մեր վրայ չողաց. երբ Յունաց կրօնամոլութե-
ւոյն հետզհեռէ ճարակ դտաւ. երբ Հաղարացւոց
լուծ ծանրացաւ. աղգութեան ահաւոր հիմունք
խախտեցաւ, շատեր Պարսկոյ, Յունաց և Հաղարա-
ցոց օրէնքն ընդունեցին և մեր աղգայնութեան
յիշատակէն ջնջեցան. երբ ձինկիկ խան, Լանկ-թէ-
մուր, Շահապաս և այլ աշխարհաւեր բռնակալք ՚ի
Հայաստան արշաւեցին. մեր աղգայնութեան թիւ
36,000,000 էն՝ վեց միլիոնի իջաւ. երբ Ունիթսուք
Հայաստան մտան, աղգն երկուքի բաժնեցին. երբ
Ամերիկացիք եկին, աղգ երեքի բաժնեցին.

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

ԺՈՂՈՎՈՐԴ

1. Հայրենասէրն ինքզինքն և իւր սերունդ իւր-
բեւ աղգ, իրբեւ աղգութիւն, և իրբեւ աղգայնու-
թիւն նկատելէն զինի, այժմ դայ զինքն և իւր աղ-
գատոցմն իրբեւ ժողովուրդ նկատել, և ժողովրդ-
դեան անուամբ աւելի մօտէն ինքզինքն ճանաչել
Քաղաքական տեսութեամբ և աւելորդ նշանակու-
թեամբ այն ամէն աղգ, լեզուք և կրօնք, որք մէկ
վեհապետի տիրապետած սահմանաց մէջ բնակեն, և
մէկ վեհապետի հրամանին սնան, պետականարնոյն
վեհապետին կամ նորա մայրաքաղաքին, կամ երկ-
րին ժողովուրդ անուանեն, ինչպէս ասեն թուրքոյ
ժողովուրդ, Անգղիոյ ժողովուրդք, Գաղղիոյ ժողո-
վուրդ և այլն. Բայց կրօնական տեսութեան և մա-

նաւանդ թէ կրօնական տեսչութեան և անաեսութեան մէջ, աւելի հարողաւ և բացորոշ նշանակութիւն ունի շուշուր տնուն : Երբ ասեմք Մովսէսի ժողովուրդ, իմանամք թէ ամբողջ ազգ մի Մովսէսի առաջնորդութեամբ, Մովսէսի միջնորդութեամբ, Մովսէսի օրինաց դաստիարակութեամբ, Աստուածաշնորհութեան մէջ բանալաշտելով՝ նախ Աստուծոյ և ապա Մովսէսի ժողովուրդ անուանեցան, ինչպէս որ Երբայեցիքն էին : Երբ Քրիստոսի ժողովուրդ ասեմք, Քրիստոսի աւետարանի լուսով լուսաւորեալ, ամբողջ Քրիստոնէից ժողովուրդն իմանամք : Քրիստոս գլուխ է այս ժողովրդեան, և ժողովուրդ անդամ է դիտոյն Քրիստոսի : Քրիստոս ժողովրդն և ժողովրդապեան է սոյն ժողովրդին, և ժողովուրդն՝ ժողովեալ դառինք, ոչխարք և խոչինք են երկնաւոր հովուապետին : Մեղք այն փառասէր եպիսկոպոսաց, և արիւն ժողովրդեան՝ ի գլուխ նոցա, որք վիճակաց տիրելոյ փառասիրութեամբ մեղեալ՝ Քրիստոսի եկեղեցւոյ միութիւն, Քրիստոսի ժողովրդեան միութիւն բաժանեցին : Պաշտօն, Առաքել և Աշխատ ժողովուրդ կոչեցին զհաւատացեալն, փոխանակ Քրիստոսի ժողովուրդ կոչելոյ, փոխանակ ասելոյ, Լսողնաց եկեղեցւոյ Քրիստոսի ժողովուրդ : Յունաց եկեղեցւոյ Քրիստոսի ժողովուրդ, ասացին Պապական ժողովուրդ, Յունաց ժողովուրդ և այլն : Այս խնդիր երկար պարզաբանութեան կարօտի, ուստի եկեղեցական պատմութիւն թող տալով՝ անցնինք մեր Հայկական Քրիստոսի ժողովրդին վրայ խօսելու :

2. Թաղէոս, Բարթողմէոս, Թովմաս և Սիմոն

առաքեալք ՚ի Հայաստան քարոզեցին, Հայոց ազգն՝
 Բրիստոսի եկեղեցի և Բրիստոսի Ժողովուրդ կազ-
 մեցին : Պարթեւազն Գրիգոր զՀայաստան անբող
 լուսաւորեց, Բրիստոսի գլխոյն անդամներ յօղեց,
 Բրիստոսի սուրբ փարախին մէջ զոչխարս Ժողովեց,
 Բրիստոսի եկեղեցւոյն սեփհական Ժողովուրդ
 պատրաստեց : Ուստի մենք ասեմք Լուսաւորչայ
 եկեղեցի, Լուսաւորչայ Ժողովուրդ՝ իմանամք Լու-
 սաւորչէն հիմնաւորեալ Բրիստոսի առաքելական
 սուրբ եկեղեցին : Լուսաւորչէն Բրիստոսի լուսով
 լուսաւորեալ Հայոց ազգն : և Լուսաւորչէն մկրտա-
 եալ Ժողովուրդք : Ա՜հ Ժողովուրդ, Ոսկերեւանի
 ոսկի և հրեղէն լեզուն զմեր Լուսաւորիչն գովեց,
 մեր Նրզնկայի Յովհաննէս վարդապետի սուր գրիչ
 և ճարտասան բերան զայն ներբողեց. Ժողովուրդ,
 Լուսաւորիչ Բրիստոսի լոյսն է : Բրիստոս ինքն լոյս
 էր, Բրիստոս ինքն տաաց, Եւէմ լոյս աշխարհի, երբ
 մեք զԼուսաւորիչն սիրեմք, զԲրիստոսն սիրեմք,
 Բրիստոսի լոյսն սիրեմք : որ Լուսաւոր առնէր զմեռայն
 մարդ որ քաւոյն է ցաւորն :

Յ. Ահ Ժողովուրդ, Սիրեմք մեք Հայաստանեաց
 սուրբ եկեղեցին, Լուսաւորչայ Բրիստոսի սուրբ եկե-
 ղեցին : Եղեմէն չորս դեռ բղխի և ուռօղէ զՀայաս-
 տան, Բրիստոսէն խորհրդաբար չորս առաքեալք
 խրկուեցան և քարոզեցին ՚ի Հայաստան : Սիրեմք
 զՀայաստան, զի Արդար հրաւիրեց զՅիսուս ՚ի Հա-
 յաստան : Յիսուս փոխանակ իրեն խրկեց զԹա-
 դէոս և զԳրիգոր ՚ի Հայաստան : Յիսուս սիրեց ազ-
 դըն և եկեղեցին Հայոց :

Զ. Ժողովուրդ Հայոց, դու նմանես Յովսէփ

դեղեցիկն , դու փոքր ես և սակաւաթիւ , բայց սիրելի ես յաչա չՅԲ քո հաւատքն Յիսուսի , վասն զի պարգեւս , սիրուն ես , դեղեցիկ ես , և եղբայրդ անբիծ սիրով սիրես , բայց քու եղբայրքդ նախանձոտ և ատող են , միշտ քեզ խորխորատ փորեն և կործանել կամին : Հայոց ժողովուրդ , քո հաւատոյ պատմութեան լուսաւորէ և ծաղկեցնիր . դու պարզ հոգւով ազօթ ես , մարգարէանաս և մեծամեծ երազներ տեսնաս . այլ եղբարք քո չարամիտ են և զպատմութեան քո 'ի քէն հանել ջանան , զքեզ սպանանել կամին : Մի վհատիր ժողովուրդ դու , թող եղբարքդ նախանձին և քեզ խորխորատ պատրաստեն , թող քեզ խաղէլացւոյն վաճառեն , թող եղիպոտսի բանտերուն մատնեն . փոյթ չէ , նախախնամութեան անքուն աչք քեզ վրայ հսկէ , քո կենաց և քո բնթացից վրայ պահապան է . քու երազներդ պիտի կատարուին , եղբայրքդ առ քեզ դիմեն օգնութիւն խնդրելու , և դու վեհանձնաբար ներես անոնց և օգնես :

Ե. Ո՛վ արեւելեան պերճ աշխարհ , ո՛վ արեւելեան մաքուր և սուրբ եկեղեցի , և դու ո՛վ արեւելեան բնաիր ազգ , ո՛չ , ո՛չ , դու այդչափ կրտսեր չես 'ի մէջ եղբարցդ , դու անդրանիկ ես 'ի մէջ ազգաց և եկեղեցեաց , զի քո անդրանիկ նախահայրն Հայկն է . քո անդրանիկ հաւատացեալն Արդար թագաւորն է . քո անդրանիկ նահատակ Սանդուխտ կուսն է . քո անդրանիկ աւագան Եփրատ գետնէ , քո անդրանիկ եկեղեցին յՈւրհայ , յԱշտիշատ և 'ի վաղարշապատ սուրբ էջմիածին է , որոյ ճարտարագետն Յիսուսն :

6. Ով եկեղեցի Հայոց, դու մեծին Գրիգորի, Ներսէսի, Սահակայ և Մեսրոպայ ժամանակ երեսուն և վեց միլիոն ժողովուրդ ունէիր. Աղուանից, Վրաց, Ասորոց և Սիւնաց ժողովուրդ քեզմէ տեսուչ և հուշիւ խեղդեցին և ընդունեցին, դու Պարսիկս, Արեւորդիս լուսաւորեցեր. դու բնակեցին յԱրեւելք. 'ի Հիւսիս և 'ի Հարաւ քարոզեցեր և ծաւալեցեր և երեսուն միլիոն ժողովուրդ Գրիստոսի եկեղեցւոյն նսիրեցեր: Ո՛հ, քեզ վկայեն Հայաստանի մատուռք և շիրիմք, ուր նահատակաց սուրբ ոսկերք ամփոփեցին. վկայեն արձանք, խաչվեմք որոյ վրայ դրեցան մարտիրոսաց անուանք. վկայ են Հայաստանի լերինք բլուրք որոյ վրայ թափեցան հաւատացեալ ժողովրդոց արիւնք. վկայեն ծովք, լիճք, գետք և վտակք որոց մէջ խառնեցան սրբոց անմեղ արիւնք: Վկայ է Հայաստանի սուրբ երկիր, որ անմեղաց արիւն իւր մէջն ընդունեց իբրեւ Աբէլի արիւն:

7. Երանի քեզ Հայոց ժողովուրդ. զի դու նահապետաց և թագաւորաց զարմէն ես. դու ո՛վ մնացորդ ժողովուրդ, անբողջ նահատակաց մարտիրոսաց և սրբոց որդի ես. քո սուրբ նախնիք քրիստոնէութեան համար չարչարուեցան և նահատակեցան, վասն զի բարբառոս և Կռապարիշտ ազգք զքեզ շրջապատած էին, վասն զի եղբարքդ զքեզ միայն թողուցին, դու միայն արեւելքի մէջ եղար հիմն եկեղեցւոց պարծանք քրիստոնէութեան. վահան հաւատոյ և քրիստոսի բարի նահատակ: Ազդեալ և ազինք քրիստոնէից. ժողովուրդ ամենայն եկեղեցեաց պարտական են զքեզ սիրել, մեծարել և

պատուել քոյ նահատակութիւն . ինչպէս Նիկիոյ
երեք հարիւր տասն և ութ հայրապետք զԱրիս-
տակէս որդին սրբոյն Գրիգորի սլատուեցին, սիրե-
ցին և մեծարեցին , իրրեւ որդի Նահատակի, իրրեւ
որդի Աքանչեւադործի : Այլ աւանդ , տեսանեմք զի
Քրիստոսի նահատակ ժողովարդ մի , ոմանք (ոչ
բարի քրիստոնեայք) ՚ի վաղուց անտի փոխանակ սի-
րոյ՝ մատնեն . փոխանակ օգնելոյ՝ հալածեն . փո-
խանակ պատուելոյ և մեծարելոյ՝ անպատուեն և
անարգեն . այլ լծէ զինչ պատասխանի ունին տալ
ահաւոր ատենին և սոսկայի դատաւորին , չդիտեմք .
Տէր աւսցէ և այց արասցէ :

Գ Լ Ո Ի Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ՈՒԽՏ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ . ՀԱՅՐԱՊԵՏ . ՏԵԱՅԻԶ .

ՎԱՐԴԱՊԵՏ . ԲԱՀԱՆԱՅ .

Յ Օ Դ Ո Ի Ա Ն Ա .

ՀԱՅՐԱՊԵՏ .

1. Հոյոց հայրապետութիւն Քրիստոսի եկե-
ղեցւոյն մէջ, և Հայրապետաց ժողովարարութիւն՝
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ, Հայաստանեայց կա-
թոլիկէ եկեղեցին միշտ դուռնէ դուռն մեր Յի-
սուս Քրիստոս դլուխ ամենայն քահանայապետու-
թեանց և գլուխ ամենայն եկեղեցեաց, որ ՚ի յեր-
կինս նստեալ ընդ աջմէ մեծութեան Աստուծոյ ՚ի
բարձունս , յաւիտեան անձնայ ըստ կարգի Մեղի-
սեղեկի, մշտնջենաւոր տէր և իշխան հոգւոյ և մարմ-
նոյ, կենդանեաց և մեռելոց , աստ և ՚ի հանդեր-

ձեռն. Քրիստոս որ իւր հարսնացեալ սուրբ եկեղեցին սիրեց, իւր անձն նորա համար մատնեց և պատարագեց. «զի կացուցէ ինքն իւր յանդիման փառաւոր ղեկեղեցի, Պօղոս Առա» :

2. Քրիստոսի փառաւոր եկեղեցւոյ մէջ, Հայաստանեայց սուրբ Հայրապետք միշտ խոնարհ և հեղհոգ ւովնորա մեծ քահանայապետութեան պաշտօնեայք կօչեցան և արքայութեան նորա հաղարապետք, ի Քրիստոսէ ընդունած քահանայութեան մէջ, միշտ պահեցին ուղղութիւն, արդարութիւն և ճշմարտութիւն՝ առանց ինչ սնտիառութեան. Քրիստոսի ժողովրդեան ծառայ. եկեղեցւոյն սպասաւոր. Քրիստոսի այգւոյն հէն. հօտին Խաչաւոր. գերդաստանին փռփռ անուանեցան : Վիճակաց տիրելոյ չաշխատեցան, այլ օրինակ հօտին Քրիստոսի՝ զանձինս ընծայեցին :

3. Միտքս հայոց Հայրապետութեան վրայ ներքող յօրինել չէ, այլ հայրենասիրի մտաց և սրտին ներկայել մեր եկեղեցւոյ ժողովրդասէր հովիւք և եկեղեցաչէն հայրապետք. այո՛ հայրապետք՝ որոց նման ուրիշ ազգաց մէջ խիստ հազուադիւրս են. երբ հայրենասէրն Արտաշատու խոր վիրապն երթաց, և գլխակորեալ ի վիրապն տեսնայ Լուսաւորին՝ որ ի խաւարի անդ լուսաւոր մօտք և բազկատարած՝ հայաստանի փրկութեան համար աղերս մատուցանէ. միմէ իրրեւ երախտապարտ որդի նորա սուրբ աջն չի՛ համբուրեր. երբ տեսնայ գլխի գոր որ վիրապէն ելեր՝ մայր Արաքսի եզերք զՏրդատ և զհամօրէն զօրս հայոց բժշկէ ի գլխաբախ սաստիցն, արդեօք այն հայրապետի սեւացեալ մարմին չի՛ համբուրեր.

երբ տեսնայ թէ Գրիգոր Եփրատ գետին մէջ քառասուն բիւր հայ մէկ աւուր մէջ մկրտէ, արդեօք նորա գարշապար չի՞ համբուրեր: Այո՛ հայրենասէրն երբ տեսանէ թէ՛ ձեռք Գրիգորի հայաստանի մէջէն Արամազդայ, Ափրոդիտեայ, Անահիտայ, Վահագնի, Ստողիան պատկերներ կործանէ և փչրէ, տեղն Քրիստոսի նշան կանգնէ՝ չի՞ համբուրեր նորա սուրբ մատունք, երբ տեսանէ թէ Լուսաւորիչ կռատուներ քանդեց և տեղ Քրիստոսի եկեղեցւոյ կամար բաղձրացոյց և խորան հաստատեց. այո՛, նորա վատահաւսը ձեռքն համբուրէ և օրհնութիւն խնդրէ ՚ի նմանէ: Հայրենասէրն երբ տեսնայ, թէ Գրիգոր կոստանդիանոս մեծ թագաւորէն և յերեք հարիւր տասն և ութ հայրապետաց ՚ի Նիկիոյ սուրբ ժողովն հրաւիրուելով առ խոնարհութեան չերթար, կտրէ արդարեւ այսպէս հեղ և խոնարհ հայրապետ մի, որ ՚ի մարդկանէ փառաւորիչ չուղեր: Լուսաւորիչ իբրեւ Քրիստոս չարչարանաց համբերեց, իբրեւ առաքելաւ քարոզեց, աւետարանեց, լուսաւորեց և մկրտեց զհայս: Լուսաւորիչ իբրեւ վարժապետ՝ աշակերտեց և դաստիարակեց զորդիս քրմաց և քրմապետաց. իբրեւ հայրապետ ՚ի նոցանէ չորս հարիւր եպիսկոպոս ձեռնադրեց Հայաստանի 400 գաւառաց համար Լուսաւորիչ իբրեւ մատենագիր զՅովնաթապատում հոգեկոյ մատեան մատենագրեց և կտակ աւանդեց զայն հայաստանեայց որդւոյ: Արդ ով որ զԼուսաւորիչն սիրէ, նորա կտակն նոյն գրքի մէջ թող կարգայ ու կատարէ, այսինքն նա միշտ հայ ապրի: Լուսաւորչայ հաւատովն ապրի, Լուսաւորչայ հօտաւորին մեռնի:

4. Որդեակ, եթէ հայրենաւեր ես, կամ հայրենաւեր կամիս ինեւ, կարդա Գրիգորի որդւոց և թուանց պատմութիւն, ա՞ն սքանչելի պատմութիւն. միթէ կարող ես զայն առանց մարմնքանաց, առանց արտասոււոյ կարդալ: Սուրբն Արիստակէս ըստ Եղիայի և Յովհաննէս յանապատի բնակի, Լուսաւորչի սուրբ աջովն կաթուղիկոս ձեռնադրի, Նի'իոյ հարց մէջ իրբեւ նախապառա հայրապետ քաղի. հօր առաքինութանց և վարուց հետեւի: Սուրբն վրթանէս հայրապետ ձեռնադրի, և յիշխանաց հայոց վասն արդարութեան՝ հալածի և վաղճանեալ թաղի 'ի Թարգան: Յուսիկ իւր հօր վրթանէտին յաջորդեց, զ'իրան աաստեց, յանդիմանեց, զչար Յուլիանոսի պատէր ոտնակոխ փչեց, և ինքն Տիրանի հրամանաւ բրածեծ եղաւ և վկայական մահուամբ հայրենի առանդաթեանց վրայ մեռաւ: Յիսուս սիրեց Յակովբայ որդիք, Լուսաւորիչ իւր որդւովք և թուամբք սիրեցին զորոյ իս Հայկոյ, Յիսուս չարչարեցաւ յեղբարց և ազգակիւնաց 'ի Հրէաստան, սուքա եւս չարչարեցան յեղբարց, յազգակիւնաց և իրարեկամաց 'ի Հայաստան Յիսուս մեռաւ 'ի վերայ ազգին, սուքա եւս մեռան վասն ազգին և հայրենեաց:

5. Մեծն Ղերսէս որ 'ի Լանկութենէ վերին իմաստութեամբ և ներքին գիտութեամբ մարտեցաւ 'ի Ղեսարիա, ամուսնական կենաց մէջ երեք տարի միայն իրբեւ ողջախոհ առարակ անապատի առաքինացա (*), զինւորական կարգի մէջ Արշակունի

(*) Զի երեք տարիէն ետքը նորա կին վախճանեցաւ, որ էր Մամիկանեան նախարարի Սանդուխտ անուն գուսար:

Թագաւորաց հաւատարիմ զինակիր եղաւ, երբ ժողովորդ հանդերձ թագաւորօք և նախարարօք շէրքսէս յաթռ հայրապետս թեան հրա իրեց՝ իր կենաց ԶՅրդ տարին, նա առ յոյժ խոնարհս թեան հրաժարեցաւ. բայց թագաւորն երբ տուր նորա գօտիէն արժակեց, և Նպիակարս նորա սեւագանդօւր մաղեր խռզեց, ակնատեսս պատմիչն ասէ, թէ՝ ժողովորդն առ հասարակ լացաւ, զի յոյժ գեղեցիկ, վայելուչ և պարթեւահասակ էր. Ոհ Ներսէս աւր տուաւ, Գրիստոսի խաչն առաւ, Ներսէս ծերանին հանաւ, սեւ մաղեղէն հագաւ, մաղեր տուաւ, սուրբ օծումն ընդունեց. Ներսէս երկնաւոր թագաւորին զինակիր և նորա բանակին զօրապետ փոխարկեցաւ:

6. Երբ Ներսէս Յիսուսի խաչ իրրեւ լուծ քաղցր իւր պարանոցի վրայ տուաւ, իրրեւ ժիր մշակ կաթովիկէ եկեղեցւոյ անդատան արդատաւորեց, երանելին հաղար տարւոյ չափ ապրեւց արժանի էր եկեղեցւոյ համար, աւանդ որ տան տարի միայն ապրեցաւ Հայոց հայրապետութեան մէջ. բայց մէն մի տարւոյ մէջ՝ հաղար տարւոյ չափ ապրեցաւ, տան տարւոյ մէջ 2000 վանք հիմնարկեց, որբանոց, աղբատանոց, հիւանդանոց, անկեղանոց, հիւրանոց հաստատեց: Սքանչելի վաթաշանու թիւն, հիւանդի մեծագործութիւն, անօրինակ ժողովրդասիրտ թիւն և ցանկալի հայրենասիրտ թիւն: Ներսէսի կենդանութեան, Հայաստանի տնտեսք, աղքատք և մարդք ի դրանս մեծամեծաց շէն թափառեր վասն զի Ներսէս կենդանի էր, Ներսէս ամենից հաց էր, ամենից հանդերձ էր և կերակուր:

ամենից օթեւան էր, ամենից հայր էր և մայր՝ Ներսէս հայր հարանց էր, Ներսէս հայր հայրենեաց էր:

7. Ներսէսի ձայն Աստուծոյ ձայնին պէս ազդեցիկ էր, զի մինչդեռ երիտասարդ որդիք իւրեանց ծերացեալ հարք անդթարար ՚ի տանց արաաքսէին, որբոց, այրեաց աղքատաց վրայ դուրս թռնէր և ողորմ՝ չէին ածեր՝ հեղահամբոյր և հայրական ձայն Ներսէսի՝ խտացեալ սրտեր ամաքէր, ազդասիրական խանդ, հայրենասիրական գորով, ամենից հողւոյ և մտաց մէջ տալաւորէր: Ներսէս երկու անդամ՝ Արշակունեաց թագաւորութիւն ՚ի կործանմանէ վերականգնեց, քահանայապետութիւն և եկեղեցին, թագաւորութիւն և ժողովուրդ Ներսէսի ներհուն հանճարով կառավարուէր: Ներսէս Աստուծային օրինաց մէջ առաքեալ և մարդարէ, զինուրական և քաղաքական կարգաց մէջ՝ օրէնսդիր և դատաւոր էր. Ներսէս ազդ և թագաւորութիւն մի կարգադրելոյ և կառավարելոյ չափ իմաստութիւն ունէր: Ներսէս դիտէր և հաւաստի էր՝ զի եթէ պետութիւն հայոց միշտ կանգուն մնայ Յիսուսի աւետարան՝ ընդ ամենայն աշխարհս ծագէ իծագ ծաւալէր. եկեղեցին պայծառազարդ վայելչանայր, վանօրայք գիտութեամբ և աստուածապաշտութեամբ ծաղկէին, ուստի եկեղեցւոյ հայրենեաց և պետութեան սիրոյն, կեանք աշխատութիւն, աքսոր չէր խնայէր, Ներսէս մեռնիլ կուզէր, որպէս զի Հայաստան կենդանանայ:

8. Եւ ՚ի վերայ բարձու լերինն Նախատայ, հայրենասէրդ Հայաստանի, անդ տես զՆերսէսն քորոման Մովսէսի բազկատարած աղօթէ, Հայոց

զօրաց և զօրապետաց քաջութիւն և յազիթութիւն մնաղթէ . զօրագլուխն հաւատոյ Յիսուս 'ի խնէ ձայնին Ներսէսի՝ խակոյն զօրանայ լազուկ զօրաց հայոց, յազիթէ Ամաղէկն Պարսիկ, չքանայ ուխտադրութիւն 'ի ձեռն Սմբատայ սպարապետի, որ 'ի գլուխ անիծելոյն նոր իմն պսակ եղեալ ասէր, 'ի էնդէր էիք Գրաւոր . Եւք հաղէ և Եւքաւորէ 'ի վերայ Հայոց, քուժէ և աղէք Բաքարաւնի, էնչ Գրաւոր է էլեանալիւն 'ի Եղեքանէ հետք Եւքաւորէ, էնիւ Եւքաւորան հայոց ապա հաղէ 'ի վերայ 'ի հոյ աշխարհէ 'ի Եւք 'ի Ելուի Բայ . ապա հրացեալ շամիրուր պսակածու . զնէ 'ի գլուխ Մերութանայ:

9. Ո՛վ Աստուած մեծ և սքանչելագործ, ո՛ւր է Սահակ պարթեւն որդին մեծին Ներսէսի . ո՛ւր է պարծանքն եկեղեցւոյ և փառք ժողովրդեան քում Հայաստանի . ո՛ւր հնաշխարհիկ հայրենասէրն և մայր որդեգորով որդւոց Հայաստանի . ո՛ւր է նա՝ որ բեկեալ սրտիւ ազադակեցէ վասն Արտաշէսի: Եւնձ քաւ լիցի մասնեւ գայլոց զիմ մնորեալ ոչխար և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ գահավէժ առնել: Զի թէ էր հաւատացեալ թագաւորի առումի, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն գլորելոյն, այլ հեթանոսացն յառաւել կործանումն ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մատնեւր դազանաց զանձն խոտորվանող քեզ . քանզի դրոշմեալ է աւազանաւն . թէպէտեւ անառակ է, պոռնիկ է, այլ բրիստոնեայ է, գիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգւով, զեւն է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ, տխար է 'ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերցոյ, եւ զիմքդ լինիցի այդ փոխանակել զիմախտացեալ ոչխար ընդ առողջ դազանի, որոյ պարզ-

ջու թիւն է մեզ պատուհաս թորե : Բայց ա՛ւազ զի
 նախարարք կամաւ կուրացեր, նախանձով լեցուեր,
 յիմարութեամբ պաշարուեր, մարդարէի ձայնին
 չանաալով : զԱրտաշէս մասնեն : Հայրենիք մատ-
 նեն : զՀայաստան գերի առնեն և ի սուգ համա-
 կեն հայրապետին սիրտ : Ո՛ր է Սահակայ կորովի
 սիրտ և քաջաբան լեզուն՝ որ Արեւոյ աշխարհին մէջ
 Հայոց թագաւորութիւն պաշտպանէ, կրակա-
 պաշտ թագաւորոց բռնութիւն յանդիմանէ : զՄա-
 հակն ասեմ՝ պանծալին՝ որ իմաստնոց կաճառովք
 Հայաստան ճոխացոյց, Սահակ՝ որ Ասորոց, Պար-
 սից և Յունաց լեզուն խօսէր և թարգմանէր և սուրբ
 դրոց թարգմանութեամբ զեկեղեցին Հայաստան-
 եայց պսակազարդէր : Սահակ այն անձնագիր հո-
 վիւն էր՝ որ երբ ապերախս նախարարք զայն աթո-
 ռէն զրկեցին, նա ողբա ի վերայ Սքչախունեաց
 կործանման առնէր, և ոչ կարէր մխիթարիլ, և
 երբ նախարարք զլլալով խնդրեցին կրկին բազմել
 յաթոռն հայրապետութեան, նա պատասխանէր
 թէ ի վերայ Խորհրդո՞ւ խորհրդեան ոչ կա՞մ հովն լինել,
 Խո՞ւք զիս : որ ի վերայ Բեկեան խորհրդեան ի՞նչ և ի վերայ
 Խորհանոն Խորհրդո՞ւն Արշակունեաց ոչ Բոյեցի և Իճեցից :
 Սահակ երկու անգամ թագաւորութիւն կա՛մ գնեց-
 նոքա կործանեցին : բայց Սահակ նոր իմն թա-
 գաւորութեան հիմն դրաւ ի Հայաստան՝ զոր չկա-
 բացին կործանել յիմարք և օտարք : յեղհեղուկ իշ-
 խանութեան տեղ՝ փոխանակեց բարոյական իշխա-
 նութիւն, բարոյական իմաստասիրութիւն, կենե-
 դանի դպրութիւն, կենդանի լեզու՝ զոր մինչեւ
 ցայսօր ժամանակի խօսիմք :

10. Մեծն Սահակ ծնաւ յամի տեառն 352 Նաւասարդի 30. 86 տարի ազրելով վախճանեցաւ դարձեալ Նաւասարդի 30 յորում աւուր ծնեալ էր Սահակայ վարուց պատմութիւն գրած են ոսկեղէն դարու գրիչքն, իւր սիրելի աշակերաք Կորիւն, Խորենացին և այլքն. Սահակայ նման հայրապետ այլ չտեսաւ Լուսաւորչի ամուս. Սահակայ նման հայրապետ այլ չտեսաւ Հայաստան աշխարհ. Խորենացին Աթէնքէն դառնալով փոխանակ Սահակենդանի տեսնարու, աւագ նորա գերեզման տեսնալով ողբա յորինեց ի վերայ ասելով՝ «Եւ իւրեւ լացն հանդարտութիւն առ ուղիւն. և ահաբարութիւն առ թիւս, ո՞ւր զաւարթ ընթանցն յգործան, ո՞ւր ինքնութիւն ընթանալ արժանեաց, ո՞ւր երկայն ճանապարհաց յայտնեացանցիւ, աշխարհեանց հանգստանալն: Կորեան իւր զմեզն, թախաւ Նաւահանքիս, ելիւ բնականն. Լուսայ յայտարարեցանցիւ:

11. Ահայրենատէրն հրախրեմ առ Գ. Սահակ հայրապետն որ զնաց ընդդէմ Տաճկաց. գլխարկով վար առ, համբարէ սուրբ աջն սրբաղանիս. ջերմ սիրով համբարեա նորա մատունք, որ Հայաստանի բխրաւորներ աղատեց մահուան ճիրաներէն, Զի երբ Սիմ լերան բնակիչք՝ Խաթեցիք և Սանեցիք տաճկաց 40,000 զօրք մէկէն կոտորեցին անտառաց մէջ, Մուհամէտ զօրապետ տաճկաց՝ ցասմամբ մեծաւ և անթիւ զօրօք պատրաստուեցաւ արշալիլ գէտի Հայաստան՝ հայեր բնաջինջ առնել և Հայաստան կործանել: Սահակ սոյն ահաւոր սպառնալիք լսելով՝ փութաց Ասորեստան ներկայ լինիլ զօրապետին, անձն և արիւն տալով՝ դնել զՀա.

յաստանի որդիքս. Ո՛հ, երանելին ճանապարհի տա-
ռապանքէն և սաստիկ հողածուծենէն Ասորեստա-
նի մէջ մերձ ի մահ հիւանդանայ, և լսելով զօրապե-
տին մերձենալն, վասն սիրոյ աղգին և հայրենեաց
զօրանայ, անկողինի մէջ նստելով թուղթ մի գրէ առ
զօրապետն, և պատուիրէ որ վախճանելէն զինի
թուղթ իւր ձեռաց մէջ գնեն, որպէս զի ինքն իւր
ձեռք տայ զօրապետին. այս է համառօտ խմատ
նամակին, էլիւ ազգիւ և թողնողեան ինչեւ, Ասորոս
Խորայելի ազգին որոսք օրհնութեան՝ քա- լեաց կարգէ իսկ
էլիւ անդիւս առնէ ինքորոսքս՝ Տէր քա- լեաց ինչեւ
էլ. զբացող սիրտ քեզի հեռանայ, երկնքացող գլուխ յորո-
սանայ և այլն. . . : Զօրապետն զայս բան լսելով
անձամբ առ վաղճանեալ հայրապետն դիմէ, և ըստ
սովորութեան ձեռք գէպի գլուխ տանելով, «Եւ-
հըն ալիս՝ սովորական ողջոյն տայ, նմանապէս Ս.
Հայրապետն իբրեւ կենդանի՝ ողջոյն ընդունելով
նամակն իւր ձեռամբ զօրապետին կարկառէ. զօ-
րապետն զարմացմամբ նամակ առնելով կարգայ,
սքանչանայ և ահեղ բարկութենէն զիջանելով պա-
տասխանէ. ինքիւ քա- լեաց քա- լեաց Ս.
որոսք և հանդերձ զօրք յետս ընդ կրունկ դառ-
նալով՝ զեղեալ սքանչելիսն պատմէ Ամիրապետին.
Յովհաննէս կաթողիկոս պատմարան Հայրապետիս
պատմութիւն այսպէս վերջաբանէ, զԵրեւոն-
քա- լեաց քա- լեաց Ս. որոսք քան զիկնդանութեան մեր
Ո՛հ Հայրենասէրն հիւանդանայ, ծերանայ, վիրա-
ւորի և մեռանի. բայց հայրենասիրութիւն ոչ հի-
ւանդանայ, ոչ ծերանայ, ոչ վիրաւորի և ոչ մեռանի.
զի ինչպէս արդարութիւն նոյնպէս հայրենասիրու-

թիւն անմահ և մշտենթենաւոր է . Մահակ մեռաւ՝ այլ նորա սիրտ , զգացումն , հոգին , բան և հայրենասիրութիւն կենդանի է առ մեզ և կենդանի մնալոյ է յաւիտեան :

12. Հայրապետութիւն Հայոց և Հայրապետք , միշտ աոյն հոգւով զինեցան և վառեցան , եկեղեցւոյ անտեսութեան մէջ միշտ հաւատարիմ , հովուութեան մէջ միշտ անձնատիր (բաց ի սակաւոց) ամենեւին շարշարեցան , ամէնք հալածեցան , ամէն՝ ի վերայ հայրենի օրինաց և աւանդութեանց և ի վերայ ժողովրդեան իրեւ ծերունին եղիազար մեռան : Հայոց հոգեւոր իշխանութիւն՝ մեր թագաւորաց աշխարհային իշխանութենէն աւելի վսեմ , աւելի զօրաւոր , աւելի օգտակար եղաւ Հայաստան աշխարհիս , որ խաչիւ , աւետարանաւ , Պարսից , Եռնաց , Արաբացւոց , Թաթարաց հալածանաց դէմ զինեցաւ , եկեղեցին և ազգութիւն պաշտպանեց , մինչդեռ հզօր թագաւորաց և իշխանաց սուր և բազուկ տկարացան պաշտպանելու զազգ և զեկեղեցին : Հայրապետութիւն Հայոց՝ հայրական իշխանութեամբ կառավարեց իւր Հայաստանի սիրելի որդիք . ոչ բանտ , ոչ կապանք , ոչ բռնութիւն , ոչ սուր , ոչ խարոյկ և ոչ սպանումն չկայ երբեք նորա հայրապետական իշխանութեան մէջ , այլ նա միշտ ֆրիստոսի , ֆադէոսի , Բարդուղիմէոսի և Գրիգորի նմանելով՝ հեզ , խոնարհ , աղքատ , հիւրասէր , աղքատասէր , մարդասէր , ազգասէր և հայրենասէր եղաւ . ճշմարտութիւն իւր զէնքն էր , արդարութիւն իւր գանձն էր , վարդապետութիւն իւր մարդարիան էր , հոգին ֆրիստոսի նորա առաջնորդն էր . աւետարան

նորա արքայութիւնէր, խաչ դէն դինսորութեանէր:

13. Հայրենիք որդիք Հայաստանի սիրեն զՀայրապետութիւն Հայոց, որ ազքատութեան մէջ՝ հարուստ է, խնայահոսութեան մէջ բարձր, տկարութեան մէջ՝ զօրաւոր, հոգեւոր պատերազմի մէջ յայլծող որ ունի ունի և զմեռն ինչ ունի, որ որք է և զբազմազգացանէ, որ ազգաւ և զբազմա-հինգացանէ: Ո՞վ անձկայիք իմ որդիք Հայաստանեայց եկեղեցիդ և սիրեցէք և բարձրացուցէք զՀայրապետութիւն Հայոց յիւր առաջին փառան, որով և դուք փառաւորիք: զօրացուցէք զնորա իշխանական գաւազան, որով և դուք զօրութիւն զգեանցուք: Ի ծագաց ամենայն երկրի եկայք ժողովեցարուք ընդ հովանեաւ աջոյ նորա: զի ալ Տեառն պահպանեցէ զձեզ, եկայք շուրջ բոլորեցէք զաթոռով նորա, զի զաթոռ իշխանութեան նորա ժառանգ իցէք ըստ առաջնայն: Եկայք ամենայն տուն Արամայ, երթիցուք ի լոյս Տեառն: երթիցուք ի Հայաստան: անդ մեր Ս. հայրապետաց ջանից, փառապաշտ և քրտանց ալագասիք տեսնամք և վայելեմք: երթամք ի տեսանել նոցա սուրբ արեանց հեղման յիշատակ և տօնեմք զհայրենասիրութիւն նոցին, և յախտան մեր օրտին մէջ անմահ պահեմք: երթամք բոլորով օրտիս սիրել զսղափառ հաւատոյ դաւանութիւն՝ նոցա բանիցն անստերիւր վարդապետութեան, հայրենի աւանդութեան, սրբութեան և պարկեշտութեան, զի և նոքա զմեզ տեսեալ իրրեւ մայր որդւովք բերկրեցեն: երթամք՝ զի հարազատ որդիք հարցմերոց կոչեցուք, և նմանութիւն հօր կերպարանաց ի մեզ ապաւորեցուք:

Եպիսկոպոս ձեռնադրելով՝ չորս հարիւր գաւառի վրայ, տակաւին 2-3 հարիւր Եպիսկոպոս եւս ձեռնադրելոյ պէտք զգայր, նոյնչափ գաւառաց վրայ: Կարդա՛ Զեմովր պատմագիր, որ աւանդէ թէ՛ Ս. Գրիգոր և Տրդատ հանդերձ նախարարօք առ Եպիսկոպոսունս Եղիազար և Տիմոթէոս զիր գրեցին այսպէս. Մանաւանք ղի բիպէ, Էմէ ափնայն բաւառաց Եպիսկոպոս պիտոյ են, և բահանայ, ղի Բեպիտ սման բաւառք բիպէ Էմէալ են ժողովեալ, Բայ ղի նալ են ոյրոսիկ առ լից հարէր բան բաւառս հայոց . . . ղի դեռ մանկանէ երկրէն՝ ղի դպրոց են, և ոչ ոք ղի նոցանէ բաւալման բահանալովն: Իսկ Բուզանդ մեծին Ներսէսի համար զրէ Բաղդադց ղի բիպ պաշտօնէնց Էմէալցոյ. . . Եւսնայն բաւառս Էրցոյ դեռալ, Եպիսկոպոս, որոց Էմէ նշանակէ Մեալ լիք հաւոր: Նոյնպէս Մատթէոս Ուրհայեցիին պատմէ թէ, մինչեւ Պետրոս գետադարձի օրեր կային ՚ի Հայաստան 500 Եպիսկոպոսք վառաւորք և գաւառատեսուչս ՚ի վերայ հինգ հարիւր թէմի հանապազ: 2 Այսչափ Եպիսկոպոսաց բազմու թիւն Հայաստան աշխարհի ընդ արձակութեան հայաքնակ գաւառաց բազմամարդու թիւն, ճոխու թիւն և կրօնական յառաջադիմութեան նշանակ էր: Մէն մի Եպիսկոպոս ունէր ընդ ձեռամբ՝ իւր գաւառի մէջ 2-300 ժառանգաւոր կղերական, թէ քոր Եպիսկոպոս, թէ վարդապետ և թէ քահանայ, Էթէ առ նուազն՝ հինգ հարիւր Եպիսկոպոսի հաշուով առ նունք՝ Հայաստան յայնժամ ունէր 100.000 եկեղեցական, Էթէ հազար Եպիսկոպոսի վրայ հաշուենք, որ աւելի հաւանական է 200.000 ի չափ կղեր ունէր Հայաստան: Այլ աւագ ինձ աստանօր ՚ի թիւս

հազարաց զի երբեմն յոյժ վերացեալ, բարձրացեալ
և փառաւորեալ էաք, իսկ այժմ՝ յոյժ խոնարհեալ
անկեալ և անարգեալ, ահ անհուն վշտովք՝ այժմ՝
վարակէ սիրտ իմ, ո՞ հայրենասէր, երբ տեսանեմք
թէ հարան հովիւք և ցրուեցան ոչխարք հօտին,
նուաղեցան և տկարացան, հովիւք մասնեցան,
գերեցան, մեռան և պակասեցան խաչինք: Ո՛հ,
ո՛ւր են եղբարք, ո՛ւր են բազմութիւն այնչափ
տեսուչ Եպիսկոպոսաց, այժմ՝ ընդ ամենայն Հայս ի
Հայաստան 60 էն աւելի Եպիսկոպոս Հեա կարող տես-
նալ, ո՛ւր են այժմ՝ նախնի հարց Եպիսկոպոսաց
այնչափ թէմք, վիճակք, գաւառք, քաղաքք,
աւանք և գիւղք, ո՛ւր նոցա անթիւ ժողովուրդք
և անհամար բնակիչք, ո՛ւր են մեր հօտասէր հօ-
վիւքն և ուր են նոցա հովուասէր խաչինք, ո՛ւր հով-
ուաց գութ, խնամք և հայրենասիրութիւն, և ուր
են ժողովրդոց սէր, վստահութիւն և հեղարար
լսողութիւն:

3. Պէտք է մտախոհ լինիմք եղբարք, թէ մէն մի
Եպիսկոպոս մեր հայրենի աշխարհաց և դաւառաց
աշտարակ հզօր և բերդ ամրութեան էին, ոչ միայն
եկեղեցւոյ վէմ անկեան և պարիսպ հաստատութեան
էին, այլ և թագաւորաց և իշխանաց մերոց խոր-
հրդական, օգնական և խնամակալ էին: Աստուծոյ
ժողովրդեան մէջ՝ իրրեւ միամիտ աղանի քաղա-
քավաբէին ի մարմնի, իսկ հեթանոսաց մէջ, առաջի
թագաւորաց և դատաւորաց՝ իրրեւ զօժ խորագէտ
կենցաղավարէին: Մտի՛ր հայրենասէր հոգի, մտի՛ր
անգամ Աշտիշատու ժողովի մէջ, ուր պիտի տես-
նաս զԳիովսէփ անձնադիր հովիւն Հայաստանի՝ որ

Հանդերձ 17 եպիսկոպոսոք և երեք քահանայիք նստած, խորհի և գրէ, տես թէ ի՞նչ արիական հոգւով և աներկիւղ համարձակութեամբ պատասխանի առնեն Յաղճերսի իրիւթ պատճէնին, էտրդա՛ իցիլէն և տես թէ ի՞նչպէս թագաւորի յիմարութիւն, արեւադաշտ մագաց աղիտութիւն, Պարսկային մելորութիւն խորին իմաստասիրութեամբ և աստուածաբանութեամբ հերքելէն և կշտամբելէն գ'նի՛ Գրիստոսի աւետարան և կրօն պաշտօն և քարոզէն: Իս ըստ փարպեցոյն՝ նամակն այսպէս վերջարանեն. Մեր հաւատք այս էն և յայտ հաւատաց ոչ ոք իւրէ զմեզ խախտել, ոչ հրէշտել, ոչ մարտիլ, ոչ ստոր, ոչ հաւր, ոչ զուր և ոչ ամենայն ինչ են քառն հարստութ. . . Ամենայն ինչ և արացւածք մեր ի յետոյս և մարտիւ մեր առաջի քո, ըստ իմաց քոց արա ընդ մեզ զինչ և իմիս, ի բէն քանձնէ և ի մեզ յանձնառնէն, սաւր քո և պարանոց մեր, զիմք մի լաւ քան զառաջնա, որ յայտ վնայանէն վերայ զարացւած և զմարմնս իւրեանց եղին. . . :

4. Հայոցս առաջին հոյ եպիսկոպոս Ս. Աղաէն՝ յաջորդ առաքելոյն թաղ էի. խոյրարար թագաւորայն Հայոց. մտերիմ խորհրդական Սրգարաւ, տես թէ ինչ անվեհեր արիւթ թեամբ յանդիմանէ զ'նանէ որ իւր հօր Աստուածապաշտութիւն ի քոց գնելով՝ կռոյց երկրապաղութեան խոնարհած էր զգլխին. սա երբ խնդրեց եպիսկոպոսէն ըստ սովորութեան խոյր մի շինել իւր գլխոյն՝ պատասխանեց Սրգաէ. Ոչ որոշեն յետ և միայն ճաբալան՝ որ ոչ երկիրոցսնէ փրկաբանի. Որ ժողովուրդ չսիրեր այսպիսի Գրիստոսանէր հայրատեա. որ հայ չտօնախմբեր այսպիսի ճշմարիտ և քաջ հովիւ. որ զանճն ի վերայ հօսին և զարիւն

ի վերայ ֆրիստոսի դնէ , որ անարդէ և անպատուէ զգլուխ թագաւորին , զի ոչ խոնարհի և պատուէ զգլուխն ֆրիստոս :

5. Սահակ Ռշտունեաց Եպիսկոպոս՝ Յովսէփայ և Ղեւոնդ երէցին հետ հարցափորձի համար Յազարկերտի ատեան կոչեցին , ուր երբ Միհրներսէս հաղարսպետ՝ Վասակայ տուած մնասներ ի սրբոցն հարցանելով տեղեկութիւն խնդրէր : Սահակ ժամ դիւսող դռնալով՝ սկսաւ Վասակայ հասուցած մնասք չարիք , աղէաք և սճիրք մի ըստմիջէ պատմել՝ թէ ինչպէս նա փառասիրութեան ազազաւ և նենդութեամբ Հայաստան աշխարհի աւերման պատճառեղաւ և յիրս արքունի մնասակար . և թէ ինչպէս գեղեցիկ սճով համարձակեցաւ ցարացութիւն յանդիմանել և ատեան թագաւորին դէպ ի ճշմարտութիւն յորդորել . Տե՛ե՛տ ա՛ե՛ , է՛բբէ՛ս բո՛րչա՛ն ՚ի դժնէ դարձանսն անան Ասորոյ՝ զոր անէր ասորիւմբ , մեծ երեւեցաւ ասորոյն շարժութիւնն դորա . զի եմէ առ Ասորոյն իւր ասոր գորա , առ ո՞ր ո՞ր է մահանցանքս դաւարի որդու գորցի . . . և էնչ պապեա խոն ին՝ ասոր յասով դաւնել ինքորցոց (իւրձեցանցեալ շարժեցանցանել շէշ) : Այլ ոչ դատ և ոչ նո՛ր զիմէ յեր գաւըն եւ զայն է մեշ ոչ իւրե որոնել : Ի ժամ նահատակութեան երանելի Ղեւոնդեանցո՛ր երբ Գենչապուհ հարցաներ Սահակ Եպիսկոպոսէն , թէ՛ որդուքս դաւ որդնէր զիւրեմ , Սահակ դահճապետի յիմարութիւն հեղնելով և յանդիմանելով՝ որ զկրակն իրրեւ զվստուած պաշտէր , պատասխանեց անվեհեր թէ , այո՛՝ ձեր իսկ ատրուչանի սպասաւորաց նախ հարցուցի կրակի վրայ՝ նոքա ուղիղ խոստովանեցան ձեր Աստուծոյն

ունկում թիւն . և նոյնանց իմ երես զիրեն 'ի ըստ արեւ-
նել, և առաջի ոյողեո, առաւանձտ' որ շէրէն և շէրէր ու-
որբէն, իրենցն է ներայ երկնց, և ապա զհոգն է բաց որ-
յանցն : Կորովի և խիստ օրտառու է և այն պա-
տասխան առ Դենշապուհ (և ամենայն ընդունելու-
թեան արժանի) զի երբ ողորանօք և սպառնալիօք
յորդորէր զսուրբն հնազանդել օրինաց մոգութեան
և երկիրպագանել արեգական և հրոյ . դարձեալ
հեզնութեամբ ծաղրեցին զԴենշապուհ և ասեն .
Բաւա՛ս 'ի դրաց Վերոյ որ 'ի յենջ նահապնեցան' էբեւ զեզ
ու էն Կեզեւ ' օրինաց Վերոյ : Վե՛ որ օրինաց առաւանձտ եմ
և զայլ յորդորեմ և բաւալեմ, զե՛րբ հաւանքեմ առ
օրինաց յերոյ :

6. Միանդամ պատմութիւն աչքիդ առաջ բեր,
և տես թէ որչափ Եպիսկոպոսք սոյն օրինակ նա-
հատակութեամբ նահատակեցան 'ի վերայ հայրենի
աշխարհին մերոյ, զորոց ոչ է ասել այժմ միւսամիօնէ,
Պարսից հօր և սուր, Հազարացւոյն սրամտութիւն
և բարկութիւն, Թաթարաց արշաւանք և կոտորած՝
և ամենայն խուժադուժ ազգաց զէն և աղեղն վա-
տակեցան, փշրեցան և անկան . իսկ հարք մեր հայ-
րապետք՝ զօրացան բանիւք, արհամարհեցին զբռ-
նութիւնս, խորտակեցին զզօրութիւնս . խցին զբե-
րանս առիւծոց, և եղեն յաղթողք ի հոգեւոր պա-
տերազմին : Ո՛վ Քրիստոսասէր, Ժողովրդասէր և հայ-
րենասէր հայրապետք, յիշատակ ձեր քաղցր է ինձ,
անուն ձեր ըղձալի է ինձ, դորժք օրինակ են ինձ,
դուք իբրեւ քարինք պատուականք թաւալեցաք
ի հիմն եկեղեցւոյ Հայաստանեայցս . բանն ձեր բարձ-
րացոյց Սիօնի փառք, սէր ձեր շինեաց զեկեղեցին,

Հաւատ ձեր զարդարեց զտաճարս, ձեր յոյս պոռկեց զխորանս, ձեր սուրբ արիւն ընդ ամբիժ տրեան Յիսուսի խառնուելով՝ փրկեց զժողովուրդն :

7. Ո՛վ հալածեալ եկեղեցի Հայոց . ուրախ լեր մի՛ տրտմիր յ-դէ-մ (այսպէս) է դե- դե- չ-բ) -- Ի-ն-ն- ի-ն-ն- . քո հաւատակից եկեղեցւոյ վարձկան հովիւներ և պետեր փոխանակ քեզ օգնութեան և մօթութարութեան հասնելոյ՝ ի յամենայն դէպս, ոչ նուազ քան զՊարսիկն և զՀագարացին՝ հալածանս պէս պէս ի վերայ քո յարուցին . գիտէին թէ Հայոց եկեղեցին նահատակ է . և աբեւելքի մէջ մինակ մնալով՝ Քրիստոսի եկեղեցւոյ և ճշմարտութեան վրայ նահատակի , բայց փոխանակ սիրոյ մատնէին , փոխանակ ժողովելոյ ցրուէին . փոխանակ զօրացուցանելոյ ոտընհարէին . փոխանակ օրհնելոյ անիծէին . փոխանակ գովելոյ բամբասէին . և զայս ամենայն առնէին վասն ատելութեան , և վասն փառասիրութեան : Բայց Հայոց եկեղեցին միշտ օրհնեց զիրենք, միշտ տղօթեց ի վերայ այնոցիկ՝ որք լլկէին և հալածէին զմեզ :

8. Եւ թէ ինչպէ՞ս . — ահա մեր ազգային պատմիչք Յունաց հալածանաց նկարագիր մեր աչքին յանդիման կացուցանեն, այսպէս . Սեբաստիոյ Յունաց մետրապօլի մասին Ասողիկ զրէ թէ՛՝ «սկսաւ տանջել զքահանայս վասն հաւատոց . զգլխուոր քահանայս Սեբաստիոյ քաղաքին երկաթեղէն կապանօք և ի բանտի չարչարեալ՝ զուադ երիցանց զԴաբրիէլ սպանին» : Մատթէոս Ուրհայեցին ասէ թէ՛՝ «Թագաւորն Տուծիկ խորհեցաւ խորհուրդ չար և կամեցաւ բռնաւ և խախտել զաթոռ հայրապետ

տութեան սրբոյն Գրիգորի 'ի տանէն Հայոց . . .
Նոյնպէս Ալէքս կայսեր մասին պատմէ 'բայց 'ի վե-
րայ ազգիս յոյժ ատեցող երեւալ . սա գործեաց
զգործ որ ոչ էր ըստ կամացն Աստուծոյ , և հրա-
մայեաց երկրորդ մկրտութիւն առնել :

Գ. Պապական ոգին, խաչակրաց ժամանակէն մինչեւ ի թիւ փրկչին 1327՝ բաւական չհամարեց մեր եկեղեցւոյ և եկեղեցականաց խաղաղութիւն և միութիւն վրդովել , և իւր դադանի մեքենայութեանց Ռուբինեան պետութիւն զո՞ տալ . յիշեալ 1327 թուոյն յղեց 'ի Հայաստան Յէրոնիմոս որոյ գլուխն էր Լատին Բարդուղիմէոս Եպիսկոպոս , որ իւր ընկերակցօք իբրեւ խորամանկ ազուէս սողոսկելով՝ Հայաստանի մէջ վրդովեցին զաշխարհ , խռովեցին զժողովուրդն , երկպառակեցին եպիսկոպոսաց , վարդապետաց և քահանայից դասքն . Գրիստոսի բնութեան անուան վրայ խնդիր յարուցանելով՝ ծխից արարողութեանց մէջ ջանացին նորոձեւութիւն , Լատինականութիւն ներմուծել , ամէն կերպ խարդախութիւն և խարէութիւն 'ի գործ դրին , մինչ զի յանդգնեցան Հայոց բոլոր ձեռագիր մատենից մէջ Պետրոսի գլխաւորութեան համար բառ կամ իմաստ մի յաւելուլ՝ զորս հնասէր և բանասէր քննադատք ի յայտ բերին , և դեռ մինչեւ ցոյսօր պապական ոգին երբէք զուլ և դադար առած չէ մեր եկեղեցւոյ և ազգի վրայ պէս պէս հալածանս յարուցանել իւր Հերոնիմոս ձեռօք : Արդ Պապ և իւրայինքն Հայոց նկատմամբ ի՞նչ տարբերութիւն և ինչ զանազանութիւն ունին Յաղկերտէն , Թաթար Խաներէն և այլ բռնաւոր հալածիչներէն , ոչ ապա-

քէն հեթանոսք յանդիտութեան գործելով՝ զմեզ հալածեցին . իսկ Պապք, Յունաց եպիսկոպոսք, և պետք զիտելով գործեցին զայն, որ հակառակ էր հոգւոյն Յիսուսի. զի լուսոյն խաւար ասացին, ճշմարտին՝ սուտ, ուղղութեան՝ անուղիղ և այլն :

40. Ի յետին ժամանակս երեւեցան նոր իմե հալածիչք Հայաստանեաց եկեղեցւոյ. նոր առաքեալ անուանեալքն՝ որք ասկէ 35 տարի առաջ նոր աշխարհէն հին աշխարհ եկին, Հրէից, Հագարացւոց, և կռապաշտից քարոզելոյ անուամբ, բայց յիշեալ ազգաց քարոզելոյ դժուարութիւն նկատելով, իբրեւ ելուզալ յարձակեցան Հայաստանեաց եկեղեցւոյ վրայ, Յունաց. և Պապականաց պէս Զանազին ազգի սիրոյ և խաղաղութեան կապ խզել, եկեղեցւոյ միութիւն և ուղղութիւն խախտել, Քրիստոսի հոգին չունէին, Աւետարանի անունով եկին, բայց Աւետարանի հակառակ քարոզեցին, Սոքա ո՛չ մեր հայրն են, ոչ մեր հայրապետ, ո՛չ մեր եպիսկոպոսն են, ոչ մեր վարդապետք, և ոչ մեր քարոզիչք: Սոքա օտար են, երբէք նոցա ձայնին անստլոյ չէ, և ոչ ետեւէն երթալոյ: Սոքա են չար մշակք, վարձկան հովիւք, ոյսարազգեստ գայլք, սոքա են սուտ եղբայր, սուտ առաքեալ, սուտ մարգարէ, յորոց պարտին Հայկաց որդիք, մեր հարազատ եկեղեցւոյ որդիք ըստ ամենայնի զգուշանալ:

41. Բիւր գովեստից արժանաւոր են մեր Ս. եկեղեցւոյ Հայրապետք և եպիսկոպոսք, որք ի ծագմանէ քրիստոնէութեան մինչեւ ցայսօր երբէք հալածանս չհարուցին՝ թէ իրենց դրացի, թէ հե-

և աւօր և թէ մերձաւոր քրիստոնեայ ազգաց վրայ, այլ միշտ հեղութեամբ, խոնարհութեամբ և սիրով վարուեցան նոցա հետ : Մեր հայրապետք երբէք զէնք առած չեն նոցա վայրագ և մոլեգին հալածանք և յարձակումն սանձահարել . այլ ոակաւք ՚ի նոցանէ միայն բանիւ , վարդապետութեամբ և գրչաւ կշտամբած և յանդիմանած են նոցա անտի քրիստոնէական ընթացք, և պաշտպանած մեր եկեղեցւոյ ուղղութիւն , ճշմարտութիւն և իրաւունք, որով և ես յեալինս՝ հոգւովն Բիսուսի, սիրովն Քրիստոսի աղաչեմ , և մանաւանդ թէ պահանջեմ այն ամեն ներկայ և ապագայ քրիստոնեայ կոչուած հալածիչներէն՝ որ դադարին զմեր Ազգ և եկեղեցին հալածելէ , վասնղի համարս տալոց են առաջի ատենին Քրիստոսի որ ասաց . «*այս քանչեւ լինի ի մեզ , եթէ չմեղեմք ձեզ , եթէ չմեղեմք ձեզ , եթէ չմեղեմք ձեզ*» : Եթէ Քրիստոսի օրինակէն չեն պատկառեր , կհրաւիրեմ զիրենք որ մեր սրբազան հայրապետաց օրինակին հետեւին , հեղութիւն , խոնարհութիւն , խաղաղութիւն , եղբայրսիրութիւն , և նահատակութիւն ուսանին , փոխանակ ատելոյ՝ սիրեն , փոխանակ մատնելոյ՝ փրկեն և օգնեն , եթէ կարող են օգնել , զի այս է ընդունելի առաջի Աստուծոյ և մարդկան :

12. Հայրենասէր հոգի , այսուհետեւ մնայ մեզ սիրել մեր իսկ արենակից հայրապետք՝ զի այս իսկ է բարոյական հայրենասիրութիւն , այո՛ սիրել , և աշակերտել նոցա անարատ քաղաքավարութեան , որ զմեզ յերկրէս յերկինս վերափոխեցին , այո՛ Հայրապետք սուրբք և ամբիժք և ընտրեալք յորովայ-

Եւ որք զմեզ իւրեանց նուիրական արեամբ փրկեցին ի հրոյ, ի ջրոյ, ի սրոյ, ի հալածանաց, և և ի հանգիստն յաւիտենից առաջնորդեցին: Արդ ահա էանց ձմեռն հալածանաց, և ծաղեցաւ արշալոյս ազատութեան, եկայք արք և կանայք, ծերք և տղայք, աշխարհականք և կղերականք, պաշտպանեցէք ազատութիւն եկեղեցւոյ, որ է ազատութիւն հայրենեաց: Ո՛հ, աղերսեմ, մի մոռանայք զքաղցրութիւն, զմարդասիրութիւն, և զորդեափրութիւն երանելի Հայրապետաց մերոց, որք ի սուրբ տաճարաց, ի վկայարանաց ի դամբարանաց ձայն ողորմանաց առ ձեզ արձակեալ՝ աղաղակեն և ասեն, որք որդիք էք և դառինք, որք սիրելիքդ էք և անձկալիքդ մեր, մի մոռանայք զմեզ իսպառ, մի ցրէք զուխտս մեր, և մի ի բացէ առնէք զԱստուածային վարդապետութիւնս մեր ի ձէնձ, զի եթէ ըիւր թաստիարակս ունիցիք ի Գրիստոս Յիսուս, այլ մեք աւազանաւ ծնաք զձեզ, մեք տուաք ձեզ զիւզն օրհնութեան օծման և կնիք ԻՅԵՍՈՒՍ ԿՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԾԱՊԱՆՈՒԹԵԱՆ, շնորհն վարդապետութեան, ուսումն առաքինի վարուց և սրբութեան, զամենայն ինչ, զոր ուսաք ի Գրիստոսէ և աննախանձաբար ձեզ աւանդեցաք, Հաստատուն կացէք ի սէր մեր, զյիշատակս մեր անմուաց պահեցէք ի միտս և ի սիրտս ձեր, դուք գին էք տնապական արեան Յիսուսի, և մեք արեամբ չափնահատակեալք ի վերայ անուան նորա, միացաք ընդ նմա:

13. Եղբարք, ահա ես այսպէս կամիմ ուսանիլ և ուսուցանիլ ձեզ, եթէ մեք չյիշեմք և չսիրեմք

զՀայրապետան մեր , զպաշտօնեայս մեր , զվարդապետան և զեղբարան մեր , զընկերս մեր , զկերակրիչն մեր . չկարեմք 'ի յօտարաց սէր և յարգանք ինչ պահանջել . ո՛չ գիտես , զի յաճախութիւնք որդիական սիրոյ մերոյ՝ յորդորեն զօտարան , սիրել զՀայրապետան մեր , զի եթէ մե.ք չհետեւիմք հետոյ հարցն մերոյ սրբոյ , և ատեցօղ լինիցիմք , օտարք եւս առաւել ատեն զմեզ և արհամարհեն զնոսա . հաւաստի լեր եղբայր , զի ոչ նաւ առանց նաւապետի , ոչ պարտէզ առանց պարտիզպանի , ո՛չ եկեղեցին առանց տեսչի , և ոչ ժողովուրդ առանց հայրապետի կարէ ողջել , մշակել , և դաստիարակել . ուստի որչափ կայ եկեղեցին և ժողովուրդք , պիտոյ են մեզ Տեսուչք և Հայրապետք զի առաջնորդեսցուք և դաստիարակեսցուք 'ի վարս 'ի կրօնս և յԱստուածպաշտութիւնս :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

ՎԱՐԴԱՊԵՏՔ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅՔ ԵՒ ԱՅԼՔ .

1. Հայրապետք , Եպիսկոպոսք , Վարդապետք և Քահանայք առ հասարակ համարիմք քարինք պատուական թաւալեալք 'ի հիմն եկեղեցւոյ մերոյ , սօքա իրբեւ վէմ կենդանի շաղախեալ արեամբ և քրտամբ՝ միացան 'ի կենդանի վէմն Գրիստոս , և շինեցան տաճար հոգեւոր , սօքա վարդապետական բանիւ յերկրէ յերկինս բարձրացուցին զմայր Սիօն դասերօքն իւրովք . սօքա ջահ լուսոյ , զամպար հաւատոյ երեւեցան Հայաստանեայցս եկե-

դեցւոյ, սոքա սիրով և հոգւով միացան ընդ Քրիստոս , և զմեզ 'ի վերին հարսնարան հրաւիրեցին . ընդ ամբիժ երկնաւոր փեսային Քրիստոսի՝ մտանել 'ի յառադատան լուսեղէն :

Զ. Գտնեմ զգլուխ և աւարտ վարդապետաց և քահանայից զսուրբ Դեռոնդ երէցն , որոյ բանք (ասէ, Դաղար փարպեցի) նման քաղցրութեան մեղու բղխէին 'ի բերանոյ արդարոյն , որ էր լսողաց ցնծութիւն , և ակտրժարար զնա ծանուցանէր վերին ազդեցութեան լուսաճաճանշ պայծառութիւն 'ի նմա ներքին մարդոյն , և տեսութիւն հրեշտականման երեսացն կերպարանիւ : Եթէ զարմատցիս 'ի դեղ երեսացն և 'ի համեղութիւն բանից սրբոցն , զարմացիր ընդ մտաց և ընդ սրտի կորովութիւն սորա , զի յորժամ մեղպեան հանդերձ մեղօք և զօրօք Պարսից յաւուր կիւրակէի մտին 'ի գիւղաքաղաքն յԱնդդ , փորձ փորձելոյ աղաղաւ , նախ զգրուես եկեղեցւոյ քակել . « յայնժամ Ս. Դեռոնդ հանդերձ ուխտիւ եկեղեցւոյ ել ընդ դէմ նորա և ընդ դէմ զօրաց նորին , և էած տաղնապ մեծ 'ի վերոյ նորա , յորմէ մեղպեան զարհուրեալ խօսէր ընդ զօրա իւր և ասէր . « զի թէ անպէն մարդիկ այսոյէս զօրացան , եթէ յանկարծ պինւորս ընդ ինքեանց միարանեցեն , ո՞ կարէ կալ առաջի դոցա յանդուգն յարձակմանն . մարդ իկ՝ որք ո՛չ 'ի կտրանաց զանդիտեն , և ո՛չ 'ի տանջանաց երկնչին , և ո՛չ 'ի ստոյռածոց պատկառին , և որ յետին չար է քան զամենայն չարիս , զմահ քան զկեանս ընտրեն , ո՞ է , որ կարէ դոցա զիմակաց լինիլ : Ելցուք այսօր ընդ քեզ եզբայր 'ի դաշտն

Շաւարշան, ո՛հ ի դաշտն Շաւարշան, անդ տեսցուք
 Ղեւոնդ երէցն զհայրն պատուական, լուիցուք
 զհրաշալի բարբառ նորա. որով քաջալերէր զզօրս
 և զզօրագլուխս հայոց գնդին, խրախուսէր չղան-
 գիտել ի մահուանէ, այլ վասն եկեղեցւոյ և հայ-
 րենեաց պատերազմիլ քաջութեամբ և մեռանիլ
 աներկիւղ. Ղեւոնդ որ ի բանակ պատերազմին պա-
 տարադէ, և ի յաւարտ՝ ամենայն զօրաց զօրագե-
 տաց հաղորդ տալով օրհնէ զամենեւին հոգեւոր
 օրհնութեամբ, որով առ հասարակ արիացեալք և
 զօրացեալք սկսան ի մի բերան ի բազում ուրա-
 խութենէն աղաղակել և ասել, « Հաւատեցէ մե-
 ժիւ մահաւ որդւոց, և հեղա՞նք բեռն մերոյ ընդ արեան
 որքոյ մարդէրոց, հոգեւոյն Աստուծոյ ընդ պարտեզն մի
 և մի դոյն զիկեղեցիս ի մի հիւանդոց » : Ո՛հ, բանն
 զոր խօսեցաւ Ղեւոնդ հոգի էր՝ զոր լուան զօրքն
 հայոց, և հոգիացան ի հոգեւոր պատերազմին և
 եղևն իբրեւ զանմարմին զօրս հրեշտակաց և հեղին
 զարիւն իւրեանց ի նորոգումն եկեղեցւոյ : Ասէ
 Ղազար թէ՛ յորժամ հաւատացեալքն ի խաժաս-
 տան զմարմինս նահատակեալ սրբոց Ղեւոնդեանց
 ի դիշերի որոնեալ ո՛չ գտանէին՝ « Իջ ցանկորձ անդ
 լուսնայն որքան և նորա ի վերայ մարմնաց Ղեւոնդեայ
 յորմէ ցանկոյ լուսնորեցաւ արեւն, մեղիս յոյրնէ արե-
 նել նոցա և զայլոց մարմն » : Լոյս էր հոգին Ղեւոնդ-
 եայ, լոյս ծագեցաւ և ի մարմին նորա, լոյս ծա-
 ւալեցաւ և ի մարմինս ընկերաց նորա, և լուսով
 երեսաց սոցա տեսաք մեք զլոյսն ֆրիստոս, ուստի
 ասէ Շարական վասն սրբոց : « Պայծառացաւ արեւն
 Իկեղեցիս լուսնորեւն արեւն » . . .

3. Հայրենասէր հոգի , հրաւիրեմ զքեզ առ եւրամն թարգմանիչ վարդապետաց մերոց , որք ոսկեղինիկ դարագլուխ կանգնեցին մեզ , որք զհայրենասիրութեան պողոտայն ընդարձակեցին առաջի մեր , որք իբրեւ արեգակն և իբրեւ անաղօտ լոյս փայլեցան 'ի Հայաստան աշխարհ . որք 'ի սէր հայրենեաց' յաշխարհէ յաշխարհ , 'ի քաղաքէ 'ի քաղաք ընթացան , վաստակեցան , տառապեցան , զմեղր գիտութեան , իմաստութեան և հանճարոյ 'ի բերան առեալ իբրեւ ժրաջան մեղու բերին 'ի Հայս , որովք մանկանցս Հայաստանի քիմք և ճաշակք քաղցրացան : Բիւր դովեստից , և անբաւ սիրոյ արժանի հարք , զձեզ սիրելոյ վասն՝ զսիրտ մեր նուիրեմք , զձեզ յիշելոյ՝ զմիտս մեր , զձեզ փառաւորելոյ՝ զբերանս մեր , զի հայր էք հայրենեաց , և վարդապետ էք օրինաց :

4. Ո՛վ մեծդ Մեսրոփը , հրաշալի տառից գտող , և Ս . դրոց թարգմանութիւն ծաւալող . հայրենասէր սիրտ քո զգաց , թէ՛ որդիք Հայաստանի Յունաց և Ասորոց անհարազատ տառիւք և անհարմար վերծանութեամբ վարեալ՝ յարաժամ՝ վարանին և վաստակին յոյժ , 'ի խնդիր ելեր գիւտի , գտեր զտենչալին , գտեր զլեզուն Հայկայ , գտեր զտուն թորգոմայ , գտեր զՍ.դգն Արամայ , գտեր զեկեղեցին թաղէի , Բարդուղիմէի և Գրիգորի : Եթէ չվաստակէիր և գտանէիր , ապաքէն կորուսեալ էաք զամենայն և զբովանդակն , զտառսն գտեր զամենայն ինչ գտեր , փառաւորեցեր և բարձրացուցեր և լուսաւորեցեր , վասն որոյ երգէ եկեղեցի վասն քո . « ՆՆՆՆՆՆ ՄՄՄՄՄՄ ԳԳԳԳԳԳ ԲԲԲԲԲԲ ԴԴԴԴԴԴ »

նայ 'ի Հայաստան ունեւորն որով Եւստատիոսն ունի որդեաց
Թորգոմայ Լայն :

5. Չշատ առցուք հայրենասիրութանն մեծի քեր-
թողահօրն Մովսէսի , սիրեսցուք և դովեսցուք
զհանճարնորա , հանճար որ հետապօտեր զհնապա-
տում մատենանս նախնեաց և սակաւ ինչ գտանէր ,
հանճար , որ ուշագիւր լինէր հին զրուցաց և նախնի
աւանդութեանց , և ճշմարիտն յառաջ բերէր , հան-
ճար , որ 'ի դիւանս թագաւորաց , 'ի նշխարս մա-
գաղաթից , ի յարձանագիրս քարանց դիմեալ և գե-
գերեալ՝ զպատմութիւն գիւցազանց յերեւան հա-
նէր , հանճար լայն , ընդարձակ և վաստակաւոր ,
որ 'ի խորոց մթութեան գփեպս Հայկազանց պետու-
թեան 'ի լոյս վերածէր , և ընդ փոխս երկրի ծած-
կեալ և կորուսեալ պատմութիւն Արշակունեաց
գտեալ մեզ վերընծայէր : Եթէ չիայլէր հանճար
Խորենացոյն , նահապետք , թագաւորք , և գիւցա-
զանք մեր , և ամենայն գործք արութեան և համ-
բաւք քաջութեանց մերայնոց , ընդ միատակս երկրի
ղօղեալ , և ընդ անկէտ ժամանակս սահեալ և սուղ-
եալ անհետ լինէին յաչաց մերոց իսպառ , բայց նա
զամենայն հնարս գիտութեան և հանճարոյ 'ի վտր
արիեալ և 'ի ծերութեան իւրում երիտասարդաց-
եալ , եղիտ և գրեաց զպատմութիւն Հայոց 'ի խնդրոյ
Սահակ անպետի Բագրատունոյ , առ որ ուղղեալ
զրանս իւր՝ գրէր ընդ բազում բանս և զայս ինչ
« Բազում գործք որոշեան և 'ի ժերում աշխարհի գործեցան » :

6. Չքեզ օրհնեն զուարթունք երկնից ով Ե-
ղիշէ , զքեզ դովեն մարտիրոսաց դասք ով հայր
Եղիշէ , դու իսկ անդէն հանդիպեալ 'ի տեղի պա-

Թերազմին անսեր զամենայն աշօք քովք և գրեցեր
 զնահատակութիւն Հայաստան աշխարհին, զմարտի-
 րոսութիւն երանելի Ղեւոնդեանց և վարդանանց,
 դու Հայոց աշխարհի սոխակն ես, դու վարդ վարդա-
 նին սիրամունդ սիրելին ես, յորժամ խօսիս, շըր-
 թունք քո մեզր կաթեցուցանեն, յորժամ գրես,
 մարդարիտ ասղես, յորժամ երգես՝ սիրտ և հոգին
 Հայոց 'ի Շաւարշան տանես, 'ի Շաւարշան ուր վար-
 դանանք քաջացան, պատերազմեցան, և նահատա-
 կեցան, 'ի սէր եկեղեցւոյ 'ի սէր Ազգին և 'ի սէր
 Հայրենեաց՝ հեղին զպատուականն Ա. արիւն իւր-
 եանց, Մատունք քո ո՛վ հայր, զօրաւոր են քան
 զբանակս Արեաց, եղեգեաց գրիչդ հատուէ՝ քան
 զսուրն Պարսից, զի մինչ կարծէրն թէ՛ յաղթեաց
 Հայոց՝ բայց 'ի մատանց և 'ի գրչէ քումմէ յաղթե-
 ցաւ և դատապարտեցաւ, քան թէ յաղթեաց, Դու
 ասացեր վասն առաքինեաց «*Մէջ ե սէքն Աստուծոյ
 թան շնորհսն մշտնօրէն երբեքս եւ այնպէս անբխեալ
 թան շնորհսն էքեւ շնորհսն շըրս հրեշտակաց*» : Եւ
 դու իսկ գրեցեր վասն վատաց «*Որոց հոգին լիալաց-
 եալ են յերկնսս առաքինեանն, յոյժ ընդ ահլեալ
 է բնութիւն բարեւոյ, յամենայն հոգեւ շըրքի և յամենայն թան
 էալի և յամենայն էրոց քաջայ, երազագիր է յնպէսն էլեւան
 էրամ և յանգիւստ իրողսն յաւաքին 'ի հանգան էրամ*» :
 Դու զՀայոց աշխարհի առաքինի տիկնանոց զարեա-
 սէր կենցաղ 'ի մեզ աւանդեցեր : Եթէ լուեր և ոչ
 մատենադրէր Եղիշէն, եկեղեցին նսեմանայր, հայ-
 րենեաց պարծանք անհետ լինէր, և անուն քրիս-
 տոնէութեան 'ի Հայաստան աշխարհէն հեռանայր,
 գրիչն Եղիշէի հայրենասիրութիւն էր, արիւն վար-

դանայ մեջան էր նմա . արիւն և գրիչ մի փրկեցին զՀայաստան և պսակեցին զիկեղեցին :

7. Իզնիկ Կողբնացի անկեղծ և անեղծ աւանդապահ գալութեան և լեզուի Հայոցս , և եղծիչ ազանդաց Էդէօնը գենից և սին կարծեաց Յունաց փիլիսոփայից , և դու հայրենասէ՛ր , յորժամ ընթեռնուս զիզնիկն , տեսանես զնորա նրբին սրամտութիւն , ներհուն իմաստասիրութիւն , բնական աստուածաբանութիւն , տենչաս զնորա լեզուն գրեւ և խօսիլ , վասնդին առաջին աշակերտ գորով Սահակայ և Մեսրոպայ , զլեզուն և գրալութիւն նախնեաց մեղ աւանդեաց ամենայն հաւատարմութեամբ , ուստի եթէ չմատենադրէր Էզնիկ , գալութիւն , ո՛հ և լեզուն նախնեաց մերոց առ մեղ ոչ հասանէր՝ այն անթերի կատարելութեամբ , զոր ունի Էզնիկ :

8. Պարծանք են վարդապետաց մերոց Դաւիթ անյաղթ և Մամբրէ վերծանող եղբայր նորա . որք ՚ի յԱթէնս զճարտասանս և զիմաստունս Յունաց ըմբերանեցին , և ՚ի Բիւզանդիոն զաստուածաբանս յաղթեցին , զբազում բանս հանճարոյ և զառակս իմաստնոց մեղ աւանդեցին , անուն գովութեան թողին ՚ի մէջ Հայաստանի , և պատիւ ՚ի մէջ իմաստնոց՝ Յունաստանի :

9. Երկու արեգակունք էին ՚ի Հայաստան Սահակ և Մեսրոպ , որք ունէին 31 աշակերտս իրրեւ աստեղք լուսատուք շուրջ զարեգակամբ բոլորեալք , սորա ամենեքեան թարգմանիչք , սորա ամենեքեան վարդապետք , և ուսուցիչք , սորա ամենեքեան ծնողք , վարժապետք և հարք որդոցս Հայաստանի , սորա ամենեքեան միշտ փոյթեռանդն

Յին յուսուցանել, և ՚ի վարդապետել, սոքա հաս-
տատեցին ՚ի Հայաստան զգպրեզմանս ՚ի վանո-
րայս, զվարժոցս յամենայն գաւառս, սոքա ծա-
ւալեցին զլոյս գիտութեան ՚ի մէջ իշխանաց՝ ազա-
տաց և ռամկաց. ո՞վ նման սոցա զհաւատոյ ուղ-
ղութիւն, զվարուց սրբութիւն աւանդեաց ՚ի դասս
Քահանայից և վարդապետաց, սոքա յամենայն
Ժամ որոնէին և ինդրէին զաշակերտս, զի ուսուցա-
նիցեն և դաստիարակեսցեն, և յորժամ ոչ գտանէ-
ին, սուգ առնէին ՚ի վերայ տգիտութեան Ազգին
և իբրեւ խորենացին սաստէին և յանդիմանէին զան-
ուսումնասէր բարս իշխանաց և Ազգին, եթէ ոք ՚ի
կղերաց ցանկայ հայրենասէր լինել, ընտրեացէ իւր
սուաջնորդ զերանելիս, զի նմանեսցի վարուց նոցա,
և փոխեսցի ՚ի հանգիստն յաւիտենից:

40. Ի Հայաստան աշխարհէ, և ՚ի ժողովրդենէ
մերմէ ոչ երբէք պակասեցան վարդապետք և Քա-
հանայք. որք կամ առաւել կամ նուազ հետեւողք
եղեն լուսեղէն ճանապարհաց հարցն մերոց թարգ-
մանչայն, զի ոմն աստուածաբանական, ոմն վար-
դապետական, ոմն իմաստասիրական, ոմն բարո-
յական, և ոմն պատմական գիտութեամբ և բազ-
մաթիւ հեղինակութեամբ զարդարեցին և ճոխա-
ցուցին զմատենագարանս Հայաստանի, մինչ զի յետ
այնչափ արչաւանաց, քանդմանց և աւերմանց Հա-
յաստանի և յետ այնչափ յափշտակութեանց մա-
տենից, տակաւին թողին մեզ այնչափ ընտիր ընտիր
մատենից երկասիրութիւնք, որովք մխիթարիմք և
պարծիմք այսօր, ՚ի մէջ բազմաց միայն զերգս շա-
րականաց յիշեցից, ներշնչմամբ յօրինեալք ՚ի նախ-

Թօթափեացուք, քաջութեամբ ընթացուք 'ի պատերազմն որ առաջիկայ մեզ, զի համարս տալոց եմք առաջի հոփաւապետին Բրիտտսի վասն ժողովրդեան. զորս արածել հրամայեաց 'ի վայրի տալարսն և 'ի ջուրս հանդատեան : Ոչ ահա խաշինք հօտին Բրիտտսի 'ի ժամու և 'ի տարածամուտան զկաթն և զասրն վասն յոյժ սիրելոյն զմեզ, զի հովիւք ոչ զանձինս արածեն այլ զհօտն, նմանող լիցուք հարցն մերոց առաքինեաց և հայրենասիրաց, որք նմանեալ Թիւոսի զանձինս եղին 'ի վերայ ոչխարացն, կենօք և մահու վտտակեալ սիրեացուք զխաշինս հօտապետին մերոյ 'ի բանս, 'ի վարս, 'ի վարդապետութիւնս, 'ի տեսչութիւնս և 'ի վերապացութիւնս և 'ի հսկմունս, արեամբ չափնահատուկիցուք 'ի վերայ հայրենասանդ սուրբ եկեղեցւոյ մերոյ, զի յերեւել հօտապետին ընդունիցիմք զանթառամ փառաց պատին. զոր պատրաստեալ է սիրելեաց իւրոց ճշմարիտն Աստուած Տէրն մեր Թիւոս Բրիտտս. առաջին Քահանայապետն, Հովիւն, Առանորդն, և վարդապետն հոգւոց մերոց և ամենայն հաւատացելոց. որում փառք յաւիտեանս, Ամէն :

Գ Լ Ո Ւ Խ Վ Ե Յ Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԿՐՕՆՔ. ԵԿԵՂԵՅԻ ԵՒ ՎԱՆՕՐԱՅՔ.

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Ա.

ԿՐՕՆՔ

1. Աստուած է հեղինակ կրօնի, և ոչ մարդ. փրկած էս շնորհք, և անմիջական հարկաւ սրտ թիւն

կրօնի 'ի միաս և 'ի սիրտս մարդկան աղդող և
 ազաւորող նոյն անհուն էակն է և ոչ մարդկային
 հնարք : Կրօնք ծայրագոյն բարւոյն լուսեղէն սիւ-
 բակայն է, որ դարձրեալն Աստուած դժու թեամբ
 առ մարդիկ խոնարհեցուցանէ, և զմարդն շնորհօք
 և մարդասիրութեամբ առ ինքն բարձրացուցեալ մի-
 ասնական երրորդութեան որդեգիրս առնէ : Ղլատ-
 ուէր կրօնի Ագամ 'ի ստեղծանելն ընկալաւ յԱս-
 տուծոյ 'ի գրախտին, որ 'ի միաս և 'ի սիրտս նա-
 հապետաց տպաւորեալ և պաղաւթեալ մինչ զի
 զէնովք կենդանւոյն 'ի յանմահութիւն փոխադրեաց :
 Մալէս 'ի լերինն Սինէական ընկալաւ զպատուէր
 կրօնի 'ի տախտակս քարեղէնս, զոր ուսոյց և քա-
 լողեաց միայն որդւոյն խորայէլի, յորմէ խոստացեալ
 Մեխայ գալոց էր յաշխարհ : Իսկ 'ի լրումն ժամա-
 նակի էջ Միածին որդին յերկնից 'ի յերկիր, որ էր
 'ի ծոց հօր, նա պատմեաց մեզ զամենայն, ոչ որ-
 պէս 'ի գրախտին հակիրճ, և ոչ որպէս 'ի լերինն
 միջին, այլ զամենայն պարզ, ճշմարտ, կատարեալ
 արդարացոյցիչ, սրբիչ, վաղցողիչ կենդանացողիչ
 և վերկիչ : Յիսուս քարողեաց յայանապէս աշխարհի
 ուսոյց յայանապէս հրէից և հեթանոսաց, Յիսուս
 ասաց « Զքան, շէ եւ իւրեցայ ընդ ձեզ քան ինչ ք-
 նակն » և այս բան է Աւետարան, որ սկիզբն է և
 հիմն քրիստոնէական կրօնիս : Երբ՝ Ա. դ. 4. հմիս
 « Բաղում մասամբք և բաղում օրինակօք խօսեցաւ
 Աստուած ընդ հարսն մեր Մարգարէիւք : Իսկ 'ի-
 ղախճան ժամանակիս հաճեցաւ խօսիլ ընդ մեզ
 որդւոյն, որ և ժառանգ ամենայնի հատուտեղոյ
 զնա » :

2. Յորժամ եմուտ Անդրանիկն յաշխարհ նախ երկրպագին նմա ամենայն հրեշտակք նորա ասելով. *Փռա՛ ի քոյնսն Ասորոյն ի ծննդեան նորա*, զինի հրեշտակաց և նախ քան զամենայն մարդիկ երկրպագին նմա և թագաւորք երկրի մերոյ «զի ահա Մոգք արեւելից եկեալ հասին յերուսաղէմ, և աւսեն, ո՛ւր ծնաւ արքայն Հրէից, զի տեսաք զաստղ նորա յԱրեւելս և եկաք երկրպագանել նմա»: Մոգք Մելքոն, Գասպար և Պաղտասար էին ի դաւառէն Մովսէս, Աղգաւ Հայ, մարգարէք, և դաւառապետք Հայաստանի, իմաստունք և ուսուցիչք աստուածաշնորհութեան, որք սքանչելի աստեղն առաջնորդութեամբ մտին ի յայրն Բեթլեհէմի, տեսին զնորածին զԼամանուէն ի գիրկս Կուսին, զարմացեալ երկրպագին, և մատուցին զընծայս խորհրդոյ, «և դարձան յաշխարհն խրեանց» ի Հայաստան ի դաւառն Մովսէս. ուր և գերեզմանք նոցա տեսանի մինչեւ ցայսօր:

3. Երանի աչաց ձերոց, ով Աստուածասէր Մոգք արեւելեան աշխարհիս, չգիտեմ, արդեօք սրտեռանդն Աստուածօրութիւն է՞ր որ զձեզ ձրդեաց և տարաւ առ Յիսուս, թէ նոյն Աստուածային սիրոյ ճառագայթն էր, որ զձեզ առինքն ձգեաց մինչեւ տարաւ ի յայրն Բեթլեհէմ: Մանուկն այն, զոր տեսիք աչօք, և զոր համբուրեցիք րեւրանօք, նա ասաց. «Ոչ ոք չէր գիտէ ինչ, երբ ոչ հայրն ի յըգեաց զնա ոչ ինչ» և կամ թէ «ոչ ոք չէր գիտէ զհայր, երբ ոչ հայրն, և ոչ որդին ի միմեկն յայտնէլ. . . » Մատթ. ԺԱ, դ. 27: Ով քրիստոսասէր հայրենակիցքդ իմ, դուք յառաջ քան զՅովհաննէս Մկրտիչ, և նախ քան զառաք-

եալն սկսայք քարոզել զԱստուածութիւն Յիսուսի
 'ի մէջ Հրէաստանի : Զձեզ մարգարէ ասեմ : Մար-
 ցարէք զգարուստն Յիսուսի միայն գուշակեցին ,
 բայց զայն չմտաւ պատել 'ի խնայութեան և երբեք
 չտեսին : Առաքեալ ասեմ , Առաքեալք զնա
 տեսին , և քարոզեցին , բայց մինչ էր նա կաթնա-
 սուն 'ի գիրկս կուսին , զնա օծեալ թագաւոր , և
 Աստուած համբաւել չղօրեցին , դուք նախ քան
 զՍիմէօն զՅիսուս 'ի սիրտս ձեր ընկալայք , և լի
 հոգւով , խնդով եամբ դարձաք 'ի Հայաստան :

Կ. Արդ՝ Մօպք , որք մինչ ոչ էին տեսեալ զՅի-
 սուս , հաւատացին և համարձակ քարոզեցին զնա
 'ի մէջ Հրէաստանի . ապա յորժամ աչօք տեսին
 զանաեան 'ի սերոյքից , յորժամ համբուրեցին զան-
 չօշափելին , յորժամ երկրպագին սքանչելոյն և սքան-
 չացան . արդեօք որպիսի՞ եռանդալաւ հոգւով
 քարոզեցին զանուն նորա 'ի մէջ Հայաստանի . հռչակ
 հարին և ասեն , թէ՛ արդարեւ տեսաք զԱրքայն
 Հրէից , տեսաք զՕծեալն , տեսաք զԱստուածն մեր
 մարմնով 'ի գիրկս կուսին : Զի մինչ զասող նորա
 յարեւելս տեսին , ո՛չ ժուժկալեցին ընդ երկարածիդ
 ճանտարհն ընթանալ և քարոզել յազգս հեռա-
 ւորաց , ապա յորժամ դարձան առ ընդի ազգ իւր-
 եանց , առ ազգն Հայոց , կարող էին՞ թագուցանել
 զճառագայթն Աստուածութեան և զկերպարան Հօր ,
 որ լոյս ծագեցաւ նստելոցս 'ի խաւարի :

Ե. Ի Հնախօսութեան իւրում Հ. Ղուկաս ին-
 ճիճեան զհատատալն Արդարու սքանչելեացն և Աստ-
 ւածութեան Յիսուսի , զորմէ լուեալ և ոչ տեսեալ
 հաւատաց , 'ի քարոզութեանց Մօպոցն համարի

արդիւնաւորեալ. ապացոյցս այս չունի բնաւ տեղի
տարակուսանաց, զի Մող.ք որ.ք ՚ի յազգի մերում
ունէին զպատիւ իմաստնոց և վարէին զգաշտան ու
սուցանելոյ ժողովրդեան զինքնութիւն ճշմարտին
Աստուծոյ՝ տեսանելով զարեւոյտին արդարութեան
ծագեալ յաշխարհ՝ արդարեւ որդւոց Հայաստանի
ունուցին երկրպագանել հօր հովուով և ճշմարտու-
թեամբ. զայս լուեալ և սովաւ լուսաւորեալ Ար-
դարու՝ խնդրէր տեսանել զՅիսուս : Եւ զի ՚ի բազ-
մաց եւս լուեալ և ստուգեալ գիտար և զհրաշս Յի-
սուսի, հաւատաց և ասէ թէ արդարեւ նա է ճշմա-
րիտ որդի Աստուծոյ կենդանւոյ (զոր քարոզեցին
յառաջագոյն Մող.քն : Ապա գրէ թուղթ հրաւի-
րանաց, և ՚ի ձեռն հաւատարմին իւրոյ Անանիի հա-
ղարապետի, յղէ առ Յիսուս «թէ լուեալ իմ վրան
հրաշիցն և սքանչելեացս, զորս առնես, և հաւա-
տայի, թէ՛ դու ես որդի Աստուծոյ. և զի լուայ,
թէ՛ Հրեայք հալածեն զքեզ քաղաք մի ունիմ,
փոքր և գեղեցիկ ինձ և քեզ բաւական. ե՛կ բնա-
կեցցուք ՚ի միասին և այլն : Ըստ Յովհաննու, դեռ
եղանք Արդարու յաւուր Մարկազարդի մտանեն յի-
րուսաղէմ, և միջնորդութեամբ առաքելոցն Անդ-
րէի և Փիլիպպոսի մատուցանեն զթուղթն առ Յի-
սուս : զոր ընթերցեալ աղաղակեաց և ասէ՝ «Այժմ՝
վեառաւորեցաւ որդի մարդոյ» և հրամայէ թովմայի
առնել պատասխանի թղթոյն Արդարու օրինակ զայս
«Եւ առաւելոյ, հարաբել զհիմա Հօր ինչ, և յորժամ հարաբեցից
զաթինայի, վերացայց առ Հայր. . . և առաւելոյ առ քեզ զմե
ոք յաշխարհաց իմոց բնակել և լուսաւորել շէնքս խորեւ» :

6. Երանե՛ր քեզ Արդար, որ նախքան զամենայն

Թագաւորս երկրի , հաւատացեր Յիսուսի , երանի՛ք եղ Հայաստան , որ ծեր և իմաստուն Թագաւորն քո Վաստաւածորդին հրաւրեաց 'ի քաղաքն իւր , Յիսուս ընկալաւ զհրաւերն քո , սիրեաց զաշխարհն քո , առանքեաց առ քեզ զԵրէն , զԿաթման , զԵնիւս , Կոնստանտինոպոլսն , զԵփեսոսն , զԵդեսիոն , զԵրզնան , զԵրեւան , և զհաւաքն 'ի ձեռն նախկին Լուսաւորչին մերոյ Թագէի : Առեր և ընկալար , բռնկեցար մարմնով . լուսաւորեցար հոգւով . Անդրանիկ եղեր՝ ի Թագաւորս , Աւագ Այրարդարեւ 'ի մէջ արանց կատարելոց , Գլուխ Թագաւորին մերոյ խնարհեցաւ Քրիստոսի Թագաւորին , դուխբ Հայոց երկրպագեցին Քրիստոսի Թագաւորին և հաւատացին նմա :

7. Ոչ շատացաւ Աբղար հաւատալ և մկրտիլ յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան . այլ վառ Թագաւոր վարել զնոր իմն պաշտօն առաքելական , զի գրեաց կրկնակի Թուղթս առ Տիրերիս կայսրն Հռովմայեցոց . Թուղթ մի առ Արտաշէս Թագաւորն Պարսից , և Թուղթ մի եւս առ Ներսէհ Թագաւորն Ասորեոսանեաց . բազում կրօնասէր բանիւ քյորդորեաց զԹագաւորն 'ի բաց կալ 'ի սնտուեացն , և հաւատալ յաստուածութեան Յիսուսի . զեղեցիկ յանդգնութեամբ խնդրեաց 'ի Թագաւորացն , զի արքունի հրովարտակաւ իւրեանց հրամանահան լիցին ընդ ամենայն աշխարհս պետութեան իւրեանց՝ համարձակ ընդունել զՔրիստոս , հաւատալ և պաշտել զնա իբրեւ ճշմարիտ որդի Աստուծոյ :

8. Ի պատմութենէ ազգաց իմանամք , թէ՛ ո՛ր և քաղաքեացաւ աւետարան Քրիստոսի ընդ ամենայն

այլսարհ. եղեւ զի նախ ժողովուրդք հաւատացին
անտուածութեան Յիսուսի. ապա ուր ուրեմն թա-
գաւորք և իշխանք հետեւեցան զինի, բայց 'ի միջի
մերում ոչ եղեւ այսպէս, այլ նախ թագաւորք հա-
ւատացին ապա և ժողովուրդք մեր հետեւեցան
զինի: Ոչ ապաքէն յանտուածապաշտ Հայկ նահա-
պետէ մերմէ սկսեալ Հայք 'ի դարս յըլլա զգա-
լափարն աներեւոյթ ինն պահէին 'ի մօի զգալաւոր
աւանդութեամբ, ոչ ապաքէն գիտունք մեր,
մեզք անուանեալքն, ուսուցանէին և վարդապե-
տէին 'ի Հայս զգալուստ Մեսիային, զոր 'ի մար-
գարէական տառից անտի առեալ պահէին 'ի գիրս
իւրեանց մինչեւ 'ի ծագումն անճառելոյ բանին,
եւ զի պատրաստ էին թագաւորք և իշխանք մեր
ընդունել զբանն կենաց, վասնորոյ վաղարշակ թա-
գաւորեալ 'ի վերայ Հայոց բողոք բառնայ զՀայաս-
տանեայցս առ եղբայր իւր Արշակն թէ «ոչ զմեհե-
նից պաշտամունս, և ոչ զստուծոց վայելչութիւնս
ինչ տեսնեմ յերկրի ստոր: Հայք ոչ զկուռս ա-
բարին, և ոչ կռոց երկրպագին, այլ Արշակունիք
ոմանք զկեշտ մազգեղանց 'ի Պարթեւաց վասն ինք-
եանց բերին 'ի Հայս. իսկ զպատկերս գիցն 'ի Յու-
նաստանէ բերին իբրեւ աւար, իբրեւ վարդ յորժամ
Յունաց և Հռովմայեցոց յաղթեցին թագաւորք
մեր:

Գ. Բազումք 'ի թագաւորաց մերոց իբրեւ
զՏրդատ. և իբրեւ վառապաղուհ փութալան էին
'ի ծաւալել զհաւատն Աստուծոյ 'ի յաղգս և 'ի լե-
զուս բազումս: 'ի Բազրատունի թագաւորաց Սըմ-
բատք և Աշոտք, իսկ թագաւորք և իշխանք Ռուս

բենեւանք առ Հատարակ նախանձայդդ էին օրինաց
 և կրօնիցն Աստուծոյ : Ուստի եկեղեցին մեր ոչ
 մոռանայ դշխատակ սոցա . և նմանեաց սոցին ,
 « Էման Բարեպաշտ Բաճաւորաց և Ասորոս Զեմեթի Ինքանաց
 Վերաց և Վարդապետաց Նոցա » աղօթս առնելով Հանա-
 պաղօր : « Առ ձեզ ենք բանք իմն ով իշխանք Հա-
 յաստանի . զի ուսանիջիք պարեպաշտութիւն ,
 դաստաւանծսիրութիւն և զկրօնասիրութիւն նախնի
 թագաւորաց մերոց և իշխանաց , բիր բարեաց
 և երանութեանց արժանաւոր է իշխանն , որ իրրեւ
 արքայն Արդար , Տրդատ և Վառձապուհ , իրրեւ
 պայազատ վարդան և վահան փութայ ինչ մի եր-
 բէք չինայել վասն հաւատոյն Քրիստոսի , ոչ արծաթ ,
 ոչ ոսկի , ոչ իմաստութիւն , ոչ հանճար , ոչ կեանք
 և ոչ մահ : այլ զամենայն տայ , զի զՔրիստոս ըն-
 կացի և զկեանս յաւիտենականս ժառանգեսցէ :
 զամենայն տայ , զի զեկեղեցին գնեսցէ և զազն
 փրկեսցէ : Հաւատացեալն միայն կարէ սիրել զամե-
 նայն ազգայինս իրրեւ անդամ միոյ դիտոյն Քրիս-
 տոսի , զի հաւասան որ առաջնորդէ ՚ի վեր քան
 զքնութիւն մարդոյ գործել զբարիս և հաճոյ լինել
 Աստուծոյ . նա է , որ ուսուցանէ , թէ « Զեւն ՚ի
 Եւրօնոյ Եւրօն է . և Զեւն ՚ի հոգոյ հոգի է » . նա ուսու-
 ցանէ թէ հաւատովք մի եմք ՚ի Յիսուս Քրիստոս ,
 և թէ անդամ եմք անդամաց նորա , և ոսկր յոսկե-
 րաց նորա , նա է , որ ուսուցանէ զարուս ընդու-
 նել և սիրել իրրեւ զեղբարս , և զէզս և մանկա-
 մարդս իրրեւ զքորս , և այս սէր հիմն է հաւա-
 տոյ , որ շինէ ՚ի վերայ հիման առաքելոց և մար-
 ցարէից : Ո՛չ մարդ առանց դատման և բանի , բա-

Պական կենդանի է, ոչ ազդե և ժողովուրդ առանց պաշտաման ճշմարիտ հաւատոյ ազդե և ժողովուրդ է, և ո՛չ հաւատաք առանց յայտնեալ ճշմարտութեանց հարկաւոր և վրկարար հաւատք է, և ո՛չ քարոյական դատախարակութիւն առանց ֆրիստափ հոգւոյն ճշմարիտ բարոյական է, և ո՛չ առանց բարոյական դատախարակութեան եղբայրութիւն, հաւատարութիւն և ազգայնութիւն պահել հնարին է, Ջի կարող են ազդք երկրի առանց թագաւորի, առանց իշխանի, առանց հարստութեանց զինքնութիւն, և զամբողջութիւն իրեանց պահել, որպէս պահեցաք մեք և պահեմք, Բայց առանց հաւատոյ և կրօնի, առանց սիրոյն ֆրիստափ, առանց օրինացն Աստուծոյ անհնար է պահել զանքակ միութիւն ազգային ամբողջութեան, վասն զի պետութիւնք և իշխանութիւնք աշխարհիս փոխախն, անկանին և կործանին, բայց Աստուած անփոխի է, կայ և մնայ յաւիտեանս : Ո՞վ կարէ ազխանալ, թէ՛ հանութ պետութեանց աշխարհի դօրութիւն և իմաստութիւն ՚ի մի վայր համահաւաքեալ վայրկեան մի զդէմ ունել կարեն խառն մի զօրութեան և իմաստութեան Աստուծոյ, ո՛չ ոք զի գիտէ ամենայն մարդ թէ նա զսանձ ամենայն իշխանաց ՚ի քռին ունելով շարժէ զթագաւորութիւնս և խռովէ զազգս, որք ո՛չ անուան օրինաց և ճշմարտութեանց նորա, զի նա է Տէր արեւոյ և թագաւոր Բաբաւորաց, որ հայն ունի զանհաւաքիւն բնութիւն ՚ի լոյս յանապոյր, . . . որ զխորհուրդս իշխանաց գիտէ, զսիրտս թագաւորաց քննէ և ասէ, զի յաստի յիշեան որդի տրտէ, զի ունի զբնութիւն ՚ի նորա լոյսին :

11. Բարձու մե թագաւորութեան ի տանէս թորս
 դամայ, յար աղէտս, ցաւս և կակիծս առ բերեն
 ի սիրտս հայրենասիրացն. բայց եթէ զգարդ եւ ճրի
 շնորհացն Ամսուծոյ ո՛չ եր տուեալ քրիստոսասէր
 հարցն մերոց, ընդ հանուր աղէտիցս և առանձին
 յիշտաց մերոց դարման և մխիթարութիւն, յաւմեկ
 արդեօք գտանել կարող էաք, եթէ ո՛չ ի յԱստ-
 տածոյ որ հարկանէ և բժշկէ. որ յարուցանէ զաղ-
 քատս յերկրէ և բարձր առնէ զտառապեալսն յաղ-
 բեւաց Հաւատն զսիրտ մեր և զհոգի Ս.
 վերառեալ յաստեացս կապէ ընդ սէր և ընդ սրբ-
 բութիւն Աստուծոյ անբաժանելի միաւորութեամբ,
 նա ուսուցանէ ճանաչել, հաւատալ և սիրել զԱստ-
 ուած յամենայն զօրութենէ, նա ուսուցանէ թէ յոր-
 ժամ յամենայն ժտաց ծառայեմ ջնառն, թագաւոր
 իշխանս և պետ ոչ պակասի մեզ. «չէ կորչէ Աստուծոյ
 ի բարեշնչ» յարեցանել «բնի» Աբրահամս նաւուցանել
 զնոսա ընդ իշխանս ժողովրդեան խրոյց և զաթառ-
 փառաց ժառանգեցուցանել նոցա, որպէս ասաց
 ցրտի թ ճէնէ պահեցն «բոլոր» քն յաւերեքն
 յաւերեքն նապն յաւերեքն, ելն ու պահեցն «բոլոր» քն
 զքնն ի՞նչ, հարեց գաւազնաւ զանբնեւելան նոցա

12. Եթէ առանց հաւատոյ և առանց կրօնա-
 կան զգացմանց ի յաւաքարիդի աղգասիրութեան
 յառաջագէմ նկրտելոյ փորձ փորձիցեմք ընդ առ-
 նայն է աշխատութիւն մեր. զի անկայուն պար-
 ծանք և համբաւք հայրենասիրութեան մերոյ ի
 յէջս մատենից ի յերկուս տողս միայն ամփոփին,
 և անուանք մեր կարդացին ի ցուրտ մարմարինս
 յիրմաց իբրեւ զանուն հեթանոս հայրենասիրաց:

և անուանք մեր մուսոցին յետ ժամանակաց զի
մատենանք 'ի ժանեաց ժամանակին մաշին հնաման
և անհետանան, մարմարիոնք փշրին, փռչանան և
'ի յօգս ցնդին . բայց յորժամ հաւատոյ զգացմամբ
վասն Քրիստոսի, վասն Աստուծոյ զինւորիմք, և վասն
սրբոյ եկեղեցւոյ և ազգին 'ի հայրենասիրութեան
անդ միշտ 'ի յառաջագնան նկրտիմք, զյիշատակ
մեր եկեղեցին ընդ սիրելիսն անուան Աստուծոյ,
կատարէ 'ի յերկրի, անեղծ և անթառամ փառաց
պսակ պաճարաստի մեզ 'ի յերկինս, զի անուանք
մեր իրրեւ անուանք քաջ և անմահ նահատակաց
մերոց Ասրղանանց գրին 'ի դպրութիւն կենաց .
յորում անջինջ պահին անուանք մեր և ամենայն
դործք մեր նկարեալ 'ի կենդանի վէմն Քրիստոս,
որ պահէ զաւանդն մինչեւ 'ի յարւոյթիւն արդա-
րոց . ուստի ասէ Պօղոս *«Բարեբառ է զի քիչ քան է
զի շատ է յեր ծածկեալ են քիչ քան զաւանդն»* :

13. Հայրենասէրն սիրէ զհաւատն զոր հարքն
մեր ընկալան յԱստուծոյ և սիրեցին . ընկալան 'ի
Քրիստոսէ, և հաւատացին . ընկալան 'ի յԱռաքե-
լոց և հետեւեցան, ընկալան 'ի մոգուց և հաճեցան,
ընկալան 'ի յԱրդարէ և պահեցին, ընկալան 'ի սրբ-
բոյն Գրիգորէ և մկրտեցան և ընդ ամենայն աշ-
խարհ քարոզեցին, 'ի Գրիգորէ . *« Եւ զանանիկ
զաւարճան 'ի յանձն եւս և երբէք անձոք մէկ 'ի մեզ
նահաւանքն բնակէր 'ի վերային վասն ճշմարիտ և Ս. հա-
ւատոյս . հաւատ, որ 'ի Յ. Ժ. Ը հայրապետաց նիկիոյ
սահմանեցաւ և 'ի սրբոց հարցն մերոց դաւանեցաւ .
Արդ պաշտեսցուք զհաւատն, որ ամբիւծ և անարատ
արեամբ Գառնին Աստուծոյ հնորհեցաւ մեզ, սիրեա-*

ցուք զհաւատն, որ շարժարանօք և արեամբ անթիւ
նահատակաց մերոց նուիրադործեալ աւանդեցաւ
մեզ պինդ կալցուք զդաւանութիւն անշարժ յուսոյն,
որպէս պինդ կալան հարք մեր մինչեւ ցոյսօր. զմազ
մի և զնշանախեց մի 'ի յաւտնդութեանց Ա. հարցն
մերոց փոփոխել կամ կորուսանել խիղճ է մեզ .
դուցէ խածանիցէ զմեզ օձն անապատիւ Այլ որպէս
լուաք և տեսաք 'ի հարց անտի, զոր ուսաք և
հաւատացաք, զնոյն անթերի լրականութեամբ
պահեալ՝ աւանդեսցուք որդւոց մերոց յազգէ
յազգ. զի այս խի է ճշմարիտ աստուածսիրութիւն,
կրօնասիրութիւն և հայրենասիրութիւն :

Այ. Հայրենասէրն գիտէ թէ հաւատն Գրիգորի
է անքակտելի շաղկապ միութեան ազգիս : ուստի
ո՛չ զձայն օտարաց լսէ և ո՛չ զհետ օտարաց երթայ,
այլ փախի 'ի նոցանէ, որք ո՛չ են ճշմարիտ հովիւ
հօտին Քրիստոսի, այլ դայլք յափշտակողք. զի ոչ
ժողովնն ընդ հարսն մեր զմեզ 'ի դաւթին Քրիս-
տոսի, այլ ցրուեն զմեզ 'ի միմեանց, գողանան
և յափշտակեն : Հայրենասէրն գիտէ թէ հաւատոյ
հերձուածն և կրօնական բաժանումն զլիսովին կոր-
ծանումն և մահ է ազգային միութեան : Եւ ասէն
դու, +ազա+ կա՛մ լա՛գաւորութիւն Բա՛ննեալ յա՛նն էւր
Զա՛նէ, ուստի փութայ միշտ ժողովիւ զբաժանեալ
զեղբարսն 'ի մի սէր կրօնի, 'ի մի հաւատ Քրիս-
տոսի, 'ի մի դաւանութիւն սրբոյն Գրիգորի : Երա-
նի՛ առաւն ոյնմիկ յորում բաժանեալ եղբարք
մեր միահաղոյն ժողովեալ միանային ընդ մեզ միով
հաղւով և միով հայրենասիրութեամբ. զի բաժա-
նումն միշտ չար է. զի ուր բաժանումն է, անդ ոչ

սէր կրօնի , ո՛չ ուղղութիւն հաւատոյ , և ոչ հայրենասիրութիւն ինչ տեսանի . այլ միշտ հերձուած միշտ հեռ , միշտ նախանձ , միշտ ատելութիւն , միշտ հակառակութիւն , և միշտ բազմաղէտ վնասք հօգւոյ և մարմնոյ . զորս 'ի փորձոյ խի տեսաք 'ի ժամանակիս այսմիկ :

ԱՅ . Ողբամ այսօր զօտարամուտութիւն պարզամտաց մերոց որք 'ի խորամանկութենէ 'ի շահասիրութենէ չար մշակոյցն , սուտ եղբարցն պատրեալք վրիպեցան 'ի սուրբ հաւատոյս . արհամարեցին զօրէնս հարց և նախնեաց իւրեանց , անարգեցին զհայրենի կրօնս , ուրացան զեկեղեցին Հայաստանեաց , հայհոյեն զազգս և զաւանդութիւնս , առտան կոխեն զամենայն նոսիրականութիւն ազգատոհմի իւրեանց , սրտէսզի հաճոյ և եթ երեւեսցին յաշօ օտարաց և աշխարհատիրաց , որք ի մէնջ երին և 'ի մէնջ չեն : Ուստի ազալեմ զձեզ եղբարք 'ի սէր արեան նահատակաց մերոց փախերս՛ւք՝ փախերս՛ւք 'ի նոցանէ , և դարձարուք առ մոյրն ձեր , 'ի սուրբ կաթուղիիէ և առաքելական եկեղեցին Հայաստանեայց :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ :

ԵԿԵՂԵՑԻ :

Ա . Նախնիք մեր հաւատացին թէ գոյ յալթական եկեղեցի 'ի յերկինս . ուր երանեալ հօգիք սրբոց բնդ հրեշտակս դատաւորեալ հրճուին , զմայլին շուրջ զաթոռովն Աստուածութեան 'ի յանդաւ ուրախութիւնս . զի իւրեւ զհօգիս անդրանկաց հրեշտակոց

դրելոց 'ի յերկինս , հողիք արդարոց՝ կատարելոց փախող րեալք 'ի յերկրէ 'ի յերկինս . հողիք , որ 'ի յերկրի 'ի սէր և չարչարանս միացան ընդ ֆրիստսի , և 'ի յերկինս 'ի յօթեւանս՝ Հօրն լուսոյ 'ի փառս և 'ի պատիւ պսակեցան 'ի նմանէ իւրեաց նորա իցորդ լեւ 'ի յերկրէ , իւրաքանչիւր նորա հողարդ եղէն 'ի յերկինս :

2. Նախնիք մեր մկրտեալք 'ի մահն ֆրիստոսի , զինուորեալք խաչին Յիսուսի . զբարստ պարեալէ պարեալեցան 'ի յերկրի , զընկաց (իւրեանց) իստեղէն (արիութեամբ) 'ի մէջ զինուորեալ և կեղեցւոյ . զի ինքեանք իսկ էին կենդանի և իմանալի տաճար Աստուծոյ կենդանոյ , և հողի Աստուծոյ էր ընալեալ 'ի նոսա . զի յորժամ աղօթէին մտօք ընդ երկինս սրանային , յորժամ երգէին հողւով ընդ հրեշտակս նուաղէին . յորժամ 'ի մատուռ մարտիրոսաց՝ յեկեղեցի որոց , 'ի տաճար Աստուծոյ մտանէին , իրբեւ առաջի ամբողջ շնորհացն Աստուծոյ յանդիման կային և համարձակութեամբ ինդրէին 'ի նմանէ :

3. Ձկնի նահատակութեան վարդանանց՝ մնացեալ նախարարք և ժողովուրդք Հայաստան աշխարհիս 'ի խիստ հալածանաց թշնամեաց և կեղեցւոյ նեղեալ առանձնացան 'ի լեռինս պաշտել զԱստուած . Եղիշէ . « Թողն այնահետեւ իարտանելու զիցս և զանն և զգորակս . . . : Հասեալ սանիկն զմարտ անուարի , և զանիւր բազում լեռնաց : Լու համարէին զանուանելու բնական զանազան զարտաշարժութեամբ 'ի բարեցուս իկն , բնականութեամբ փափկեալ յարտանելու ընտան . . . : Սուրբստ էին արմանիւ իրից , և ընկերացաւ Ս . Բրոյ իարտելու արտաշարժան : Անհնայն արդ յանիւ իւր եկեղեցի էր . նոյն

Դիմել Կահանայ . Ժարձն Իւրաւանէն . Ս. Եղան , և հոգի
 նոցա պարտութիւնն ընդհանելն : Ոչ ոք ՚ի յաստուածաբանից
 մինչեւ ցայսօր կարաց պատկառի ճշդրտադոյն բանիւ
 սահմանել զհոգին և զյասակութիւն զինուորեալ եւ
 կեղեցւոյն . քան զոր սահմանեաց երանելին եղիչէ .
 զոր և էս քրիստոսասէր հոգւոց բաւական համար
 եալ՝ սկսայց խօսիլ ՚ի վերայ նիւթական եկեղեցւոյ .
 որք բարեպաշտութեամբ զինուորեալ եկեղեցւոյ
 հիմնեցան և զարգարեցան :

Կ. Արդարեւ եթէ ամենայն անձն կենդանի հաւ
 աւտով , լցեալ յուսով առաւելեալ սիրով յանձն
 իւր եկեղեցի , նոյն ինքն հոգւով և ճշմարտութեամբ
 քահանայ , մարմին անարատութեամբ և սրբու
 թեամբ սեղան Աստուծոյ , և հոգին հեղութեամբ
 և համբերութեամբ ընդունելի պատարագ չլինիցի
 առաջի Աստուծոյ . ոչ կարէ զտաճար սրբութեանն Աս
 տուծոյ , և զեկեղեցի ժողովուրդեան Գրիստոսի հիմ
 նարկել ՚ի յերկրի : Զի Արգար , Տրդատ և ամենայն
 բարեպաշտ իշխանք և թաղաւորք մեր նախ յան
 ձինս իւրեանց տաճար և բնակարան եղեն միասնա
 կան Ս. ԵՐԲՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆ , ապա զբազում եկեղե
 ցիս հիմնարկեցին , և նուիրեցին անուան Աստուծոյ ,
 բայց չարն Յուդիանոս վրիպեալ ՚ի հաւատոյն ՚ի յու
 սոյն ՚ի սիրոյն , որ առ Աստուած . եղեւ աման չա
 րին , և քակեաց զբազում եկեղեցիս և զտաճարս
 Աստուծոյ :

Ե. Սէր հայրենեաց նախնեաց մերոց տեօանի
 ՚ի շինումն եկեղեցեաց , և ՚ի պայծառութիւն տա
 ճարացն՝ զի ժողովուրդք մեր հոգւով և սրտիւ
 կապեալ էին ընդ Ս. եկեղեցիս , զորս ինքեանք

ցաւ, վայելչացաւ, և փառաւորեցաւ, Զինուորա-
եալ եկեղեցին տեսեալ զարիւն մարտիրոսաց՝ իր-
բեւ դքով նահատակ արիացաւ ՚ի հոգեւոր պա-
տերազմին. քակեաց զմեհեանս, շինեաց զեկեղե-
ցիս՝ կործանեաց զրոգինս, կանգնեաց զսեղանս,
և խնքն պատարագեցաւ ՚ի վերայ փոխանակ Քրիս-
տոսի:

5. Ի հայրենեացս տարագիր եղեալ նախարարք,
՚ի բանալին Բարեւրնի զամս ինն յոյժանձուկ լի-
նէին առ եկեղեցիս իւրեանց. զորս ինքեանք
ձեռօք իւրեանց շինեցին. ուստի յորժամ զխոստո-
մանող վկայն Աբրահամ՝ աշակերտ սրբոց Ղեւոնդ-
եանց հաւանեցուցին դառնալ ՚ի Հայաստան: Խօ-
սէին ըստ Եղիշէի այսպէս « Բանդէ ցոյժ մշկեցեալ եմ,
ալ միշտ ըստ մօմայ կարգաւորեան. այլ առաւել որեանել
զսարքն զիկեղեցին մեր, և զարքաւորմն Պաշտօնեայն մեր. զորն
նմա կարգեալ հաստատեցաք: Իսկ վասն հասանելոյ Աբ-
րահամս ՚ի Հայաստան՝ զարմանալի խորհարդս իմն
՚ի մէջ բերեալ ասէին: « Նովա եկեղեցին և զարքն է բերե-
ալ և կարգեալ զինուոր, նովա վկայարան և զարքն.
նովա և վկայ ցեծացեալ բերեցին. նովա և դուռն Աս-
րայն պայծառացեալ ծաղկուից լինի. . . : Հայեցեալ Աս-
տուծոյ բնդ եկեղեցասէր անձուկ սրտից նախա-
րարաց մերոց և լուեալ աղօթից նոցա՝ եհան զնոսա
՚ի բանալէ տառապանաց. և երբ յերկիր բարի ՚ի
բնակութիւն իւրեանց, զինատէին հարք մեր առ
գետս Բարեւրացոց, և իրբեւ զգերեալ Հրեայս լա-
ցին և ասէին. Ի՞նչ՝ հռաջայց զեւրեկեղեցին Հայաստա-
նայց, հռաջին զիս և այդ իմ և այլն:

6. Ժողովուրդ Հայաստան աշխարհիս գոլով

միշտ աստուածասէր և եկեղեցասէր զմահ անձանց
առաւել բնորէին քան ՚ի տեսութենէ հայրենի ե-
կեղեցեացն հեռանալ. զի յորժամ բռնութիւն ինչ
տարադիր առնէր զնոսա ՚ի ցանկալի Հայրենեաց ,
դային , ժողովէին յեկեղեցիս իրրեւ զձագս ընդ-
թեւօք հաւուց , լոյին մարմնքէին , գբարինս համ-
բուրէին , և ոչ երբէք յանձն առնուին հեռանալ
՚ի գրկացն Ս. Եկեղեցեաց : Շահ Աբաս վերջին կոր-
ծանիչն Հոյաստանի , յորժամ զմեծ մասն միաշ-
խարհիս գերի վարեալ ՚ի Պարսս՝ բնակեցոյց զնոսա
՚ի յԱղազան ՚ի Ճուղայ և այլ կողմանս Պարսից :
« Ս. Եկեղեցիս գիտաւորութեամբ (ասէ Առաքել պատ-
մագիր , զի աւերեսցէ զաշխարհս Հայոց և շինեսցէ
զերկիրն Պարսից . . . և հանապազ խորհէր , թէ
որպիսի հնարեսցէ վասն ազգին Հայոց , զի մի
դարձցին յաշխարհն իւրեանց . . . վասն զի ժողո-
վուրդք Հայոց , որ յաշխարհին Հայոց ծնեալք էին ,
յոյժ բազմային գնալ յաշխարհն Հայոց : վասն սյ-
տորիկ ծպտեալ կերպարանօք մտեալ ՚ի տունս Հա-
յոց՝ ծանեաւ զփառազ սրտից ժողովրդեան , որք
առ հասարակ ցանկալին վասն սիրոյ եկեղեցեաց ,
վանօրէից , և գերեզմանաց նախնեաց իւրեանց
դառնալ ՚ի Հայաստան : Ուստի հրամայէ քակել
զՍ. Էջմիածին , զհող և քարինս բերել ՚ի Ճուղայ ,
յանուն Էջմիածնի շինել զեկեղեցի մի անդ . որ
պէս զի սիրտք ժողովրդոց այնու որսացեալք , և
ի նոր եկեղեցին հարեալք՝ ՚ի գիտաւորութենէ վե-
րադարձին յետս կասեցին . զի թէպէտ Շահ Ա-
բաս վասն ինդրանաց և յոյժ ազաւանաց իշխա-
նացն Հայոց ոչ քակեաց զեկեղեցին Էջմիածնի ,

բայց գքարինս հնգերտասան 'ի սեղանոյ և Ս. տեղեաց անտի տարեալ 'ի ճուղայ դնէ 'ի յեկեղեցին խօճենց , և հրամայէ կոչել զանուն եկեղեցւոյն Էջմիածին : Զայսցանէ երկարս գրելով Առաքելասէ , անձամբ իսկ հանդիպեցայ 'ի ճուղայ , տեսի գքարինս 'ի համար արկի և գրեցի :

7. Ո՛հ , 'ի յանձկութենէ սրտիս մաշեալ հիւժիւմ , յորժամ 'ի յուշ ածեմ զշինութենէ բազմապայծառ բիւրաւոր եկեղեցեացն . որք 'ի բարեպաշտ նախնեաց մերոց հիշնեալ հաստատեցան 'ի քաղաքս , 'ի մայրաքաղաքս , 'ի գեօղս , 'ի յաւանս , 'ի յանապատս և 'ի լերինս , աւա՛ղ հիքոյս , զի այժմ՝ միայն տեսանեմք գքանդումն , զաւերումն և զխոնարհումն բիւրաւոր եկեղեցեաց և Տաճարաց մերոց , Ողբամ զքեզ Անի՝ մայրաքաղաքդ . բազրատունեաց , ո՛ղբամ զհազար և մի եկեղեցիսդ . որքամ՝ զկիսակործան զմեծ կաթուղիկէդ . զոր երկու ամօք յառաջ տեսի և ողբացի յոյժ : Ի քաղաքն խլաթ մաի , զութն հարիւր եկեղեցեացն և ոչ զմին կանդուն տեսի . 'ի Մանազկերտ քաղաքն հասի գերեքհաւիւր եկեղեցեաց զհետան անդամ ո՛չ կարացի նըշմարել . ո՛հ , որպէս գրէ Լաստիվերացին , զժողովուրդսն նախ թշնամիք սրախողխող արարին և ապա գեկեղեցիս մեր քանդեալ կործանեցին : Թողում յիշատակել զբազմաթիւ եկեղեցիս Արարատեան , Վասպուրական , բարձր Հայոց և Մարտիրոսաց քաղաքին , յորս էին բիւրաւոր եկեղեցիք , և հազարաւոր վանօրայք :

8. Ի ժամանակս Ներսէսի շինողի՝ վարդ պատրիկ իշխան Ռշտունեաց շինեաց զհազար և մի եկեղեցի :

դեցիւս . որպէս աւանդեն պատմիչք : Յովհաննէս եպիսկոպոս Շահխաթունեան 'ի ստորագրութեան իւրում յերես 210 գրէ այսպէս . « Մարիամ թագուհի ընկալաւ պատուէր յառնէ իւրմէ 'ի Գարուռն վասակայ 'ի վախճանի նորուն տալ կառուցանել զեկեղեցի թուով քառասուն » : Սոյն Մարիամ թագուհին յետ շինելոյ զայլ եկեղեցիա՝ յամի Տեառն 880 երթայ 'ի կղզին Սեւանայ , ե հիմնարկեալ շինէ անդ Տաճարն երկոտասան Առաքելոց 'ի լրումն կտակի առն իւրոյ բարեպաշտի : Սոյն օրինակ թագաւորք , իշխանք ե ժողովուրդք մեր ընդ ամենայն դաւառս Հայաստանի , թէ՛ ո՛րքան եկեղեցիա հիմնեցին , ե թէ՛ ո՛րչափ ծանրագին սպասք ե կալուածք նուիրեցին եկեղեցեաց ե վանօրէից . արժան է ընթեռնուլ զհին զարձանագրութիւնս ե զյիշատակարանս նախնեաց , 'ի պատմութեան Ստեփաննոսի Օրպելեանի , 'ի ստորագրութիւնս Յովհաննէս եպիսկոպոսի Շահխաթունեան , ե յայլ պատմութիւնս ե յարձանագրութիւնս , զորս յորժամ ընթեռնու հայրենասէրն , զարմանայ ընդ մեծ բարեպաշտութիւն նախնեաց մերոց մեծաւ զարմանալեօք :

Գ. ի սերտ միութենէ ե 'ի բարեպաշտութենէ ժողովրդոց մերոց շինեցան էկեղեցիք ե պայծառացան . բայց յորժամ հոգին միութեան ե բարեպաշտութեան 'ի միջոյ տեղի ետ , տիրեաց ազգի մերում անզուգութիւն ե անսիրելութիւն , ձեռք նեղչաց մերոց ծանրացան 'ի վերայ մեր , հանին հեռացուցին զմեզ 'ի մայրենի գրկացն ե 'ի սուրբ եկեղեցեաց մերոց : Ազատ եկեղեցականք 'ի ստրկութիւն մատնեցան , ե եկեղեցիք կործանեցան : Տէր

ետ 'ի կործանումն զտաճարն Սողոմոնի . զի պիղծք
և անթլխաւք սրտիւք մտանէին 'ի նա, և պղծէին
զտաճարն Աստուծոյ . զնոյն զատաստան արար Տէր
ընդ բազում եկեղեցիս մեր , յորս մտեալ անխրատ
ժողովուրդք հայհոյէին զանուն Աստուծոյ . զի ըստ
խորայելի շըթամբք միայն պատուէին զՏէր , այլ
սրտիւք հեռացեալ մեկուսի էին 'ի նմանէս . Աստ-
ուած ոչ երբէք բարկանայ 'ի վերայ քարի և փայտի ,
այլ 'ի վերայ ժողովրդեան , որ 'ի սրբութենէ նորա
հեռացեալք՝ անկանին 'ի մեղս մեծամեծս :

10. Զկնի առման և աւերման Անուոյ՝ քառասուն
հազար երգ ժողովուրդ գաղթեալ 'ի կողմանս Լէ-
հաստանի , շինեցին անդ զբազում եկեղեցիս ըստ նմա-
նութեան եկեղեցեացն Անուոյ , այլ զի անգասին 'ի
ներքս անդ շունէին զհոգի հայրենասիրութեան
և առաքինութեան , ուստի ո՛չ կարացին ընդ միշտ
պահել զհայրենի աւանդութիւնս և զդաւանութիւնս
Հայաստանաց եկեղեցոյ , 'ի յօտարասիրութենէ մտեալ
մուացան զլեզուն և յատկութիւն ազգին , զի որ-
պէս անձամբ հեռի եղեն 'ի Հայրենեաց , նոյնպէս
սրտիւք 'ի յեկեղեցական կարգաց : Անուանք իշ-
խանաց և ժողովրդոց մերոց այժմ՝ 'ի դրունս եկե-
ղեցեացն դրոյմեալ տեսանին , բայց յիշատակք նոցա
ջնջեալք են 'ի յազգատոհմէ մերմէ :

11. Ընդ ամենայն երեսս երկրի , ուր հասին ոտք
դաղթական Հայոցս , 'ի սահմանս օտարաց հիմնար-
կեցին զբազում եկեղեցիս՝ առ 'ի անկորուստ պա-
հել 'ի նմա զեռանդն ազգային , զհաւատն հայրենի ,
բազումք՝ յորս էր կենդանի հոգին հայրենասիրու-
թեան , կարացին անկորուստ պահել զըզղութիւն

եկեղեցւոյ մերոյ և զանուն ազգութեան , բայց եղեն բազումք եւս , որք ոչ թէ 'ի բռնութենէ նեղչացն հարկեալ . այլ վասն հեշտասիրութեան կամաւ հեռացան 'ի ցանկալի Հայրենեաց , կամաւ անձնատուր եղեն օտարաց , և օտարացան 'ի սուրբ դրկացն եկեղեցւոյ : Այլ են 'ի գաղթականաց բազումք , որք 'ի յօտարութեան անդ յիշեցին զեկեղեցիս և զՏաճարս նախնեաց . և 'ի Հայրենասիրութենէ շարժեալք՝ զհօլով ծանրագին նուէրս առաքեցին 'ի Հայաստան՝ առ 'ի կանգուն և հաստատուն պահել զմնացեալ եկեղեցիս , որոց յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի . . . :

12. Եթէ ոչ լինէին հարք մեր այնչափ եկեղեցաշէն և եկեղեցասէր , ոչ էր մնացեալ մեզ զաւակ Հայկոյ և Սրամայ , եթէ Ս. հարքն մեր ոչ էին թողեալ յեկեղեցի մեր զերգս շարականաց . վաղու եւս կորուսեալ էաք զհօգի և զեռանդն Աստուածպաշտութեան : Լո՛ւր զվսեմութիւն և պարզութիւն աղօթից նախնեաց մերոյ . ո՛հ , թէ որպիսի Աստուածախոյսերուք և զմայլելիք են , և թէ որպէս զսիրտ և զհօգի մեր 'ի յաստեացս վերստեալ յիմա նալի խորանս անմահից ամբառնան : Եթէ մտեալ քո յեկեղեցին առեր զճաշակ քաղցրութեան երգոցս , մատահեղէց 'ի քեզ . զի ուխտես յաւիտեան անբաժանելի մնալ 'ի սէր Ս. եկեղեցւոյ քո . որպէս ուխտեցին հարք քո : Յորժամ պատահիցի քեզ ընդ ուրտա երկրի անցանել և մտեալ քո յեկեղեցի տըրտաբից , յորում երբէք չկարես ընել գրողցրութիւն զվսեմութիւն և պարզութիւն Հայրենի եկեղեցւոյ քո , յայնժամ 'ի խորոց սրտի դուշես . ո՛վ պանծալի

Եկեղեցիդ. Հայոց ո՞վ սքանչելի աւանդութիւն ,
Հայրենի Եկեղեցւոյս , սիրելի ես ինձ , միշտ սիրելի
կեանք ես հոգւոյս , զօրութիւն մտացս , բերկրու-
թիւն սրտիս , և ցնծութիւն ամենայն աւուրց կե-
նաց իմոց . . . :

13. Եկեղեցին մեր միշտ պարծեացի 'ի յազատու-
թիւն և 'ի պարզութիւն իւր , զի ոչ երբէք եղ զփա-
կանս ընդդէմ ընթերցման Ս. գրոց , և Աստուա-
ծային գիտութեանց չեղեւ մենավաճառ , այլ զա-
մենայն մատեանս , զորս եկեղեցականք մեր ըն-
թերցան , զնոյնս 'ի սկզբանէ հետէ առ հասարակ
Ժողովրդականք մեր ընթերցան և երկրպագին Աս-
տուծոյ հոգւով և ճշմարտութեամբ : Ոչ բռնութիւն ,
ոչ հաւատաքննութիւն և ոչ խարոյկ տեղի գտաւ
յեկեղեցին Հայաստանեայցս . զի 'ի մասին Աստուա-
ծային գիտութեան , քահանայն իբրեւ զԺողովուրդն
էր , և Ժողովուրդն իբրեւ զքահանայն : Ուստի յոյժ
խաբեցան բոլորքական քարոզիչք՝ եկեղեցւոյն Հռով-
մայնմանիլ կարծելով զմեր եկեղեցւոյ ազատ դրու-
թիւն . 'ի զուր բամբասեցին զմեզ , և մեզան ընդ-
դէմ յայտնի ճշմարտութեան :

14. Գրիգոր մադիստրոս վարժ և հմուտ էր 'ի
խնդիրս վարդապետականս և յաստուածաբանա-
կանս , 'ի մանկութենէ գիտէր զՍ. գիրս 'ի վերայ
եկեղեցական կարգաց և կանոնաց վիճէր ընդ բա-
ղում վարդապետս և եպիսկոպոսս , տայր պատաս-
խանի Յունաց և Արարացւոց Ս. գրոց վկայութեամբ ,
մեկնէր զգիրս , գրէր զբաղում ճառս և ներբողս ,
Գաղիկ Բաղրատունեաց վերջին թագաւոր 'ի մէջ
Բիւզանդիոն քաղաքի 'ի վերայ աստուածաբանական

խնդրոց ընդ աստուածաբանս Գունաց 'Ի վէճ մըտ-
եալ յաղթահարէր զամենեւեան, և 'ի զարմանս ա-
ծէր զմիտս նոցա : Սոյնպէս 'ի յաշխարհիկ կարգէ
գիտունք և իմաստունք բազումք էին յաշխարհի մե-
րում : որք զառաքելահիմն զեկեղեցին մեր պաշտ-
պանեցին ընդդէմ Գունաց և Պարսից : Ահա քաջ
նահատակն վարդան, թոռն և աշակերան մեծին
Սահակայ Պարթևի հրաշալի աստուածաբանու-
թեամբ քաջալերէ և խրախուսէ զգորս իւր 'ի յԱ-
տենաբանութեան իւրում այսպէս : « Ի բազում պա-
տերազմունս մտեալ է իմ, և ձեր ընդ իս . է ուրեք,
զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամւոյն . և այլն ըստ
կարգին : Մեծ է վկայութիւն Ղեւոնդ երիցու, որ
'ի յատենաբանութեան իւրում վկայեաց թէ ամե-
նայն զօրք և զօրապետք Հայոց հմուտ էին կտա-
կարանացն Աստուծոյ . « Եւ այլ զհրէիցեցն ու-
րաքի յեր բազմահարկութեանդ, զի բազմ զիս արեւել-
եան հմուտ է : Ս. Կոնստանդին : Ի նորդ յեղանակ եղիչէի :

15. Որպէս 'ի Ժամանակս առաքելոց 'ի յեկե-
ղեցւոյ ոչ էր խտիր ընդ հառակ և ընդ աստիճանս
մարդկանց, այլ ամենայն հասակի և սեռի հաւա-
սարութիւն պահելու բարեպաշտութեամբ և եր-
կիւղածութեամբ, զնոյն հաւասարութիւն պահէ
առաքելական եկեղեցի մեր մինչեւ ցայսօր . զի
ժերք և տղայք, գիտունն և անգէտն, աղքատն և
հարուստն, տէրն և ծառայն 'ի տաճարի սրբու-
թեան քրիստոսի միաբան կան յաղօթս առ սրբ-
գեւատուն ամենեցուն . առ Հայր, առ Որդին, և
առ Ս. Հոգին ճշմարտութեան և խնդրեն 'ի նմանէ
զողորմութիւն և զթողութիւն : Այլ երանի թէ որ-

պէս ժողովուրդք մեր 'ի յեկեղեցւոյ պահեն զհաւատարմութիւն, զեղբայրութիւն և զմիութիւն. զնոյն ամենայն ուրեք, և յամենայն ժամանակի պահէին՝ անարատ վարութեամբ քաղաքավարեալք 'ի մարմնի. զի զի՞նչ օգուտ է ունել յեկեղեցւոյ միութիւն. խնայարտաքոյ անմխարանութիւն. 'ի ներքս եղբայրութիւն, արտաքս ատելութիւն. 'ի ներքս սրբութիւն, արտաքս անսրբութիւն, 'ի ներքս աղօթք, և արտաքս հայհոյութիւն. 'ի ներքս բարեպաշտութիւն, և արտաքս ամբարշտութիւն. 'ի ներքս եկեղեցւոյ պարկեշտութիւն, և արտաքս եկեղեցւոյ անառակութիւն: Այլ զամենայն խորհուրդս և գործս բարիս, զոր ունիմք 'ի մէջ եկեղեցւոյ և սիրեմք 'ի Ս. սրբէ և յանկեղծաւոր հաւատոյն զնոյն անսխալօք պարտմք ունել յամենայն ուրեք և սիրել, զի այս է ընդունելի առաջի Աստուծոյ. զի ընդ ամենայն տեղիս է տէրութիւն նորա:

16. Հարքն մեր շինեցին զեկեղեցիս, զի զժողովուրդն 'ի նմա համահաւաքեալ կրթեցեն 'ի յերկիւզ և պատուիրանս Տեառն. ըստ այնմ՝ «Ժող 'ի քառն ք և երկուքն 'ի քառս ք ք և երկուքն ք ք» 'ի յեկեղեցւոյ ուսանիմք զկատեղեղբայրութեան անխղելի պահել՝ պատուիրանան Յիսուսի, թէ՛ «Այսու ծանխեն զձեզ թէ իմ աշակերտք էք, եթէ սիրիցէք զմեանս 'ի յեկեղեցւոյ ուսանիմք զանձն 'ի վերայ բարեկամաց դնել «Մեծ քան զայս սէր ոչ ոք ունի, զի զիցէ զանձն 'ի վերայ բարեկամաց իւրոց»: Եկեղեցւոյ ուսանիմք 'ի բաց թօթափել յանձանց մերոց զամենայն զքէն, զնախանձ և զատելութիւն, ըստ Առակողին խրատութե,

« Ի բաց արա ՚ի քէն. ո՛րդեակ դքէն , զսրտմտու-
 թիւն , զբարկութիւն զնախանձ և մեծամտութիւն ,
 Ըստ հրեշտակաց » Ի յեկեղեցւոյ ուսանիմք զբաղ-
 մապատիկ խմաստութիւն Աստուծոյ , զի Ա. ե-
 կեղեցին է մայր , գայեակ և դատախարակ , ուսու-
 ցիչ , ստատիչ և յանդիմանիչ , ներսդ , մխիթարող ,
 մաքրիչ և արդարացողիչ : Սիրաք վշտահարք ՚ի
 տաճարի Տեառն դտանեն զմխիթարութիւն բա-
 նին Աստուծոյ , որ բերանով մարդարեից պատուի-
 րէ քահանայից թէ « մխիթարեցէք , մխիթարեցէք
 զժողովուրդ իմ , տէ՛ Տէր , քահանայքդ խօսեցա-
 րուք ՚ի սիրտ ժողովրդեան . . . » : Մեղօք ծանրա-
 բեռներալք և տաժանեալք ՚ի խորանի անդ դան ՚ի
 խոտտովանութիւն և յաղաչխարութիւն բանին
 Յիսուսի , թէ՛ « եկա՛յք առ իս ամենայն ծանրաբե-
 ռինք և ես հանգուցից զձեզ . իսկ արդարք ՚ի
 տաճարի իրրեւ զխային զՀոգին ճշմարտութեան
 ՚ի սիրտս և ՚ի միտս և կայծակն չնորհաց ՚ի շրթու-
 նըս առեալ՝ ՚ի յաղօթելն մարդարէանան , և Տէր
 խոնարհի յաղաչանս արդարոց և բնակի ՚ի նոսա
 Ըստ Պօղոսի թէ « Գնացից ՚ի նոսա , և բնակեցայց
 ՚ի նոսա , և եղէց նոցա Աստուած , և նոքա եղիցին
 իմ ժողովուրդք » : Ի մէջ եկեղեցւոյ իրրեւ յանդի-
 ման երեսացն Աստուծոյ ամբարտաւանք հայելով
 ՚ի տկարութիւն իւրեանց՝ խոնարհին . իսկ հեղք և
 խոնարհք սրտիւք՝ հայելով ՚ի մեծ վայելչութիւն
 փառացն Աստուծոյ՝ բարձրանան . անդ փարթամք
 և մեծատունք թողեալ զազահութիւն՝ զգանձս
 իւրեանց բանան աղքատաց . իսկ անակք և աղ-
 քատ տրովք ողորմածաց գտեալ զմխիթարութիւն՝

փառաւորեն զԱստուած : Զի անդ «ամենայն լե-
րինք և բլուրք խոնարհեցցին, և եղիցին առապարք
'ի հարթս ճանապարհաց» :

18. Արդ եթէ 'ի սոյն բարեպաշտական միտս
մտեր յեկեղեցին « վարձք քո բազում են յերկինս .
զի զԱստուած և զեղբայր . զհայրենիք և զազգու-
թիւն 'ի միասին սիրեցեր : ('ի յամենայն ուրեք)
պարտ է մեզ յամենայն ժամ կալ յաղօթս և մի
ձանձրանալ » հրաման է և Տեառն մտանել 'ի սեռ-
եակ վախել զգրունս և կալ յաղօթս 'ի ծածուկ ,
և ընդունել 'ի հօրէ զվարձս յսլտնապէս , բայց
առաւել բարեք է մեզ 'ի մէջ տաճարի Աստուծոյ
ընդ բազմութիւն ժողովրդեան Աստուծոյ առանց
փարիսեցական ամբարտաւանութեան՝ կալ յաղօթս .
զի ասէ « տեսցեն զգործս ձեր բարիս և փառաւո-
րեցեն զհայր ձեր որ յերկինս է , 'ի բազմութեան
ժողովելոց իմանէ յերկնից որդին Աստուծոյ « զի
ուր ժողովեալ են յանուն իմ (ասէ) երկու կամ ե-
րեք . անդ եմ և ես 'ի մէջ նոցա » : Իսկ յորժամ
հապարք և բիւրք ժողովեալք են յանուն նորա , Հայր
Որդի և Հոգին Ս . բազում հրեշտակօք իջանեն 'ի նոսա
աներեւութապէս որք 'ի սէր և 'ի շինութիւն եղբարց
մտանեն 'ի յեկեղեցի : Զի հիմն եկեղեցւոյն Քրիս-
տոսի 'ի վերայ սիրոյ և միութեան հաւատացելոց
հաստատեալ կայ , զի ուր չիք սէր և միութիւն ,
անդ չիք ո՛չ նիւթական , ո՛չ զինուորեալ և ոչ
յաղթական եկեղեցի : Վասնզի 'ի յերկինս , ուր
անդրանկաց հրեշտակաց և երանեալ հոգւոց յաղ-
թական եկեղեցին է , անդ միշտ սէր համատարած
միշտ սէր անսպառ թագաւորեալ է . նոյնպէս 'ի զին

ւորեալ եկեղեցին , ուր 'ի հաւատս միացեալ են
Ժողովուրդք սէր և միութիւն միշտ թագաւորելոյ
է : Իսկ 'ի նիւթական եկեղեցին , ուր տաճար և
տեղի համահաւաքեալ հաւատացելոյ է , միշտ սէր
և միութիւն թագաւորեցէ յաւիտեան :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ՎԱՆՕՐԱՅՔ

1. Յիսուս և աշակերտք իւր զանուն ժողովաւե-
ղոյն իւրեանց կոչեցին օթեւանք կամ վանք. « վար-
դապետն ասէ , ո՞ւր են օթեւանքն իմ , ուր աշա-
կերտքս հանդերձ ուտիցեմ զՁատիկն » : Եւ ելին ,
ուր ՎԱՆՔ նոցա իսկ էին , Պետրոս և Անդրէաս...
Վերնատունն խորհրդոյ էր օթեւանք և վանք Յի-
սուսի և մետասանից . ուր Յիսուս յետ ուտելոյ
ընդ աշակերտսն զհին գառն օրինակին , ինքն ճրշ-
մարիտ Գառն Աստուծոյ՝ զմարմին և զարիւն իւր
ետ մեզ փոխան հնոյն ասելով « Առէ՛ք կերէ՛ք ,
այս է մարմին իմ , արբէ՛ք 'ի սմանէ , այս է արիւն
իմ . . . » : Յիսուս բազում անգամ նախ քան զչար-
չարանս , և բազում անգամ յետ չարչարանաց և
յարութեան եգիտ անդ զաշակերտս իւր , և յետ
համբարձման աւուրս տասն անդ 'ի վանս վերնա-
տան սպասէին գալտեան Հոգւոյն Աստուծոյ , անդ
զկնի յիսներորդի յարութեան ընկալան Առաքեալք
զՀոգին սուրբ . արեցան անմահական բաժակաւ ,
և հրաւիրեցին զերկիրս 'ի յերկինս : Վասն այսորիկ
յորժամ ասեմք վանք և վանօրոյք , իմանամք զայն

տուն , օթեւան , ժողովարան , խորհրդարան սրբ-
բոցն Աստուծոյ : զի սուրբք անդ ժողովին և բնա-
կին , անդ ուսանին և ընդունին զՀոգին գիտու-
թեան և խմաստութեան , անդ մտեալ 'ի խորհուր-
դբա՝ խորհրդակից լինին խորոցն Աստուծոյ և
պատրաստին 'ի քարոզութիւն բանին կենաց , որ-
պէս Առաքեալքն 'ի Ս. վերնատան :

2. Իսկ մենատանք և կրօնատանք հաստատու-
ցան 'ի նշանակ առանձնութեան Յիսուսի , որ 'ի
Հոգւոյն սրբոյ վարեալ յանապատ՝ քառասորեայ
պահօք և աղօթիւք յաղթեաց հնարիցն վորձողին՝
յօրինակ այնոցիկ « որոց ոչ է մարտ ընդ մարմնոյ
և արեան , այլ ընդ իշխանութիւնս և ընդ պետու-
թիւնս խաւարիս այսորիկ ընդ այսս չարութեանս... »
Յիսուս բազում անգամ երթայր 'ի լեառն միայն
և հանէր զգիշերն ամենայն յաղօթման Աստուծոյ .
զայս ուսան առաքեալք 'ի նմանէ և ուսուցին աշ-
խարհի . ընդ ամենայն երկիր ուր հասին , շինե-
ցին զեկեղեցիս , հիմնարկեցին վանօրայս և միայնա-
բանս , հաստատեցին 'ի նոսա միանձունս և կուսանս :
Ահա ձեռք նախկին Լուսաւորչայն մերոց Թադէ-
ոսի և Բարդուղիմէոսի 'ի Հոյսատան երկրի հիմն
արկին բազում վանօրէից մենատանաց և կրօնա-
տանաց . Բարդուղիմէոս 'ի դաւառին Անձեւոյեաց
հաստատեաց զմենատան կուսանաց , յինեաց 'ի նմա
յսնուն սրբուհոյ Աստուածածնի եկեղեցի մի , եզ-
'ի նմա զհրաշատիպ պատկերն Տիրամօր կուսին 'ի
պաշտպանութիւն կուսանաց և 'ի պահպանութիւն
աշխարհին : Զի դրէ խորենացին թէ « մերձ 'ի Տիգ-
րիս գետ զկանգնեալ պատկերն Անահտայ կործան-

եաց և ՚ի տեղի նորա զեկեղեցին հիմնարկեաց, զոր անուանեաց Ս. Աստուածածին, եղ ՚ի նմա զհրաշալի պատկերն : «Եւ շինեալ առ նոսիւ յամուր և զգուշաւոր տեղով զմենարան ՀՈՂԻՈՅ ՎԱՆՔԻ կոչեցեալ . ժողովեաց անդր զկուսանս , և զսուրբ կանոյս , որոց գլուխ կացոյց զՄարիամ գրոյր Յուսիկ իշխանին , և երրորդ նորա զԱննայ գրոյր Որմզդանայ , և երրորդ նորին զՄարթայ գրոյր Մաքսիմարի : Յայտմանէ իսկ յայտնի եղև թէ մաքրափայլ կուսակրօնութիւն ՚ի յԱռաքելաց անտի եմուտ և հաստատեցաւ ՚ի Հայաստան , որով առաքինացան բազում կուսանք ՚ի պատերացն Հայոց , և զանձինս իւրեանց իրլելու զարմ անարատ նուիրեցին ՚ի սեղան փառացն Քրիստոսի : Դուստր Սանատրուկ արքային Հայոց Ս. Սանգուխտ լուեալ քարոզութեան թագէի առաքելոյն՝ արհամարհեաց զկուսան , սիրեաց զԽառն , անարգեաց զանցաւոր զկեանս աշխտիւն , ընտրեաց զկուսական և զմարտիրոսական անեղծ և անթառամ պստիկն , ՚ի Հայաստան աշխարհէս նախընծայ պատարագ և ողջակէզ սրբանուէր ընծայեցաւ . Հօր ՚ի յերկինս : Կոյսն կուսութեամբ մայր եղև կուսանայն հայոց . դուստր արքային մերոյ , դուստր եղև երկնաւոր թագաւորին : Բազում միայնարանս , վանս , և տաճարս հիմնեաց սուրբն թագէ ՚ի Հայաստան . որք մինչև ցոյսօր ՚ի նմանէ շինեալ և հաստատեալ յիշատակին :

3. Կուսատանք , մենաստանք , և վանորայք բազմացան և ծաղկեցան ՚ի ձեռն Գրիգորի , և ՚ի ձեռն Տրդատայ բարեպաշտի . Ս. Լուսաւորիչն մեր յառաջ քան զքահանայութիւն՝ զկին իւր զՄա-

քիամ յղեաց 'ի վանս կուսանաց և զԱրիստակէս զորդի իւր եղ 'ի վանս միանձանց , և ինքն զանձն բազմաց օրինակ տուեալ՝ բաղում անգամ առանձնանայր 'ի լերինն Սեպուհ , 'ի յայրն Մանեայ , և յայլ լերինս 'ի յանապատս և 'ի վանս կալ առանձին յաղօթս . ըստ որում ասէ Ադաթանգեղոս . «Եւ ինքն ընդ ժամանակս ժամանակս յանապատ լերինս ելանէր , որ ինքեամբ իսկ և իւրով անձամբ օրինակ ցուցանէր , առեալ զովմանս ոմանս յաշակերտացն իւրաքանչիւր մենաստանաց . . . » «Սիրեաց (ասէ) Լուսաւորիչն զանապատական զկեանս . որպէս զի ամենայնիւ պսակեացի առաքելականաւ , հայրապետականաւ և միաւորականաւ առաւել ընտանեցուցանել մարդն ընդ Աստուծոյ» , Գրի և Յայսմաւորս թէ . «Շինեաց երանելին Գրիգոր զբաղում վանօրայս , կուսանոցս և հիւրանոցս» :

Է. Թիւք վանօրէից , կուսաստանաց և մենաստանաց առաւել բազմացան 'ի ձեռն մեծին Ներսէսի . կարգք կղերականաց և վանականաց 'ի նոր բարեկարգութիւնս վերամբարձան . որպէս աւանդէ մեզ Մեսրոպ պատմիչն , թէ՛ «Յառաջ քան զձեռնադրութիւն Ներսիսի վանականք , և եպիսկոպոսք և միանձնականք 'ի քաղաքս և 'ի գիւղս բնակէին , զոր ոչ հաւանեալ մեծին Ներսիսի . . . Տայր հրաման չինել Եպիսկոպոսանոցս և Եղբայրանոցս (մենաստան) մեծամեծս և փոքունս երկու հազար և քառասուն . . . և բաշխեաց յեղբայրանոցս գիւղս և դաստակերտս 'ի մխիթարութիւն նոցա» :

Ըստ այսմ յետագայ հայրապետք , վարդապետք , թագաւորք և իշխանք՝ մի զկնի միոյ սիւ

բովն Յիսուսի վառեալ շինեցին ընդ ամենայն կողմանս աշխարհին Հայոց զվանս մեծամեծս և փառաւնս . որոց թիւք նախկին և յետագայ պիտմիչք հասուցանեն մինչեւ ի 10 — 20 հազար, և ՚ի նստ բնակեալ հրեշտակակրօն միանձանց կրօնաւորաց, կուսանաց, վանական վարդապետաց ի 60—70 հազար: Միայն ՚ի վառարարական ընդ եղերս ծովուն Բզնունեաց թուէին վանս 900. զորս յիշատակեն Յայսմաւորք և Օրպելեան պատմիչն, իսկ յաւուրս Աշտոթի ողորմածի ՚ի վանս Հաղբաւոց և Սանահնի բնակէին կրօնաւորք թուով 500, զորս այսպէս յիշատակէ Ասողիկ պատմագիրը. «Այլ քան զսոսա առաւել դոսն ՚ի հզնողական կեանս յաւուրս արքային Աշտոց ողորմածի, կրկին մենաստանք Հաղբաւո և Սանահնի ՚ի 500 կրօնաւորաց բնակեալ յայնժամ»:

6. Թաղաւորք և նախարարք մեր հեա հիմնարկելոյ զվանօրայս ՚ի սեփական ժառանգութենէ իւրեանց՝ զբազում աւանս, գիւղս և դաստակերաս նուիրէին մենաստանաց ՚ի կալուածս. զի Ադամանդեղոս վասն Տրդատոց գրէ այսպէս «Յամենայն իշխանութեան իւրում առ հասարակ կարգեաց չորս չորս հոգս երկոց յամենայն ագարակ տեղիս . իսկ յաւանս եօթն եօթն հոգս երկոց ՚ի ծառայութիւն սպասաւորութեան քահանայութեան՝ նուէրք ոլորտղոց»։ Ըստ այսմ՝ ամենայն յետագայ թաղաւորք և իշխանք կրօնաւորութեան, և եկեղեցաշինութեան նախնեաց հետեւեալ զաւանս, զգիւղս, զգաստակերտս, զգաչոս, զարտօրայս, զայգիս զկրպակս, զբազում խաչինս և զյոլով զարդս ոսկեղէնս և

արծաթեղէնս նուիրեցին 'ի վանս և 'ի վանականս .
 զի հաստատուն և անշարժ պահեսցեն զ'ի նախնեաց
 հիմնարկեալ վանօրայս 'ի ողայժառութեան և 'ի բա-
 րեղարդութեան , որովք յիշեացին անուանք կեն-
 դանեաց և ննջեցելոց իւրեանց 'ի մաղթանս կրօ-
 նաւորաց և վանականաց . որպէս տեսանի 'ի կտա-
 կադիրս և 'ի յարձանադրութիւնս . որք առ դրունս
 և առ որմն տաճարաց կան քանդակեալք : Զի թէ-
 պէտ 'ի բազմաթիւ վանօրէից նախնեաց մերոց , առ-
 կաւ մնացորդք ունին այժմ' թեմս , աւանս , գիւղս ,
 անդատտանս և այդիս . և նուազեալ վանականք ժո-
 ղովեն ամի ամի զպտղի , ցորեան' 'ի տեղի տասա-
 նորդի . ոչխար , մատաղ , հողեքաժին , քառասնից , 'ի
 տեղի նուիրաց . այլ առա՛ղ , զի 'ի վանօրէից 'ի հազա-
 րաց զմին . 'ի վանականաց 'ի հինգ հազարացն' զմին
 հազիւ թէ ունինմք այսօր 'ի ձեռին . և զայնս եւս ընդ-
 լծով ծառայութեան և ընդ հարկաւ անկեալս . . . :

7. Նախնիք մեր 'ի վերայ գեղեցկագիր յարմա-
 րութեանց եղին զհիմունս վանօրէից . կիրթ ճաշակաց
 և ավորժակաց գհեաւ եղեալ' 'ի մէջ բարձրաբերձ
 լերանցն Հայաստանի . 'ի վայելչազարդ բլուրս տ-
 նապատի , 'ի ջրաւէտ և 'ի ծաղկաւէտ ձորձորս հով-
 տաց , 'ի չրժահայեաց դաշտս բուրաստանաց . որոց
 օղն առողջարար էր , ջուրն բարեհամ և սառնորակ .
 երկիրն ընդարձակ և արդաւանդ . լերինք անտա-
 ռախիտք և ծաղկազարդք . 'ի նոյն գրախտաւայր
 տեղիսն հաստատեցին զչինուածս ամենայն վանօ-
 րէից . ո՛հ յորժամ ոտք հայրենասիրիդ ելանէ յայց
 Հայաստանի և ցանկայ ժողովել զուշանս 'ի հով-
 տաց . ելլէ յաւուրս դարնայնոյ , չրջեսցի զվանո-

րէիւքն հայրենի . անդ տեսցէ զգրախան փափկութեան , անդ տեսցէ զփախեալ պարտէզն Սողոմոնի , անդ տեսցէ զքառալատակ աղբիւրն Եղեմայ , անդ տեսցէ զմեծամեծս նախնեաց . և ՚ի կուրծս իւր զրեացէ զյիշատակ հայրենասիրութեան նոցա . յայնժամ անդ ինքն եւս վառեցի ՚ի խանդ հայրենասիրութեան նոցա :

8. Առ նախնեօք ՚ի բաղում վանօրայս մեր , թէ՛ ո՛րպիսի և ո՛րչափ կարգս կանոնս և օրէնս խստամբերս հաստատեցան ՚ի մարդս միանձանց և վանականաց . ո՛հ , չկարեմ աստանօր պատմել թէ՛ ընդդարս և ընդ ժամանակս ո՛րպիսի հրեշտակակրօն միանձունք , տկանաւոր մատենագիրք , ներհուն իմաստասէրք և քարոզիչք ծաղկեցան և փայլեցան : Եւ թէ՛ ո՛րչափ և ո՛րքան մաքրասուն կուսանք . ճգնաւորք և կրօնաւորք առաքինացան՝ չբաւեմ զնոսա յանուանէ յիշատակել : Զմատենագրութիւնս և զպատմութիւնս նախնեաց ընթերցեալ՝ քաջ լակ տեղեկանալ կարես որչափութեան նոցա և առաքինի վարուց նոցա : Ի բաղմոյ զսակաւն յիշեցից՝ առեալ ՚ի պատմութենէ Սաեփաննոսի Օրպելեան . զվանսն Թանահատի , վաղաքանի , Երեցվանի , Շատեաց , Խստակրօնից և Քարակոփի . սոքա ամենեքեան կոչէին անհանգստից վանք . յորում բնական խստակրօնիցն ՚ի դատս երկուս բաժանեալ՝ զգլխապաշտօն փոփոխակի մինչ ընդ առաւօտ երգովք հոգեւորովք և սաղմասելով ՚ի գլուխ հանէին , ուստի մշտապաշտօնք կոչեցան : Սկիզբն այսմիկ կարգապաշտութեան ՚ի Սահակայ Պարթեւէ հաստատեցաւ ՚ի վանօրայս մեր՝ զորս պատմէ Խո-

րենային. « Մա (այսինքն Սահակ) ամենայն առաքի-
նութեանց հարցն նմանեալ՝ աղօթ իյն մասամբ առա-
ւելեաց, քանզի ստացաւ աշակերտս 60 ըստ նմանու-
թեան մայրաքաղաքացն Սպուդէից. արք կրօնա-
ւորք . . . որովք մշտնջենաւոր պաշտմամբ կատա-
րէր զկանոնս» :

9. Կային 'ի հնումն 'ի վանօրոյս մեր ուսումնա-
րանք ծառանդաւորաց յորոց գետք իմաստութեան,
և աղբիւրք զխաութեան բղխէին հանապազօր՝ և
ծաւալէին 'ի միտս և 'ի սիրտս հանուր հաւատա-
ցելոց, զի այն ընտիր ընտիր հայրապետք, եպիս-
կոպոսք, վարդապետք և քահանայք իբրեւ քա-
ռապետակ աղբիւրք եղեմոյ 'ի վանական վարժացաց
եղանէին և շրջէին բնդ ամենայն քաղաքս Հայաս-
տանի, ուսուցանէին, վարդապետէին զբան կե-
նաց, իբրեւ հայր հովուէին զՀայաստանեայս, և
ինամակալ լինէին որբոց և այրեաց : Ռատի դրէ
Ասողիկ, թէ՛ Մաշտոց կաթողիկոս շինեաց վանա և
անուանեաց Առաքեալ ուր ասէ, « թողովեցան եղ-
բարց բաղմութիւնք՝ կանոնադրութեամբ սահմանաւ
սրբոյն Ռաբաղի, միակրօնք 'ի տան Աստուծոյ եղ-
եալ ստանալով զբաղմութիւն զրոց սրբոց, զի լու-
սաւոր եղիցին աչք հոգւոց 'ի տեսութիւն ճանա-
պարհին Տեառն ըստ անտեղիւր ուղեւորութեանց» :
Դարձեալ նոյն պատմիչ « Յայսմ ժամանակի ('ի 10րդ
դար) շինեցաւ Նարեկ յՈւտունեաց դաւառին նոյն
կարդադրութեամբ՝ բաղմադարդ պաշտօնապայծառ
երդ եղօղօք և դրական դիտողք» : Որդիք ազատաց,
իշխանաց և նախարարաց դիմէին 'իդպրոցս վանօ-
րէից. և 'ի վարժապետ վարդապետաց անտի ուսու-

նէին զուսումն Ս. Գրոց և զգիտութիւն արտաքին իմաստասիրաց. անդ 'ի հոգեւոր արանց ընդունէին լոգ-հոգին Աստուածսիրութեան և հայրենասիրութեան .

40. վանօրայք առ հասարակ՝ քաղաք ապաստանի էին անապուէն տարակուսելոց. ուր ծերք, հիւանդք, աղքատք, որրք, այրիք և անտաժէտք գիտեալ՝ դարման և օգնութիւն գտեալ՝ մխիթարէին 'ի սիրտ, և բերելէին 'ի հոգի, 'ի ժամանակս հալածանաց, վանօրայք բերդ ամրութեան, և աշտարակ հզօր էին ընդդէմ՝ երեսաց թշնամոյն . զի ժողովուրդք մեր բազում անգամ ընտանեօք հանդերձ 'ի վանս ապաստանեալ՝ 'ի ձեռանէ դերձացն զերծանէին . զի մինչեւ ցայսօր տակաւին դտան բազումք 'ի վանականաց՝ և 'ի վանօրէից, որք նեղելոց և հալածելոց անզի ապաստանի եղեալ՝ զանձինս և զհոգիս բազմաց փրկեցին ի գերութենէ Պարսից և այլոց Այսպիսի աղէտայի զխաղածոց հարք մեր և մեք իսկ ականատեսս վկայ եմք, յառաջ քան զամս 48՝ իշխօցն Երեւանայ Հասան խան յորժամ ասպատակէր զկողմամբք վաղարշակերտի (Ալաշկերտի), կէսք 'ի ժողովրդոց մերոց աճապարեալ տալալինեցան 'ի վանս Ս. Յովհաննոս . (Խչքիւլիսէ). իսկ Էկուցն գերի անկեալ 'ի ձեռս խանին՝ որ հրամայէր իւրոցն՝ վարել զնոսա 'ի Պարսս, բայց խաչատուր վարդապետ՝ առաջնորդն նոյն վանից, խրախոյս տուեալ ժողովրդեան՝ առնու ընդ իւր գտակաւս 'ի քաջացն, և գիւցազնաբար յարձակի 'ի բազմութիւն զօրսն Պարսից. ցրուեալ հալածէ զնոսա, և զգերիս թափեալ 'ի ձեռաց նոցա՝ դարձուցանէ 'ի վանս և վախճանի 'ի թիւ 1824. և անփոփոխ զմտրմին

նորա 'ի վանս Կոփայ. որոյ տապանագիրն է այս : «Այս է տապանս Խաչատուրին, քաջաքարող վարդապետին և 'ի վանից Խչքիխային : Սիմէօն վարդապետ վանահայր նոյն վանից իբրեւ ականատես. գրեաց զքաջութիւն հայրենասէր Խաչատուր վարդապետիս : Սիմէօն վարդապետս՝ սպանաւ 'ի Մարաց 1860, բայց սպանողք նորա ցոյսօր ոչ ընկալան զգաւորժ սրտուհասին :

11. Ո՛հ, եթէ ցարդ բովանդակ վանօրայք մեր սոյն օրինակ 'ի չինութեան և 'ի հաստատութեան մնային, և թէ վանականք մինչեւ ցայսօր յարատեւէին 'ի նախնեաց բարեկարգութիւնս. և եթէ Ժողովուրդն ըստ մտաց նախնեաց հայէր 'ի վանս և 'ի վանականս՝ Հայաստան կրկին գտեալ էր զիւր զառաջին ցանկալի բարեկարգութիւն, և զգօրութիւն. բայց չէ սրտա վհատիլ հայրենասիրին, զի գեռ ըստ բաւականին ունիմք 'ի ձեռին զվանս և զվանօրայս, որք միայն ձեռնտութեան հայրենասիրաց կարօտին : Եւրոպացի ճանապարհորդք՝ որ վանս ընդարձակ սահմանաց վանօրէից մերոց գրեցին, վկայեցին, թէ՛ սեփհական դաշտավայրք և երկիրք վանօրէից Հայոց՝ բաւական են զԺողովուրդ մի կերակրելոյ և այլն. բայց աւա՛ղ, զի այժմ՝ աչօք իսկ տեսաք, թէ բազումք 'ի կալուածոց վանօրէիցն՝ յափշտակին 'ի յօտարաց, է որ բռնութեամբ, է որ հնարիւք, և է որ գողութեամբ : Արդ վութասցին որդիք Հայոց զաւանդան նախնեաց պինդ ու ունեւ 'ի ձեռին. կենօք և մահու սրաշապան կալ ժառանգութեանց նոցա, զի նա որ հայրենասէր է՝ միշտ մորմնքի ընդ աւեր և ընդ յափշտակութիւն

կալուածոց հարցն և բերկրի ընդ շինութիւն և ընդ պայծառութիւն նոցա : Ուստի՝ փութայ իրրեւ հարազատ որդի՝ զմազ մի անգամ ՚ի կալուածոցն չկորուսանել՝ ապա թէ ոչ . . . :

12. Նախնիք՝ թէ առ ինչ միտս հաստատեցին զվանօրայս , հասեալ ՚ի բարի նպատակն իւրեանց , վայելցցին զյի ու լին . զի վանօրայք պահեցին զքրիստոսական կրօն ՚ի Հայաստան , իրրեւ պահապան հրեշտակ . վանօրայք պահեցին զժողովուրդն ՚ի ծոց հայրենեաց իրրեւ ցանկ և պարիսպ այգւոյն հայրենեաց , վանօրայք պահեցին յորդիւ Հայկաց զգիր , զգպրութիւն և զլեզուն իրրեւ վարժիչ և ուսուցիչ հայրենի աւանդութեանց , զի սիրտ և հոգին նախնեաց , ընդ վանս և ընդ սրբավայր տաճարս այնչափ անբաժան սիրով միացեալ էր՝ մինչ զի ՚ի ժամանակս սոսկալի հալածանաց առաւել յօժարէին հայք զմահ ճաշակել , քան թէ ՚ի հայրենաշէն վանացն բաժանիլ : Սենեքերիմ թագաւորն Արծրունի՝ նեղեալ ՚ի կատաղի յարշաւանաց Նեոտղաց , ականոյ կամօք տայ զվասիլ կայսրն զվասպուրական զհայրենի աշխարհն իւր . և զիոխարէն ընդունի ՚ի նմանէ զերկիրն Սեբաստեան՝ 40,000 զօրօք , և 400,000 բնակչօք ելանէ ՚ի վասպուրականէն , և երթայ ՚ի Սեբաստիա : Սակայն զվանօրայս վասպուրականի , զօրս իրրեւ զսիրտ և զհոգի հայրենեաց սիրէր , ոչ տայ զնոսա վասլի , այլ զսեփհական զգիւղս զադարակս իւր կատակաւ թողու վանօրէից . և պատուէր տայ որդւոց իւրոց՝ զիյեա վաղճանին՝ զմարմին իւր տարեալ հանգուոցեն ՚ի վարագ՝ ՚ի մայր մենաստանացն վասպուրականի . ուստի ՚ի

վաղճանել արքային, Դաւիթ և Գուրկէն զմարմին
հօրն իւրեանց տարեալ 'ի վարագ հանգուցին 'ի
որահ իւրակերտ եկեղեցւոյն առ քնարանօք կե-
նակցի իւրոյ խօշխօշ աիկնոյ : Մարմինք Մամկո-
նէից , քաջին Մուշեղայ , Գայլ վահանի , և որդւոյ
իւրոյ Սմբատայ , և թոռանն վահանայ, և նոյնպէս
մարմին վարդ Գատրկի իշխանին Ռշտունեայ հան-
գուցեալ կան 'ի վանս Գլակայ : 'ի վանս Հռոմոսի-
(այն է խօշայ) հանգուցեալ կան պատուական մար-
մինք Բազրատունի թագաւորաց և իշխանաց, Յու-
թամ հայրենասէրն այց ելանէ Ս . շիրմայն առանց
աղի արտասուաց ո՛հ չկարէ հայել 'ի մահարձանս
նոցա, և առանց աղեկատւի հառաչանաց չկարէ ըն-
թեռնուլ զտապանագիրս նոցա : Այսպէս զոգ թէ՛
համօրէն թագաւորաց և իշխանաց մարմինք հան-
գուցեալ են 'ի վանօրայս Հայաստանի : Զի ոմանք
'ի քրիստոսոսէր թագաւորաց և իշխանաց մերոյ
առ կենդանութեամբ իղձ լեալ՝ բարեպաշտութեամբ
կնքել զառօրեայ կենցաղս իւրեանց , բայց յորժամ
վասն աշխարհային զբաղմանց զիղձս իւրեանց չկա-
րէին 'ի կատար ածել՝ ուխտիւք լնդրէին, և կա-
կաւ հաստատէին . զի յետ վաղճանի մարմինք իւր-
եանց ամփոփեցին 'ի վանս՝ հազորդ ակից գտանել
ոսկերաց սրբոյն :

13. Տրդատ արքայ յետ այնչափ յաղթութեանց՝
մեծագործութեանց, ուսեալ 'ի վարուց սրբոյն Հու-
սաւորջի, ճգնողական վարուց փափագեալ, առանձ-
նանայ 'ի լէրինս, զորմէ պատմէ կիրակաւ թէ՛ օրի-
նակ ետ և յորդոր նաեւ Տրդատ թագաւորն , որ
սիրեաց զվարս միայնաւորութեան սրպէս զաւրբն

Գրիգոր : Այնուհետեւ ընդ ժամանակս ժամանակա-
անյայտ լինէր 'ի զօրաց իւրոց, քառասնօրեայ ժամա-
նակս ձգեալ լինէր պահօք և աղօթիւք : Աղան
Արծրունի՝ որդի վասակայ իշխանին Արծրունեաց,
և վարժապետ փարիեցւոյն Ղազարու, որ վասն
վարուց վարժապետին իւրոյ ասէ. « մինչդեռ 'ի
տիս մանկութեան էր, թողեալ զամենայն վայելու-
թիւն կենցաղոյս՝ չոքաւ յանադատ, և կեցեալ ընդ-
արս ընտիրս և խմատունս՝ ստացաւ զվարս հրեշ-
տակայինս : Ոչ երբէք 'ի կեանս իւրում՝ ընտրեաց
զժամ աղօթից, այլ զտիւ և զդիշեր նմա ժամաղօ-
թից էր : Եւ այսպիսի կենցաղաւարտ թեամբ կա-
տարեալ զընթացս իւր՝ հանգեաւ 'ի Քրիստոս և ե-
դաւ 'ի մատրան միում՝ յաւան Հաղամակերտ՝ յաշ-
խարհին Արծրունեաց : »

Այ. Ձինի հիմնարկութեանց և հաստատութեանց
վանօրէից ուխտագնացութեան սովորութիւն եմուտ
'ի ժողովուրդս մեր, զի յորժամ սուրբն Գրիգոր
զվաճեւ վանեան, դրխանեան կուռն և զպատկերն
Անահայ դիցամօրն՝ կործանեաց 'ի տեղեացն Գլա-
կայ վանից, 'ի Յաշտիշատայ, 'ի յԵրէզն և 'ի Բագ-
րեւանդ դաւառաց, 'ի զեղեցկատեւ վայրն Քի-
սանեանց՝ զմատրան մի շինեաց յանուն Յովհաննու
Մկրտչի, և զնշխարս մեծ մարգարէին և Աթանա-
գինեայ հայրապետին ամփոփեաց 'ի նա, և զհի-
նաւանդ տօն վարդապետի և նաւասարդի զոր կա-
տարէին հայր աշխարհախումբ ուխտաւորք յՕգոս-
տոս Ան, բայց 'ի տեղի հինաւանդ տօնից՝ սահման-
եաց սուրբն Գրիգոր կատարել զտօն այլակերպու-
թեան Քրիստոսի, և էրեւն տօնից վարդապետ և Ան-

Զորաբեր իւրոն Ղլիշատակ Յովհաննու մկրտչին և Աթանազիոսեայ Հայրապետին : Ուստի ստիպու-
 թիւն եղեւ , զի ամի ամի 'ի տօնի այլակեր-
 պութեան՝ Հայրապետն Հայաստանի հանդերձ Ե-
 պիսկոպոսօք , վարդապետօք և քահանայիւք , հան-
 դերձ թագաւորաւ , և բիւրաւոր ժողովրդովք աշ-
 խարհախումբ ժողով դումարեալ 'ի մատրան սրբոյն
 Յովհաննու 'ի վանս Գլակայ , կատարէին զմեծ տօն
 այլակերպութեան յաւուր վարդապաւսի . և երբեմն
 'ի Յաշտիշատ , 'ի Բաղրեւանդ . և 'ի Յերէզն , տոն-
 պէս աշխարհախումբ տօնէին զտօն եկեղեցւոյ և
 զտօն Աշխարհամատրան , որ 'ի Յաշտիշատ : Ս. Գրի-
 դոր հանդերձ Տրդատաւ , Արիստակէս , վրթանէս ,
 մեծն Ներսէս , Սահակ պարթեւ՝ թէ քանիցս զտօն
 նաւակատեաց աշխարհախումբ կատարեցին 'ի տե-
 ղին , արժան է ընթեռնուլ զպատմութիւնս Ագա-
 թանգեղոսի , Խորենացւոյն , և Բիւղանդայ : Նախ-
 նի հայրապետաց , թագաւորաց , և ժողովրդոց հե-
 տեւողք եղին հետագայ Հայրապետք և ժողովրդք .
 որք 'ի տօնի այլակերպութեան 'ի վանս Գլակայ ,
 նոյնպէս 'ի տօնի այլ սրբոց՝ 'ի յայլ վանօրայս և յե-
 կեղեցիս ժողովեալ բազմութեամբ կատարէին զտօն ,
 ժողովուրդք՝ որք խուռն երթային 'ի տօն , կոչեցան
 ուխտաւորք . ուստի 'ի հարց անտի աւանդեցաւ
 մեզ՝ ուխտի ազադաւ ժողովել 'ի վանօրայս յաւուրս
 տօնախմբութեան սրբոյն , որք գտանին 'ի վանսն :
 Արդ յորժամ ընթեռնուս զՏօնացոյցն , թէ՛ տօն է
 եկեղեցւոյ , տօն է Խաչի , տօն է Աստուածածնի .
 և տօն Յովհաննու կարապետի և այլն , ծանիր , զի
 նշանակեալ տօնք , աւանց բազմութեան եկեղեցաւ

կանաց և ժողովրդոց ո՛չ կատարին : Տօնախմբութիւն անուանեցին . զի ժողովուրդն խմբեացի վասն տօնին . կատարեացի տօնախմբութիւն Տիրական աւուրն , որ է նոյն իսկ տօն :

46. Ուխտադնացութեան և տօնախմբութեան աւանդութիւն՝ գլխիցեա թէ ո՞րչափ և ո՞րպիսի հայրենասիրութեան դործ և նպատակ ՚ի յինքեանս ամփոփեն . ո՛հ երանի թէ՛ կղերականք և ժողովրդականք դադոնեաց նոցա խելամուտ լեալ՝ ՚ի յօգուտ ազգի և հայրենեաց ՚ի վար արկանէին . ո՛չ ապաքէն ընդ լծով ծառայութեան և ՚ի հոգս աշխարհի ճնշեալ և ծանրարեւոնեալ ժողովուրդն ՚ի տաճարս և ՚ի վանօրայս ժողովեալ՝ չնչին զչունչ ազատ և ծծեն զօդն առողջարար . համբուրեն զմիթարութիւն հոգւոյ և սրտի , տեսանեն զհայրենակից եղբարս , և ընդ նոսա ուրախանան , անդ զյիշատակ նախնեաց , զսէր հայրենեաց ՚ի յուշ բերեալ առատանան և արիանան : Մի՛ իրբեւ վեհերոս գայթակղեացիս ընդ այն թէ՛ յաւուրս մեր ուխտաւորք ախտաւորութեան , և զեղիսութեան աղաղաւ երանեն ՚ի վանս և ՚ի տօնս , և թէ վանականք և ժողովուրդք հեռացեալ մեկուօր են ՚ի բարենպատակ սրբութենէն նախնեաց : Բայց եթէ առաջնորդք վանաց իրբեւ հարք հայրենեաց , արք առաքինութեան իցեն , հեշտիւ զդէմունել կարեն զեղծմանց . որք յանկուծութենէ տեսացն մտին ՚ի ներքս , արթուն դետն՝ հայրենասէր տեսուն եթէ կամի՝ կարէ զհոգին բարեպաշտութեան և հայրենասիրութեան ՚ի սիրտս եկելոց ժողովելոցն արծարծել , զգնացս անմտաց կշտամբել և ուղղել՝ որք ուտելոյ և ըմպելոյ սակս դնան ՚ի տօն :

17. Հայեա՛ց հայրենասէր հողի . թէ զխա՛րդ-
յամենայն ժամ իղձ լինիմ ՚ի սրտէ՛ վասն բարե-
կարգութեան , վանօրէից և խնդրեմ միշտ ՚ի հայրե-
նասիրաց , զի զհայեացս իւրեանց դարձուցեն ՚ի
վանա և ՚ի մենաստանս նախնեաց . որք կտակաւ ա-
ւանդեցին մեզ՝ զի ՚ի շինութեան և ՚ի բարեկարգու-
թեանս պահեսցուք զնոսա , փութացիր զժառանգու-
թիւն հարցդ հասուցանել ՚ի նուիրական նպատակն
նոցա , բայց աւա՛ղ աչաց իմաց աստանօր , զի այժմիկ
աչօք խակ տեսաք և տեսանեմք զկործանումն և զա-
ւերումն գեղեցկաշէն և պանծալի վանօրէից մերոց .
որք առ ՚ի չգոյէ արժանաւոր հարց վանահարց ,
այրս աւաղակաց եղեն , որչա ազուէսուց . որք
խամբեցին զգեղ այգւոյն , և քակեցին դուրք ցանկ
նորա , փոխանակ ըմպելոյ զուղիս գիտութեան Աս-
տուծոյ , ընդ առաւօտս և ընդ երեկոյս զհետ եղեն
գինոյ , ո՛հ , վանօրայք՝ որք երբեմն էին բնակարան
և ժողովարան սրբոց , այժմ եղեն բնակարան և ժո-
ղովարան խաչանց և անասնոց , որք երբեմն էին
մարդիչք և ուսուցիչք Հայրստան աշխարհի . այժմ
եղեն առիթ բամբասանաց ազգի և աշխարհի :

18. Կղերք եկեղեցւոյ հանդերձ ժողովրդովք ,
ձեռն արկցեն ՚ի բարեկարգել զվանօրայս . որպէս
արժանն է բարեկարգել նախ կղերիկաւք եկեղեցւոց
առցեն զուսումն գիտութեան ՚ի դպրոցաց վանօ-
րէից , ըստ նախնեաց աւանդութեան , ապա լիցին
տետուչ և հովիւ ժողովրդեան : Զի նախ պարտ է
զգլուխն և զաչս մեր լուսաւորել՝ ապա զուս և
ձեռս մերս : Լուր՝ զբանն Յիսուսի որ ասէ « Ճշմէ՛ մար-
նայ ախի ե , եթէ՛ ախի քառասոր ե , ախայն՝ մարինք՝ աստուծոյ »

թիւն և պատարագ, Արեւի անմեղ սպանումն, Աստուծոյ վրէժխնդրութիւն, և Կայենի երեր : Ենովսոյ յոյս , Մաթուսաղային երկարակեցութիւն . Ենովքայ 'ի միջոյ մարդկանց փոխին 'ի յերկինս , Նոյի կատարելութիւն , սրբութիւն և արդարութիւն : Նոյն ժամանակի մարդկանց վարուց արականին , Աստուծոյ ցատումն և ստընանալն 'ի վերայ յանցուցելոյ , շինումն տապանին , ('ի սահմանս Հայաստանի) մտանել Նոյի և որդւոցն 'ի տապան , ապականել ջրհեղեղաւ ամենայն երկրի , դատարելն տապանին 'ի դլուխ լերինն Արարատայ 'ի Մասիս . ելանել Նոյնանց 'ի տապանէն , բնակել 'ի Նախիջեւան , և մատուցանել զնա զհաւանքն : Աստուծոյ 'ի ստորոտն Մասեաց լերին , և հաստեւել տեառն Աստուծոյ զպատարագն 'ի հոտ անուշից 'ի լեռնէն Մասեաց , և դնել անդ ուխտ յաւիտենական ընդ Նոյ և ընդ որդիս նորա :

2. Իսկ Նոյ երկրորդ հայր աշխարհի որ յետ Ադամայ , զի ունէր զերիս որդիս , զՍեմ , զՔամ , զՅաբեթ : Եւ զի Յաբեթ էր անդրանիկ յորդինն Նոյի . և առաջին նահապետ Ասքանազնեանս տոհմի : Աստուած հրամայեաց Նոյի և որդւոց նորա , աճել , բազմանալ և տիրել երկրի . Աստուած սահմանեաց զի արդարն Նոյ օրհնեացէ զՅաբեթ զէրէց զորդի իւր զընդարձակեցէ տէր Յաբեթի և բնակեցուցէ զնա 'ի տան Սեմայ : Որհնութիւն արդարոյն իրասպէս կատարուեցաւ ի Յաբեթականս . վասն զի Յաբեթի սերունդ յոյժ առաւել բազմապատիկ թուով աճեցաւ և ոչ թէ միայն բնակեցաւ 'ի տան Սեմայ , ոյն է 'ի սահմանս բաժնին Սեմայ , որ էր

Դիտահմանա Ասորոյ և Եբրայեցւոյ, այլ թէ ելլից զամենայն կողմանա աշխարհի, և զի Յարեթեանք առաւել յոյժ բազմութեամբ կանխեցին հաւատալ Յիսուսի որ էր ի ցեղէն Սեմայ, և բնակեցան հաւատով ի տաճարն Սեմեանց, մինչդեռ որդիք Սեմայ, որք էին Եբրայեցիք չունեայ խորազանաւարտաքսեցան ի տանէն Սեմայ, այն է ի տաճարէն Աստուծոյ յառաւ Ծաղկազարդի, յորում առաւ հաւատարիմ ծառայք Արքարու Աննաէ և այլք զնամակ նորա Յիսուսի տալով ընդ աշակերտս նորամտին ի տաճարն Աստուծոյ, և երկրպագին ի տօնի անդ, որպէս վկայէ Յովհաննէս ի յաւետարանի իւրում:

3. Ըստ թարգմանութեան Եօթանասնից՝ Յարեթի անդրանկան Նոյի, եղեն որդիք ութն: Գամեր, Մադաք, Մադայի, Թօփէլ, Մոսոք, Թիրաս, Յաւան, և Եղիսա: Գամեր անդրանիկ որդին Յարեթի ծնաւ Թիրաս և Թիրաս ծնաւ զԹորդոմ, զԱսաքանազն, և ըզհօխադ: Թորդոմ անդրանիկ Գամերայ ծնաւ զՀԱՅԿ, յորմէ ծնաւ ազգս Հայոց: Խոր: Վարդանն հնախօս և Օրպելեան պատմիչ ասեն, թէ՝ եղեն և Հայկայ Եօթն եղբարք, Քարթլոս, Բարդ, Մովկան, Դեկայ, Հերար, Կովկաս, և Եգրէս: Սոքա ամենեքեան ծնան, աճեցան և բազմացան յառաջ քան զաշտարակաշինութիւն:

4. Յարեթ՝ մեր առաջին նահապետէն՝ մինչեւ ի Պարոյր մեր առաջին պսակաւոր թագաւոր, թուով 44 չորս նահապետ ունիմք: Յարեթազարմ և Հայկազն նահապետք, որք 2604 տարի նահապետական և տանուաւերական իշխանութեամբ իւրեւ հայրիշխան

Խնամեցին զսրդիս Հայաստանի. սոյն երջանիկ դար, զոր ոսկեղինիկ դար անուանեցին մեր ընտիր մատենագիրք, այժմ ոսկեղինիկ դար, յորում սրտով գործով թագաւորէին Նահապետք, քան թէ մարտիկ և խորագիտութեամբ, Ա՛հ, սիրելի Նահապետք, ա՛հ սիրելի դար, սիրելի կենցաղավարութիւն, ազգի և հայրենեաց երջանիկ և սուրբ ժամանակ: Ամենայն ազգաց մատենագիրք ներբողեցին զայս դար ոսկեղէն, որ մարդոց անմեղութեան և երջանկութեան գարուն էր, և այս սքանչելի դարուն ՁԵ դար շարունակ Հայաստանի որդւոց իւր երջանկութիւն շնորհեց. դարուն՝ յորում դեռ չուայտութեան և զխաղութեան խորշակ մարդոց անմեղութեան ծաղկի վրայ շնչած չէր, դեռ կեղծաւորութեան մարդախաբութեան, նենգութեան և առեւտրութեան արատն մարդոյս սրտի դեղեցիկ արմատն չէր խածապեր և վիրաւորեր, դեռ ամբարտաւանութեան, աղահուսթեան, արծաթասիրութեան և սպանութեան թոյն մարդոց սիրտ և հոգին չէր մահացուցեր: Մարդիկ՝ մատենան չունէին, զի իրենց բարի վարք և գործք՝ մատենագրաց նիւթ էին. մարդիկ՝ օրինադիրք և օրէնք չունէին, զի ինքեանք իսկ էին անձանց իւրեանց օրէնք, բարոյագէտի պէտք չունէին, վասն զի իրենք էին բարոյականութեան հեղինակ, դատարարի պէտք չունէին, վասն զի բնութեան օրինաց սահմանէն դուրս չէին ելեր:

5. Թերեւս զարմանայ հայրենասէրն թէ է՞ր վասն Նահապետաց՝ անուն, գործք և ժամանակ համառօտիւ յիշատակել ու զեցի, արդարեւ յօժարեցայ յիշեցնել հայրենասիրին թէ ինքն այն գերեւ:

Ջանիկ նահապետաց որդին է , և ինքն եւս կարէ նահապետ լինել իւր տան , իւր գերդաստանին և իւր ազգատոհմին : Բոժարեցայ ասել Հայրենասիրին թէ Հայաստան աշխարհ իբրեւ մի նահապետական տուն համարուած էր այն ոսկեղէն դարուն , յարեթաւ դարձ նահապետք հայր էին սոյն տան , և հայկազն ժողովուրդք՝ որդիք նոյն մեծատարած գերդաստանին : Ուստի եթէ մէկ մեր հայ եղբայրներէն նահապետաց հայրական սիրտ և հոգին ունենալով մտածէ , թէ պէտք է որ ինքն եւս նահապետ լինի Հայաստան աշխարհին և Հայոց ազգին , իսկ և իսկ պիտի զգայ իւր սրտի մէջ , թէ՛ ամբողջ Հայոց ժողովուրդ իւր որդիք և զաւակունք են , և այնուհետեւ գորովանօք խորհրդածէ պիտի , թէ որպէս գլխայ հայր ՚ի վերայ սրդւոց իւրոց , այնպէս պէտք է որ ինքն եւս գլխայ ամենից վրայ , որք Հոյ անուն կրեն , Ամեն ասեմձեղ՝ այսպիսի սիրտ և հոգի կրող Հայն , հայր է Հայրենեաց , նահապետ է ազգին , երկաթի դարուս ծնունդ չէ , այլ այն ոսկեղար դարուն , որոյ մէջ այն մեծանուն նահապետք առաքինացան , և նահապետ կոչուեցան :

6. Թողէք զիս որ վայրիկ մի զձեզ ՚ի դարն Նահապետաց հրաւիրեմ , թողէք զիս որ զձեզ հրաւիրեմ ՚ի Հայաստան նոր ուխտ դնել Աստուծոյ հետ , ուր՝ Նոյ ուխտ դրաւ զԱստուած յաւիտեան սիրելոյ , թողէք զիս , որ ձեր ականջ բանամ , օրհնեալ Յարեթ Նահապետի ձայն ձեզ բռնի առնելոյ , որ ահա Մասեաց սուրբ սարէն կաղաղակէ . « Դարդէ՛ք , դարդէ՛ք ՚ի տուն իմ , յամենայն ծագաց երկրի ժողովեցարուք ՚ի պարգեւաց երկիրն

իմ, զոր Տէր օրհնութեամբ Նոյի պարգեւեաց ինձ
 և որդւոց իմոց, դարցէք և ժառանգեցէք զլեառն
 սրբութեան, մի լինիք թուլասիրտք, և վատասոր-
 հուրդք, մի լինիք մոռացողք և ատեցող հայրենի
 ժառանգութեանն, գուցէ օտարք ժառանգեսցեն և
 կերիցեն զվատակս ձեր, Հայկ 'ի լեռնէն Ներ-
 քովթի խրախոյս բառնայ, թէ ընտրեցէք ձեզ յա-
 մենայն ժամ ծառայ լինիլ Աստուծոյ քան թէ մարդ-
 կան. մի լինիք ծառայք Բելայ, զոր ես լայնալիճ ա-
 ղեղամբ իմով սպանի. և շնորհեցի ձեզ ազատու-
 թիւն. կորիցէ Բէլ և բռնութիւն իւր, կեցցէ Հայկ
 և ազատութիւն իւր, թագաւորեսցէ Աստուածապա-
 տութիւն հօր մերում Հայկայ 'ի վերայ մեր, զի քան
 զամենայն ինչ զօրաւոր է Աստուածապաշտութիւնն :
 Արամ 'ի ծաղկաւէտ լեռանց Արագածի հայրենասի-
 րաց հրաւէր կարդայ, զԱստուածատուր լեզուն Ա-
 դամայ խօսիլ այր ընդ եղբօր և այր ընդ ընկերի
 իւրոյ, զի Աստուած սոյն լեզուաւ խօսեցաւ Ադամայ,
 Նոյայ, Ասքանաղեայ, Թորգոմայ և Հայկ Նահապե-
 տաց հետ. և Նահապետք սոյն այս լեզուաւ զաղերս
 իւրեանց միշտ մատուցին առ Աստուած : « Հայրե-
 նասէր Արամեանք, զի՞ կայք 'ի քուն ընկղմեալ,
 բացէք զաչս ձեր հոգեկան. տեսէք զօր ձեր ժա-
 մանեալ » : Հայրենասէր Արամեանք, լեզուն՝ Արամայ
 լեզուն, սիրտ՝ Արամայ սիրտ կրեցէք 'ի ձեզ : Թու-
 ղէք որ խորենացի հայր՝ հայրենասիրութիւն պատմէ
 ձեզ . գլ. 13 : « Սոյն աշխարհս և հայրենասէր եղեալ
 որպէս ցոյցանէ Նոյն պարտիքի (Մարիրաս) լա համարէր
 շնորհանքն 'ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսնել զբոլոր
 արարածնայ իրիւնք զաւանդն Հայրենի, և հարազատից որպէս

Եւն Եւրա Գիւրէլ արանցոյ Գործիւ խորի. Ա. 12. «Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմեն մարտիրոսն հատակութեան և ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց» զոր Յովհաննէս կաթողիկոս իբրեւ մեկնելով յաւելու «Ընդարձակեալ ասէ հարստահարութեամբ զսահմանս Հայոց ընդ չորս ոլորտս երկրի, զՆուքար մար 'ի ցից բարձրացուցեալ, զի յերկնից ուսցի զՀայերէն» :

7. Գումարք Նահապետաց լայնախորհուրդք, աշխարհաշէնք, սակաւապէտք, ժուժկայք, երկայնակեացք և բազմածնունդք էին : Նոյ 'ի Մասեաց լեռնէն 'ի վայր իջանելով զՆախիջեւան անդին, իւր բնակութիւն հաստատելով անուանեց զայն Նախիջեւան, Նոյ ուռ արկանելով այգի տնեց, և այգւոյ անուն արկ ուռի անուանեց. Նոյ յետ ջրհեղեղին 350 տարի եւս ապրելով տեսաւ զմեր Հայկ Նահապետն և օրհնեաց զնա և զորդիս նորա, Յարէթ 'ի Հայաստան բնակելով շինեաց զաւանս և զգիւղս. և ասա Հայաստանի յարբերդ, և յարբերդ քանի մը գեղեր նորա անունով մնացին առ մեզ մինչեւ ցայսօր : Հայկ զՀարք գաւառն, զՀայկաշէն գոտտակերտն, զԲլնունեան, զԽորխոռունեան, և զՄանաւազեան սահմաններ շինութեամբ զարդարեց, զորս որդւոց և թոռանց իւրոց 'ի ժառանգութիւն բնակութեան շնորհեց : Սոյնպէս Արտաշատայ մէջ գեղեցիկ գոտակերտ մի եւս շինելով իւր թոռան Կադմոսի տուն, որ էր որդի Արմենակայ որդւոյ Հայկայ : Արմենակ որդին Հայկայ առ ոտս Արագած լեռան շինութեամբ զարդարելէն զկնի, Սոսեաց կամ Սօսանուէր անուանեալ անտառ տնկեց. և բովան

դակ շերան անուն Արագած կոչեց, այսինքն Արմեն
նագործ կամ Արմենակայ ագած տեղ : Արմենակայ
եղբայր Մանաւաղ 'ի Հարք գտառ Մանաւաղա-
կերտ քաղաքն շինեց, որ մինչեւ ցայսօր կոչեցաւ
Մանձկերտ :

8. Արմենակայ որդին Արմայիս արարատեան
դաշտի մէջ Երասխ գետի եզերք բլրակի մի վրայ,
Արմաւիր անուանի քաղաք շինեց կոփուածոյ քարե-
րով, որ եղաւ բնակարան առաջին Հայ նահապե-
տաց. և արքունիք հայկազեան թագաւորաց: Արմա-
յիսայ որդին չատակեր Շարայ շինեց զՇիրակաւան,
և անդ բնակեցաւ իւր բաղմածնունդ զաւակօք և
զարմօք, որոյ համար առէին հինք «Ելէ +» Շալայի
«Ելէ» և «Ել Ելուայ աբար + Ել» : Արմայիսայ որդին
Ամասիա ունէր երեք որդի, Գեղամ գեղեցիկ, փա-
ռոխ արի, և Յոշակ կոյտառ, Ամասիա սոյն երկու
որդւոյ բնակարան շինելոյ համար՝ զնաց 'ի Մասեաց
ոտն՝ առ եզերս աղբերաց, մեծ ծախքով երկու
աւան շինեց, որք իրարմէ մէկ աւուր ճանապարհ
հեռի էին, և որոց զիւր կէնար մէկ Մասեաց ստո-
րոտին արեւելեան, և միւսն արեւմտեան կողմն,
Յետ այսորիկ Ամասիա արարատեան մեծ սարի ա-
նուն անուանեց Մասիս : Ամասիայ որդին Գեղամ
երթալով գէտ 'ի հիւսիսային արեւելք Սեւան ծո-
վուն եզերք շինեց բնդարձակ աւան մի, և անուա-
նեց զայն Գեղարքունիք, և ծով իւր անունով կոչեց
Գեղամայ ծով : Գեղամայ որդին Հարմայ կոփուածոյ
քարովք Արմաւիր քաղաքի շուրջ պարսպեց և մե-
ծագործ արքունիք մի հաստատելով բնդ արտաքս
քաղաքին, յոյժ ընդ արձակեց զիւր իշխանութիւնս :

9. Գեղամայ որդին Արամ, և սորա որդին Արայ
 Գեղեցիկին ոչ միայն գրադարս և զաւան շինեցին
 և զարգարեցին, այլ իւրեանց իշխանութիւն կալ-
 կաս լեռնէն մինչեւ Տարսի տարեր. և մինչեւ ի
 սահմանս կեսարիոյ ընդարձակեցին: Արամայ հա-
 զարապեա Մշակ անուն՝ նորին հրամանաւ զկեսա-
 րիա շինելով Մաժակ անուանեց, որ ապա կեսա-
 րու հրամանաւ նորոգուելով կեսարիա կոչուեցաւ:
 Այսչափս համառօտեցով նահապետաց աշխարհա-
 շինութիւն, իսկ նոցա մեծամեծ հրաշակերտաց վրայ
 թողում հայրենասիրին իւրովի մտածել, աքնիլ և
 ի խորս ազգային պատմութեանց և հնութեանց
 գտանել. զի թէպէտ նախնեաց մեծամեծ դործք
 խիստ համառօտ գրուածով մի առ մեղ հասին
 բայց մէն մի մարդոց, թէ՛ քաղաքաց, թէ՛ լեռանց
 և թէ՛ այլ տեղեաց յատուկ անուներ, և մինչ զի
 ո՛չ միայն նշանաւոր բառեր, այլ թէ երբեմն աննշ-
 շան բառերն եւս հետազօտեմք, տի տեոնամք թէ
 ամբողջ պատմութիւն մի ամփոփեն իւրեանց մէջ:

10. Նահապետք ան հատարակ սակաւապէս.
 կերակրոց և անկողնոց ժողովալ լինելով՝ երկարա-
 կեաց և բազմածնունդ էին, զի մեր բնիկ նահապե-
 տաց չորքի մէջ մի միայն Շարայի շատակերութիւն
 յիշուած է. որ թուի թէ մարմնոյ կազմուածքէն
 ստիպուած էր ուտել շատ. բայց և այնպէս դարձ-
 եալ նահապետաց սեղանի վրայ բազմախորտիկ կե-
 րակրոց տեսակք չկային: Մեր այսքան նահապե-
 տաց վարուց մէջ չուայտութեան աստ երբեք տի-
 բած չէր. ընդհանրապէս միակին էին և պարկեշ-
 տութեան սիրող, ինչպէս էին Նոյ, Յաբէթ և Սեմ:

Տէրապետ Բրայմիսկնութեան սուրբ ուխտին վրայ հաստատ մնալով՝ նահատակեցաւ . զի մերժել մերժեց զտրփական անաշարկութիւն Շամիրամայ Ասորոյ : Գործով ստուգուած է, թէ բղջարեղ և անժուժկալ արք թէ կանայք սակաւածին, և սակաւակեաց են, իսկ պարկեշտք և ժուժկալք բազմածին և երկայնակեաց լինին յօգուտ ազգի աշխարհի և մարդկութեան :

11. Աղամայ մինչեւ ցՆոյ 10 երկայնակեաց մարդոց անուն յիշեցինք . որոց մէջէն Մաթուսաղայն ապրեցաւ մինչեւ 969 տարի , բայց միթէ նոյն ժամանակի մարդ իկ առ հասարակ այնչափ երկար ապրեցա՞ն , ո՛չ . այլ միայն նոքա ապրեցան , որք պարկեշտացան ի մէջ անպարկեշտից . և ժուժկալեցին ՚ի մէջ անժուժկալից , իսկ անժուժկալք ոչ ընդերկար ապրեցան և ոչ սուրբ կոչեցան : Սուրբ գիրք վկայէ , թէ՛ Աստուած զկնի ջրհեղեղին կարճեց մարդկանց կեանք , բայց դարձեալ կարճեաց զկեանս անժուժկալից և ոչ թէ ժուժկալից . վասն զի ահա տեսնեմք , թէ Նոյի յաջորդող նահապետք ապրեցան 200 . 300 . և մինչեւ 400 տարի նոյն ժուժկալութեան օրինօք : Զի ըստ եօթանասնից Հայկ նահապետն մեր ապրեցաւ մինչեւ 400 տարի . և հետեւապէս Հայկայ յաջորդող նահապետք եւս ապրեցան ընդ երկար :

12. Բայց դու հայրենասէր՝ մինչդեռ զարմացրեցեր ես նահապետաց երկարակեցութեան վրայ , ես այլ իմն նոր նահապետ քեզ ցուցից . 1862 , Յուլիս 10 , Մշոյ մէջ մարդ մի տեսայ անուն Մարգար որ երկու հարիւր յիսուն տարւոյ չափ ապրած էր , սոյն մարդ ընակէր ՚ի տաղ Մառնիկ կոչուած գիւղ , որ

Մշոյ աւանի հարաւային Տորո լեռանց մէջն է, Մարգար վերջին ծերութեան հասած էր . 'ի մարգարէն եւ ինքս ճիշտ տեղեկութիւն առնելոյ համար հրախրեցի զինքն 'ի մուշ. հինգ ժամու ճանապարհ հետի եկաւ . տեսայ զինքն , հարցուցի իրմէ , և իրեն վարուց համառօտ նկարագրութիւն առնելով համեմատեցի հին նահապետաց վարուց հետ և տեսայ , որ նահապետական պարզ և ժուժկալ կեանքէն երբէք յաջ և յահեակ խոտորած չէր , Մարգար խնդամիտ և զուարթագէտ էր , երեք անգամ ասամներ փոխած էր , վերջի անգամի ակրաւներ կակուղ էին . մօրուք դեռ ալեխառն էր , մարմին խիստ ճգալից և մարմն կապուտագոյն : Մարգար 'ի մանկութենէ դրախտավայր լեռանց մէջ հովութիւն բրած էր , ոչ ծխախոտի , ոչ ընչառեղի սովորութիւն ունէր . և ոչ գինի և օղի խմած էր , 150 տարւոյ լինելով ամուսնացած էր , և մեր տեսած ատեն 75 տարւոյ ծերունի զաւակ մի ունէր , սա իւղով կաթով պանիրով և բանջարով շատացած էր : Զայս ամեն Մարգարէն և նորա ծանօթներէն ստուգելով՝ խիստ ուրախացայ . երեք օր զինքն քովս պահելով խրկեցի 'ի Մառնիկ : Հայաստանի դաւառաց մէջ քանիցս որ երկայնակեաց մարդոց պատահեցայ՝ հարցանելով տեղեկացայ , թէ սոքա եւս Մարգարի նման երբէք գինի , օղի , բթախոտ և ծխախոտ չէին գործածեր և որ աւելին է ցանկական բուռն կրից անձնատուր չէին եղած , այլ միշտ ժուժկալ , միշտ համբերող , միշտ հեղ , և աշխատասէր էին : Արդ. եթէ կամիս հայրենասէր լինել , բաւական չէ , նահապետաց սերունդէն սէրած լի-

նել, այլ պէտք է որ նահապետաց յատկութիւն քեզ
սեփհականես, որպէս զի դու եւս լինիս նահապետ
քո գերդաստանին, և հետեւապէս քո ազգին :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ԹԱԴԱՒՈՐՔ

1. Հայաստանի թագաւորաց թուահամար Հայ-
րենասիրին համառօտիւ յիշատակել ուղեցի, որ-
պէս զի գիտնայ, թէ՛ մինչդեռ այժմեան մեծամեծ
ազգք թագաւոր չունէին երկրի վրայ, Հայք շատ
թագաւոր ունեցան Հայաստանի վրայ : Ա. Պարոյր
առաջին պօականոր թագաւորէն մինչեւ ցվահէ 17
թագաւորք 'ի զարմէն Հայկայ թագաւորեցին 'ի Հա-
յաստան : Բ. Սիսեալ 'ի վաղարշակայ մինչեւ Ար-
տաշիր որդին վաւաճապհոյ 28 թագաւորք 'ի զար-
մէն Արշակունեաց թագաւորեցին 'ի Հայաստան :
Գ. Առաջին մեծ Աշոտէն, որ էր որդի Սմբատայ
խոստովանողին, մինչեւ ցԳաղիկ որդի Աշոտոյ
քաջի՝ Բագրատունի թագաւորք 9 'ի ցեղէն Բագ-
րատունեաց : Նոյնպէս 'ի Կարս և ԻԴուին Բագրա-
տունի թագաւորք 4 : Դ. Ի Գաղկայ, որ էր որդի
Դերենկայ, մինչեւ ցՍենեքերիմ՝ Յովհաննէս Արծ-
րունի անհարազատ թագաւորք 'ի վասպուրական 5 :
Նոյնպէս Աշոտ, Դաւիթ, Գաղիկ, և Ատոմ 4 թա-
գաւորք Արծրունիք թագաւորեալք 'ի Սեբաստիա-
ն. Ռուբէն մեծէն մինչեւ ցԼեւոն 2. Լուսինեան թա-
գաւորք 23 'ի զարմէն Բագրատունեաց և Ռուբեն :

Էանց Թագաւորեալք 'ի Կիլիկիա : Ընդ ամենայն
Թագաւորք 90 :

2. Մեր այսչափ Թագաւորաց գործք արութիւնք
և յիշատակք, ազգային պատմութիւնք մեզ միշտ
միտէ աւանդեն, այլ աւաղ, զի պատմութիւն Թագա-
ւորաց ունիմք, բայց Թագաւոր ոչ, Թագ դաւազան
աթոռ ոտէպ յիշատակութիւն 'ի գիրս : Բայց աւաղ,
զի ոչ Թագ մնաց և ոչ դաւազան և ոչ աթոռ :
Պետութիւն Հայաստանի չորս անգամ տեղի տուաւ
և 'ի բարձրութենէն խոնարհեցաւ : Բայց չորս ան-
գամ եւս 'ի խոնարհութենէն բարձրացաւ և յոտից
վրայ կանգնելով պաշտպանեց Հայրենեաց Թագ, դա-
ւազան և աթոռ : Աստուծոյ արդարութիւն երբ
Հայաստանի ժողովուրդ սիրեց, շատ քաջայաղթ Թա-
գաւորս և անձնազիր հովիւս կացոյց իւր սիրելի
հօտին վրայ, որպէսզի իշխանական դաւազանաւ
զսիրելին օտար գայլերէ, օտար գողերէ, և 'ի բուռն
յարձակմանէ թշնամեաց զերծ և անասան պա-
հեցէ : Բայց երբ ժողովուրդն անհնազանդ, ան-
խրատ, խստապարանոց և անմխաբան ճանապարհ
մի ընտրեց իրեն, որ իրեն առաջնորդէր դէպ 'ի կռ-
րուստ. Աստուծոյ արդարութիւն Թագաւորաց գլխէն
Թագ, և հովուաց ձեռքէն դաւազան առաւ, քա-
կեց Հայաստանի այգւոյն ցանկ, կործանեց աշտա-
րակ, սիրելի այգին թող տուաւ առանց պահա-
պանի, առանց ցանկի, և առանց աշտարակի, ուտի
ստիւծք, արջք, դայրք, և խորամանկ ազուէսք,
և այլ չար դազանք անապատի մի զկնի միւս մտան
այդին, զմատաղատունին սրով կտորեցին, և զխա-
ղողն առ ոտս ճմլեցին. զի տէր այդւոյն մինչ օպա-

սէր խաղողոյ , այն է խաղաղութեան , այդին երեք
փուշ , այն է խռովութիւն և աղաղակ :

3. Մեր 90 թագաւորաց խիստ մեծագոյն մասն
ոչ բարբարոս էին և ոչ բռնաւոր . այլ իրեր և նա-
հապետ հայաստան աշխարհի , իրեր և հայր հայ-
րենեաց գերդաստանին , և իրեր և նախագահ հա-
սարակապետական ժողովրդեան վարէին զիշխա-
նութիւնս իւրեանց , խորենացին , 23 գլխէն մին-
չեւ 30 գլուխ կարգաւ . որ գրէ վասն Երուանդ-
եան Տիգրանի այսպէս « Եւ ամենեցունց որ իւրովքն
էին ժամանակօք՝ նախանձելի , և յետնոցս ըղձա-
լի՝ ինքն և ժամանակ իւր : Զի ո՞րք 'ի ճշմարիտ
արանց և որոց 'ի բարս արութեան և խոհականու-
թեան սիրելութիւն կայցէ , սորա յիշատակօքն ոչ
զուարճացի , և յորդորեացի այսպիսի լինիլ այր :
Արանց կացեալ գլուխ , արութիւն ցուցեալ՝ զազս
մեր բարձրացոյց և զընդ լծովս կացեալս՝ լծադիրս
բազմաց և հարկապահանջս կացոյց : Մի երս ոսկոյ
և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգես-
տուց պէս պէս գունոց և անգումածոց , արանց
հաստկաց և միանգամայն և կանոնց բազմացոյց . . .
Հետեւակամարտքն 'ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք
և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք , և
այլն , որոց 'ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն
միայն և որ 'ի նոցայլոց պահպանակաց զինուց փայլ-
մունք և շողիւնք զթշնամիս արտահայածել . . . զորմէ
ասէին 'ի հինսն մեր , որք բամբուռս երգէին լինել
ամա և 'ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր , մեծ
խմստ և պերճաւան յամենայն որ ինչ մարդկու-
թեանս պիտանի . . . : Արդարադատ և հաւատա-

րասէր կշիռս ունելով յամենայնի՝ զամենայն ուրուք զկենցաղ մտայն լծակաւ կշռէր, ոչ ընդ լաւագոյնս խնդայր . և ոչ զնուազունս արհամարհէր . այլ ամենեցուն հասարակաց հնարէր զխնամայն իւրոց 'ի վերայ զգեստ : (և յաւելու 'ի բանս իւր քերթողահայրն թէ) « վասնորոյ սիրեմ՝ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան , Հայկ , Արամ , և Տիգրան » :

Կ. Այժմ թող տալով հայրենասիրին որ մեծին վաղարշակայ և այլ Արշակունի թագաւորաց գործք արութիւնք և հայրենասիրութիւնք մտադիւր կարգայ նախնեաց մատենագրութեան մէջ : Մեք իբրեւ օրինակ բազում Արշակունի թագաւորաց՝ Բ. Արտաշէսի շինարար , հայրենասէր և ժողովրդասէր գործք և վարք խորենացիէն առնելով համառօտեմք , Արտաշէս քաղաքական կարգաց ըստ ամենայնի մտադիր լինելով՝ Հայաստան աշխարհս դանազան կարգօք և ուղղութեամբ բարեկարգեաց . այլ և այլ ազգաց ժիր երկրագործք ժողովեաց Հայաստանի դաշտաց հովտաց և լեւանց մէջ , նշանս կանգնելով երկրի սահմանք բաժանեաց , և թէ Արտաշէսի ժամանակ (ասէ) չմնաց անմշակ թիւ մի երկիր , Գետոց վերայ կամուրջ , ծովուց վերայ նաւս ձգեաց « Որով (ասէ) փոյթ և Զան գործելոյ եմուտ 'ի մարդիկ աշխարհին Մինչեւ չմնալ ումեք դատարկ և ոչ տեղոյ իմիք անգործ . ոչ 'ի լեռնաշինս և ոչ 'ի դաշտայինս » : Իրթութեանց զանազան դպրոցք բացաւ , բազում աղատական արհեստից ուսումնարանս հաստատեաց : Ասորոց գրով և Պարսից լեզուով ժամանակագրութեան , աստեղագիտութեան , թուոց և չափաբերութեանց օգտաւէտ

դիտութիւնս ծաւալեաց ՚ի մէջ ընդհանուր ազգիս ։
 Որովք քան զամենայն թագաւորս սիրելի եղեւ յաշ-
 ազգին ՚ի կենդանութեան իւրում ։ Ուստի ՚ի մահ-
 ուան՝ զհանգէս թաղման սորա ժողովուրդն յոյժ
 սքանչելի և եղերական կերպիւ յօրինեաց ։ Ամե-
 նեքեան սուգ զգեցան , արք , և կանայք , ծերք
 և աղայք , իշխանք և ռամիկք «Եւ ՚ի թաղելն (ասէ)
 բազումք շուրջ զգերեզմանաւ նորա մատնեցին զան-
 ձինս ՚ի կամաւոր մահունս ՚ի սէր և ՚ի պատիւ մե-
 ռելոյն ։ Վասնզի լեալ էր նա ամենեցուն սիրելի և
 բազմաց եւս իբրեւ պաշտելի , վասն բազում գոր-
 ծոց իւրոց զոր արար , թագաւորեալ ամս իս Ա՛ : Այս-
 պիսի հայրենասէր անգիւտ թագաւորի վերայ Հրէ-
 Բէ զանազան գովասանական զերգս յօրինեցին և
 երգեցին ։ Զորոց զսակաւնն աւանդէ մեզ Գրի-
 գոր մագիստրոսն , թէ «Բաղձայր (Արտաշէս) մզոյ
 միրկեալ ծխոյ շամանդաղեալ առ հասարակ շի-
 նից և քաղաքաց ։ (Վասնզի Արտաշէս (ասէ) ա-
 սէր ՚ի մեռանելն իւրում) ։ «Ո՞ տայր ինձ զծովն
 ծխանի , և զառաօտն նաւասարգի , զվաղելն եւ
 զանց և զվաղելն եղջերուաց , (և ժողովուրդն իբր
 պատասխանելով) Մեք փող հարուաք և թմալկի
 հարկանէաք . որպէս օրէն է թագաւորաց» ։

Եւ Բաղրատունի Հայրենասէր ընտիր թագա-
 ւորաց կարգէն յիշեմք առաջին և մեծ թագաւորն
 Աշոտ . որ իւր կորովի քաջութեամբ և մեծիմաստ
 հանճարով յաշտ մերադնէից սիրելի . և արտաքնոցն
 ցանկալի ։ Աշոտ ասկէ 986 տարի առաջ բոլոր ազ-
 գի հաճութեամբ նախարարաց և իշխանաց հաւա-
 նութեամբ Բաղրատունեաց ցեղէն ընտրեցաւ Ա-

Թագաւոր ՚ի վերայ Հայոցս, և պատուեցաւ ՚ի կայսերաց Յունաց և յամիրապետաց Սրարացւոց, Աշոտ միշտ եղաւ Հայրենասէր միշտ աշխարհաշէն, և իմաստութիւն Հայրենեաց մէջ ծաւալող. Աշոտ քաղաքական կարգօք զմեծ և փոքր Հայաստան բարեկարգեց, և իւր եղակի կրօնասիրութեամբ և կեղեցին պայծառացոյց: Ինչպէս յիշէ Ասողիկ պատմիչն «էր (Աշոտ) այր քաղցր և հեղ, և անարատ և անբամբաս կեանս կեցեալ, և ոչ անօրինեալ արտաքոյ օրինաց բնութեանն և հաճոյ էր Աստուծոյ յամենայն վարս անրիծս»: Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս Աշոտոյ ներքին և արտաքին բարեմասնութիւնք ներբողելէն զինի, նորա իմաստութիւն և ժողովրդասիրութիւն վայելչապէս գովելով ասէ «Եւ վայելչացեալ գեղեցկութեան ալեօք, մեծիմաստ և քաղցրբան, և առ կերակուրս խրախմանաց ոչ խանդացեալ նորա ընդ լաւագոյնսն և ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն. այլ հասարակաց ՚ի վերայ տարածանէր զգետտ խնամոց իւրոց և լծակօք իմն կշռէր, նախ զիւր և ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասել, եթէ որ ինչ մարդկութեանս էր պիտանի՝ ոչ ինչ կասեցուցանէր»: Իսկ մեր Հայրենակից Թովմա Արծրունի պատմիչ, որ ժամանակակից է Աշոտոյ. հիացեալ ընդ հանճար նորա ասէ: «Բարձրագոյն և հանճարեղագոյն էր քան զբնաւ Հայաստանեայս, և զընդհանուր կացեալս ՚ի ներքոյ երկնից»:

6. Համառօտութեան զհետ երթալով՝ չուղեցի Հայկազանց, Արշակունեաց, Բագրատունեաց, և Ռուբենեանց համօրէն Թագաւորաց գործք և արու-

Թիւնք բովանդակել 'ի գիրս , այլ Թողի հայրենա՞սիրին կարդալ ստէպ զգիրս թագաւորացն Հայոց , Ռուբենեանք որք շառաւիղեցան դարձեալ 'ի ցեղէն Բագրատունեաց , և 26 արք երեւելիք և պատուականք մի զկնի միոյ հանճարով , քաջու թեամբ և հայրենասիրութեամբ իբրեւ իշխան , իբրեւ պարոն , իբրեւ թագաւոր թագաւորեցին 'ի կիլիկիա : Ամենեքեան արք զօրութեան , և բազում դովեստից արժանաւոր : Ռուբենեանք այն դարու մէջ զօրացան , իշխեցին և թագաւորեցին , մինչդեռ Ասորոց , Հրէից , Մարաց , փինիկեցւոց հին թագաւորութեանց հիմունք և նշխարք միանգամայն անհետացած էին : Այն դարու մէջ սկսան հայկական արեան ուժղնութիւն աշխարհի ցոյց տալ . երբ որ Թաթարաց , Հագարացւոց , Եգիպտացւոց բռնութեան բազուկ զտիեզերս սասանեցուցանէր : Ռուբենեանք 'ի սէր ազգին և հայրենեաց շատ անգամ քաջութեամբ զօրաւոր ազգաց դէմ պատերազմ մղեցին և յաջողեցան . և եթէ Ռուբենեանք Հռոմայ փառասէր Պապից սուտ յոյսերէն չխաբուէին , ոչ իրենց իշխանութիւն տկարանայր , ոչ վերջին Լուսինեան Լեւոն գերի վարուէր յեգիպտոս , և ոչ 'ի փարիզ 1395 թուին պանդխտութեան մէջ մեռնելով՝ օտար հողի վրայ կ'իծաղուէր որ 4000 տարւոյ թագաւորաց վերջին յոյսի մնացորդն էր :

7. 'ի կարգէ 93 թագաւորաց չորք միայն եղեն անպիտանք . նախ երկրորդ Խոսրով թռն մեծին Խոսրովի , և որդին քաջին Տրդատայ . Բ. Խոսրով որ ոչ իւր հաւոյն մեծութեան . և ոչ իւր հօր քաջութեան չհետեւելով անփոյթ եղեւ 'ի խնամելոյ

զհայրենիս . մեղկացաւ , թուլացաւ և նուաստացոյց
զպետութիւն Հայոց . ուստի պարսաւ և նախատինք
միայն եթող զկնի իւր : Երկրորդն է անմիտ և ան-
խորհուրդ Տիրան , որ բրածեծ առնելով սպան
զմեծն Յուսիկ . և խաւարեցոյց զլուսաւոր արեւն
Հայաստանի . ուստի ինքն եւս 'ի պատիժ անձին իւր-
ոյ զրկեցաւ 'ի տեսութենէ լուսաւոր աչացն 'ի
ձեռն Պարոից արքային : Երրորդն է ուխտադրուժ
Պապն , վարուք և բարուք ապականեալն , որ թու-
նալից բաժակաւ երարձ դքաղցր արեւն մեծին Ներ-
սիսի և խաւար էած 'ի վերայ Հայաստան աշխարհիւ
Զորորդն է Արտաշիր տղայամիտն , որ նախ գերի
լինելով ակտից իւրոց , ապա 'ի ձեռն անխորհուրդ-
նախարարաց մերոց , իրեւ անդարձ գերի մի մատ-
նեցաւ 'ի ձեռս անադորոյն Պարսից , և մեռաւ 'ի
գերութեան :

Տ. Հարկ եղեւ յիշել թէ՛ թագաւորք մեր իրեւ
հայր իշխելով 'ի վերայ Հայոց , գոգ թէ անսահման
ազատութիւն շնորհեր էին նախարարաց զոր թերեւս
այլ աղգ թագաւորք չէին շնորհած իրենց նախա-
րարաց և ժողովրդոց : Այն ազատութիւն ոմանք
'ի նախարարաց երբեմն չարաչար 'ի գործ դնելով
թագաւորաց մահուան և անկման պատճառ լի-
նէին : Իւրաքանչիւր նախարարք և նախարարու-
թիւնք . ոչ թէ իրեւ ակամայ կամ բռնի հնազան-
դէին թագաւորաց մերոց , այլ բացարձակ ազատ
կամօք , իրեւ դաշնակից փոքր իշխանութիւնք
ընդ մեծ իշխանութիւնս . վասն զի իւրաքանչիւր
նախարար ունէր ընդարձակ երկիր , բազմաթիւ
զօրք և մեծ հարստութիւնս . ուստի եթէ օրի-

Նաց պատկառ կենալով ազատ կամօք չհնազանդէր թաղաւորին, խոյն ապստամբութեան դրօշ բարձրանայր, ինչպէս որ Սիլունեաց նախարարութիւն Տրդատին դէմ և Արծրունի Գաղիկ ընդ դէմ Բագրատունեաց բարձրացուցին :

Գ. Թերեւս հայրենասէրն չէ մոռցեր մուկխինդն, զոր վատաշուէր նախարարք արբուցին Տրդատայ, և բարձին զնորա պատուական կեանք, զոր քառասուն տարի Պարսիկք և հիւսիսայինք, զայն յաղթող և հսկոյաղօր թաղաւորէն չկրցին բառնալ : Ոչ ապաքէն անխորհուրդ նախարարք զԱրտաշիր Պարսից մատնեցին : Եթէ Արծրունեաց նախարարք Բագրատունեաց պետութեան դէմ չհակառակէին, Բագրատունիք՝ Արշակունեաց պետութենէն առաւել զօրաւոր լինէին : Եթէ քսու և մատնիչ վեստ Սարգիս մի՝ ՚ի շահ անձին իւրոյ յաջողեցաւ, ոչ միայն խարել զԳաղիկն Գ., և մատնել ՚ի ձեռս Յունաց այլ զչքնաղաչէն Անին վաճառել թշնամեաց, և կործանել Բագրատունեաց իշխանութիւն և հայրենեաց հատատութիւն : Արդեօք եթէ մի քանի վեստ ընդ իրեարս միանան ՚ի չորիս և ոչ ՚ի բարիս ամէն ասեմ, ոչ թողուն զքար ՚ի վերայ քարի որ ոչ քակեացեն :

10. Աւաղ, Գաղիկ աւաւ երդմանց Սարգսի հաւատալով երթայ առ Կոստանդին Մանսմախոս, որ խիստ երդմամբ տալահովութիւն տուած էր ոչ ինչ չար առնել : Բայց վեստ Սարգիս մի քանի աղգատեաց իշխան իւր կողմն որսալով՝ Անուոյ 40 բանալին կայսեր խրկեց հանդերձ հետկարաւ, որով զԱնին և զՀայաստան կայսեր տայր : Գաղիկ իմանալով դէմ կեցաւ չտալոյ : Էս եմ ասէր թաղաւոր, իմէ քա-

ղաքն և աշխարհն . ես ոչ տամ քեզ և այլն . Եւ
աւուրս 30 այսպէս ընդ իմարանէր : Յետ այսորիկ
կայսրն ոչ եւս թոյլ Գաղկայ դառնալ յիւր հայրենի
աշխարհն : Այլ յամի տեառն 1016 զօրս բազում յըղ-
եալ տիրեաց քաղաքին 'ի ձեռն Պառակամանոս զօ-
րավարի : Մատթէոս պատմիչ ասէ « զայր կին կա-
մէր դնել աշխարհին Հայոց փոխանակ հօր քաջին
Գաղկայ » : Իսկ քաղաքացիք , որք զառաջին ընդ-
դէմ դարձեալ Յունաց՝ կոտորեցին և հալածեցին ,
խրբել ստուգեալ ծանեան զնենդովթիւն նախարա-
բայն և զոչ դառնալ թագաւորին իւրեանց : Լային
առ հասարակ ամենայն տուն Հայոց և արարին ամե-
նայն քաղաքն Ժողով , ուր էին գերեզմանք Հայոց .
լային և զաթոռ թագաւորութեան իւրեանց : Եւ
ապա հարկադրեալ Եսուն զՍէի 'ի ձեռս Յունաց :

11. Ի յարեւելս Արեւն Հայոց 'ի Հայկէն և 'ի
Մտսեայ բարձունքէն ծագելով 4000 տարւոյ մէջ իւր
շրջան կատարեց , երբեմն խիստ պայծառ և երբեմն
աղօտ ճառագայթ արձակեց Հայաստանի հարիզանի
վրայ , ապա խոնարհելով 'ի յարեւմուտս՝ 'ի ստորոտ
Տորոս լեւրանցն կիլիկիոյ , և յուսկ ուրեմն 'ի փարիզ
քաղաքն Գաղղիոյ 'ի մայր մատու , անշուշտ Արե-
ւելքէն վերստին մի նորահրաշ պայծառ ԼՈՒՍՈՎ
ծագելոյ խորհրդով :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ԻՇԽԱՆՔ

1. Որդիք Հայաստանի երբ մարզուին , հրա-
հանդուին և պատրաստ լինին ծառայել Հայրեն-
եաց . սէտք է որ 'ի միտ առնուն և գիտնան թէ

արդեօք իշխանական վիճակի՞ մէջ . թէ հնազան-
 դութեան վիճակի մէջ մնալով առաւել շահաւէտ
 կերպիւ ծառայել կարեն հայրենեաց : Եթէ իշխա-
 նութեան վիճակի մէջ ցանկան իւրեանց նպատակ
 յառաջ տանել , թող երբէք Յիսուսի պատուէր
 մտքէ չհանեն , այն է « որ հօգի՛ն յիշել մեծ լինել , եղի-
 ցի մեծեցան իրաւոր և մեծեցան քաւոյ » : Թող քաջ ՚ի
 միտ առնուն , թէ՛ Աստուած սկզբանէ աշխարհի
 չեա իշխանութիւն մարդոյն՝ իշխել և իշխան լինել
 ՚ի վերայ մարդոյն , այլ ասաց « իշխեացի մեծայն հազա-
 նոց երկնի , լուսնոց երկնի , յիշեաց քաւոյ . և մեծայն սոց
 նոց » : « որ իշխեալ ի վերայ երկնի » : Մարդիկ՝ որք ընդհան-
 րապէս ՚ի պատկեր Աստուծոյ ստեղծան , առանձին
 մի մարդոյ անկ չէր բնաւ ոոյն ստորաւորման
 մարդոյն վրայ տիրել , իշխել թնաւորաւ . մարդիկ ,
 որք ըստ հոգւոյ և ըստ մարմնոյ հասարակաց ա-
 րարէն հաւասար ստեղծան , աստուածայեանական
 կառավարութենէն , հասարակաց հօրէն միայն պարտ
 էին նախահանալի , երբ որ մարդկութեան սահմանի
 մէջ իրեւ մարդ մնային և իրեւ մարդ ապրէին .
 զի եթէ այսպէս մնային , կամ Աստուծոյ անմիջա-
 կան իշխանութեամբ խնամուէին , զոր խնդրէր
 Նաայի վրան իտայելի . « Տէր հայր մեր , որք դառնա-
 մեր , որք իշխան մեր , և նա իշխեացի մեզ » . իսկ կամ հրեշ-
 տակաց միջնորդութեամբ խնամուէին . որպէս ա-
 սէր Դաւիթ « հրեւրսից իւրոց պարտեալ է վրան քո՛ն
 պահել զիւր յամենայն հաւատարմս քո » : Ուստի որք տիրեն
 իշխել մարդկանց , պարտին նախ առաւելնութեամբ
 Աստուծոյ և Հրեշտակի նմանել . և ապա մարդկանց
 վերայ իշխել . զի այսպիսեաց իշխանութեան հա-

ճար ասաց Պօղոս «Ոչ ուստեք է իշխանութիւն եթէ ո'չ յԱստուծոյ . և որք կարգեալ են . յԱստուծոյ կարգեալ են :

2. Հայք քանի մի տեսակ անուն որոշեցին տալ Հայ իշխողաց . աւագ , աւագ այր , իշխան , նախարար , աղատ , պայազատ , ոտտանիկ , բզեշխ , կուսակալ , իսկ Պարսկաց և Յունաց մենէ առած անունք են . Շահնշահ , Մարդպան : Կիրապաղատ Պատրիկ , Մագիստրոս և այլն : Ինչ անուն կուղեւ տալ իշխանին , տուր . զի անուն չէ , որ իշխան իշխանական անուան արժանի առնէ . այլ իշխանի մեծաննութիւն , մեծադործութիւն և հայրենասիրութիւն է , որ իշխանի անուն փառօք և պատուով պատէ : Իշխան ժողովրդեան ծերն է . ազգին հայրն է , հայրենեաց աւագ այրն է : Իշխան պէտք է որ լինի Մովսեսի պէս աստուածատեա և աստուածախօս . Սամուէլի պէս արդար և անաչառ . Զօրաբարաբէլի պէս շինող , Յուդայ Մակարէի պէս քաջ , վարդանի պէս անձնուէր . Գայլ վահանի պէս խորագէտ , Սողոմոնի չափ իմաստուն , Գանիէլի չափ հանճարեղ , Յովսեփայ չափ հեռատես , Մուրթ քէլ չափ ազգասէր , վահան Մամիկոնէի չափ հայրենասէր :

3. Ազգ առանց այսպիսի անզուգական իշխանաց չէ ազգ , զի այսպիսիք են հայրենեաց այդոյն պարիսպ , քաղաքաց բերդ և աշտարակ , հայրենի սահմանաց քաղաք ասպատանի , զրկելոց և տառապելոց որրոց և այրեաց հայր : Բայց մարդն այն . որ արծաթով , որ փառասիրութեամբ , որ բռնութեամբ , որ խորէութեամբ բարձրանայ 'ի

դա՛հ ժողովրդեան . նա չէ իշխան , այլ շահամոլ ,
այլ փառասէր , այլ բանաւոր , այլ խաբեբայ և դա-
հի՛ճ ժողովրդեան : զի նա է իշխան . որոյ վսեմ՝
վեհ , և մեծ գործք լռելեայն ազաղակեն . և ազգ-
և աղինք ընդ խոհեմութիւն , ընդ արիւթիւն , ընդ
արդարութիւն և ընդ իմաստութիւն նորա զար-
մանան և ժողովուրդք սրաի մտօք սիրեն , պատուեն
և հնազանդին նմա , որպէս հնազանդին որդիք
հարցն իւրեանց :

Յ. Պէտք է գիտնալ թէ ամեն կարգ ժողովրդոց
մէջ՝ հայրենասէր իշխան մեծ և առաջին դատտիա-
րակն է ազգին , զի ամենայն աչք որ 'ի ժողովրդեան
են 'ի յիշխանն հային և ամենայն ունին որ 'ի ժողո-
վրդեան է , հայրենասէր իշխանի ձայնին լսէ . եթէ
Հայաստան վարդանի պէս առաքինի իշխան մի չու-
նենար , Հայոց իշխանութեան անկման ժամանակին
չէր հնար 60,000 զօրք 'ի պատերազմ գումարել
ընդդէմ Պարսից , զի ամենից աչք 'ի վարդան էր ,
վարդանի անձնուէր օրինակին հետեւեցան Հայք ,
վարդանի ձայնին անաղային , որ իրբեւ հրաման Աս-
տուծոյ ազգեց ժողովրդեան սրաին , հաւաստի էին
Հայք թէ վարդան վասն փառաց և մեծութեան
չէր , որ պատրաստէր 'ի պատերազմ , այլ վասն փա-
ռացն Աստուծոյ , և վասն նախանձայոյդ լինելոյ
հայրենի օրինաց և եկեղեցւոյ : Յայտ յանդիման
տեսին Հայք , թէ Մամիկոնեան իշխան կամակար յօ-
ժարութեամբ պատրաստ է զանձն դնել 'ի վերայ
հայրենեաց՝ լուան 'ի բերանոյ նորա՝ որ ասէր թէ
պատերազմն այս , է պատերազմ Աստուծոյ և ոչ
Քաջէ կան : Եղիշէ Ե. յեղանակ : « Մէ՛ երբեք չեմ ըն-
դունար » :

քնդեացոս 'է Բազմութիւնէ հեթանոսացն , և մի յահագնն ուրդ առն ճակնացոսի զլիկնաւս դարչնացոս : Ղի էլիէ որպէ՛ Տէր յազմութիւն 'է յեռս մեր , առաւելեացոս զգործութիւն նոցա , զի Բարձրասցի կողմն ճշմարտութեան , և էլիէ հասեալ էցէ ժամանկ ինեաց մերոց առաքն ճանապարհ որպէրազմա , ընկուցոս ինդութեամբ սրտիւ , Բայց միայն յարտութեանս ասլութեան՝ ժարտութեան մի խառնեացոս . . . : Վանդի և զՏէր Բարձրաց ընդ մեզ արեանեմ յառաջնորդութեան . զի մեր ճարտ զքաջար , այլ զգործութիւն աշխարհ ճարտչոցոց : Երկէալ Բերանաւորութեան է նշանակ , զլիբհասարտութեան մի 'է մեզ ժալ մերժեցոս , ընդ նմա և երկէալն ճարտիցէ 'է ճարտ և 'է խորհրդոց մերոց և այլն :

5. Ելծէ իշխան Էս , կամ իշխան լինիլ ցանկաւ , ա՛ռ քեզ օրինակ Բիրատեան Սմբատ իշխան , որ թագադիր էր Արշակունի թագաւորաց , որ Հայոց իշխանութիւն աւելի սիրեց քան զիւր առանձին իշխանութիւն , զի Հայոց թագին ժառանգն՝ զմանուկն Արտաշէս , որդին Սանատրուկ , աւելի սիրեց քան զին և զորդիս իւր , և ազատելով 'ի սրոյն Երուանդայ տարաւ առ արքայն Պարսից Դարեհ , ամենայն խնամովք զգուշացաւ մանկան , կրթեց , դաստիարակեց զայն արքայաւայել գիտութեան և քաջութեան մէջ , և ապա Դարեհի օգնութեամբ և իւրայնոցն քաջութեամբ 'ի Հայոց գահէն 'ի բաց վանեց զանհարազատ թագաւորն Երուանդ , և 'ի տեղինորա հաստատեաց զժառանգ թագաւորութեան Հայոց զԱրտաշէս :

6. Բայց որք առանց կամոց և ընտրութեան ժողովրդեան՝ կամին իշխել և տիրել 'ի վերայ ագգին , մեղանշեն իբրեւ զՎասակն որ առանց կա-

մնաց ազգին ցանկայր իշխել 'ի վերայ Հայոց : Որոյ
վասն դրէ եղիշէ Է. Եղանակ : «Եւ այն որ կամէր
թաղաւոր լինել մասնութեամբ Հայոց աշխարհին ,
և ոչ գերեզմանի նորա տեղի երեւեցաւ 'ի նմին ,
քանզի իբրեւ զշուն մեռաւ և իբրեւ զէշ քարշե-
ցաւ : Ո՛չ յիշեցաւ անուն նորա 'ի մէջ սրբոց , և ո՛չ
մատեաւ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն
յեկեղեցւոյն : Ոչ ինչ եթող չարիս , զոր ոչ գոր-
ծեաց 'ի կեանս իւր . և ոչ ինչ մնաց 'ի մեծամեծ
չարեաց , որ ոչ անցին ընդ նա 'ի մահուն նորա :
Գրեցաւ (ասէ) յիշատակարանս այս վասն նոյա առ
'ի կշտամբումն յանդիմանութեան մեղաց նորա : զի
ամենայն որ զայս լուեալ դիտասցէ , նորմս զհեա
արկցէ , և մի լիցի ցանկացող գործոց նորաս :

7. Հզօր բազուկ Ամենակալին արագ խորտակէ
զեղջիւրս վառասէր իշխանաց և չտայ թոյլ խորե-
բայից և սոբարտաւանից տիրել և իշխել 'ի վերայ
իւրոյ սիրելի ժողովրդոց : Բայց եթէ ժողովարդք
ազխտութեան և անմիութեան ճանապարհ 'ի մէջ ամբ
բարչտին , թող տայ որ խաղերայք , կեղծաւորք ,
կաշառաւորք , վրիժագործք , գողք և անիրաւք
տիրեն և իշխեն 'ի վերայ նոցա , որք զաղդն խոր-
տակեն և կորստեան մատնեն : Խոստովանեցան Ա-
զարեանք 'ի մէջ հնոցին զմեզս իւրեանց ասելով .
«Ու էոյ 'ի խեղճ-ի յայտի՛ն ինչո՞ն հաշիւ-ի և առաջնորդ . .
զի մեզաք մեր ընդ հարսն մեր . . : Արդ զամենայն
զոր ինչ արարեր և զոր ինչ ամեր 'ի վերայ մեր ար-
դար դատաստանաւ արարերս :

8. Տէր երբ տեսնայ , թէ միայն իշխան է յան-
ցաւոր 'իշխան պատժէ , Սաւուղ պատժէ , Դաւիթ

կայուցանէ 'ի տեղի նորա . Տէր երբ տեսնայ, թէ ժողովուրդ յանցաւոր է, իսկ իշխան արդար, զժողովուրդն պատժէ և զիշխանն ազատէ : Տէր երբ տեսնայ թէ իշխան և ժողովուրդն 'ի միասին մեղանշնն, երկուք 'ի միասին պատժէ, զի ինչպէս Սեղեկիա գերի վարեցաւ, նոյնպէս և ժողովուրդն գերի վարեցաւ 'ի Բաբելոն, Սեղեկիա զրկեցաւ չթագաւորել 'ի վերայ իսրայէլի, զրկեցաւ իսրայէլ այլեւս չտեսանել զթագաւոր 'ի ցեղէն Յուդայի : Ահա այս է դատաստան Աստուծոյ 'ի վերայ ժողովրդեան, որ դաւաղան նորա ձեռքէն առնելով՝ թող տայ որ օտարք 'ի վերայ նորա տիրեն, և դաւաղանաւ երկաթեաւ զաղղն իբրեւ զանօթ բրախ փշրեն :

Գ. Վիթիա իրապետի ժամանակ երբ Սրաբացիք հետզհետեւ ուր կսխաժ էին 'ի Հայաստան, և տեսնելով, թէ՝ քանի որ Հայոց նախարարական և իշխանական ցեղապետք և ժառանգք կան, չկարողանան պիտի տերել բովանդակ Հայաստանի. վասն զի թէ Սմբատ Բաղրատունին, և թէ այլ նախարարք ընդդէմ Հաղարացւոց պատերազմելով՝ մեծամեծ ջարդ ու հարուած տային : Ուստի Նախնուանի հրամայօղն՝ Գափիմ, այն է կամ՝ հրամանաւ Մահմէտի զօրաւորին 'ի թիւ 800, օձային խորամանկութեամբ խաբելով զմեր աշխարհի ազատ մարդ իկ և նախարարք՝ 400 հոգի, բայց 'ի Սմբատայ, որ փօթիկ կողմ փախուսաւ տուած էր, փակեց Նախնուանի Հրամի կողմած Ելեղեցւոյ մէջ, իբրեւ թէ 'ի նոյցանէ հաւատարմութեան երդումն առնելոյ . միամիտ նախարարք խաբուելով զէնքեր յանձնեցին թշնամոյն, մասն Աստուծոյ տաճար ուխտի աղագաւ, անողոր

Հաղարացիք գաղանային սրտմտութեամբ այնչափ ընտիր և պատուական մարդիկ այրեցին Եկեղեցւոյ մէջ . և սպանելոց և այրելոց մնացեալ ընտանիք դերեցին և քչեցին տարին 'ի Գամասկոս առ Ամիրապեան : (Ղեւոնդ.) «Այսպէս անժառանգ առնէին զաշխարհս 'ի նախարարաց, յայնմ ժամանակի թափուր եղեալ աշխարհս Հայոց , մատնէին իրրեւ զաշխարս 'ի մէջ գայլոց և թշնամեաց անօրինակ չարեաց յարձակեալ 'ի վերայ՝ յանհուն աղէտս վրտանդի զընակիչս աշխարհիս . որոց տաղակացեալ յանհանգիստ նեղութեանցն՝ զհառաչանս և զաղաղակ հեծութեանն բարձրացուցանէին յերկինս : — «Այսպէս առ հասարակ աղաւեցան բաղմութիւն նախարարացն Հայոց 'ի դաւաճանողայն անողորմից, Բայց ոչ է երեմիա մերձ , որ զաղէտս անցից ողբօք պատմեցէ լսողացն» . . . :

10. Եւ ահա այս 480 ամբ են որ 'ի տանէն Հայոց բարձաւ իշխանական դաւաղան , բայց մնացորդ տոհմերէն շատք չունենալով պայտառեւոր յիշատակադիր՝ իրրեւ աննշան տոհմ խառնուեցան ազգի մէջ և շատք իւրեանց ազատութիւն և քաջութիւն պահելոյ սակս՝ Մարաց և Տաճկաց մէջ խառնուելով՝ որոշեցան ազգային ցեղահամարէն : Այժմ՝ Հայաստանի ժողովուրդ հին աւանդութենէն առած՝ անխտիր հարուստ մարդկանց շուրջէ իշխան անուն , բոլոց շատեր ոչ յաջորդական ազնուութիւն և ոչ անձնական արժանաւորութիւն ունին իշխան կոչուելու , զի իշխան պէտք է որ ունենայ դատաստանի մէջ՝ արդարութիւն , պատերազմի մէջ՝ արիւթիւն , կառավարութեան մէջ՝ խոհեմութիւն , ազգի ըն-

տանեաց մէջ՝ ողջախոհութիւն. իշխան ունիցի հան-
ճարն 'ի դշտին, դթութիւն յաղիան, ազգասիրու-
թիւն 'ի կործա, և հայրենասիրութիւն 'ի սիրան.
բայց աւա՛ղ, որ սոցա հակառակն տեսանեմք այժ-
միկ : Բարի և հայրենասէր իշխանք իբրեւ Յեսու
և Գաղէք երկար ապրին. յԱստուծոյ օրհնութիւն,
Ժողովրդենէն դավութիւն ընդունին և զերկիրն
պարգեւաց ժառանգեն. իսկ ոչ բարի և հայրենա-
տեաց իշխանք, իբրեւ Կորիս, Գատան և Արիօն 'ի
խորս անդնդոց սուղեալ սասանին :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ը .

ԼԵԶՈՒ . ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ . ԵՒ ԳԻՐ

ՅՕԴՈՒԱՆ Ա .

ԼԵԶՈՒ

4. Աստանօր արասցուք բանս զհնութենէ, զգե-
ղեցկութենէ, և զվսեմութենէ լեզուիս . տացուք
ինքեան զիւր դիւրագարձ ճոխութեան ասպարէզն
ճառել վասն իւր . ունին մատուցէք ամենայն աղինք
'ի բառս 'ի բարբառս և 'ի բանս լեզուիս Հայոց՝ որ
իբրեւ զմեզր մեղուաց քաղցրանան 'ի ճաշակս ամե-
նայն մարդկանց, հնչմունք, հորովմանք և դատաւո-
րութիւնք հայախօս լեզուիս իբրեւ երգս երաժշտա-
կանաց առատանան 'ի լսելիս ակորժեղեացն :

2. Ձհնութենէ լեզուիս բաղումք 'ի մերոց ճար-
տարացն բաղումանդամ պերճագոյնս և հմտագոյնս

դրեցին և ցուցին մերաշնէից և օտարազնէից, թէ՞
 լեզուն Հայոց իբրեւ մայր լեզու 'ի յԱզամայ, 'ի Նո-
 յէ, 'ի Յարեթայ և 'ի Հայկայ անտի աստ առ մեզ
 հասին : Ընդ այս ոչ երբէք երկմտեցայ և ոչ տա-
 րակուսեցայ, այլ հաճեալ հաւանեցայ ընդ այս յոյժ-
 չէին ինչ պիտոյ ինձ հեռաւոր վկայութիւնս հայ-
 թայթել 'ի յայլասեր ազանց, որք զիւրեանց և կամ
 զՍանդրիտ լեզուէ ասեն լինել հնադոյն քան զամե-
 նայն լեզուս, թէ և 'ի նոցանէ են բազումք որք
 զմերոյն խոտովանիս դոլ հնադոյն քան զամենայն
 հնութիւնս լեզուաց, առ այս և թէ բարոյական և
 բնական վկայութիւնք չբաւեցին, սակայն տեղա-
 կան անմխտելի ապացոյցք բաւեն բանասիրաց, զի
 ահա Հայաստան գրախոտովայր երկիր ինքնին լե-
 բամբք և դաշտավք բլրովք և ձորակօք, քաղա-
 քօք, աւանօք, գետովք և այգեատաննօք անխաբ
 և անխորդալս վկայ են զհնութենէ լեզուիս :

3. Մովսէս 'ի գիրս ծննդոց վկայէ դատարել
 տապանին 'ի լեւան Աբարաւեան, զի առ լեբամբս
 խտրեցաւ գեղեցիկ գեղ երեսայն Արայի, ուստի
 կոչեցաւ Աբարատ կամ Այրարատ : Այն է Արայ ա-
 բարեցաւ : Իջեալ Նոյի 'ի լեւանէն բնակեցաւ 'ի Նա-
 խիլեւան, զոր մինչեւ ցայսօր 'ի լեզու մեր կոչեմք
 զանուն տեղւոյն այնորիկ Նախիլեւան : Անդ առ ստո-
 բոտ լեւինն (ասէ) տնկեաց Նոյ այգի և սրբեցաւ
 'ի գինւոյ, և ահա մինչեւ ցայսօր կոչեցաւ այգին
 այն 'ի լեզու մեր Ակոսի, այն է Նոյ արկ ուռի :
 Եւ այգին է երճատումն արկուռի բառին, «Տնկեաց
 (ասէ) տէր Աստուած զգրախան յեղեմ' ընդ արե-
 ւելս, գետ ելանէր յեղեմայ և ոռոգանէր զամե-

նայն երեսս երկրի , որք էին Տիգրիս , Եփրատէս ,
Գեհնն և փխսն , Եղ. տէր Աստուած զմարդն 'ի Դը-
րախտի անդ . . . : Եւ ասելն թէ « Էւ եհան արձա-
կեազ դնա տէր Աստուած 'ի դրախտէ անտի փափ-
կութեան դործել զերկիր , ոստի առաւ . և եհան
զՄդամ և բնակեցւոյ յանդիման դրախտին փափ-
կութեան » . այսոքից յուցանելով յուցանեն զտեղի
դրախտին 'ի Հայաստան , զի որպէս ստեղծումն
արտաքսումն և աճումն ծննդոյն Ադամայ տեսնի
'ի Հայաստան , նոյնպէս խօսել Ադամայ որդւոյ և թու-
ռանց նորա բարբառով Հայոց 'ի Հայաստան : Քա-
րողն Նոյի հոկայիցն ամբարտաւանից , շինումն տա-
պանին և հանգիստ տալանին 'ի Հայաստան , խօսել
Տեառն Աստուծոյ և դնել ուխտ հաշտութեան ընդ
Նոյի , ընդ որդիս նորա 'ի բարբառ Հայոց 'ի Հա-
յաստան :

Կ. Մովսէս Խորենացի , Ստեփաննոս Եղիսեղ-
այոս Սիրնեայ , Դրիգոր Մագիստրոս 'ի պատմական
յերկատիրութիւնս իւրեանց , Յովհան Երզնկացին
'ի մեկնութիւն հին քերականութեան , Ճշմարտու-
թեամբ գրեն և ուսուցանեն քեզ զհնութիւն լեզ-
ուիս : Խիս արգի մատենագիրք՝ Տէր Յովհան վա-
նանդեցի , Տէր Մեսրոպ քահանայ 'ի յառաջարանի
քերականութեան իւրում . Հ. Ղուկաս Խնճիճեան
'ի գլուխ հնութեան լեզուիս և բնակչայ՝ բնակիւն ,
Բարդուղիմէոս և անգլական անժխտելի փաստիւք գրեն
և վկայեն թէ լեզուն Հայկոյ և Արամայ , էր լեզուն
Հայոց և Ադամայ : Առաի եթէ տխրութեա բանից
ողորկադուանից և պատշաճից , դաշես և ընթերցելիս
'ի գիրս վաստակաւոր արանցս , որք բազում զգու-

չառոր իմաստութեամբ զհնութենէ լեզուիս ճառելով՝ մեզ աւանդեցին , զորս չէ անկ երկրորդել մեզ աստանոր Սյլ ես գրեցի սակաւութ , զի յամենայն սրտէ յօժարեացիս զնախաստեղծ և զնախարարաւ լեզու ազգիդ նախապատուել իբրեւ նահապետն Հայկ , որ իբրեւ առաջին առաջնորդ հայրենասիրաց , յորժամ՝ի Բաբելական խառնակութենէ անտի դարձառնէր ի Հայաստան՝ մերժէր ի բերանոյ իւրմէ զպատժապարտ բարբառն , և սկսանէր հայրենախօս լեզուաւ վարել զբանս իւր . զորս լուեալ էր ի բերանոյ Նոյի , Յաբելի , Թորգոմայ հարց իւրոց :

Յ. Եթէ գիտիցես զյարգ հնութեան լեզուիս , մեծ ես և յոյժ ականաւոր . զի ազգք , յորս լոյսն գիտութեան վաղ ծագեցաւ , զհետ եղեն գտանել զհնութիւնս . և զամենայն ինչս իւրեանց վաճառեցին վաճառանելոյ զյոլովութիւնս հնութեանց ինեքքս ի գանձարանի իւրեանց , ծանեան թէ հնութիւնք յոյժ սիրելի են յաչս բանասիրաց , պատուելի յաչս արանց կատարելոց . այլ յաչս խոլուն և զգայուն հայրենասիրին զինչ թանկագին և պատուական հնութիւն կարէ սիրեցեալ լինել , քան զատամախօս լեզուն . զոր ի հարց անտի ժողովեալ և հաւաքեալունիս ի գանձարանի մտաց քոց և ի լեզուի . ահա եօթն հազարեան մայրենի լեզուն անդլստին ի մանկութենէ քումմէ իբրեւ զչող արփոյն թափանցիկ անցանէ ընդ լուսամուտ լսարանիդ , և արմատական փառք նորա կոյթ ընդ կայթ բեկբեկմամբ շողշողայ ի վերայ լեզուիդ , և բարդ ի բարդ իմաստիւք խաղայ և զետեղի ի յուշս մտացդ և իբրեւ գանձ անկողնպտելի պահի ի սրտի քում :

Ամենայն նիւթական հնութիւնք արտաքոյ են մեզ , իսկ իմանալի և գգալի հնութիւնք լեզուիս յարանկից և ընկերակից են մտոց և հոգւոց մերոց . միշտ անբաժանելի են 'ի մէնջ . և մեք 'ի նմանէ : Բարէ՛ . զի մէն մի բառ , բարբառ և բան հրաշալիք են հնութեանց որ ամենայն հրաշիւք պահեցան առ մեզ . զի ազգք հզօրագոյն կորուսին զհնութիւն լեզուի իւրեանց , իսկ հայք պահեցին մինչեւ ցայսօր զլեզուն Հայկայ և Արամայ :

6. Զճաշակ քաղցրութեան հայախօս լեզուիդ . ուսուցին քեզ մատենագիրք օսկեղէն դարու , Եզնիկ համեղաբան , Եղիշէն քաղցրագրուցիկն , Մովսէս տրամախօսն , և Ղազար ճարտասանն , Սահակայ և Մեսրոպայ մեղրածորան թարգմանութիւնք սուրբ գրոց , զորս ընթերցեալ քո 'ի հայ լեզու և 'ի բարբառ , հիացեալ զարմատցիս ընդ պարզութիւն , ընդ վսեմութիւն և ողորկութիւն արամախօս բարբառոյդ : Յովհան Երզնկայի առեալ 'ի Ստեփաննոսէ 'ի մեկնութիւն քերականութեան իւրոյ զյառկութենէ զանազան լեզուաց ճառ է այսպէս փառկախօս Հելլեն , սաստիկ Հռոմայեցին , սոքառնական Հոնին , աղաչողական Ասորին , պերճախօս Պարսիկն , գեղազարդ Ալան , ծաղրական Քուրդն , խափարաձայն Եգիպտացին , ճրճուողական Հնդկին , Համեղական Հայն , այլ և համեմիչ , զի կարէ զյուլովիցն առ ինքն ամփոփել զհնչմունս :

7. ԶՊերճ և զվսեմ լեզուս կոչեցից Աստուածական , հրեշտակական և գիւցաղնական . մուտ 'ի տաճար սրբութեան Աստուծոյ , անդ լուիցես զերդս աստուածազգեցիկ շարականաց նուագեալ 'ի հո-

դերուխ վարդապետաց մերոց , որք իբրեւ իմու-
նալի կայծակունս քրոյրէականս մերձեալ 'ի չրթունս
հոգւոյդ , և մտայդ ' դքեղ իբրեւ զնայիսան մաքրա-
զարդեն , մարդարէս և օրհնաբանողս Աստուծոյ կա-
ցուցանեն : ի ձայն օրհնութեան բարբառես զա-
ղօթս ատենականս , երգես ընդ քահանայս և
ընդ դպիրս , զճննդեան , զյարութեան , զնարտիրո-
սացն , զհայրապետացն , զճգնաւորաց զխոսանաց ,
և զտալաշխարութեան դքրոյրէական սրբառայու-
թիւնս , ընդ որս մտօք վերացեալ հուպ մերձենաս
Ամենասուրբ Երրորթութեան , կալ 'ի ձեռին քում
զբանս մաղթանաց հրեշտական վարդապետին
Գրիգորի նորեկացւոյ . ասելով ' Ե-ւ-ր-ո-յ - Ե-ւ-ր-ո-յ
Ը-ն-դ - Ա-ս-տ-ւ-ծ-ո-յ , եւ յիմանալի լեռոն Սինէական , և
խօսեաց ընդ Աստուծոյ դէմ յանդիման , և յորժամ
'ի ձայն հաւաչանաց բուրմառաւ կամայդ ճենճեր-
եալ հոգւովդ 'ի վեր անդ ելանիցես' ընդ ԳՅ զլուս
մաղթանացն , տեսանես զերեսս Աստուծոյ , յորմէ
լուսաւորին երեսք քո իբրեւ երեսք Մովսէսի :
Յորժամ ընթեռնուս զճառն Յովհաննու Մանդա-
կունոյ , զարձակ և զտանաւոր բանս Շնորհալոյն ,
զատենաբանութիւնս Լտմրօնացւոյն . զվայելչու-
կան , զվսեմական , և զհրեշտական 'ի մեզ դու-
ցես զբարբառն հայտնորս . որ ճոխապանձ յառ-
կութեամբ իւրով անհամեմատ է 'ի լեզուս աղգաց
և ազանց :

Տ. Այլ աւաղ դժխեմ բախտին իմոյ հոյրենեացս ,
որ 'ի բաղում հարուածս հարուածեալ , և ի յուրմ ար-
կածս մահու և դերութեան անկեալ , ընդ լծով ծա-
ռայութեան տառապեալ , անողք քանդմանց և

աւերմանց հանդիպեալ , 'ի պերճութենէ մառաց ,
 'ի վաւառոյցն բարձրութեանց խոնարեալ « Էբէ- շէն »
 Բայն լցեալ որոմաբէնմբ , որ ու բանայ գբէբան իւր . ոչ
 ընդարձակէ զլեզու իւր , ոչ բարձրացուցանէ զբար-
 բառ իւր , ոչ պերճարանէ 'ի խօսին իւրում , ոչ
 ողորկէ և վաւառացանէ զգիրս և զընթերցումս
 իւր : Զի մառացեալ զպանծայի հնութիւն լեզուի
 իւրոյ՝ զօտարօքն վարի անհարազատ լեզուօք՝ իրբեւ
 խորդացեալ և հեռացեալ 'ի բուն մայրենի լեզուէ :
 Զբաղումս տեսանեմք , են՝ որք վասն տգիտութեան ,
 են , որք վասն ահին հեթանոսաց , են , որք վասն
 սասկ սնապարծութեան , և են , որք առ 'ի չգոյէ
 հայրենասիրութեան՝ խօսին 'ի լեզուս օտարաց , ոչ
 միայն ընդ օտարազգիս և եթ , այլ ընդ ազգայինս
 եւս , և զայս ոչ միայն արտաքոյ տանց ընդ հեռա-
 ւորս , այլ առանին ընդ մերձաւորս եւս , որպէս թէ
 չէր տուեալ նոյա 'ի վերուստ ղեզու և բարբառ
 հայրենի : Ոչ ապաքէն այսու օտարամուլութեամբ
 աղաւաղի գեղեցիկ շինուած գործութեան լեզուի
 մերոյ , և պերճադոյն վաւառութիւն նորա անկանի
 'ի կործան , զի յորժամ արք խնայտունք կամառ սոյ-
 թաքին 'ի լեզուս օտարաց , վաղվաղակի ռամիկն
 իրբեւ յանգէտս ախամայ զինի սոյթաքեալ՝ մոռա-
 նայ զհայրենի լեզուն : Ուստի բնակիչք իւրանդի-
 անի իրբեւ ալք խնայտուն պարսին նախ քան
 նախարարաց և իշխանաց մերոյ հնոյ՝ ոտանիկ և
 արքունի լեզուաւ արտաբանան աշխարհին ուղղել
 զխօս իւրեանց , Ոչ ապաքէն լեզուն է թարգման
 սրտին և մտաց , զի եթէ զթարգմանդ փոխեսցես ,
 փոփոխին միտք և խորհուրդք քո :

Գ. Բանասէրք մի դայթակղեսցին յիս կարծելով
 թէ այսու ամեմ պարսաւանս ինչ ընդդէմ լեզուա-
 գիտաց. ես պարսաւեմ զլեզուակորոյս, և ոչ զլեզ-
 ուադէտս : Եւ լեզուագիտացն պարտէ նախ զնախ-
 նեաց իւրոց զըզլանդակ օրէնս լեզուի ուսանիլ, և
 ապա զօտարացն ուսանիլ զլեզու, զի որք նախ
 զմայրենին չեն ուսեալ որպէս պարտն է. միշտ թերի
 գտանին և ՚ի լեզուս այլոց : Զքեռառնէ միջնոյն
 Տիգրանայ, զՄիհրդատէն ասեն գիտել և խօսել ՚ի
 Զէ լեզուս Սոյնպէս ամենայն սրբազան թարգմանիչք
 մեր, նախնի թագաւորք, նախարարք և իշխանք
 մեր ուսեալ էին և գիտէին զլեզուս շրջակայ աղ-
 դացն, Սսորոց, Պարսից, Յունաց, Վրաց և այլոցն.
 բայց ըստ ամենայնի զգուշ և պատկառ կալով հնու-
 թեան լեզուի մերոց, զբառ մի ՚ի բառից նախնեաց
 ոչ խոտան ինչ համարէին և ոչ կորուսանէին, զի
 միշտ նախադաս զմայրենի լեզուն իւրեանց համա-
 րէին, իսկ այլոցն իբրեւ երկրորդական : Թարգ-
 մանիչք օթանդակութեամբ լեզուագիտութեան ճո-
 խացուցին և փարթամացուցին զլեզուն հայաստս :
 Ըստ այսմ բանասէրք ժամանակիս այսմիկ առաւել
 եւս սլարաին ո՛չ միայն ճոխացուցանել և փարթա-
 մացուցանել զլեզուն նախնեաց. այլ պարտին զա-
 մենայն զօտարախորդ բառսն, զներմուծեալ ոճսն
 և զդարձուածս բանից, որք ոչ յարմարին լեզուի և
 ճաշակացն հայասեռ. մանկանցս՝ ՚ի բաց քերեւ : Սո-
 փերքն հայրենեացս զգուշացին զանդէտս և զմեա-
 սակարս ՚ի մատենից օտարաց, որք եղծիչ և ապա-
 կանիչք են վարուց բարուց և կրօնից մերոց՝ չթալդ-
 մանել ՚ի լեզուս մեր. այլ ըստ հոգեկիր թարգ-

մանչաջն փոյթ կայցին զշահաւէտն , զօգտակարն ,
և զբարեաց պատճառ . հայրենեաց մերոց զմատ-
եանս թարգմանել 'ի բարբառս մեր :

ԱՊ. Ի սոյն ամիսօրին բովանդակ միտք մեր թէ
հայրենի աւանդական լեզուն մեր արմատ է հայ-
րենասիրութեան և սիրայօղ կապ միաբանութեան
ազգիս Արամեան . զի յորժամ ամենեքեան 'ի մի և
'ի նոյն լեզու խօսին ընդ միմեանս , զմի և նոյն խոր-
հուրդ , զմի և նոյն սէր , զմի և զնոյն միաբանու-
թիւն պահեն առ միմեանս , և յաջողին 'ի խաղա-
ղութեան , 'ի շինութեան և 'ի զօրութեան . իսկ
յորժամ խուժ գուժ Սկիւթացի խօսին , ատեն զմի-
մեանս , մատենն զխորհուրդս միմեանց , և քակ-
տեալ 'ի միաբանութենէ միմեանց՝ կործանին : Զի
'ի խառնակել լեզուացն միաբանելոյն 'ի յաշտարա-
կաշինութիւն , ոչ երբէք գտաւ 'ի նոսա սէր և մի-
ութիւն , որպէս էր յառաջն : Ծնն . ԺԱ . ԳԼ . Կ :
« Եւ էր ամենայն երկիր լեզու մի , և բարբառ մի
ամենեցուն . . . Ահա ազգ մի և լեզու մի ամենե-
ցուն և զայդ սկսան գործել , և արդ ոչ ինչ պա-
կասի 'ի նոցանէ . զամենայն զոր ինչ յօժարեցին
գործել » : Եւ եթէ ըստ վկայութեան Աստուծոյ ե-
ղիցիս ազգ մի և լեզու մի , զամենայն զոր ինչ յօ-
ժարեցիս գործել առանց ամբարտաւանութեան
յաջողեցի քեզ 'ի Տեառնէ : Ազգիւմ՝ մի՝ երբէք
մուտացիս զմայրենի լեզուն քո . զի եթէ մուտացիս
և եղբարք քո եւս ընդ մեզ մուտացին : Գիտասցիք
զի վտանգ կորստեան ազգի քո մերձ են 'ի քեզ .
զի 'ի վորձոց գաղթականացն Լեհաստանի տեսաք
մեք , որք անդգուշութեամբ նախ զլեզուն փոխեալ

բնդ նմին կորուսին զվարս զբարս Հայկական , և զկրօն և զաւանդութիւն Լուսաւորչական : Ո՞չ ապաքէն հայրենասէրն 'ի բնէ գիտէ թէ 'ի բառս 'ի բարբառս և 'ի բանս հայրենի լեզուի , թագուռն իմն խորհրդով պահին անգիր և գրաւոր յիշատակք աւանդութեանց նախնեաց մերոց , զի եթէ զբառ մի և եթ յապաւեոցես և կրուսանիցես 'ի դպրութենէ լեզուիդ , զաշխարհ մի և զյիշատակ մի կորուսեր : Ուստի ամենայն զգուշութեամբ պարտ է մեզ պահել 'ի յամբողջութեան զՎդամախօս լեզուն մեր , զարմատ նորա ցօղով իմաստութեան զւարթացուցանել , զգեզ նորա 'ի խառնալիզու ազեզութենէն արաաքս հանել և փայլեցուցանել :

11. Արդ յետ այսր ամենայնի յուշ լիցին քեզ բանք երանելոյն Պօղոսի , որ ասէ . « եթէ զլեզուս մարդկան և հրեշտակաց խօսիցիմ , և եթէ սէր ոչ ունիցիմ , ոչ ինչ եմ և ոչ ինչ օգտիմ : եթէ զամենայն զբառս և զբանս նախնեացդ գիտիցես . և եթէ զամենայն լեզուս ազգաց խօսիցիս . եթէ զեզբայրն քո , զազգն քո , զհայրենիս քո ոչ սիրես , ոչ ինչ ես , և ոչ ինչ օգտիցիս » .

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ

1. Արարող դպրութեան այն է . որ ստեղծ զհոգի , զմիտս , զունչ և զլեզու ամենայն մարդկան , 'ի յանմեղութեան վիճակի չէր մարդն կարօտ դպրութեան . զի եթմարիեան ձրի շնորհօքն Աստուծոյ էր ըստ ներքին և արտաքին մարդոյն . ինքն յին-

քեան զպրութեան մատեան էր և գիր յիշատակաց, զի ոչ 'ի մտաց նորա անկանէր բան մի . և ոչ 'ի յուշոյ նորա մուացոնք ինէին գործք և խնամք նախախնամութեան և արարչագործութեան Աստուծոյ : Եւ մարդոյն զայս ամենայն առանց ինչ աշխատութեան գիտացեալ գիտութեամբ առ ոտն եհար զպատուիրանն Աստուծոյ . որ արդեւ զնա չուտել 'ի ծառոյ անտի և եկեր . վասնորոյ հեռացան խորհուրդք իմաստութեանն 'ի մտաց նորա , թափեցան յիշատակութիւնք 'ի յուշոյ նորա . զի « էպոփոսէ էր և ոչ էմացաւ և այլն » « հրման ետաւ քրտմբէ երեւոց ապել զնոց » « չեպոսեմբ զտանել որ ինչ առ ոտս կայցէ գիտութիւն , և որ ինչ յերկինս է իմաստութիւն Աստուծոյ ոչ կարել քննել , զի վերացաւ 'ի նմանէ հողին . որ ձրի չնորհեցաւ նմա :

2. Ուստի և իմ միարանեալ բնդ առողջ բանասէրս նախնեաց մերոց տամ զգպրութեան նախապատուութիւն առաջնատեղծ մարդոյն . որ 'ի յաղմմանէ գթութեան Աստուծոյ արար գիր և գպրութեան յիշատակարան , և 'ի նմա գրեաց զարարչագործութենէն Աստուծոյ , զփառաց և զանկման իւրոյ զպատմութիւն « էպոփոս » « քրտմբէ » , « քրտմբէն » « չեպոսեմբ » « չեպոսեմբ » « չեպոսեմբ » Աստուծոյ : Ի յիշատակէ և 'ի յիշատակարանէն Աղամայ՝ ուսան Սէթ , Էնոք , Էնոքք և Նոյ , որ նախ քան զտապան և յետ համայնաջինջ ջրհեղեղին գրեաց և աւանդեաց որդեոց և թոռանց իւրոց : Ի Նոյէ անտի ուսան Յարեթ , Թորդոմ , և Հայկ նախահայր աղգիս Արամեանն Այապիսեալ առաջին անգամ առաջին գպրութեան ուսումն առաջին մարդոյն գրեցաւ և վարդա-

պետեցաւ 'ի Հայաստան. ուր 'նոյ որդիք և թողունք իւր զառաջին կալան զընակութիւն. յորոց հետզհետէ ծաւալեալ տարածեցաւ 'ի ֆաղգէացիս, 'ի փլնիկեացիս, 'ի յԱսորիս, 'ի յԵգիպտոս 'ի Պաղեստին, 'ի յԱթէնս, և անտի 'ի յազգս ամենայն երկրի :

3. Գպրութիւն նահապետաց էր ասեն ուսուցանել զմիութիւն Աստուածութեան, պաշտել զնա յամենայն մասոյ : վարդապետէին զարարչադործութենէն Աստուծոյ . զփառացն առաջին մարդոցն և զանկմանէն նորա 'ի փառակենցաղ գրախտէ անտի զբանս զայստիկ . 'ի կճեաց քարեղէն սիւնս, և 'ի տախտակս պղնձիս փորագրեալ աւանդէին յետագայից : Եւ որդիք 'նոյի յետ ջրհեղեղին յառեալին 'ի յարձանագիրս զանցս ջրհեղեղին զտապանին և զիւրեանցն, յորմէ ասեն՝ տփորութիւն կայան նախնի դիւցազունք զանցս անցից անցելոց իւրեանց, և զքաջադործութեանցն փորագրել յերեսս ապառաժ քարանց և լեռանց (որպէս տեսանի յերեսս բերդին Շամիրամոյ) և 'ի բեւեռագիրս հնութեանց, ապա 'ի քարանց և 'ի տախտակաց անտի անցուցին զգպրութիւն 'ի կեղեւս և 'ի տերեւս ինչ ծառոց, և անտի ապա 'ի թուղթս մակաղաթեայս, որպէս տեսանեմք 'ի մատեանս նախնեաց : Իսկ 'ի վերջ մետասան երրորդ դարու (1198) 'ի գիւտ բամաղակեայ թղթի, գպրութիւնք ամենայն ազգաց անցին 'ի թուղթս այս, յորում և ընդ որով ճախացաւ վսեմացաւ գպրութիւն և տարածեցաւ յոյժ յոյժ :

4. Յառաջ քան զքրիստոնէութիւն, ուսումն գպրութեան էր 'ի ձեռս քրմաց, որոց զակատեալ զհետ բնապաշտութեան ընդ ազօտ առասպելօք

աւիրութեցին զգիտութիւն դպրութեան , և զիչու-
նէին զճշմարիտ դպրութիւն , ուստի չեղև նոցա
փոյթ զուսումն դպրութեան ծաւալել 'ի յուշս և
'ի միտս ժողովրդեան : Ուստի ըստ Ագաթանգեղոսի
սրբոյն Գրիգորի դտեալ զմատենաս դպրութեան
քրմաց ծածկեաց ընդ երկրաւ զի մի մեհենական
քերթուածք և բանք քրմաց , որք աղարտիչք էին
վարուց և բարուց մարդկան , զմիտս ընթերցողաց 'ի
սիրոյն ճշմարտին Աստուծոյ հանեալ զինի սնապաշ-
տութեան տանէին : Բայց ասեն թէ բազում գործք
արութեան թագաւորաց մերոց էին գրեալք 'ի մա-
տենաս , և աւանդական հնութիւնք խառն ընդ
առասպելս եղեալք :

Տ. Լուսաւորիչ վասն սիրոյն Քրիստոսի՝ երարձ
զուտ դպրութիւն 'ի քրմացն և 'ի տեղի նորա զճշ-
մարիտ ուսումն դպրութեան աւետարանի եւոյժ
յորդիս քրմաց : Որդիք և թռռնք Գրիգորի ,
ընդ որս Սահակ Մեարովոյ և աշակերտք սոցա զգի-
տութիւն քրիստոնէական դպրութեան բազում
շանիւ վաստակեցան հանրածաւալ առնել յազգս
մեր , բայց վասն անուսումնասէր բարս ունելոյ ազ-
գին , մնաց ուսումն դպրութեան միայն 'ի յեկեղե-
ցականս , զի իշխանք և տանուտեարք ժամանակին
ատէին զուսումն և զուսումնասէրս : Որպէս ողորայր
Խորենացին 'ի վերայ գերեզմանին Սահակայ և
Մեարովոյայ ասելով « Ո՛վ այսուհետեւ զմերս յար-
գեացէ զուսումն . ո՛վ ուրախացի ընդ յառաջագի-
մութիւն աշակերտիս . . . » . Կշտամիւն Գեորգիոս
հայրն զանուսումնասէր բարս ազգին , գառիթ
բարձման թագաւորութեան գնէ զսոգիտութիւն ,

և զանսիրելութիւն դպրութեան պատճառ նուաճ
զելոյ աղգին : Որոյ զհետ եկեալ աշակերտակից իւր
Եղիշէ ասէ «Այս ամենայն չարիք եկեալ մոտենն
ի մարդ, յանուամբութենէ, զի կոյր զրկի ՚ի ճա-
ռագայթից արեգական : և տգիտութիւն ՚ի կա-
տարեալ կենաց, լաւ է կոյր աչօք քան թէ կոյր
մտօք : Եթէ թագաւոր չունիցի զիմաստութիւն ա-
թուակից իւր : ոչ կարէ վայելուչ գոլ ՚ի վիճակի
իւրումն :

6. Ի ձեռադիր պատմութիւնս ինչ պատմի զթո-
ռենացոյն, թէ՛ հալածեալ ՚ի տգիտաբարւոյ նախա-
րարաց աղգիս ՚ի ձեռ աղքատի յանձանօթս չրջէր
ի գիւղօրայս Տարօնոյ և ուսուցանէր զարդիս աղ-
քասաց, և յետ երեսուն ամի հալածանաց՝ ՚ի ծե-
րութեան իւրում եկն ՚ի յայտ, զի մինչ յայց ելանէր
Գիւտ կաթողիկոս Տարօնոյ աշխարհին, և մինչ յա-
ւուրս բարեկենդանի տունէր ուրախութիւն ընդ
Տիրասէր ժողովրդեան իւրում ՚ի գիւղ ինչ, անդ-
ժերունիք յայտնեցին նմա գթերթողահօրէն, թէ
անձանօթ այրս այս գիտէ երգել զարմանալի երգս
շարականաց, և մինչ ՚ի խնդրոյ Հայրապետին եր-
գէր երանելին վասն Հոգեւոր տեսուն, ՚ի ձայնէն
և ՚ի գեղեցիկ դպրութենէն ծանեաւ հայրա-
պետն. և գիրկս արկեալ համբուրեաց զնա, և ձեռ-
նադրեաց զնա եպիսկոպոս Բագրեւանդ դաւառին,
ի ժամանակին այնմիկ ՚ի նախարարս Հայոց Սա-
հակ Բագրատունին միայն դտաւ ուսումնասէր
մեկենաս որ խնդրեաց ՚ի ժերունի գթերթողա-
հօրէն զրել կարգաւ զդպրութիւն պատմութեան
Հայոց : Եթեղթ առ Սահակ, « . . Զի եթէ որք

յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեզ եղեն հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկե-
լոց իւրեանց արդեօք գտելոց իմաստնոց զոյսպիւ-
եացս հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից, և ոչ
արտաքուստ ուստեք այսոցիկ ՚ի ներքս ամել խորհե-
ցան օժանդակութիւնս իմաստից, և զքեզ այսպիսի
այժմ եղեալ ծանեաք. ապա յայտ է ուրեմն,
թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչիս
վեհադոյն և բարձրագունից արժանաւոր դովու-
թեանց, և յայսպիսիս պատկանաւոր դնիլ յարձա-
նագրութիւնս բանից: Ահա բանք երանելոյն
վկայեն ճշոյիւ թէ՛ իշխանք ժամանակին այնմիկ
ոչ միայն էին յոյժ տեսցող պիտութեան և դպրու-
թեան, այլ ահնիկէց լինէին սպանանել զգպիրս:
Եթէ չառք ՚ի նախարարաց ազգիս իբրեւ զՊա-
հակ խնդրէին զդպրութիւն, այժմ բազում մա-
տեանք զտանէին առ մեզ. բայց աւաղ, զի ար-
համարհութիւն իշխանաց եղեւ առաջին պատճառ
նուազութեան դպրութեան ազգիս:

7. Ներքին ատելութիւն դպրութեան, և ար-
տաքին հալածանք բարբարոսաց ամիրտիեցին յա-
կամայս զդպրութիւն ՚ի վանօրայս և յեկեղեցականս:
Մերութան չոր իշխան, ոչ միայն ուրացաւ զհա-
ւատն հայրենի, այլ դժոխամիտ նեղութեամբ յա-
ւարի էառ զպատուական դպրութիւնս նախնեաց
և այրեաց թէմուր-լէնկ զյուշիս ՚ի մատենից նախ-
նեաց մերոց յաւարի տռեալ տարաւ ՚ի Սմիղանդ,
և իբրեւ ՚ի յարդելանի վախեալ պահեաց զմատ-
եանս մինչեւ ցայսօր: Ոչ ոսկաւ այսպիսի ազէտս
կորստեան դպրութեան մերոյ եհաս մեզ՝ ՚ի ձեռն

անշահանաց Պարսից , Արաբացւոց , Աղիւթացւոց , որք թշնամի գորով կրօնի , այրէին և կորուսանէին զսամնայն մատենան զպրութեան մերոյ , որք 'ի ձեռս նոցա անկանէին , վասնորոյ ճոխութիւնք և հարատութիւնք զպրութեան մերոյ անկան յաղքատութիւն , և գող թէ սքանչելեօք իմն ապրեցան 'ի ձեռանէ գերչաց գեղեցիկ զպրութիւնք ինչ նախնեաց և հասին 'ի ձեռս մեր . բայց աւա՛ղ , զի բազումք յընտիր ընտիր մատենից և զպրութեանց անյայտացան և ծածկեցան 'ի մէնջ : Աւա՛ղ մեծի զրկանացս , յորմէ զրկեցաք , յետ այնչափ զրկանացս :

8. Գպրութիւն իրբեւ սրբազան և նուիրական արուեստ եկաց մնաց առ եկեղեցականս . որք ընդդարս և ընդ ժամանակս եղեն աշխատ զսան զպրութեան համատարած առնել 'ի ժողովուրդս Հայոց : Բայց ոչ յաջողեցան , զի բազումք յիշխանաց և 'ի ռամկաց աշխարհիս աւելորդ անպէտ համարէին զսան ուսման և արհամարհէին , կամ իրբեւ սրբազան ինչ կղերաց միայն սեփական կտրծելով 'ինքեանք ընտին հեռի եղեն 'ի դիտութենէ և 'ի գպրութենէ . և ոչ այսու միայն շատացեալ կացին մնացին , այլ 'ի տգիտութենէ զգամեալ զհալածանս պէս պէս յարուցին 'ի վերայ դիտնոց և հմտագունից . և մահացու աստա այս 'ի հարց անտի տակաւին տուէ ցայսօր ժամանակի : Բայց կղերք մեր փութացին որչափ կար հնար էր հեղինակութեամբ և թարգմանութեամբ և ընդօրինակութեամբ զվանօրայս գեղեցեցիս և զմատենագարանս ճոխացուցին հոգեշահ և օգտակար մատենիւք խրեանց : Բնութեցի՛ր գոյշատակարանս մագա-

դաժեայ դպրութեանց , յորս ընթերցեալ քո վրանուն եպիսկոպոսի , վարդապետի , քահանայի , և դպրի : Մտառ՝ շնորհակալիս քրտանց և մտաց նոցա , դարմացի՝ բրնդ գեղեցիկ դպրութիւն և գրչութիւն հարցդ , որք յառաջ քան զգիւտ մամլոյ ինքեանք էին եփիչք մեղանի , շինողք , կոկողք և յղկողք մադաղաժեայ թղթի , գրիչք և տկեղոյն երանգաց և ծաղկենկարողք մատենից : Ի տեսանելն քո զայս ամենայն զարմացիս ընդ միտս քո , գովեսցես զհարսքո , և սիրեսցես զվաստակս նոցա :

Ծ. Եւ գու եռանդուն Հայրենասէր՝ բուռն հարգեցեցիկ դպրութենէս , գրեա՛ , գրեա՛ և մի իննայեր , ա՛րկ՝ ի ծառայակից յեղբարս քո զտաղանդ գիտութեան քո , եթէ վարդապետ իցես , եթէ վարժապետ , եթէ տէր իցես . եթէ ծառայ յաւել և գրեա՛ գրան ինչ դպրութեան ի շիւտութիւն եղբարցդ ի պայծառութիւն եկեղեցեաց , ի փրկութիւն հայրենեաց քոց ի նորոգութիւն և ի ճոխութիւն դպրութեան քո : Ի գրելն և յուսուցանելն քո յաջ արասջիր աշակերտելոցդ , զի զդպրութիւն ազգի իւրեանց նախապատիւ համարեացեն քան զամենայն դպրութիւնս ազգաց և ազանց : Յորժամ հայիս ընդ ծայրագոյն ճոխութիւն դպրութեան այլոց ազգաց , մի զարմացիս ընդ այնս , այլ զմառածջիր թէ նոքա որչա՛ն ջանիւ և աշխատութեամբ հասին յայն կատարելութիւն , զի եթէ միջամտիս լիցիս յաշխատութիւն առաւել քան զնոսա հարստագոյն ճոխութեան հասանիցես . զի էին ի նոսա ազգք որ ամեք ինչ յառաջ քան դքեղ յոյժ ազքստագոյն էին :

40. Զգայրութենէն ասացի , որ 'ի ներքս իւր
 փակէ , ոչ միայն զՆոտուածային , զքերականական ,
 զճարտասանական , զտրամաբանական , զպատմա-
 կան , զբարոյական , զանտեսական , զարուեստական
 գայրութիւնս , այլ զամենայն գայրութիւնս նախնի
 և արդի երեւելի արանց . որք վասն ուղղութեան
 մարդկան և վասն շինութեան աշխարհի գրեցան :
 Զի եղեն գպիրք՝ որք իւրեանց գեղեցիկ գպրու-
 թեամբ զազգ մի ողջոյն նորոգեցին և փրկեցին , ե-
 ղեն գպիրք՝ որք երկտող դրութեամբ զբռնութիւն
 բռնաւորաց սանձեցին , եղեն՝ որք գպրութեամբ
 իւրեանց բարերար և բարեկամք մարդկան կոչե-
 ցան . եղեն՝ որք զխաւար տգիտութեան և կռա-
 մոլութեան աշխարհէ հալածեցին , և վասն այսպիսա-
 եաց ազազակեցին էսայի , և Պօղոս և ասեն : Ո՞ր
 իմաստուն , ուր գպիր և ուր քննիչ աշխարհիս այս-
 միկ և այլն : վասն այսորիկ ցանկամ յարաժամ և
 փախադիմ . զի ամենեքին , ծերք և աղայք երի-
 տասարդք և կուսանք , արք և կանայք լիցին գպիր
 արագագիր . վասն զի զգպիր մի աղքատ և ժրա-
 ջան լաւ համարիմքան զայն . որ ունիցի դաստա-
 կերտս մեծամեծս . զգրիչն գպրի առաւել զօրաւոր
 համարիմքան զաղեղն և զերկաթն հզօրաց , որ
 մահաբեր են կենաց մարդկան . իսկ սա կեցողիչ և
 դարմանիչ կենաց մարդկան , Ամենեքեան իբրեւ գը-
 պիր աշակերտեալ արքայութեան Աստուծոյ 'ի դանձե-
 մոաց իւրեանց հանցնն զնոր և զհին . ամենեքեան
 եղիցին ուսեայք , յԱստուծոյ , և ուսուցանիցեն զըն-
 կերս և զեղբարս իւրեանց 'ի նորոգումն եկեղեցեաց
 և 'ի շինութիւն հայրենեաց :

1. Զգտիչ առաջին նշանական տառից դրոշմ տան լինել Ադամայ . որպէս և դպրութեանն : Ըստ որում Յուդայ առաքեալ ի 14 համար բանից իւրոց 'ի վկայութիւն ամէ- զրան մարդարէութեան Նոսիքոյ , յասել՝ « Մ-բէ-բէ-ց-ւ-ւ-ն ն-բ-ւ-ւ-ե-թ-ն-բ-բ-բ-ն յԱդամայ կ'սէ : » ի բանէ աստի յայտնանէ 'ի յայտ դայ . զի եթէ մարդարէութիւնս այս չէր գրով դրոշմեալ և պահեալ 'ի դպրո և 'ի ժամանակս , անհնար էր աւանդութեամբ և եթէ հասա- նիլ մինչեւ ցնսդայ առաքեալն : Եւ զի որք ուսուցիչք էին ճշմարտութեան բանին Աստուծոյ զհաւանական աւանդութիւնս ինչ ոչ երբէք 'ի վկայութիւն բերէին 'ի հաստատել զրանս իւրեանց : Զի յամենայն թուղթս աւետարանչացն և առաքելոց բերեալ վկայութիւնք են 'ի ճշմարիտ գրեւոցն մարդարէութեանց . ուստի եթէ Յուդայ 'ի ճշմարիտ գրեւոցն ոչ ամէր վկայութիւն 'ի յԱռաքելոց յանադիմանեալ լինէր :

2. Յորով բանասէրք ըստ այսմ հաւաստի առնեն զլինելն Ադամայ գտիչ առաջին դրոշմ , իսկ այլք աւանդութեամբ տան հասեալք : Զամենայն զբանս հնոց և նորոց բանասիրաց 'ի մէջ բերել 'ի հաստատութիւն ստուար մատենից պէտս ունիմք : Ուստի եթէ առաւել բանից ցանկաս , շատ լիցին հնախօք Մադիստորոսի , Յովհաննու Երզնկացւոյ . և Հ. Ղուկասու ինճիճեան , որ 'ի յերրորդ համարի 'ի գլուխ դպրութեան աղգիս գրեաց զհաւաստին :

որպէս ցուցաւ ի յօդուած դպրութեան, թէ Նոյի ի նահապետաց անտի ուսեալ, աւանդեաց որդւոց և թառանց դիւր և զգալութիւն : Ի Քրիստոսեան Եւսեբիայ . Ա. 32 . գտանի յիշատակութիւն ինչ լինելոյ դիւր յառաջ քան զՅրհնեղիս, սա ի բանից բազմակիպէ Ազեքսանդրի բերէ հաստատութիւն . թէ՛ շինող առպանին վասն Յրհնեղիս հրամայէր «զամենայն զառաջինս և զմիջինս և զվերջինս մատենից փորել և գնել յԱրեգ քաղաքին Սիպարացւոց Ապա ի 36 տէ, թէ՛ յետ Յրհնեղիս հրաման եկն «երթալ և հանել ի Սիպարացւոց քաղաքէն, փորել և հանել զմատենս, որ ծածկեալ կայցեն :

3. Հրէայք զի զնոյ ի Մարգարէս կարգեն, ցուցանեն և զեօթն սրատուիրանս նորա գրեալս . զոր մեկնեալ բացադրեաց Սեւանոս . յորոց մեցք էին պատուէրք տուեալք յԱգամայ յԱստուածուտ, իսկ եօթներորդէն է Նոյի՝ յԱստուծոյ տուալ նմատեղեակ էր փաքը ի շտան և բնութեան կենդանեաց : Ասէ Հ. Ղուկաս առեալ ի բազում հնապատում մատենից, թէ՛ Նոյ ուսեալ էր յառաջագոյն զբնաբանական և զաստեղաբաշխական արուեստ . յորս յաւել յետ Յրհնեղիս և զերկրագործութիւն՝ արնկելով զայգի և սերմանելով զսեւան զանազանս : Զայստիկ ուսեալ որդւոց Նոյի և բնակալ թիւն հաստատեալ ի Հայաստան . ուսուցին յետագայից . զի ըստ խորհնացոյցն Սեմ որդի Նոյի . որ ի Պարսից Զրաւան կոչի, բնակեցաւ ի Զարեանդ գաւառին Հայաստանի . և ուսոյց զասումն Սրատուծոյաւտութեան զբժշկութեան և զսոյոյզ զաստեղաբաշխութեան, որ ի յետագայից փոխեցաւ յաստեղա-

գիտութիւն . կամ յաստղաճմայրութիւն (ընտ Գլխ
նոսի մատենագրի) :

4. Խնդիր է 'ի հայրենավաստակ ուսանողս թէ
Նոյ , որդիք իւր և որդիք որդւոց նորա օրախիմ
ինչ տառիւ և նշանագրիւ աւանդէին յետագայից
իւրեանց : Հնամէջ մատենանք մեր հաւատոյի առ-
նեն մեզ , թէ՛ Դանիէլեան նշանագիր տառք 'ի
յաւուրց անախ Նոյի մնացեալ էին առ մեզ . որովք
նախնիք մեր ոչ սալաւ ժամանակս վարեցան նոքօք ,
բայց ապա վասն անուսումնասէր բարս ստանալոյ
աղգիս՝ անտես արարին զնոքօք , զի չունելով
զեօթնեկին ձայնաւոր տառս , կամ զկրկնակս տա-
ռից . որ բերէր զըտմանդակ զբանս և զբառս լեզ-
ուի մերոյ 'ի հեգեղն զաթովածոյս այբուբենից , իւս-
տի զբաղաձայն նշանագիրս 'ի բաց արարեալ 'ի կի-
րառութենէ . Յունաց և Ասորոց նշանագրովքն վա-
րէին : Բայց Դանիէլեան կոչեցեալ նշանագիրք իւ-
րեւ հնութիւնք նախնեաց պահեալ լինէին խնա-
մով 'ի գանձարանս թաղաւորաց մերոց : Խիտսեղն
արքունեաց մերոց 'ի ձեռն Արշամայ 'ի Մծրին . և
'ի ձեռն Արգարու 'ի յՍէրհայ 'ի քաղաքն Ասո-
րեստանի . ընդ հնութիւնս արքունեաց անցին և
հին նշանագիրքն 'ի ձեռս իմաստնոց Ասորոց , յո-
րոց եհաս 'ի ձեռս Դանիէլ եղիակոպոսին Ասորոց ,
և աստի Մեդրոպաւ առ մեզ :

5. Զի 'ի ժամանակս հայրենասէր թաղաւորին
մերոյ Վռամշապհայ՝ մեծ վարժապետք Հայոց Ս . Սա-
հակ և Մեարտիոյ 'ի բազում փորձս և 'ի մարզս ու-
սուցչութեան՝ 'ի վերայ հասին թէ զյոժնովքն և զՄ-
տորովքն վարեալ զցանկալի գիտութիւնս չկարեն

առանգել աշակերտելոյն . և զի որդիք Հայաստանի
գրիկն 'ի բաղում կատարեալ հմտութենէ Աստուա-
ծային գրոց և արտաքին դիտութենէ խմաստնոց ,
Ուստի վասն գիւտի գրոյն ժողով արարեալ ամենայն
խմաստնոց աշխարհին Հայոց . ընդ որոն եկն արքայն
Վռամշապուհ գտան եւ զհին նշանագիրս Հայոց կամ
հնարել զնորս , բայց յետ բաղում բանից և քննու-
թեանց ոչ զհին ինչ գտանել . և ոչ զնոր ինչ ստեղ-
ծանել կարացին : Ապա արքոյն յայտնեաց ժողո-
վոյն , թէ գտանին նշագիրք ինչ առ Դանիէլ եպիս-
կոպոս Ասորոց « Զի իմ (ասէ) 'ի յԱսորեստանի եղ-
եալ լուայ 'ի յԱրէլ քահանայէ ուսմանէ : Ուստի
առաքեցին առ Դանիէլ 'ի տանէն արքայի զՎահ-
րիճ անուն յազգէ Խանդունեաց թզթովք թագա-
ւորին և եպիսկոպոսաց : Իսկ նորա հասեալ անդր
մատոյց զթուղթս . ուսաւ 'ի Դանիէլէ զհնգնայս
նշանագրաց , և առեալ երեւր առ թագաւորն : Իսկ
Սահակայ և Մեսրոպայ ընկալեալ 'ի թագաւորէն
զամս երկուս աշխատ եղեն ուսուցանել նորօք զա-
շակերտեալսն , և շահեցան ասէ սակաւ ինչ : Վասն
այսորիկ ապա օրոյն Մեսրոպայ անձամբ իսկ գնա-
ցեալ առ Դանիէլ , զի մարթասցի ուսանել ինչ 'ի
նմանէ , և անտի գնաց առ Հռութանոս և առ Ե-
պիփանոս , յորոյ օգտեցաւ և ոչ ինչ , ապա յետ
այսր ամենայնի դառնայ 'ի Բաղու և յաղթս եղ-
եալ ապաստան խնդրեաց 'ի Տեառնէ ցուցանել ին-
քեան զցանկալին : Անդ 'ի յափշտակել նորա մասք
յաղթման թաթ մի աջոյ ձեռին երեւեալ գրեաց 'ի
վերայ վիմին զեօթնեկին ձայնաւոր տառսն՝ Ա , Ե ,
Է , Ը , Ի , Ո , Ի , (զորոց զձեռն մինչեւ ցայսօր քան

դաշկեալ տեռանի 'ի վէմն Բաղուայ) . ոչ միայն 'ի վէմն այլ 'ի կուրծս և 'ի միտս Մեսրոպայայ դրոշմեալ տպաւորեցան ձեռք տառիցն և իմաստիցն . Անդ 'ի տուչութենէ շնորհացն Աստուծոյ սկսաւ գրել և ուսուցանել աշակերտաց իւրոց զհեղմունսսիւ զգործարիցն անվրէպ : Առողիկ զԴանիէլեան նշանագիրս համարի 27. և զերօթն ձայնաւորսն տայ Մեսրոպայայ . իսկ վարդգան 22 տառն տայ Դանիէլի . զոր նախնիք մերսն հոգութեամբ 'ի բայ եղեալ էին , և համարի թէ Մեսրոպայ 14 տառն գտեալ է . և յաւելլու վարդգան թէ յաւուրս Լեւոն թագաւորի գտաւ 'ի կիլիկիա դրամք հին թագաւորաց մերոց , յորում տեսին զհայկական հին տառն , զոր հայք 'ի հնումն 'ի կիրարկանէին :

6. Եկեացեն աշակերտք սրբոյն Մեսրոպայայ Քերթովն , Անյաղթն , Վերծանողն , Կողբնացին , Կորիւն , Ճարտասանն առացեն բան զնմանէ , գովեացեն զգիւտ նորա , հշտկեացեն զհամբաւ գիտութեանն զխրթնացեալ լեզուն Աբամայ . զանաեւ արարեալ նշանագիրսնորա , զգպրութիւն նախնեաց , և զամենայն մատենագրութիւնս գիտնաց Հայաստան աշխարհի որք գիւտի և վաստակոց նորս մասս և պատիւ վերլնծային յաւերժական գովեստիւք . տառքն Մեսրոպայայ եղեն բեւեռք հրեզէն . որք զկրօնից սրբութիւն անջինջ սեւեռեցին 'ի կուրծս Հայկազանց : Հայրենաւառտակ ձեռք մեծին Մեսրոպայայ 'ի պարծանս և 'ի սէր հայրենեաց արարին զմեծամեծս , և Տէր մեծացոյց զնա իմօշ միայն ընդ հայրենասիրութիւն սրբոյս է զարմացեալ . այլ առաւել ընդ մարդասիրութիւն նորա , զի ոչ ազգի իւրում և

եթ արար գիր . այլ և վասն վրաց և Աղուանից ազգին եգիտ և թանգժ զտառան նշանադրաց , և ծաղկեցոյց զգարութիւն նոցա :

7. Եթէ 'ի խնդիր ելցես 'ի տառան բովանդակ ազգաց երկրի , գոգթէ 'ի բաղմաց անտի և ոչ զմի զուգահաւասար գոցես մերոյն կատարելութեան . զի մերքն զհեգմունա տառից ամենայն ազգաց զգարձուածս բանից ամենայն աղանց . զհնչմունս , զհոյովմունս , և զխանարհմունս ամենայն լեզուաց երկրի , առանց ինչ կրճատելոյ , և առանց ինչ յաւելուածոյ լի բովանդակ և անթերի ինքն ինքեամբ , յառաջ բերեն 'ի զարմանա ամենայն բանասիրաց . զի եթէ գոյր հնար չնախանձիլ ընդ ճոխութիւն և ընդ կատարելութիւն տառից մերոց , բաղումք , յազգաց երկրի զմերսն 'ի կիր արկանէին 'ի դըպրութիւնս իւրեանց . զի այնչափ հեշափն են ուսանիլ և ուսուցանել մանկանց մինչդի ամբ(°) ինչ յառաջ տեսի 'ի գարոցական մանկունս Տարօնոյ և Սալնոձորոյ . որք յԱյլուրենէ սկսեալ 'ի միջոցի միոյ ամոյ ոչ միոյն զազման . և զհասարակ ընթերցմունս 'ի միտ առին , այլ և յեկեղեցւոջ 'ի վերաց չաշոյի ընթերցան զգիրս Առաքելոյ և Մարգարէից :

8. Զեւք նշանադրացն Մեթոփսեան էին երկաթադիր . որ 'ի նախնեաց 'ի կիր արկան 'ի Դ. դարէ մինչեւ ց ԺԴ. դարն առանց ինչ փոփոխութեան . զորոյ զձեւան տեսանեմք ցայսօր 'ի յերկաթադիր

(°) Ի1859 ամէ սկսեալ մինչեւ ցամն 1866 դէտ կայի 'ի Սալնոձոր և 'ի Տարօն :

Տառան նախնեաց . իսկ 'ի ԺԴ . դարէ և այսօր ահա
 'ի գործ արկանին բոլորագիր և նօսր գիր ձեւքն
 տառից , որք առաւել հեշտին են 'ի գրել 'ի գրոշ-
 մել , և 'ի վերածանել : Շնորհային այլ իմն գեղեցիկ
 յօրինէ 'ի վերայ Մեսրովպեան 36 նշանագրաց 'ի տա-
 ղաչափութեան իւրում : « Այլ -- ընդ զիւր --
 հանէ յիւսումս գիրս » . . . : իսկ Անանիա Շիրակացին
 ասէ թէ մէն մի տառ Հայկական խօսի 36 հազար
 ճառս : Բայց ես ասեմ թէ տառք Մեսրովպեան
 բիւր բարութեանց և պարգեւաց պատճառ եղին
 Արամեան ազգիս . զի զագդ , զհայրենիս , և զեկե-
 դեցին և զլեզուն նմա միայնոյ պարտական գոյ
 խոստովանիմք : Ուստի խրախոյս տամ հայրենա-
 սիրաց գիտել զյարգ տառիցն , ուսուցանել նոքօք
 զամենայն գիտութիւնս բարոյականս և շահաւէտս
 Հարք մեր ունէին զնշանագիրս Դանիէլեան . այլ
 չգիտելով զյարգ ուսման կորուսեալ էին զտառան .
 զի թէ չգիտիցեմք և մեք զմեծ արժանիս տառիցն
 Մեսրովպայ . և յար պնդիցիմք զհետ օտարացն , կո-
 բուսանեմք զքրիտ վաստակոց առն մեծի իբրեւ ապե-
 րախաք : Վասն զի հայրենասէրն ո՛չ միայն պարտի ան-
 կորուստ պահել զգտեալն , այլ յարժամ ուսու-
 ցանել զայն ազգայնոց իւրոց , և եթէ հնար է հան-
 րածաւալ առնել զնոսա ընդ ամենայն ազգս երկրի :

Գ. Տես ապաքէն . զի անասունք , ձկունք , և
 թռչունք չեղեն 'ի սկզբանէ ընդունակ ուսանելոյ
 զտառս և զգիրս , զի եթէ հնար ինչ լինէր նոցա
 գիտել ինչ , չէր երբէք հնար մեղ իշխել և տիրել
 'ի վերայ նոցա . այլ զի զուրկ եղին 'ի բանէ , ուստի
 հասեալ է մեզ վիճակ տիրել 'ի վերայ նոցա իմաս-

տութեամբ : Ըստ այսմ, մարդիկ՝ որք ոչ ունին զգիրս իբրեւ անասունս, լծակիրս, բեռնակիրս և գերիս որսացեալք լինին 'ի գիտնոց և յիմաստնոց աշխարհիս . զի ասէ իմաստունն « Տղէան իմաստնոյն ծառայեսցէ » . որպէս թէ ասիցէր անբան բանականին ծառայեսցէ : Եթէ ընդ 36 աստիճան տառիցս 'ի վեր անդիւ ելանիցես, ահա 'ի յանբանականութենէ 'ի բանականութիւն վերաթեւեցեր, զի եթէ զ36 տառն, զիւրքը թիւս զայտոսիկ, որ զամենայն գիտութիւնս 'ի յինքն բովանդակէ, արհամարհես, 'ի բանականութենէ 'ի յանբանութիւն իջեր :

10. Ո՛վ որդիք Արամեան՝ յուշ լիցին քեզ, եթէ չկամիս լծակիրս և բեռնակիրս լինել, ուսիր զճշմարիտ գիրս և զճշմարիտ ուսումն . զի ճշմարտութիւն ազատեսցէ զքեզ, և դու ճշմարիտ ազատ լինիցիս : Ուսիր զայն 'ի մանկութենէ . զի Սողոմոն երկոտասանամեայ մանուկ էր, յորժամ թագաւոր օծաւ 'ի վերայ ամենայն խորոյելի . բազում ծերք կային 'ի մէջ Երուսաղէմի . բազում կորովի երիտասարդք 'ի մէջ Յուդայի . բազում գեղօն պատանիք 'ի մէջ իսրայելի, և զի եղբայր նորա Ամօն ամօք երէց, և գեղով գեղեցիկ էր քան զնա . բայց 'ի հանճար և 'ի գիտութեան ոչ ոք գտաւ նման նախ, զի ասէ՝ « Մանուկ էի մտաւարժ, ողւոյ բարւոյ գիւպեցայ . . . » Յուշ լիցի քեզ Տաճարն Սողոմոնի . յորում նստեալ երկոտասանամեայ Յիսուս բանայր զգիրս, ընթեռնոյր և մեկնէր զգիրս . վիճէր ընդ Դաւիթս ընդ Փարիսեցիս և ընդ Վարդապետս Հրէից . « Որք զարմացեալ էին ընդ բանս շնորհաց, որք ելանէին 'ի բերանոյ նորա » :

11. Եթէ հայր եւ ուսո՛ղորդիս քո • եթէ որդի
 ես , մի արհամարհեր զուսումն մանկութեան քո .
 եթէ այր ոք զորդիս իւր զրկեսցէ ՚ի գիտութենէ ,
 ասիցէ թէ սիրեմ՝ զազգն և զհայրենիսն իմ , սուտ
 առնէ զճշմարտութիւն , « զի որ իւր չար է այլում
 ոչ կարէ բարիս առնել » : Եթէ հարք և մարք Հա-
 յոց զձեռանէ մանկանց իւրեանց ոչ կայեալ՝ մուծա-
 նիցեն ՚ի վարժս գիտութեան Աստուածային գրոց ,
 ինքեանք տայցեն վասն նոցա պատասխանի առաջի
 Աստուծոյ և առաջի հայրենեաց : Որք ծնաք զման-
 կունս , զգուշ լերուք անձանց , զի ոչ մեծ ինչ էք
 քան զՀեղի քահանայ , որոյ անխիթ արարեալ ՚ի
 յուսուցանել և խրատել զորդիս իւր . զերութեան
 ազգին և Տապանակին , սպանման որդւոց իւրոց
 Ոփնայ և Փենեհէսի , և ցաւազին վսխճանի իւրոյ
 պատճառ եղեւ : Որք հարք էք և մարք , որք քորք
 էք և եզրարք , ազաչեմ՝ զձեզ . զի նախ քան զա-
 մենայն հորս աշխարհի , և քան զամենայն պատ-
 րանս մեծութեան վոյթ կայջիք զմիտս որդւոց ձե-
 րոց զարդարել գիտութեամբ : Ս. Գրոց . և բարոյա-
 կան կրթութեամբ : (Պօղոս) « Զի Իւրեանց իւրեանց
 Ինչ օգտաւոր է . Ինչ Աստուծոյն օգտաւոր է » :
 Ամենայն այր , և թէ երիտասարդ-
 իցէ , և եթէ ծեր . եթէ ունիցի որդի , և եթէ չու-
 նիցի , հայր է ամենայն տղայոց և պատանեկաց ազ-
 դիս , և իւրեւ հարազատ հայր պարտի հայրենա-
 սիրական եռանդիւ խնամել և դաստիարակել զոր-
 դիս և զգոտերս Հայկայ , որով ոչ միայն հայր որդ-
 ւոց իւրեանց կոչեսցին , այլ հայր ազգի և պար-
 ծանք ժողովրդեան :

Թիբ փրկելոց է զժողովուրդն խորայէլի, երդեաց Աստուծոյ և ասէ : Սէն-ցառցէ ան ի՛նչ ճեղք, և ցնծացաւ ան ի՛նչ յԱստուծոյ խնայել ի՛նչ . . . և Նղիսաբեթ ուսեալ ՚ի մանկութեան յորժամ ետես եկեալ առ ինքն : ՉԼարխամն՝ որ յղացեալն էր ՚ի Հոգւոյն սրբոյ . երդեաց նմա և ասէ : Ոչնչեւ է Գոգ ի Կնայ և Երեւել է Գոգաւ Երեւելի և Կնայ : Ո՛հ, երանի որդւոցն Հայաստանի . յորժամ տեսանիցեն զդատերսն Հայկոյ այսպիսի գիտութեամբ իմաստութեամբ լցեալ ուրախանան հոգւով ընդ յաջողութեան անգիտի և տղրտմին ընդ ձախողակս . ինքեանք առ տնին ուսուցանեն որդւոց իւրեանց զտառն Մեսրոպոսոյ, և տառիւքն վրանս բարիս մինչեւ ցամն եօթներորդ յորում յանձնեցեն զորդիս իւրեանց անխարդախ ուսուցչաց, զի իբրեւ զարդի ծնեալ մանկունս փափաքեալին անխարդախ կաթին, զի նովաւ անեցին ՚ի գիտութիւնս : Պետրոս Կ :

ԳԼՈՒԽ Թ.

ԻՄԱՍՏԱՍԷՐԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԴԻՐԻ ԸՆԹԵՐՈՍԱՆԵՐԻ ԵՒ
ՎԻՊԱՍԱՆԻ ԵՒ ԲԱՆԱՍԵՂԵՐ

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

ԻՄԱՍՏԱՍԷՐԻ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԴԻՐԻ

Գ. Յոր կողմն աշխարհի յաճախեցան դպրոցք . յաճախեցին գիտութիւնք, յաճախեցին նաեւ իմաստասէրք և մատենագիրք . ՚ի հնումն առ իմաստասէր թագաւորօքն յոյժ ՚ի պատուի էին մատենա-

գիրք, որք և սիրեցեալ էին յաչս ժողովրդեան քան զթագաւորսն : Արիստոտէլ 'ի պատուի էր առ մեծն Աղեքսանդր և սիրելի յաչս ժողովրդեան Աթենացւոց : Մարգարէն Դանիէլ 'ի պատուի էր առ կիւրոս, առ առաջին, և առ երկրորդ Դարեհ արքայսն Մարաց և Պարսից : Թագաւորք՝ որք սիրողք և պատուողք եղեն զխառնութեանց և մատենագրութեանց անդստին 'ի սկզբանէ հետէ տեսանեմք արքայութիւն նոցա յաջողեալ : Փարաւոն արքայն Եղիպտացւոց տեսեալ զիմաստութիւն և զհանճար Յովսեփայ՝ ոչ խոտան ինչ համարեաց զօտարութիւն նորա . և այն զի իբրեւ գերի վաճառեալ էր Եղիպտացւոց, որոց արքայն իսկ տեսանէր թէ հանճար և իմաստութիւն այնչափ աստ զեղեալ են 'ի միտս գերոյն . մինչ զի զմիտս և զխորհուրդս ամենայն ազատացն Եղիպտացւոցն 'ի հնազանդութիւն մշտաց և 'ի գերութիւն հանճարոյն իւրոյ վարէր, ուստի ետ հանճարեղ օտարականին ակնութեամբ թագաւորական և գաւազան իշխանութեան իշխել 'ի վերայ Եղիպտացւոց . որով յաջողեցաւ արքայութիւն փարաւոնի յոյժ յոյժ :

2. Պաղովէոս արքայն Եղիպտացւոց փեղատեղ փեայ . այն է եղբայրասէր . որ յոյժ գրասէր և մատենասէր եղեալ՝ կառոյց յԱղեքսանդրիա զհոյսակաղ մատենադարան զայն, յորում ետ համահաւաքել զերկու հարիւր հազար մատեանս յամենայն ազգաց և լեզուաց երկրի : Այդա լուեալ սորա թէ 'ի միջոյ մատենից հանուր աշխարհիս ամենակատար և ըստ ամենայնի օգտակար ստորաւածային մատեանն է, առաքեալ թուղթս խնդրեաց յեղիազար

Քահանայապետէն Հրէից զԲաբունիս եօթանասուն որոց առեալ զմատենան Ս. հասին յեգիպտոս առ Պաղոմէոս , պատուեցան 'ի նմանէ յոյժ և զի յաջողակ էին 'ի լեզուս ազգաց և կիրթ 'ի մատենագրել և 'ի թարգմանել . յաւուրս եօթանասուն թարգմանեցին զբովանդակ աստուածնդէն տառն 'ի յեբրայեցւոց անախ 'ի Յոյն . և յոյժ մեծապարգեւ փառօք փառաւորեալ 'ի թագաւորէն՝ դարձան յերուսաղէմ :

3. Իմ ընդ ճաշակ բարուց իմաստասէր արքայիս զարմացեալ է , գուցէ ընդ իս և բովանդակ աշխարհ զարմասցի . զի վասն թարգմանութեամբ 'ի ձեռս բերելոյ զՍ. մատենան , զհարիւր հազար գերիս Հրէից , որք 'ի գերողաց վաճառեալ էին եգիպտացւոց 'ի ծառայութիւն՝ արձակէր , ըստ իւրաքանչիւր գլխոյ գերեաց տայր զինս և գնէր՝ ծախեալ վասն նոցա զ400 տաղանդս ոսկոյ՝ առաքէր առ Քահանայապետն եգիպտար . նաեւ առ սա զբազում պարգեւս մեծամեծս , պատարագս և ընծայս վասն տաճարին Ստուծոյ յերուսաղէմ . ձոյլ ոսկի սեղան երկու նուիրանոցս արծաթի , և արծաթեղէնս 30 : Որոց 'ի շինութիւն ծախեալ էր (ասէ) յիսուն կշիռ տաղանդս ոսկոյ , յեռեալ մեծագին ակունս 'ի նոսին իրբեւ հինգ հազար , որք հնգապատիկ գնովք առաւել անցին քան զգինս ոսկոյն : Յաւել 'ի սոսին 'ի պէտս զոհից և սպառուց Տաճարին հարիւր տաղանդ արծաթոյ : Եւ յետ այսր ամենայնի առաքեալ բազում պատարագս առ եգիպտար՝ ինգրեաց 'ի նմանէ , զի տացէ հրաման Բաբունեացն գնալ յեգիպտոս 'ի յայց թագաւորին : Այս ամենայն եղև

275 ա. Թ. ք. յառաջ քան զծնունդն Յիսուսի : Իւ թէ զիա՛րդ յաջողեցաւ արքայութիւն գրասէր թագաւորիս , գրեաց Աթենաս մատենագիր . թէ՛ Պտղոմէոս ոչ միայն յիմաստասիրութեան յառաջեաց քան զամենայն թագաւորս , այլ և յարտաքին ճիսութիւն նրս , մինչեւ կարծիս ՚ի մտի դնել թէ միշտ պոպէս ունիցի վայելել յաստի կեանս , և մնալ անմահ , և պարծիլ իսկ թէ ՚ի մահկանացուաց միջի ինքն միայն գտեալ իցէ զանմահութիւն : Պտղոմէոս չեւ զեւ անմահ մարմնով , բայց իմաստասէր և մատենասէր վարք և գործ ք նորա ցարդ մնացին անմահ :

4. Զհակոռակն սոցին է տեսանել առ միւս փառաւն Եղիաշտոսի . որ յոյժ ատեցող լեալ գիտնոց և մատենագրաց լսորհեցաւ սպանանել զՄովսէս , Որոյ վասն ասէ Ս. Ստեփաննոս , Գործ. Լ. 22 : « Եւ վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ Եգիպտացոյցն և էր զօրաւոր բանիւք և գործովք իւրովք : Մովսէս , որ արարչութեան Աստուծոյս քան չելի դպիրն և մատենագիրն էր , փախեաւ ՚ի յերուսա միտ փարաւնէն , որ փոխանակ ՚ի պատուի ունելոյ զնա , սպանանել խորհէր : Ելից Բ. 15 : « Եւ լուաւ փարաւն զբանն և խնդրէր սպանանել զՄովսէս , և փախեաւ Մովսէս յերեսաց փարաւնի . Եւ բնակեաց յերկրին Մադիամու , կատորած և անյաջողութիւն ուսումնատեաց փարաւնիս է տեսանել ՚ի Տասն Հարուածս Եղիաշտոսի . ՚ի ծովն կտրմիր . ղի (ասէ) ընկզմեցաւ փարաւն կառօք , երկտորօք և ընտիր սպառաղինօք ՚ի մէջ ծովուն . ծովն ծածկեաց զնոսա . . . և որդիք իսրայէլի դնացին ընդ ցամաք ՚ի մէջ ծովուն » :

խորհրդոց մեծիմաստ հայրապետին Ներսիսի, զի
ատէին զխորհրդատու ծերն, զիմաստուն դպիրն ։
Ուստի սրբոյն Ներսիսի բազում անգամ 'ի փորձ ե-
մուտ 'ի խրատել և յուղղութիւն ածել զնոսա, բայց
զանխմաստասէր բարս նոցա չկարացեալ ուղղել, 'ի
բազում առուրս նստէր 'ի սուգ դառնութեան և
տրտմութեան 'ի վերայ Արշակայ և Պապայ, և յոր-
ժամ միւս անգամ փորձ փորձեաց ուղղել զՊապ և
զԺաղաւորութիւն նորանա այնչափ արհամարհեաց
զգիտութիւն մեծի առն, մինչ զի ժպրհեցաւ Թու-
նայից բաժակաւ բառնալ զպայծառ արեւն Ներսիսի
'ի Հայաստան աշխարհէս ։ Անյաջող արքայութիւն
Արշակայ և Պապայ տեսցես 'ի պատմութեան խորե-
նացւոյն ։ Թէ զիս՝ որ արհամարհելով զիմաստունս
և զմատենագիրս՝ ինքեանք արհամարհ եղեն յաչս
ամենեցուն և զրկեցան 'ի Ժաղաւորութենէն, զի
Արշակ անկեալ 'ի ձեռս Շապուղ արքային Պարսից,
և 'ի յԱնուշ բերդն արդիլեալ մեռաւ անդէն ։ Իսկ
Պապայ անկեալ 'ի ձեռս Տերենտիանոսի զօրավարին
Յունաց, « է- եբլեբեզէն է-դոնս, էբլեբլաւազէ էբէն
թեռն, ըստ է-բոմ անգլաֆոնիանն ուլիւլ ձմարի, Լաֆառբեւ-
ան էզին » ։ (և ըստ ոմանց ամս 4) ։

7. Իմաստասէր և մատենագիր Մարկոս Աւրե-
լիոս կայրն տենչայր և ասէր. « Երանի ժողովրդեան,
որոյ կամ Ժաղաւորք իմաստասիրեն, և կամ իմաս-
տասէրք Ժաղաւորեն » ։ Սա զամենայն զգիտունս և
զմատենագիրս իւրոյ աշխարհին տուինքն ժողովեալ
կենցաղավարէր ընդ նոսա և խորհրդակցէր. զոր-
դիս իւր առ ոտս իմաստնոց մարդէր և կրթէր, զա-
մենայն իմաստունս և զարհեստաւորս աշխարհին

իւրոյ 'ի պատուի ունէր և ինքն գլուխ կացեալ ամենայնի . ամենեցուն առաջնորդէր 'ի գիտութիւն արհեստից , և յիմաստութիւն մատենից :

8. Գոն անուանեալ բազում իմաստունք և մատենադիրք , որք 'ի զգաստութիւն կամաց և 'ի յուղղութիւն մտաց մարդկան , 'ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ , 'ի փրկութիւն կենաց մարդկան և հայրենեաց ոչ վաստակեցան , այլ խօսեցան զթիւրս և զբեցին զմոլորութիւնս . զայսոսիկ ոչ առ իմաստունս ունիմ , և ոչ առ մատենադիրս : « Զի զանձինս առ իմաստունս ունէին , յիմարեցան և այլն » : Այլ զիմաստունս և զմատենադիրս զայնոսիկ ասացի և գովեցի , որք 'ի դարս և 'ի ժամանակս երեւեալք հանճարեղ խորհրդովք խրատ խաղաղութեան եղեն թաղաւորութեանց աշխարհի , և բարձին զբռնութիւն և զգոռողութիւն 'ի մտաց նոցա : Մտեալ Աստուածորդւոյն յաշխարհ՝ ասէր մարդկութեանս . « Քննեցէք զգիրս , զի դուք համարիք նովա ունել կեանս » : Սրտազէտն Յիսուս գիտէր , թէ՛ կեանք ամենայն մարդկան կախեալ կայ զգիրտութենէ և զքննութենէ Ս. գրոց , եւ հրեշտակն հրամայէր Յովհաննու 'ի յայտնութեանս դրել զսր ետեան , և զորքուան . զի քննեցիցին մարդիկ և զգուշացին անձանց : Եւ Նաոյի ասէ՛ « Փռէ հարէ , և 'ի հեթանոս պարտէ՛ զստեղծիւնս » :

9. Նախ պարտ է պատուել և սիրել զմատենադիրս Աստուածն զէն տառից , զյալգարէս և զԱռաքեալս : Ապա զմատենադիրս եկեղեցւոյ քո , զհայրապետս և զվարդապետս : Առտկ . « Լաւ որդեանի իբրաքոս հօր քո , և մէ մերժել զքեան հօր քո , զի պատկ

ընդհանր ընկալելու 'ի գլուխի Կ՝ և հանելու ունի 'ի գործնոցի Կ՝ : Արժան է համարուել զսիրտ հարցն մերոց , որ բղխեցին մեզ զբան բարի , արժան է համարուել զշրթունս նոցա , զի բարբառեցին մեզ զբան կենաց . արժան է համարուել զմատունս նոցա , որ դրեցին և աւանդեցին մեզ զմատենս իւրեանց . աշաշեմ մի զնոսա ընդ մեռեալս համարեցես , ահա գործ մատանց նոցա կենդանի են 'ի մեզ . զի յորժամ զմատենանս նոցա հայրենասէր մոռք ընթեռնուցուս . ընդ քեզ են 'ի նստիլ 'ի տան 'ի գնալ 'ի ճանապարհ . . . ընդ քեզ են 'ի յեկեղեցւոջն 'ի յաղօթելն 'ի յերգելն և 'ի յորհնելն զՍտուած . ընդ քեզ են 'ի տղայութենէդ մինչեւ 'ի ծերութիւն , ընդ քեզ են 'ի պանդխտութեան քում , և խրատեն զքեզ , զի մի մուսայիս զցանկային Հայաստան :

10. Արդ եթէ չկարիցես զիմաստասէրս և զմատենագիրս առ քեզ ունել , կարես զմատենանս նոցա յարաժամ 'ի ձեռին ունել ընթեռնուլ , և զբանս նոցա 'ի մօտ պահել : Զբաղումս տեսանեմք , որք զմատենիւք զանց արարեալ կամաւ անգիտանան և են որ ծայրիւք մատին մերձենան 'ի մատենանս , և հռաչկեն զինքեանց , թէ են մատենագիր՝ որք ըստ խորնացւոյն նախ քան աշակերտին վարդապետք լինիլ կամին Այլ հայեացուք 'ի մեծն Պօղոս որ ամենայն իմաստութեամբն Աստուծոյ առ լցեալ և ճոխայեալ և յՅուսապէմէ մինչեւ 'ի Լիւրիկէ լցեալ զաւետարտնն Քրիստոսի՝ սախայն ոչ անվոյթ առնէր զմատենան ընդ ինքեան շրջեցուցանել . ուստի դրէ առ Տիմոթէոս . թէ՛ « Յորժամ եկեսցես առ իս , զի մուսայիս զմատենանս բերել » :

33. Ի միտ առջեւն Հայրենասէրք թէ առ ինչ
 միտս գրեցաք զայս . Ի միտ առջեւն մեծատունք և
 փայլեամբ ազգիս և առատագարգել տօք օգնեա-
 ցեն մատենագրաց. զի եթէ իմաստունք և մատե-
 նագիրք ՚ի կարօտութեան տառապիցին . հանճար
 և միտք նոցա ամբողջեամբ դատապարտեալ՝ ոչ
 ծնանին բանս պիտանիս և օգտակարո վասն Հայ-
 րենեայ : Զի եթէ ամենայն պէտք իշխանք և փառ-
 թամբ մեր սիրէին զիմաստութիւն . բանիւ և ար-
 դեամբ օժանդակել փութային ի մասանց և մա-
 տենագրաց, պետութիւնն նոցա ո՛չ անկանէր . և մա-
 տենագրանք Հայաստան աշխարհիս լցեալ լինէին
 շահաւէտ մատենիւք : Այլ զի ՚ի բազմաց զախումն
 միայն տեսանեմք եղեալ մեկենասք մատենագրաց
 զորոց զազգասէր գործս չկարեմ թագուցանել աս-
 տանօր : Զի ՚ի խնդրոյ վաղարշակայ ՚ի բազում հնա-
 պատում դպրութեանց հաւաքեալ՝ Մարիբաթի՝
 գրեաց զպատմութիւն Հայկազանց : Ի խնդրոյ Տըր-
 դատայ արքայի գրեաց Ագաթանգեղոս զպատմու-
 թիւն մեծին խոսրովայ , սրբոյն Գրիգորի և նորին
 իսկ Տրդատայ : Ի խնդրոյ հաւատացելոց Հայոց՝
 գրեաց Ս. Գրիգոր զՅաճախապատում մատենան իւր
 Ի խնդրոյ Սրբոյս գրեաց Զենոբ զպատմութիւն ժա-
 մանակի իւրոյ , ՚ի խնդրոյ Սահակայ Բագրատունոց
 գրեաց խորենացին զպատմութիւն Հայոց, ՚ի խնդրոյ
 Դաւիթ Երեցւ Մամիկոնէի գրեաց Խղիչէ զպատ-
 մութիւն վարդանանց՝ Ղեւսնդեանց , առաքինի
 նախարարաց և տիկնաց նոցա : Ի խնդրոյ վահա-
 նայ Մամիկոնէի գրեաց Ղաղար Փարսեցին զպատ-
 մութիւն վարդանայ մինչեւ ցնոյն ինքն վահան :

ի խնդրոյ հարց միաձանց գրեաց Նարեկացին զմատեան ողբերգութեան աղօթից իւրոց. դարձեալ սա ի խնդրոց Դաւիթ իշխանին արար զմեկնութիւն երգ երգոցն Սողոմոնի : Եւ են այլ եւս մատեանք որ գրեցան ի խնդրոյ մատենաւէր թագաւորաց և իշխանաց, զորոց չէ արժան այժմ միրամիտէ ասելու Եւ եթէ նախնիք մեր ամենեւեցեան յետ ունելոյ զարտաքին ճոխութիւն և զզօրութիւն բազմի, նաեւ սիրող լինէին իմաստութեանց և մատենագրութեանց. ունէին ցայժմ ոչ միայն զյոյլով մատեանս, այլ զբաղում աշխարհս և զբաղում արհեստս : Այլ որ ունիցի ականջս ըսելոյ լուիցէ . և ի միտ առցէ . թէ զինչ է տեսիլս մարդարէութեան , զոր մարդարէացայ ի վերայ Հայաստան աշխարհի :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԸՆԹԵՐՑԱՍԵՐԻՔ ԵՒ ՎԻՊԱՍԱՆՔ

Ա. Յորժամ զմատեանս նախնեաց մերոց մանրակրկիտ ընթեռնուցումք, ընթերցասէրս և վիպասանս սակաւս դտանեմք, մանաւանդ ի ժողովրդական դասս. որք առտուել ի խաղս և յառասպելս պարտալէին քան թէ ի լինթերցումս գրոց. որք ի յարեցութիւնս յօրանային, քան թէ ի ծանօթութիւնս հայրենաւանդ պատմութեանց : Ժողովուրդ՝ որ ի զրօսանս աշխարհի միայն պարտալի և ոչ ի զրօսանս ընթերցանութեան և պատմութեան անկանի ի մտաւոր կարողութեանց, զրկի ի ջերաջեր-յեռանդմանէ սրտի, ինքնին սպանանէ զաշ-

խոյժ դդայմանց իւրոց , և իբրեւ անազգի ոք ան-
փոյթ լինի հողալ ղհայրենեացն : Ուստի եթէ ոք ոչ
լուեալ ի հարց անտի և ոչ ընթերցեալ զպատմութիւն
նախնեացն իբրեւ յանձնապատան ասիցէ զանձնէ
թէ իցէ Հայրենասէր . սուտ առնէ զճմարտութիւն ,
ղի եթէ հարցանիցի , թէ՞ յումմէ՞ ուսար զայդ վա-
յելուչ ուսումն , մի թէ կարիցէ՞ պատասխանել թէ
առանց ինչ լսելոյ ընթերցման ես ինքնին ուսայ , ոչ :

2. Տրդատ ՚ի տղայ հասակէն լուա յլլտաւազ-
դայ Մանգակունոյ (որ էր նորա սնուցիչ և դաստիա-
րակ) թէ նա ինքն է որդի մեծին խոսքովու ար-
քային Հայոց . անդտօին վառեցան , բորոքեցան
միաք և սիրա նորա ՚ի քաջութիւնս արութեան ,
խոր . « պատմէ զնահատականութեանցն Տրդա-
տայ , նախ ՚ի մանկութեանն յերկվար կամակար
աշտանակեալ , և կորովի ձիավար , և զգէնս շարժ-
եալ յաջողակարարս , և այլ պատերազմականս ու-
սանիլ ակործակա» . . . Ոչ ապաքէն մեծն վարդան
՚ի քաջալերել զզօրս իւր զպատմութիւն Մակարա-
յեցւոց յաւաջ բերեալ ընթեռնոյր առաջի զօրաց ,
զաստուածսիրութիւն և ղհայրենասիրութիւն Մա-
տաթեայ քահանայի , և օրինակու Յուդայ Մակա-
րէի , Շմաւոնի և Յովհաննու յորդորէր զզօրսն ա-
րիանալ ՚ի հօգեւոր պատերազմին : Եղիչէ . « Եւ
զպրեւազմէն իւրեքն զաջ որոնց զյեւրոսէրոնս հանապա-
հելեւորքեր առնէ նոցա . զի և ինքն իւր պիւքիւն էր ՚ի մե-
կութենէ իւրի Մ . Կրակաբանաց : Զոր և ՚ի յեռն առեալ զաջ
նիւրեքն Մակարեացոց ընթեռնոյր ՚ի լսելիս ունեցան և
յորդորոս քահանայ զիւն իրացն ի մոլորացներ նոցա . որով
հարգուցեալ իւրեցան ՚ի վերայ Սարգիստիս օրինաց ընդ-

գրեմ խաբարուն Անդրեասայ : Ան Բեդեթ Ինֆանտերադ
 Բէ Լոթարեյն մահաւորէ , աւելոյն անոն բաշտնէն եկոյ
 Բեյլէն ցոյցը Ժոհաննի : Աւելոյն յերկրի , այլ և անհաւոյ
 յերկինս և այլն : Ձոր լուեալ հարց մերոյ Ի բերանոյ
 մեծիւ վարդանայ՝ զիտն նա հատուածիւն նա հա-
 տալեցան Ի վերայ հայրենի օրինաց և աւանդու-
 թեանց մերոյ : Ի նմին մեծ պատերազմին կատարե-
 ցան ափսոյան մահաւոր , և անուն քաջութեան թո-
 ղին մեղ Ի յերկրի . և յիշատակ անմուտայ Ի յերկինս :

3 . Աղեքսանդրի մեծի լուեալ յԱրիստատելէ
 զԴիւցաղնայան պատմութիւն Արիստելին մինչ աղայն
 էր , Ի նախանձ արութեան քաջին վառեցան սիրտ
 և եփափանք նորա , ետ Ի մահ Ի քաջագործու-
 թիւնս Ի կշիռ դալ դիւցաղնին , ընդ առդ ժամա-
 նակս ձգեաց զբազուկ իւր տիրել Ի վերայ ամենայն
 ազգաց և աղանց երկրի , զերիս մասն աշխարհիս
 ընդ ձեռամբ նուաճեալ : Սորա դիմեալ բարկու-
 թեամբ Ի վերայ Հրէից , և տեսեալ զՅադատու քա-
 հանախակն որ զգեստուք քահանայական դայր
 ընդ առաջ , ոչ միայն զիջաւ Ի բարկութենէն . այլ
 և իջեալ յերկրորդն երկիր եպարտ անուան Աստու-
 ծոյ որ դրեալ էր Ի ճակատ քահանայապետին , ընդ-
 այս ապշեալ իշխանաց՝ հարցին զգառնառէն , իսկ
 նա ասէ՝ Աստուած այսու զգեստիւ երեւեցաւ ինձ
 Ի Մակեդոնիայ , և խոստացաւ օգնական լինել զօ-
 րաց իմոց յամենայն տեղիս : Եմուտ Ի տաճարն և
 մատոյց պատարագս Աստուծոյ ըստ ծիսի Հրէից ,
 Եւ անդ Ի դրոյն Դանիէլի մարգարէի ստուգեաց ,
 թէ՛ մի ոմն Ի Յունաց հանդերձեալ է քակել զիշ-
 խանութիւն Պարսից . ընդ բանս մարդարէն ուրախ

ճշդեւ յոյժ . զի հաւատացեալ գիտաց, թէ՛ ՚ի ձեռն
խոր կատարին գուշակութիւնք Դանիէլի :

Կ. Եթէ կարծիցես թէ բազում են վիպագիրք
նախնեաց մերոց . զորս եթէ ընթեռնուցուս , չբա-
ւեն ժամանակք , ոչ այդպէս . զի յոյժ սակաւածիւ-
նն . եթէ կամիս և սիրես զվաստակս նախնեաց քոց .
՚ի սակաւ միջոցի կարես ընթեռնուլ զբովանդակն :
Հայր Միքայէլ Չամչեան ՚ի յառաջաբանի պատմու-
թեան իւրոյ զվիպամատեանս մեր մինչեւ 47 կամ 48
ընդ թիւ արկանէ , բայց են և այլ վիպամատեանք ,
զորս հայր Միքայէլ չեղեւ ձեռնհաս գտանել և ՚ի
թիւ արկանել . և գոգ թէ վաթսնիւ չարի ՚ի հա-
մար արկանին , կէսք ՚ի մատենից հազիւ հազ մին-
չեւ ցոյսօր ՚ի տիպ դրոշմեցան . իսկ կէսք տակաւին
մնան առանց տպագրութեան , յայսմանէ իսկ ՚ի յայտ
գոյ թէ ՚ի Ժողովրդոց մերոց եղեն բազումք ան-
ընթերցատէրք և անվիպատէրք . զի եթէ իբրեւ զհայ-
րենատէրս և աղգատէրս դիտէին զյարդ ընթերցա-
նութեան , և վիպատանութեան , յոլովք ՚ի մատե-
նիցս , ՚ի ցեցս և ՚ի փոյիս երկրի մաշեալք ոչ ան-
հետանային : Այլ զմէն մի մատեան ՚ի բազում ան-
գամ ՚ի տիպ դրոշմեալ յընդհանուր ազգս մեր
սիրեալ ծաւալէին : Միաբան Ս. Էփրեմեի Շահ-
նազար կարապետ վարդապետ շարժեալ ՚ի հայրե-
նասիրութենէ , կամեցաւ զչորս պատմագրաց նախ-
նեաց կարգաւ ՚ի տիպ դրոշմել , բայց վասն
կանխահաս մահուան ՚ի վերայ հարանեւոյ , թերակա-
տար մնացին ձեռնարկութիւնք նորս :

Ե. Ի հնումն ուսումն և ընթերցումն պատմու-
թեան առ եկեղեցական հարս մեր միայն եգիտ

դ.յարդ իւր . իսկ առ աչո աշխարհիկ ժողովրդոց մերոց գրեթէ իբրեւ իմն աւելորդ համարեցան . որք յաւէա եւս պէտս ունէին զվէպս նախնեաց իւրեանց ընթեռնուել և զկենցաղս և զչափ հայրենասիրութեան նոցա 'ի վիպաց անտի 'ի միտ առնուել և տեսանել թէ ո՞յք սմանք էին , որք խմատութեամբ զդժնացեալ և քաջութեամբ արիացեալ զազգն բարձրացուցին , և զհայրենիս 'ի յանդորութեան հարստութեամբ ճշխացուցին . և ոյք էին որք յիմնութեամբ վարակեալ և վատացեալ զազգն և զհայրենիս նուստացուցին : Ս . Հարք մեր առաւել յօժարամիտ էին մատենագրել զվէպս ազգիս բան 'ի ճառս վարդապետականս և 'ի խնդիրս Աստուածաբանականս գեղերիլ , որպէս յայտ է 'ի մատենից նոցա . ծանեան նորա թէ սլատմութիւն է որ կենդանի առնէ զազգն՝ զեկեղեցին և զհայրենիս . ուստի զայն գրեալ աւանդեցին ժողովրդոց :

Ե . Բանասէրք ազգաց երկրի 'ի վորձոյ անտի ուսան , թէ նախ սրարտ է 'ի վէպս ազգային զբարս և զվարս ազգին կրթել և մարդել , և ապա զվէպս ամենայն ազգաց թարգմանել և տալ 'ի գիտութիւն ժողովրդոց և ուսանողաց , ուստի յայտանէ խոհեմացեալ՝ ուսուցիչք մեր զսլատմութիւն ազգիս իբրեւ յոյժ օգտակար գիտելիս հազիւ ուրեմն մտածին 'ի գորոցս : Պատմութիւն շտեմարան է ամենայն գիտութեանց , զի է ուրեք որ զրովանդակն և է որ զմասունս 'ի գիտութեանց ներքս իւր բովանդակէ . մանաւանդ զկենցաղականս , զքաղաքականս , և զհայրենասիրականս : Ոչ ապաքէն յոյժ կարճատեւ եղեն կեանք մարդոյ 'ի վերայ երկրի , իսկ

կէանք վերագց յոյժ երկարատեւ , զի ՚ի նախկին Մարդոյն սկսեալ՝ դայ հասանէ առ մեզ , զորս եթէ մտադիւր ընթերցեալ ՚ի վերայ հասցուք թէ ՚ի սկզբանէ հետէ զինչ ինչ տնոյք անցին ընդ ազգս , ընդ իշխանս , ընդ պետոս . և ընդ ժողովուրդս աշխարհիս այսօրիկ , և թէ զինչ եղեն բռն սրատճառ նորոգման ազգաց և պետութեանց և զինչ սրատճառք անկման և կործանման նոցա , յորժամ զմէն մի մարդոց ուրոյն , զիրս քանչիւր ազգաց և լեզուաց ուրոյն , և զբովանդակ մարդկանց աշխարհիս միահողոյն զխորհուրդս , զքանս , և զարարս և զիմաստութիւն ՚ի վէպս անդ իբրեւ ՚ի հայեւսն լուսացուք բարոյական և մտաւորական կեանք մեր երկարին , և թուի մեզ ՚ի միտս մեր զմէնն , թէ յառաջ քան զնախկին մարդն ստեղծ եալ եմք յաշխարհի , և ընդ բնաւ մարդիկս կենցաղս կենցաղաւարեալ , եւ յորժամ՝ ըստ այսմ՝ կենաց և իրաց մարդկան ոք զխորձ առնուցու , իբրեւ բաղմամամանակեաց ծեր իմաստութեան ալեօք ծագկեալ՝ բարւոք տնօրինէ զկեանս իւր և իւրայնոց , և իբրեւ ներհուն և հանճարեղ խորհրդական այնուհետեւ բաւական և կարող լինի զանձն օրինալ հայրենասիրութեան ընծայել ամենեցուն , որք չուրձ բնակեալ են զնովա :

Դ. Զվէպս նախնեաց , զորս գրով աւանդեցին մեզ պատմիչք ընթեռնուլ և համատարած առնել յազգս մեր , չհամարիմ տախտին գործ կատարեալ հայրենասիրի , այլ իղձ և խնդիր է իմ ՚ի հայրենասիրաց , զի յետ զամենայն վիպագիրս նախնեաց կարեւոր ծանօթութեամբ ՚ի ախլ դրոշմելոյ փութացին կղերք , և բանասէրք ազգիս զան-

ցնալ, և զներկայ գէսս ժամանակի իւրեանց գրող-
մել 'ի վիպագիրս, 'ի յօգուտ ապագայից: Առաջ-
նորդք գաւառաց' վանահարք և միարանք ամենայն
վանաց ունիցին զյիշատակարան, յորում գրոշմաւ
պահեսցեն զանցս և զգիպումս գաւառի և աշ-
խարհի իւրեանց: Յամենայն քաղաքս և 'ի գիւղս
բանասէրք և ուսանողք առ ձեռն ունիցին զմատ-
եան մի յիշատակի և 'ի նմա գրեսցեն զամենայն
աւուրց, շաքաթուց, զամսոց, և զտարուց զանցս
և զգիպումս հանդերձ կարեւոր հանգամանօք,
զի ահա այս է գործ մեծի հայրենասիրութեան,
և ամենայն ընթերցող և գրագէտ որ ոչ յօժարեսցի
առնել այսպէս, թերի գտանի 'ի գործս ազգա-
սիրութեան, և ամենայն որ փութայ ըստ գրելումս
առնել, կատարեալ գտանի 'ի սէր հայրենեաց:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ՅԱՆԱՍՏԵՂԾՔ

Կ. «Պատմի թէ Աղէքսանդր մեծ հասեալ 'ի
Փռիւգիա եմուտ յերիոն քաղաք Տրոյիոյ, տեսեալ
անդ զյիշմանդ գետ' յիշեաց զբան Համերոսի, որ
զաղմանալեօք գրեալ էր, թէ զիարդ վաղեաց զնու-
վառ Աքիւլէս, և զի լայնութիւն գետոյն չէր այն-
չափ մեծ, որչափ երեւեցուցանէր բանաստեղծու-
թիւն Համերոսի, ոչ զարմայաւ. բայց յետոյ 'ի տե-
սանել զգերեզման Աքիւլէայ ասաց. «Երանի քեզ
Աքիւլէս, զի ունիս քեզ քարող զՀամերոս, որ այն-
չափ մեծացոյց զգործս քո»: Մատեաւ յայնժամ առ-
նա բանաստեղծ ոմն, և ասէ. «Կաւ եւս գրեսցուք

Տեք արքայ զգործս քո՝ քան զոր գրեալ է Հովնաթ
 զԱրիս լինայ : Ասէ ցնա Աղէքսանդր , « Բղձալի է ինձ
 'ի Հովնաթի որտանութեան թէրսիդէս դու , քան
 'ի քումդ Արիս լինայ : Զայս բան 'ի մէջ բերէ և Յով-
 Հաննէս Էրզնկացին , 'ի մեկնութեան քերականու-
 թեան . (Զամիշ հատ . Ա . երես 123) :

2. Զիք 'ի դիրս խմաստութեան որդւոց մարդկան
 քաղցր և ախորժելի քան դրանաստեղծութիւն . որ
 դիմէ զմիտս խմաստենց , և ողորձէ զսիրտս ամենե-
 ցուն . սորա լայն են ճանապարհք և ընդարձակ առ-
 պարէզն , երազ են ոտք , և անարգել ընթացք .
 զի խանդ բանաստեղծին մերթ ընդ արեգական
 խօսի , մերթ ընդ լուսնոյ ընկերանայ , մերթ ընդ
 բոլրս աստեղաց երկնից ճեմի , մերթ 'ի վեր քան
 զաստեղս սլացեալ ընդ հոյս հրեշտակաց խորհրդ-
 րակցի , և մերթ հոգիացեալ և վերապացեալ իրրեւ
 երազաթեւ սերովբէ մօտնէ 'ի խորան փառայն Առ-
 տուծոյ . և փառաւորէ զանեղ էակն անմատոյց : խանդ
 նորա 'ի յեղակարծումն սուղի 'ի խորս անդնդոց ծռ-
 վու , ունկն դնէ բարբառոյ ձկանց և իրրութէ զար-
 մանայ ընդ խորհուրդս խմաստութեան նոցա , իր-
 բեւ զբոցափայլ կայծակն շանթից ընդ մօտնէ 'ի խորս
 դժոխոց և տեսեալ զպարտութիւն զօրացն Բելիա-
 րոյ խաղ առնէ զնաքօք : Թեւոյ արծուոյ տուեալ
 խոյանայ 'ի գազաթիս բարձրաբերձ լեւանց , անդ
 եղեալ զաթու իւր իշխել կարծէ համբէն տիեզե-
 րաց . անդ զբոլրս գունազեղ սկսպէս ծագկանց
 առ ինքն ժողովեալ հրաման տայ նոցա իրրեւ զօ-
 րաց կորովեաց մարանչել ընդ տղեղութիւն աշ-
 խարհի զինու գեղեցկութեան : Իմանէ 'ի հովնաթ

ծաղկախիտ բլրոց . զվրան մուսայից անդ հարեալ՝
 դքնարն Որբէոսի 'ի ձեռն առեալ՝ այնչափ քաղցր
 դեղդեղէ, մինչ զի 'ի համեղ բարբառոյն զնայլեալ
 մարդկանց փոխին 'ի յարձանս . իսկ անասնոց 'ի
 յերգելն նորա զշօնացեալ զխոտ մարդկան ստա-
 նան : Բանաստեղծն իրրեւ զսոխակն , որ թագու-
 հին է բանաստեղծից . և Հայր երգոց, մերթ փեռ-
 րաւորեալ խառնի, յերամս թռչնոց և այնչափ քաղցր
 սիրաբանէ 'ի դեղդեղ, մինչ զի սիրտ ք դաղանաց ա-
 մալին , բարք վայրենի մարդկանց ուղղին և բա-
 րեմիյն մարդիկ ուրախանան և հրճուին :

3. Թովիշ ճարտար է շրթունք բանաստեղծին .
 զի թէ խանդաղատեալ 'ի վերոյ հայրենեաց սուրեւ-
 ցէ , երգեացէ և կամ՝ արձակեացէ զբարբառ իւր,
 լերկնք և բլւրք հայրենեաց կայտուն, ջուրք սա-
 հանաց ծովուց 'ի զեփիւռս իւրեանց խայտան
 դնացք դեռոց ուրախ առնեն դքաղաքս, աղբիւրք
 հրճուեալ օրհնեն զՏէր , դաշտք բերկրեալ զուար-
 թանան 'ի Տեառնէ : Քնար բանաստեղծին յոյժ
 աղդեցիկ է և հրաշալի . զի յորժամ՝ դաշնակաւ
 նուագեացէ , գոգ թէ՛ մեռեալք 'ի դերեղմանաց
 յառնեն , տկարք զօրութիւն զդենուն , քաջք
 խիզախեն , կտրովիք յաղթեն , թագաւորք տիեզե-
 րակալեն , աւերակք երկրի մերում շինին , դի, դք
 քաղաքանան , քաղաքք մայրաքաղաքք լինին :
 Փող բանաստեղծին յոյժ զօրաւոր է , զամուրս թըշ-
 նամեաց կործանէ, և թշնամին առաջի իւր փախըս-
 տական առնէ : Չայն բանաստեղծին յոյժ համեղ է
 և խաղաղարար . յորժամ՝ զձայն իւր լսելի առնէ
 հեռաւորաց և մերձաւորաց աղդի իւրոյ , անդու-

գութիւնն 'ի միջոյ նոցա տեղի տայ. սէր՝ միութիւնն
և խաղաղութիւնն հաստատի, տգեղ օտարամարտ-
ութիւնն 'ի մտաց Հայոց փախտատական զնայ և Հայ-
րենասիրութիւնն իբրեւ անշինջ կնիք տպաւորի 'ի
սիրտս նոցան Զայս և առաւել քան զայստիկ զբանս
բարիս բղխէ 'ի սրտէ իւրմէ հայրենասէր բանաս-
տեղծն, որ եթէ զուրախականն երգեսցէ, խնդաս-
ցէ Մատիս և ամենայն լերինք Հայաստանի ընդ
նմա. իսկ եթէ զորոմական անցէ գրնար, առգ-
առցէ Մատիս և ամենայն լերինք ընդ նմա:

Կ. Ի յաւուրց նահապետաց անտի եղեն յաշ-
խարհի մերում բանաստեղծք բողում, այսմ վկայ
են վճիռ պարզութիւնք օգոյն. ծաղկատէտ լերինք
և հովիտք հայրենեաց, երգատէր բարք և բնութիւնք
Հայկազանցո. զի այր շինական և քաղաքացի, պա-
տանին, երկտասարդն և ծերն, կոյսն. հարն՝ պա-
ռաւն Հայաստանի գոգ թէ միշտ պատրաստ և դիւ-
րազգաց են 'ի բանաստեղծել. արք զանուն բանաս-
տեղծից իւրեանց 'ի բարբառ ռամկական անուա-
նեն աշուշ. իսկ կանայք զբանաստեղծս իւրեանց
անուանեն (խաղրաչէն, այն է բանաստեղծ: Բա-
ղում երգք բանաստեղծից մերոց հնոց չհասին առ
մեզ. զի ոչ գրեցան 'ի գիրս. այլ սուսնդութեամբ
տակաւք հափնէ, զոր այժմ անուանեն երգք, գովք
ցուցք և այլն: Զի եթէ այր բանասէր շէջի 'ի
քաղաքս 'ի դիւղս և 'ի առնս մասնաւորաց անդ 'ի
նոսա գտցէ բան ինչ, երգ ինչ, գովք ինչ, և բա-
նաստեղծական աւանդութիւն ինչ: Զորս եթէ
'ի գիր գրողեացէ, բողում ստուար մատենից կա-
րօտին: Գովքան երգիչք երեւելի էին 'ի հին բա-

նաստեղծս մեր , որք զդիւցաղնական վէպս քաջաց
 մերոց բամբուսմբ երգէին : Գաջք և զխցողունք
 բազում եղեն յաղգի մերում , վասն այնորիկ բազում
 բանք էին զնոցանէ 'ի բանաստեղծս Գողթան , բայց
 զի բանք նոցա դիցամոլ առասպելեօք շաղխեա
 ցան , ուստի պարկեշտ և քրիստոսաւեր հոգին փեր
 թողահօրն գող թէ զգուշացաւ զլոյսնդակն 'ի
 գիր առնուլ , բայց 'ի սակաւոց : Վարդգէս խնդրէ
 զքոյր երուանդայ 'ի կնութիւն , խակ սա դժուարի
 տալ զքոյրն , ուստի Վարդգէս զամենայն հնարս
 հնարէ առնուլ զքոյրն արքայի , վասն որոյ առաս
 պելէին բանաստեղծք այսպէս : Խոր գիրք Բ : ԴԼ
 կէ : « Հաստուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն 'ի
 Տուհաց դաւառէն , զՔասաղ գետով , եկեալ նըս
 տեալ զՇրեղ ըրտով , զՂրտիմէղ քաղաքաւ , զՔասաղ
 գետով . կռել կոփել գդուռն երուանդայ արքայի :
 Ահա սոյն համառօտ բան սկիզբն է պատմութեան
 հարսանեաց Վարդգէսի . և այսչափ համառօտ բան
 չհասանէր մինչեւ ցիտրենացին . ուստի թուի թէ
 զկարի առասպելս ոչ արկանէր 'ի գրի : Բայց է այլ
 ինչ զտրմանք , ընդ որս զարմանալ պարտ է . զի
 գեռ ցայսր ժամանակի սոյն բանաստեղծական
 գէպք իրօք 'ի կիր արկանի 'ի վատպուրական և
 յայլ տեպիս , զի եթէ 'ի կողմանէ երիտասարդին
 խնդրակք ելցեն 'ի տուն ուրումն խնդրել զկոյս
 նորա 'ի կնութիւն երիտասարդին , ոմեն ընդ ին
 քեանս խնդրակք զկին մի 'ի դիմաց խօսնառն՝ գուռ
 ափօլ անուամբ : Այն է կռօլ կոփող գդուռն հարսին :
 5. Կանայք միշտ հաւատարիմ աւանդապահ են
 հին աւանդութեանց և մանաւանդ առասպելաց

ուստի բազում բանաստեղծք զգուշութեամբ և հեռատեսութեամբ ստեղծանել պարտին զբանս . զի բանաստեղծութիւն երբեմն այնչափ խորագոյնս ազդէ 'ի միտս և յերեւակայութիւնս ազդաց և ազանց . մինչ զի մարդիկ իբրեւ արբեալ պատրեալ և ձգեալ՝ երթան զհետ բանից նոցա ընդ դարս և ընդ ժամանակս բազումս : Զի պատմի վտան Արտաւազդայ երկրորդի, թէ՛ սա 'ի մանկական տիոց մինչեւ ցմահ վարեաց կեանս անուղղայ՝ հակառակ ուղղութեան կենաց հօր իւրոյ Արտաշեսի . Ուստի զԱրտաւազդայ կարծիք կայան պառաւունք Հայոց, թէ կանայք սերնդոյն Աթահակայ հարեալ են զնա կախարդանօք . և ըմբռնեալ են զնա յախոս մըրութեան . զի յերդս առասպելաց ասէին զնմանէ խոր . Եվ իշապաղունք դոզացան զմանուկն Արտաւազդ . և դեւ փոխանակ եղին : Առասպելս այս 'ի յօրէ Արտաւազդայ մինչեւ ցայսօր արհաւիրս արկեալ 'ի սիրտս կանանց Հայաստանի՝ ու ժգնապէս տիրէ 'ի վերայ երեւակայութեան ծննդականաց, մինչ զի 'ի յերկունս դռով նոցա երկնչին թէ դուցէ դեւք գողացեն զմանուկս խրեանց և փոխանակ դեւ դիցեն : Ուստի խաչ՝ աւետարան դնեն 'ի սնարս ծննդականաց, խունկ ծխեն, աղօթս տանեն , զլուրեփն որմունս տան ծննդականին խաչ դնեն . եթէ զպատճառէն այսոցիկ՝ հարցանիցես , առասպելաբանեն պառաւունք թէ . զի լուսք և տեսաք թէ դեւք եկեալ դոզացան զմանուկս և սպանին զմայր նոցա . վասն այսօրիկ զգուշանամք մանկան, մինչեւ մկրտեսցի , դրոշմեսցի և ազատեսցի 'ի դիւաց :

6. Արտաւազդայ թագաւորեալ ամս երկու .

«Անցեալ զկամօղաւն Արտաշատ քաղաքի՝ որտալ
կինճս և իշտվայրիս զսկամբ Գինայ, աղմկեալ իմն
ի ցնորից խեղադարանաց, ընդ վայր յածելով երի-
վարաւն, անկանի ՚ի խոր իմն մեծ, և խորասոյդ
լեալ անհետիս: Չամանէ երդիչք Գողթան առաս-
պելաբանեն այսպէս. եթէ ՚ի մահուանն Արտաշիսի
բազում կտորածք վնէին ըստ օրինի հեթանո-
սաց. դժուարի տանն Արտաշաղէ՝ ասելով ցհայրն.
Սինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ
տարար, ես աւերակացս որպէս թագաւորեմ:
Վասնորոյ անթեալ զնա Արտաշիսի՝ ասաց այսպէս.
Եթէ դու յորս հեծցիս յաղատ ՚ի վեր ՚ի Մասիս,
զքեզ կալցին քաջք, տալցին յաղատ ՚ի վեր ՚ի
Մասիս, անդ կացցես, և զլոյս մի տեսցես: Զբու-
ցեն զամանէ և պառառնք, եթէ արդեւեալ կայ
յայրի միում՝ կապեալ երկաթի շղթայիւք, և
երկու շունք հանապսղ կրծելով զշղթայսն, ջանայ
եւանել, և աւանել վախճան աշխարհի. այլ ՚ի ճայնէ
կռանարկութեան դարձնաց զօրանան՝ ասին,
կապանքն: Վասնորոյ և առ մերով խոյ ժամանա-
կաւ՝ (ասէ) յաւար միաշաբաթում երիցս կամ չու-
րիցս բաղխեն զաւն, զի զօրտային, ասին, շղթայք
Արտաշաղէայ: Հետք առասպելիս ոչ միայն հա-
սանէ առ խորենացին, այլ անցեալ ընդ դարս և
ընդ ժամանակս հասանէ առ մեզ: Զի ՚ի քաղաքն
վասպուրականի վան՝ տեսանեմք միեւեռ ցայսօր.
զի դարիւնք յաւար միաշաբաթի երկցս կամ չու-
րիցս հարկանեն կռանաւ զաւն. զի թէ զյառճա-
ռէն հարցունիցես, պատասխանեն թէ ՚ի հին ար-
հեստաբերաց մեզ աւանդեցաւ այսպէս առնել:

7. Պատմութիւն խորատոյղ լինելոյն Սրտաւազ-
դայ . և շղթայից նորա պլախաւ եղանակաւ իմ
պատմի ՚ի պառաւանցն վաստուրականի . զի տսնն,
թէ՛ հսկայազուն ոմն քաջ երիտասարդ անուն նորա
Մհեր . (գուցէ միհր զանուն չաստուածոյն Պարսից
եղեալ են ՚ի վերայ Արտաւազդայ) . Որ ունէր նժոյդ-
մի ամեհի յոյժ . որ ՚ի հսկայութենէն չկարէր մոռ-
նել ՚ի շէնս . զի եթէ (ասնն) ոտք նժոյդի նորա
հասանէր յերկիր, կանգնաչափ մխիւր ՚ի հող երկրի,
ուստի հանապաղ յածիր ՚ի յապառաժ և ՚ի վիճաւ
տեղիս . յաւուր միում երթայ յորս ՚ի լեռոն Ալբո-
փի . (գուցէ ակօսի անուանէն առեալ են) որ
հանդիպոյ է արեւելից բերդին վանայ, և տեսեալ
զքարեայ մեծ գուռն այրին բացեալ . զոր մինչեւ
ցայսօր անուանեն Մհերի գուռն . հանդերձ երկա-
րան մասնէ անդ հանել սկիւ . ըստ որում աւան-
դի թէ գանձք ոսկւոյ բազում գտանին յայրի անդ .
ի խնամոյն Աստուծոյ փաղի գուռն այրին , և
քաջք կալեալ զՄհեր կապեցին երկաթի շղթայիւք
և զի առաստեղեն պառաւունք թէ ՚ի գիշերի Համ-
բարձման երկինք փայր իջեալ տոյ ողջոյն երկրի ,
և յողջունելն զվիճեանս , բանի գուռն Մհերի , և
Մհեր գուռն գործէ խորտակել զշղթայս , ելանել
արտաքս և աւերել զաշխարհս . բայց շղթայք նո-
րա ՚ի հանապազորդ կռանահարութենէ դարբնաց
ամբանան . ուստի չկարէ ելանել արտաքս , և նշան
տան ռամկաց թէ յորժամ Մհեր ելանիցէ յայրէ ան-
տի , կտտարած աշխարհի հասանի . և Քրիստոս դայ
ի դատաւոտան . և ոմանք եւս խառն ընդ այսօրի
պատմեն թէ յորժամ քաջն Մհեր արձակեալ ՚ի կա-

պանց անտի ելցէ արտաքս , պատերազմեայի ընդ թնամիս , յաղթեայէ և կանգնեացէ զթագաւորութիւն Հայոց : Եւ ճգնին պառաւունք հաւատօր առնել զպատմութիւն Մհերի , ուտի բազում անգամ ասեն թէ՛ մեք իսկ գնացեալ 'ի դուռն Մհերի ականջօք մերովք լուաք զխրինջումն երկմարինորա . . . : Բանաստեղծական պատմութիւն Մհերի , այն է Արտաւազգայ , երկար պատմի , բայց մեք զհամառօտն եզեալ՝ թողաք այլոց ոչ միայն զբովանդակ պատմութիւնս 'ի բերանոյ ծերոց և պառաւանց առնուլ և պահել 'ի դրի , և զի բազումայն պիտի աւանդական պատմութիւնք դոն 'ի Հայաստան , զորս եթէ հաւաքեսցուք բազում վիպական ճշմարտութիւնք 'ի յայտ բերեն մեզ :

8. Վտան հարսանեաց Արտաշիտի . և Սաթնիկան , որ պանծալուք հանդիսիւ և յոյժ առատաձեռն կատարեցաւ 'ի Հայաստան , երգեցին Գողթման բանաստեղծք մեր այսպէս : « Տեղ ոսկի տեղայր 'ի փեսայոյ թեան Արտաշիտի , Տեղայր մարգարիտ 'ի հարսնութեան Սաթնիկանն : Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց փեսայութեամբ 'ի դուռն տաճարին հասանել՝ դահեկանս ճաղաղել իրեւ զհիւպատեանն Հռովմայեցոց , սապէս և թագուհեայն յառաջատին՝ մարգարիտ : Եւ 'ի Հայաստան և տես զհարսանիան Հայոց , թէ զիա՞րդ այժմ՝ զփեսայն զարգարեալ՝ պսակ 'ի գլուխ և սուրբնդ մէջնորա ամեալ՝ անուանեն թագաւոր , և յորժամ զինի պսակին ելանէ թագաւորն՝ առ դրան եկեղեցւոյն դրանս ճաղաղէ , նայնպէս թէ 'ի մօտնեղ հաջօին բնդ դքունս փեսային և թէ 'ի յառաջատ

աին արկանեն 'ի գլուխնորա ոսկի կամ մարդարիս՝
 և ասեն բանս գուխասնականս վասն թագաւորին
 և թագաւորոյն , որպէս ասէին Գողթան երգիչք
 վասն թագաւորաց մերոց , թէ « Հեծաւ արի ար-
 քայն Արաւշէս 'ի սեաւն դեղեցիկ , և հանեալ
 զսկեօղ շիկափով պարանն , և անցեալ որպէս զար-
 ծուի սրաթեւ ընդ գետն , և ձգեալ զսկեօղ շիկափով
 պարանն , ընկէջ 'ի մէջք օրիորդին Ալանաց , արող-
 հասուցանելով 'ի բանտին Արտաշիսի » : Զայս մեկնէ
 Խորենացին « Որ և ճշմարտութեամբ ունի այսպէս ,
 քանզի պատուեալ էր առ Ալանս մորթ կարմիր ,
 լաքայ շատ , և ոսկի բազում 'ի վարձանս տուեալ
 առնու զտիկին օրիորդն Սաթենիկ : այս է ոսկեօղ
 շիկափով պարանն » : 'ի Տարօն գետ ափէ տօբոս-
 թիւնս , տալ գրամ բազում և այլ ընծայս հօր և
 մօր օրիորդին և տալա առնու զօրիորդն , և ահա
 բանաստեղծական երգ նայա , որ եղեալ են 'ի բե-
 րան հարսին , զբովանդակ միտս կարմիր մերթին ,
 լաքային և բազում ոսկոյն յայտ ասնէ : « Զմէրիկ
 խարեցին թօփ մը շիւղի , Զհէրիկ խարեցին կուռէ
 մը դինով , Զաղբէր խարեցին ջախտակ մը ճըզ-
 մով , Զբուրիկ խարեցին մատիկ մը հինով , Զգրամի
 հանդուրց արձակեցին : Զաղջիկ մամուց ջոկեցին »
 Կնար Հայկական երես 143 . երգ հարսին :

Գ. վահագն որդի Երուանդեան Տիգրանի , այնչափ
 դիւցադնական քաջութիւնս գործեաց 'ի յերկրի ,
 մինչ զի գնա 'ի յերգս ոչ միայն Հերակլեայ հաւա-
 սարէին « այլ ասէին գնա և աստուածացեալ , և անդ-
 յաշխարհին վրաց զօրա չափ հասակի կանգնեալ
 պատուէին զհինք » : Ուստի բանաստեղծք մեր ընդ

քաջութիւն գիցաղնիս զարմացեալ և յափշտակեալ՝ մոռացան կոչել զնա ծնունդ, մարդոյ, զի վառն ծննդեան վաճագնի երկնեաց ասեն երկինք և երկիր . երկնեաց և ծիրանի ծով . և ՚ի ծխոյն և ՚ի բոցոյն ծնաւ խարտեալ մոռուի : «Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով, երգն ՚ի ծովուն ունէր զկարմիրի եղեգնիկն . ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր, և ՚ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր . նա հուր հեր ունէր, ապա թէ բոց ունէր մուրուս, և աշխունքն էին աբեղակունք» : Նախ քան զամս երկու հազար երեք հարիւր ստեղծ Գողթման երգիչ մի զբանա զոյս, բայց վառն համեղութեան գեղեցկութեան և վսեմութեան երգեցին երգիչք մեր մինչեւ յառաքարիստոնէութեան . և մինչեւ ՚ի Խորենացին . որ ա՛յննջօք լուեալ՝ զոյս հատուած միայն աւանդեաց մեղ, թողեալ ՚ի բայ զոյլ եւս հատուածս : «Ձոյս երգելով ոմանց բամբաւմն, լուաք (ասէ) իսկ ահանջօք մերովք : Յետ որոյ և ընդ վիշտպայ ասէին յերգն կռուել նմա և յաղթել : Վսեմ հանճար Հայկական բանաստեղծին այնչափ պայծառ երեւի ՚ի հին երգս վաճագնի . որոյ հաւասար գծուալին է գտանել այլ ուրեք . զի գեղեցիկ էր և անորժելի . ուստի պահեցաւ ընդ երկար ՚ի Հոյս : Արդ՝ ինձ քան զամենայն երգս սիրելի է սոյն՝ որ զխանդ և զխորով Հոյոց վառէ և պատրաստէ ՚ի յԱստուած պաշտութիւն և ՚ի Հայրենասիրութիւն . ուստի ըղձամ՝ զի ամենայն ճարտար բանաստեղծ երգեցէ ՚ի Հայ բարբառ և ուսուցէ սիրել զԱստուած և զՀայրենիս :

10. Գլխաւոր տեսակք բանաստեղծութեան են աստուածաբանականք, գիւցաղնականք և պատմականք : Սաղման Գաւթի մարդարէին . երգ. երգոյն Սաղմունի Նոյնպէս ամենայն երգք շարականայ, գանձարանայ, տաղարանայ, բանք Գրիգորի Նորեկացւոյ . Յիսուս որդի Շնորհալոյն, և այլ ամենայն երգք, գանձք եկեղեցականք աստուածաբանական են, զոր երգեմք եղանակաւ Որոյ վասն գրեաց Լամբրոնացին թէ «Ազգումն երաժշտական եղանակին . . . ընդոտուցեալ զորթուցանէ զՎիտս ամենեցուն առ ՚ի տենչումն շնորհին . քանզի չիք ինչ որ գիտմն մեր յեղաշրջէ յուրախութիւն կամ ՚ի արամութիւն . որպէս զերգոյ ձայն , յորժամ որպէս պարան է՝ լինիցի . վասն այսորիկ և եկեղեցական աւանգութիւն ընկալաւ զայն» : Գտանին և այլ տաղապահաւ աստուածաբան բանք , որպէս է հազար տուն ոտանաւոր բանք Գրիգորի Մարգիստրոսի : Տաղք Յովնատի թագաւորի, Աբամ գիւրք, Հրաւիրալ երկրին Աւետեաց . սոքա ամենեքեան իրրեւ զհայծախուն աստուածային հոյ վառեն և բարբառեն զսիրտս, զՎիտս և զհազիս մեր ՚ի սրովբէական սրբասացութիւնս , ՚ի սէր և ՚ի ճշմարիտ երկրպագութիւն Աստուծոյ . ուստի քան զամենայն բանք բանաստեղծից սիրելիք գովելիք և պանծալիք են մեզ, և եղիցին չիշտ և յուխեան :

11. ի հին գիւցաղնական բանից սակաւ ինչ մնացին առ մեզ զոր ՚ի վերանդր յիշեցաք, իսկ ՚ի նորս գովելի է գործ Հ. Արսենի ՚ի բանաստեղծութիւն Հայի գիւցաղնի, գործ Յովսէփայ Թաղիթեանց ՚ի գիւցաղնական վէպս վարդգէսի Տուհաց տեառն :

Քաց 'ի գրաւորացս գտանին անգիր բազում գիւ-
ցաղնական վէպք 'ի պառաւունս Հայաստանի և առ-
շնչէր անուանեալ երգիչս . կան՝ որք սոսկ պատմա-
կանքնն . և են՝ որք երգախառն պատմին . են՝ որ
'ի Հայ լեզու , և են՝ որք ի տաճիկ : Յետին Գողթան
երգիչք հայրենեաց եղեն անուանի Հայ - աշուշ .
որք վիպասանական և խրատական երգովք խու-
եանց բազում բարեաց պատճառք եղեն աշխարհի
մերում : Զի որպէս պատմէ թաղիթեանց թէ՛ յա-
ւուրս բնականութեանց յորժամ չկարէին վար-
դապետք մտանել յեկեղեցիս և քարոզել , սորա
գնուադարան 'ի ձեռին իբրեւ մուրացիկ մտանէին
'ի տունս Հայոց , հոգեւոր խրատական և հայրե-
նասիրական երգովք մխիթարէին զխրտս Հայոց ,
և յորդորէին համբերել վշտաց իբրեւ նահատակ
և չհեռանալ 'ի հայրենի աշխարհէն , որպէս յայտ է
'ի յերգոց ւիճուակ ուստի գուկաս . . Ախտս քեզ
Հայոց խեղճ ժողովուրդ . և այլն :

12. Ի նորումս գովելի են հայրենասիրական բա-
նաստեղծութիւնք Հ. Ղեւոնդի Այիշանեանս փնտր
հայկական՝ հաւաքածույ երգարան Միանասրեանց,
յորում գտանին բովանակութիւնք բանից հին և
նոր բանաստեղծից : Ծագիւեցան յաւորս մեր 'ի Բիւ-
ղանդիան , 'ի Պետերբուրգ . 'ի Տփլիսի , 'ի Ալուսիս ,
այն է Գողթն հին , 'ի վան , և յայլ քաղաքս Հա-
յաստանի հայրենասէր բանաստեղծք . որք խան-
դավառ սրտիւ յօժարեցին յօրինել երգս գեղեցիկս
և պէսպէս 'ի վերայ Հայաստանի , զորոց զվայելու չնն
առեալ մանկտին Հայոց 'ի բերան՝ երգեն հանապաղ
և ոգեւորեալ խրախուսին 'ի սէր հայրենեաց : Այլ

չեղենք բաւականայտքիկ . ուստի ժամ է բանա-
տեղծից առնուլ զնոր քնարն հայրենի 'ի ձեռին եր-
գել երգս նորս . մինչեւ արբեալք յիմարութեամբ
զգաստասցին , հեռացեալ որդիք ժողովեսցին , բա-
ժանեալք միասցին . կաշկանդ եալ սրունք գնասցեն ,
անուղղայք ուղղեսցին . ուստի որք ստեղծանել կա-
մին , զխենէշ , զկտին , և զչար բանս , որք ապա-
կանիչ են վարուց 'ի բաց արարեալ , պարկեշտս պատ-
շածս , վսեմս և գեղեցիկս երգեսցին 'ի շինութիւն
հայրենեաց և եղբարց :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ .

ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆ , ՁԻՐՔ , ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՔ .

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ն Ա .

ՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆ

Կ . Հայրենասէրն գիտասցէ զյատկութիւն ազգի
խւրոյ , զի յատկութիւն ազգին է ներքին բնութիւն
նորա . անձն իւր ազգային ելծէ ոչ ջանայ ճանա-
չել զյատկութիւն բովանդակ մարմնոյ իւրոյ և ան-
դամոցն՝ չկարէ ճանաչել զինքն , չկարէ օգտակար
անդամ լինել ամբողջութեան ազգային մարմնոյն .
Պարզութիւն , հաւատարմութիւն , հիւրասիրութիւն ,
օտարասիրութիւն յատուկ է ազգիս , որք 'ի դա-
րուց նահապետաց անտի թագաւորեն 'ի բնութիւնս
մեր . Զայս ծանեայ ոչ միայն 'ի պատմութենէ անտի
նախնեաց , այլ 'ի փորձոյ . զի 'ի Հայ ծնողաց ծնայ ,
'ի Հայս աճեցայ և զարգացայ , ընդ Հայս կենցա-

դալարեցայ, և ամենայն ներքին և արտաքին խորհրդոց բանից և գործոց նոցա իրազէի եղէ : Հարք մեր գովելի յատկութեամբքս պահեցին զինքնութիւն իւրեանց և զազգութիւն : Բայց բազում անգամ եւս տուժեցան և ֆնտսեցան 'ի յրետանի և յարտաքին խորամանկ թշնամեաց : Աղէ՛, ածէ՛ք զմտաւ : յորժամ 'ի պարզ ընկերականութիւն ազգիս խարդախ և խորամանկ անձինք մուտ գտանեն, ո՛չ ապաքէն բազում ծանր ֆնտսուց պատճառք լինին, զի նման են կայծականց հրոյ, որ փոքր գուլ, յորժամ անկանին յանտառս, այրեն տոչորեն : Ուստի պարզախրտ ժողովուրդք մեր յամենայն ժամուս զգուշացին 'ի խորամանկ արանց, զորս եթէ հնար է 'ի բաց վարել և չառնել հաղորդութիւն ինչ ընդ նոսա : Ո՛չ ապաքէն զպատմութիւն նախնեացդ ընթերցեալ՝ տեսանեա զպարզութիւն ազգիդ, անպարզութիւն և խորամանկութիւն օտարաց : Հաւատարմութիւն ազգիդ, անհաւատարմութիւն օտարաց, օտարախրութիւն մերոնց, և ատեւութիւն օտարացն և զղջաւ ընդ չափազանց պարզմտութիւն քո :

2. Այո՛ ասաց իմատուռնն «Ամենայն պարզամիտ օրհնեալ եղիցի 'ի Տեառնէ» : այո՛ ազգայինք իբրեւ աննենգ և անխարդախ մանկունս 'ի մէջ ազգաց և ժողովրդոց իւրեանց պահեսցեն զպարզութիւն իւրեանց : Ոչ թէ մտօք տղայ լինել ասեմ, այլ գիտեմ թէ հոգին միութեան և ընկերութեան ազգին է պարզութիւն և հաւատարմութիւն : զորս եթէ 'ի բաց բարձցես 'ի միջոյ ազգային ընկերական մարմնոյն, միութեան և ամբողջութեան կապ

Նորա խլի , և չարաչար 'ի ծուէնս պատառի : Յոր-
 ժամ ետես Յիսուս թէ հոգին միամտութեան և
 պարզութեան 'ի յաշակերտաց տեղի տալոյ է , և
 մերձ էր 'ի քայքայումն միութիւն նոցա . զի ա-
 սէին թէ ով 'ի մէնջ մեծ լինիցի» . զգալի օրինակաւ
 իրատեաց զնոսա «առեալ մանուկ մի՝ կացոյց 'ի մէջ
 նոցա և ասէ . եթէ ոչ դարձջիք և լինիջիք իբրեւ
 մանուկս զայս , ոչ կարէք մտանել յարքայութիւն
 երկնից» : Մեծամտութիւն և կասկածոտութիւն
 խռովեաց և տագնապեաց զմիտս աշակերտաց . Յի-
 սուս խոնարհութեան և պարզութեան օրինակաւ
 բժշկեաց զմիտս նոցա , և պահեաց զմիաբանու-
 թիւն նոցա : Ուստի և ես հոգւովն ֆրիստոսի դո-
 չեմ . զի եթէ ոք կամիցի մեծ լինել ազգի իւրում ,
 միամտութեամբ և խոնարհութեամբ ծառայեսցէ
 ամենեցուն . ամենեքեան միամտութեամբ ծառա-
 յեսցեն ինքեան . ժրութեամբ սպասաւորեսցէ ա-
 մենեցուն . զինոքս իբրեւ ժիր և արթուն ծառայ
 ծառայեսցեն ինքեան :

3. Յորժամ ազգային , քաղաքական , տնտեսա-
 կան , ուսումնական , և այլ շահաւէտ ընկերութիւնս
 հաստատել կամիս , դէտակն լինջիր առնուլ 'ի նոսա
 արս հաւատարիմս , իմաստունս . իսկ եթէ շահասէր
 և անխորհուրդ անձինս անխտիր ժողովեսցես , հիմն
 ընկերութեանդ ոչ եղեր 'ի վերայ վիմի , այլ 'ի վե-
 րայ աւաղոյ , որ 'ի թեթեւ հոգմոց նոցա վաղվա-
 ղակի կործանի : Հայք զյատկութիւն իւրեանց մի
 իբրեւ զքօղ ընդ գլխով արկեալ՝ զուրկ դացին 'ի
 շրջահայեաց լինելոյ . այլ զայն իբրեւ հեռաւես դի-
 տակ ընդ աչս եղեալ՝ հայեսցին յազգս հեռաւորս :

և ծանկեցեն թէ զինչ է յատկութիւն բնութեան նոցա : Օտարազգիք պարզ և հաւատարիմ չեղեն առ մեզ, այլ միշտ անպարզ և անհաւատարիմ նախնիք մեր չհետադառեալ զյրջակայ ազգաց զներքին և զարտաքին յատկութիւնսն, բազում անգամ մեծապէս մնասեցան, զի թէ նախարարք մեր յառաջքան զմեծ պատերազմն 'ի վերայ հասանէին, թէ պարսիկք միշտ խաբօղ, միշտ խորամանկ, և միշտ անհաւատարիմ էին առ Հայս . պարզ միամտութեամբ ոչ վաղվաղէին 'ի կոչն Յազկերտի. զի գրէ եղիշէ, թէ «Յառաջագոյն գիտացեալ զմիտս բռնաւորին», բայց յետ գիտելոյ առ խորամանկն դիմել, կրկին պարզմտութեան էր գործ, և ոչ իմաստութեան . զի իբրեւ այր խորագէտ պարտ էին ցրել զամենայն խորհուրդս չարութեան նորա, մինչ էին յաշխարհին իւրեանց միաբան, զի անդ. գեռ զներքին միութիւն և զօրութիւն յիւրեանս ունէին : Զմիտս ուրացութեան վասակայ Սիւնեաց իշխանին գիտէին, բայց երկցս զմնասակարն հաւատոյ և հայրենեաց 'ի ձեռս բերեալ՝ փոխան պատուհասելոյ՝ պարզմտութեամբ իբրեւ ներելով արձակեցին. որ ոչ ներելոյ, և ոչ արեւ տեսանելոյ էր արժանի եղիշէ «Իսկ նոքա թեպէր և հասարակեալ բերէին զնենքսա թիւն ինչձառորս-թիւն նորա, և թէ իւրեւթեամբ դառնայ անդրէն 'ի ճին մուրաբիւն . ոչինչ փոյթ առնէին յեռն արհաւել 'ի նա լսան առաջն յանցանցս :

4. Հայք բազմիցս սուտ երգմանց, կեղծ և խորամանկ խաբէութեանց ոստիկանաց Արարացոց զփորձն առնեալ, անզգոյշ պարզմտութեամբ կրկին անկանէին 'ի ծուղակս նոցա : Բուղայ ոստիկան առ-

Տոս հրաման յԱմիրապետէն , զպատուական նախա-
 րարս Հայաստան աշխարհի բնաջինջ բառնալ 'ի մի-
 ջոյ . Աշոտ Արծրունի իբրեւ քաջ կենցաղադէտ ի-
 բազեկ լինի չարամտութեան ոստիկանին , որ 'ի վե-
 րին երեսս կեզծաւորեալ առ ինքն կոչէր զԱշոտ և
 երգմամբ խոստանայր չառնել նմա չար ինչ , բայց
 քաջակորովն Աշոտ որ մտադիրն էր արեամբ չափ-
 ճակատել ընդդէմ զօրաց ոստիկանին , 'ի յանմխտնա-
 նախարարաց իւրոց և 'ի խորհրդակորոյս խորհրդ-
 ականաց իւրոց բռնադատի իբրեւ պարզմիտ դի-
 մել առ ոստիկան , յորժամ այսպէս յակամայիցս
 բռնադատեցաւ երթալ . Բուզայի ստեալ դաշին իւ-
 րոյ՝ կալեալ կապէ զԱշոտ և ընդ այլ նախարարս ա-
 ռաքէ 'ի Սամառայ՝ առ Ամիրապետն : Սակայն ա-
 ռաւել անմտութեամբ զառածեալ Գուրգէն եղբայր
 Աշոտի՝ ինքնին երթայ առ ոստիկան , զի զխանութիւն
 եղբօր իւրոյ 'ի ձեռս բերցէ . որպէս թէ չէր
 նորա երբէք լուեալ և տեսեալ զանցս եղբօր և
 նախարարացն : Իսկ Բուզայի պատիր սիրով ընկալ-
 եալ զնա , ապա 'ի դիմաց Ամիրապետին նամակ մի
 ցուցանէ նմա , որով իբրեւ թէ կոչէր զնա առ
 ինքն , կալեալ կապեաց և զնա : Ահա այսպէս յան-
 մտութենէ նախարարաց մասնեցաւ Աշոտ , իսկ
 յանմտութենէ իւրմէ ինքն Գուրգէն : Այսպիսի
 ստութեամբ և խորամանկութեամբ ոստիկանք
 զազատս և զազատորդիս աշխարհի մերոյ կալեալ
 զոմանս աքսորեցին , զոմանս սպանին , և զոմանս
 'ի հաւատոյն հանին , որպէս յայտ է 'ի պատմութենէ
 Յովհաննու Կաթուղիկոսի :

Ե. Զի՞նչ ասացից զիննգութենէ , և զիտարեա-

Թենէ Եռնաց, որք գոլով քրիստոնեայ, սուտ երգ-
 մամբ և խոստմամբ կոչեցին զՎաղիկ 'ի Կ. Պօլիս ,
 և բռնի հանին 'ի ձեռաց նորա զԹագաւորութիւն
 և զմայրաքաղաքն Անի . ո՛հ, զի Թէպէտ Վաղիկ իւ-
 րով հեռաւորեա խմայտութեամբ յաւուրս քառասուն
 ընդդէմ եկաց խորհրդոյ անմիտ նախարարաց չդի-
 մել առ Բոյնս : Բայց քսու և դաւաճան վեատ Սար-
 գիս հանդերձ անխորհուրդ նախարարօք երդուեալ
 հաւատարիմ մնալ Թագաւորին և աշխարհին իւր-
 եանց , հարկեցուցին զՎաղիկ երթալ , բայց ապա
 դրժեալ ուխտի իւրեանց զՎ Բանալիս Անուոյ 'ի
 ձեռն վեատին յղեցին առ Կայսրն : Զնենդս , զոր
 շրջակայ ազգք ընդ ժամանակս ժամանակս նենդե-
 ցին մեղ և մլնասեցին , չկարեմ մի ըստ միովէ 'ի Թիւ
 և գիր արկանել : Արդ 'ի պատերազմին Արայի ընդ-
 զօրս Շամիրամայ , վիրաւորեալ Արայի մեռանի 'ի
 պատերազմին , Հայք պատրաստին առնուլ զլրէժ
 սիրելի նահապետին իւրեանց 'ի տիկնոջէն . բայց
 սա խորամանկութեամբ պատրեալ զպարզամիտս
 Հայոց , յետս ընկրկէ 'ի պատերազմելոյ և ինքեան
 հնազանդեցուցանէ : Խոր . յիսկ 'ի գրգռել միւ-
 սանդամ զօրացն Հայոց 'ի մարտ պատերազմի ընդ
 տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուան
 Արայի , տես . Հրամայեցի աստուծոյն իմոց լեզու
 զվէրս նորա և կենդանացուցի և այսպէս
 համբաւեալ զնմանէ 'ի վերայ երկրիս Հայոց . և
 հաւանեցուցեալ զամենեւեան՝ դադարեցուցանէ
 զխաղմն : Զայս ամենայն գիտացեալ պարտէ յիշել
 զբան Յիսուսի , ճեղերուք միամիտ իրբեւ Զադանի-
 և խորագէտ իրբեւ զօձս : այսինքն միամիտ առ

աղբայինս և առ ընտանիս . իսկ խորագէտ առ
օտարազգիս և առ հեռաւորս :

6. ի պատմութենէ և ՚ի փորձոյ դիտեմք զհիւ-
րասէր և զօտարասէր յատկութիւն ազգիս . ընդ
որս զարմանալ պարտին հանուր ազգք երկրի .
Հրէայք . որ ՚ի ժամանակս միջնոյն Տիգրանի ՚ի ձեռն
Ռշտունեաց Պարզավորան զօրապետի իբրեւ գերի
եկին ՚ի հայս , ընդունելութիւն մեծ գտեալ ՚ի հայ-
կազն և յԱրշակունի պետաց մերոց՝ կարգեցան ՚ի
մեծ նախարարութիւն . և ապա յետ Արշակունեաց
իբրեւ թագաւոր տիրեցին ՚ի վերայ Հայաստանի
յամս 160 , վազարշակ եկեալ ՚ի Պարթեւաց՝ թա-
գաւորէ ՚ի վերայ Հայոց և ընդունելութիւն մեծ
գտեալ՝ 34 պարթեւազն թագաւորօք տիրեաց Հա-
յոց յամս 580 , մինչեւ ցԱրտաշիւր վերջին : Մամե-
դուն ճենազն եկեալ ՚ի ճենաց յարեցաւ ՚ի մեծն
Տրդատ , և դործ հաւատարմութեան ցուցեալ կար-
գեցաւ ՚ի մեծ նախարարութիւն Մամիկոնեան :
Ագրամեղէք և Սանասար որդիք Սենեքերիմայ
արքային Ասորոց խոյս տուեալ ՚ի Հայս՝ ապաւինե-
ցան ՚ի Պարոյր պտակաւորն մեր . որ մարդասիրու-
թեամբ ընկալեալ զնոսա կարգեաց ՚ի մեծ նախա-
րարութիւն աշխարհին վասպուրականի , և Սանոյշ
Բատ այսմ Մանգակունիք , Գնունիք և այլ բազումք
՚ի հեռաստանէ և յօտար ազգաց դալով ՚ի Հայս
՚ի մէջ պատուեցան , մեծացան և փառաւորեցան :
Ահա այսօրիկ են յատկութիւնք հիւրասէր և օտա-
րասէր ազգիս մերոյ , և այսպէս վարեցաք և վա-
րեմք մինչեւ ցայսօր : Յորժամ զմտաւ ամեմք թէ
Հայաստան եղեւ բուն բնակարան առաջին նահա-

պետաց , որոց մայր խանձարուր և օրրան եղեւ Հայաստան , յորմէ ամենայն ազգք երկրի ելին և ցրուեցան ընդ ամենայն աշխարհ , սա յորժամ տեսեալ թէ յի.բենէ հեռացեալ որդիք գան , 'ի գիրկս ընկալեալ անուցանէ՝ զնոսա իբրեւ որդեսէր մայր , զի տակաւին չերեւեցաւ յաշխարհի ազգ օտարասէր քան զՀայս , որ չարկանէ խտիր 'ի մէջ բուն բնակչաց , և օտար եկաւորաց :

7. Նահապետական հիւրասիրութիւն և օտարասիրութիւն մեր գոգ թէ բաղմիցս աղետաբեր եղեւ Հայրենեաց . զի անգութք և վայրենիք ոմանք եկեալ յաշխարհ մեր՝ իբրեւ թնիկ ընկալեալ մեծաբեցան . բայց յետոյ եղեն դահլճք Հայրենեաց , Անակ թեւադրեալ յԱրտաշէ Սասանեան գայ 'ի Հայս հատուածի պատճառաւ . և իբրեւ ազգակից Արշակունեաց ընկալեալ լինի 'ի մէծէն խորովայ , բայց ընդգէմ օտարասիրութեան իբրեւ դաւաճան սպանանէ զքաջայաղթ արքայն մեր : Բայց է ուրեք , զի հիւրասիրութիւն բարեաց պատճառ եղեւ Հայրենեաց մերոց . որպէս Դենշապուհ հազարապետն Յաղկեթի յիշեցուցաներ սրբոց Ղեւոնդեանց թէ « իմ՝ զի աղ և հաց կերեալ է յաշխարհին ձերում , վասնորոյ գութ և սէր ունիմ ընդ աշխարհն ձերս : Ստուգիւ Հայք հիւրասէր բարոյիւք իւրեանց բազում անգամ 'ի պէսպէս վտանգաց զերծան , զի իմ՝ յածեալ ընդ բաղում՝ դաւառս Հոյտաստանի , տեսի զեղբարս մեր , որք լիտձեռն սեղան զնելով առաջի խստասիրտ բարբարոսաց , զխստասրտութիւն նոցա 'ի մեղմութիւն և զզօնեայ բարս նոցա 'ի մարդասիրութիւն յեղաշրջեցին . ո՛հ գիւղական

ժողովուրդն Հայաստանի. որ երկրագործ է, որ գյուրենի հացն առաջի հիւրոց և օտարացն դնէ . ինքն դարեղէն նկանակաւ շատանայ, զխորտիկն առաջի եկեղոցն դնէ և ինքն ցամաք հացիւն գոհանայ . աւագ ինքն վաստակէ և օտարք 'ի վաստակս նորա մտանեն : Են և գտանին խտասիրտ բարբարոսք որ զամենայն բարիս տեսեալ դարձեալ ոչ զիջանին . այլ իբրեւ վայրենի և կատաղի գաղան յարձակին 'ի վերայ հիւրասէր և օտարասէր ժողովուրդոց , յափրշտակեն , յաւարի առնեն , զողջախօհութիւնն նոցա բռնի արատաւորեն , գերութեն և սպանանեն . այսպիսիք են 'ի Մարաց և 'ի Պարսից , որք յուգեալք և խրախուսեալք 'ի յընթերցողաց իւրեանց , որք խրատ տան նոցա և ասեն . ամենայն ինչք , ստացուածք և կեանք նոցա ձեզ տուեալ է Աստուած 'ի կերակուր . և եթէ ոչ զրկէք, նեղէք և սպանանէք զնոսա, ոչ կարէք մտանել յարքայութիւնն . զոր խոստացաւ ձեզ մարդարէն ծեր . . . և այսպէս փոխանակ բարեաց չար հատուցանեն մեզ . . . :

8. Աբրահամ Հայր Երրայեցւոց ազգին ասի լինել հիւրասէր և օտարասէր , բայց 'ի Հրէայս ոչ տեսանի բարք ինչ օտարասիրութեան , զի և Մովսէս պատուիրէր ընդունել օտարագղի զեկան, որք ընդունին զօրէնս Աստուծոյ իւրեանց, բայց զի է զի Եսայի ազգականիւմ կամի չափ դնել օտարասիրութեան Հրէից ասելով . բուռն հար Բակոր մի տար զփառս քո այլում և մի զօգուտ քո ազգի օտարօտոյն : Բայց եթէ ծնանէր մարդարէն 'ի Հայաստան և ոչ 'ի Հրէաստան , և տեսանէր զչափա-

զանց օտարասիրութիւնն Հայոցս, արդեօք որչափ բարձրաձայն աղաղակէր և ասէր, որդիք Յարեթի, որդիք Հայկայ բուռն հարէք, զգուշ լերուք, մի տայք զփառս ձեր այլում և մի զճգուտ ձեր աղդի օտարօտոյ։ Արդարեւ բազում անգամ զփառս և զճգուտն մեր մեք մեղէն թողաք օտարաց, և մեք առանց փառաց և օգտի մնացաք։

Գ. Բայց զի՞ է, զի մեք որ այսչափ զօտարո սիրեցաք, բազում անգամ տեսանեմք, զի զբուռն ընտանիս մեր ատեմք և արհամարհեմք։ Խոր, թէ ՚ի ժամանակս մեծին Ներսիսի, Վեհ հիւրք անծանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք ոչ ժողովէին» այն է աղգային անծանօթք և օտարք։ Ասողիկ պատմիչն տես բնակիչք Անի քաղաքին ծաղր և ծանակ արարին զՅովհաննէս վարդապետն երզնէկացի, զայրն առաքինի և հանճարաւորն։ Ուստի՞ մուտ գործեաց ՚ի մեզ. զի եթէ մեք այնչափ օտարասէր եղաք, ո՞չ ապաքէն պարտ էր մեզ բիւրիցս առաւել ընտանեւէր և ազգասէր լինել. ընդէր զհակառակօքն վարիմք, ո՞չ ահա քաղաքային զգիւղացին արհամարհէ իբրեւ տգէտ և ուսմիկ, իսկ զիւղացին արհամարհէ զքաղաքացին իբրեւ թուրամորթ և կնամարդի։ Աւագ՝ ընտանի ատեւութիւնս այս ՚ի կարի հին ժամանակաց արմատացեալ տեսանի ՚ի մեզ, զոր վաղարշակ փութաց ՚ի միջոյ ՚ի բաց բառնալ. զի գրէ Խորենացին, «Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արդոյ և պատուական լինել քան զգեղջկաց, և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս սրպէս զիշխանս, և քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրարար վարիլ»

վասն բարեկարգութեան և աննախանձոս կենաց, որք են շինութեան խաղաղութեան և կենաց պատճառք, և որ ինչ նման այսոցիկ : Յաւալի է ինձ ասել թէ հակառակ օտարասիրութեան դեռ 'ի բազում տեղիս հետք բնտանի ատելութեանս տիրեն, որով իբրեւ օտարական զմիմեանս ատեմք զօրհանապազ : զի եթէ պատահիցի քաղաքացւոյ կամ գիւղացւոյ ուրուք ելանել 'ի հայրենի աշխարհէն և անկանել պանդխտութեամբ 'ի Տփլիս քաղաքն վրաստանի, Հայազգի բնակիչք տեղայն փոխանակ սիրելոյ և պատուելոյ զօտարական հայն, ատեն և արհամարհեն, ծաղր ծանակ առնելով գոչեն 'հո՛ւ 'հո՛ւ : Այսպէս բնակիչք Պօլսոյ զեկեալ օտարական եղբարսն անարդեն և անգոսեն, 'ե՜ղ, 'ե՜ղ կոչելով : զսոյն ախոս ատելութեան ախտանան բազումք 'ի քաղաքացեացն Հայաստանի, զի զգիւղացիս իւրեանց անպատուեն զկծեցուցիչ բանիւք, որովք յարածամ սնուցանեն ատելութիւնս ընդդէմ միմեանց : Արդ եթէ զօտարազգիս ծաղր առնէաք, չկարէաք թերեւս արդարանալ : ապա յորժամ զմիմեանս զրկեմք և արհամարհեմք, զիւս՝ կարասցուք արդարանալ առաջի մարդկան և Աստուծոյ, որ միայն զսիրոյ պատուիրան եդ մեզ առաջի, և զատելութիւն վտարանդի արար :

ՅՕԴՈՒԱՆ Բ.

ԶԻՐՔ

4. Մէն մի ազգային պարտի գիտել և հետազօտել զներքին և զարտաքին ընատուր ձիրս համազգեացն, թէ՛ քանի՞ շնորհք և որպիսի յաջողութիւնք

առեալ են նմա 'ի վերուստ . իբրեւ գիտող գաղա-
նեաց մտանել 'ի խորս սրտից ազգայնոցն՝ հայել
'ի սրամտութիւն ուշոյ նորա և իմանալ զորքանու-
թիւն հանճարոյ նորա և զգորովութիւն սրտի նորա
Ապաքէն եթէ Հայն գիտացէ մշակել զընատուր
ձիրս իւր՝ գերիվերոյ անցանէ քան զբազում իմաս-
տունս այլոց ազգաց . եթէ 'ի պատշաճ ժամանակի
'ի կեր արկցէ զսրամտութիւն իւր , 'ի զարմանս
ածէ զմիտս իմաստնոց աշխարհի , և եթէ յաջողեա-
ցի զգործս ձեռաց իւրոց 'ի հրապարակ հանել ,
ճարտարք ամենայն երկրի Ռվսաննայ երգեսցեն
նմա :

2. ԶՀայն եթէ առաքես 'ի համալսարանս ի-
մաստնոց , անտի թագաւոր ճարտասանութեան
ելանէ , և զկաճառս իմաստնոց զարմացուցանէ :
Եւնարիտս պատմիչ 'ի վարս փիլիսոփայից գրեաց թէ
այր մի ծնեալ 'ի խորին Հայս , այն է 'ի մեծն Հայաս-
տան՝ անուն Բռօէրէսիտ . որ կարգեցաւ դասատու
ճարտասանութեան Աթենացւոց քաղաքին , և այն
չափ հռչակաւոր եղեւ այրն , մինչդի 'ի Հռովմ' կանդ-
նեցին նմա արձան , և ճարտասանութեան թագա-
ւոր անուանելով՝ հռչակեցին զանուն նորա : Սոյն
Պրոյերեսիտս կամ Պարոյր Հայկազն եղեւ վարժա-
պետ Գրիգորի Աստուածաբանի , և բազում ճար-
տասանից և իմաստնոց :

3. ԶՀայն եթէ 'ի ճեմարանս մակացութեան
առաքես , անտի ելանէ իբրեւ դիւալիթ անյաղթն՝
որ սրամիտ ուշիմութեամբ վիճաբանեալ ընդ բա-
զում բանասէր Յունաց՝ յաղթահարէր զնոսս և իբ-
րեւ անյաղթ փիլիսոփայ հռչակիւր 'ի նոցանէ :

Կ. ԶՀայն եթէ 'ի քաղաքագիտութեան վար-
ժոցի վարժեսցես և կամ եթէ քաղաքական դէպք
օգնեսցես ճարպիկութեան նորա , յանկարծ թաղ-
կապեալ 'ի հրապարակ ելանէ , և գաւազան 'ի ձե-
ռին զկայսերութիւն այլոց ազգաց կառավարէ .
որպէս է տեսանել 'ի պատմութիւն Մօրիկ կայսեր
Յունաց , որ էր ազգաւ Հայ . և անուն նորա վար-
դան : Նոյնպէս Մովսէս Գնունին . Արդաւազդ Հայ
փետայ Լեւոնի իօաւրացւոյ . վարդան , Արշաւիր .
Լեւոն Ե. Հայկազն , և գահակից նորին Սմբատ որ-
դին Կոստանդնի : Լեւոն Զ. իմաստասէր որդի
վասիլ : Աղէքսանդր՝ եղբայր Լեւոնի վեցերորդի ,
Կոստանդին Պերսիեռութէն որդին Լեւոնի . վաշ-
տակեան Ռամանոս Ա. հայազգի՝ Սներ Պերսիե-
ռութայ . Յովհաննէս Ա. Զմէիկ , որ և Կիւստն հայ-
կազն : Սոքա ամենեքեան 'ի զարմէն Հայկայ ուշի-
մութեամբ քաղաքագիտութեամբ և քաջութեամբ
յառաջ անցեալ քան զբաղում քաղաքագէտս այ-
լոց ազգաց , զթագ կայսերութեան 'ի դուխ եդ-
եալ իշխեցին 'ի վերայ ամբոխից մարդկան , և բա-
զում գործս երեւելիս ցուցին աշխարհի : Թողում
աստանօր յիշատակել զանուն երեւելի պատրկաց ,
իշխանաց և զօրագլխաց , որք գորով ուշիմ , հան-
ճարեղ և յաջողակ 'ի գործս պատերազմի , կար-
գեցան 'ի կայսերաց Յունաց 'ի պատրկութիւն , յիշ-
խանութիւն և 'ի զօրասկստութիւն , և բնական
ձրիւքն այնչափ փալեցան 'ի վայրս հեռաւորս և
յաղինս օտարս . մինչդի անուն իմաստութեան՝ քա-
ջութեան թողին 'ի պատմութիւնս նոցա :

Կ. ԶՀայն եթէ կրթեսցես 'ի զինւորական մարզս ,

Քաջանայ 'ի յասպարիզի քան զԱ.քիւլէս : Որպէս
Տրդատ 'ի Հռովմերեւելի լինէր յարիական մրցմունս,
զի ունէր զբնածիր կորով արութեան , և 'ի տղա-
յութենէ մղէր զանձն 'ի դործս քաջութեան . ու-
սաւ յաջողակ շարժել զգէնս . կորովութեամբ 'ի ձի
աշտանակել և վարել . 'ի դժուարին իրս զինքն ա-
խոյեան կանգնել : և յՈլոնպիական խաղան 'ի ճա-
կատս մրցման և պատերազմաց այնչափ յառաջա-
դէմ դատու , մինչդի գերիվերոյ անցաւ քան զճամ-
բաւ Հերքիւլեայ : Ըստ այսմ 'ի ներկայ դարս քա-
ջութեամբ փայլեցան Հայկազն զօրապետք 'ի պե-
տութեան Ռուսաց : Գրիգոր Մատաթեան (Մա-
տաթով) վեց հազար զօրօք յաղթեաց 100,000 զօ-
րացն Պարսից 'ի դաշտին Կանճայու : Մովսէս Ար-
ղութեանց երկայնաբաղուկ ահեղ քաջութեամբ
յաղթեաց զլեռնական Չէրքէզ ժողովուրդն ընդ-
իշխանութեամբ մեծին Ռուսաց : Բարսեղ Պէհպու-
թեանց 'ի պատերազմին արեւելեան ռակաւ զօրօք
յաղթեաց զօրացն Հադարաբուդ և Էսաւ դրաղաքն
Կարս : Նախ քան զամս 150 քաջացաւ Դաւիթ Սիւն-
եաց իշխան , Միսիթար զօրապետ սորա և տէր Աւե-
տիք , որք 'ի սէր Հայրենեաց ընդդէմ ահեղ զօրու-
թեան թշնամեաց պատերազմեցան : Մի' մուա-
նար ընթեռնուրդ քաջութիւն Հայրենասէր Աղասոյն
որ առանց զինուորական կրթութեան եղև վերջին
գիւցազն Հայաստանի :

6. Հայն ունի վայելուչ գեղ կերպարանաց , նման
է Արայի նահապետին , իրրեւ պայազատ իշխան
և նախարար վեհանձն է և ազնուակերպ , թխա-
հեր սեւ աչուի և խայտալին : Հայն յաղթաբաղուկ

է և երկայնահասակ, որպէս էին Հայկ, Գեղամ, Տիգրան երուանդեան, երուանդ Արշակունին, Տրդատ և այլք բազումք: Որպէս է տեսանել այժմ 'ի բնակիչս Արարատայ, վասպուրականի, Տարօնոյ, Բարձր Հայոց և Սեբաստիոյ: Հայն ունի բնական ոյժ և կորով մարմնոյ, որպէս է տեսանել այժմ 'ի գիւղական բնակիչս Հայաստանի. որք ունին աճուր կազմուածս մարմնոյ, են պնդածիղս և ամուսկրս. որք առանց մարդից և կրթմանաց 'ի յըմբշմարտս զգետնեն զկիրթ ըմբիշս այլոց ազգաց:

7. Հայն 'ի կերակուրս և յըմպելիս ոչ անցանէ ըստ չափ. (և ոչ անցանէն նորա է նմա ներելի) զի որպէս երգէին հինք մեր վասն երուանդեան Տիգրանայ, զնոյն է տեսանել այժմ 'ի բազում որդիս Հայկայ, խոր. «խարտեաշս այս և աղէբնկ ծայրիւ հերաց երուանդեանս Տիգրան, երեսօք գունեան և մեղուակն, անձներոյն և թիկնաւէան, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն 'ի կերակուրս և յըմպելիս և 'ի խրախճանութիւնս օրինաւոր. . . 'ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր. մեծիմաստն և պերճաբան, և յամենայն ող ինչ մարդկութեան պիտանի. . . . » Բայց դովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիղալուսոն և զամենեւին բոլոր անդամովք համեմատն և 'ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի, քանզի առոյգ ամենայնիւ ըստ իրեարս պաշաճեալ, և ուժով ոչ զոք իւր ունելով զոյդ: Ի նկարողիւ պատկերէ աստի 'ի միտ առցէ հայրենասէրն, թէ՛ որպիսի՛ և որչա՛փ ներքին և արտաքին ձրիւք զարդարեաց Աստուած զորդիս Հայկայ:

Յ. Բնական ուշիմութիւն և հանճար Հայոց է տեսանել 'ի ճարտարապետութիւն հին շինուածոց հայակապ եկեղեցեաց, տաճարաց, կամարաց, դմբութից, կամբլաց, և 'ի գեղարուեստս և 'ի քանդակս, որովք զմիտս Եւրոպացի ճանապարհորդաց 'ի զարմանս ածեն : Տրդատ ճարտարապետ հրամանաւ Աշտի որդմածի շինեաց զկաթուղիկէն Անոյ ընդայլ եկեղեցիս նոյնոյ քաղաքին : մինչեւ ցայսօր 'ի կանդուն տեսանեմք զհաղարամեան շինուած ճարտարին : Ս. Սովի. (այն է այասօֆի), 'ի շարժէ վտանգեալ անհնար եղև. նորոգել այլոց ճարտարաց, Ռատի կոչեցին զՏրդատ՝ որ եկեալ այնպիսի իմաստութեամբ նորոգեայ զճեղքուածս որմոյն, ընդ որս զարմացան ճարտարապետք արեւմտեան աշխարհին : Իսկ այժմ 'ի ներկայ դարս Պալեան կարապետ ճարտարապետ հանգերձ Նիկիդայոս ճարտարապետ որդւոյն 'ի թաղաւորական շինուածս եցոյց զբաղում հանճար և իմաստութիւն ճարտարութեան, որոց դորժ ճարտարութեան այժմ առաջի աչաց տեսանին. և յաւէտ քան զսոսա անցին զանցին պերճաշուք Յակոբ և Սարգիս սէյր 'ի ճարտարապետութիւնս. որք յետ շինելոյ զայլ և այլ հոյակապ շինուածս արքունի. 'ի չորս ամաց հետէ 'ի հիմանց սկսան նորոգել (ղջրայ եպի) կոչեցեալ ասարանն, ընդ որս զարմանան թաղաւորք և ճարտարապետք Եւրոպացւոց աշխարհին :

Ծ. Հայն 'ի յԱստղիկ դատերէն Նոյի եղև յաջողակ 'ի բժշկական արուեստս, զի աւանդեն պատմիչք թէ Աստղիկ եղև առաջին գտիչ բժշկութեան. որ 'ի Հայաստան աշխարհի նախ սկիզբն արար ու-

տոյցանել զարուեստս իւր : Բւսաի Երտաչէս Բ. ՚ի պատիւ բժշկապետութեան առ բաղին Աստղկան պարտէզ բուսոց գեղօրէից տնկեալ պատուէ զարուեստ բժշկութեան : ԶԹիւրակէ գեղթովն գտաւնէ Միհրգատ , զի ոնէր մատեան բժշկութեան , և հմուտ էր արհեստին : Զգիւտ պատուաւորի ծաղկին գտին բժիշկք Հայաստանի , որ զանհամար մատաղ մանկունս սեռի մարդկութեանս փրկեաց ՚ի մահուանէ և պահեաց ՚ի ազդուծենէ : Աստ գովեցից զպաշաւ կանայս Հայաստանի , որք արժանի գտերք մօրն Աստղկան՝ առանց մատենի և ուսուցչի հմուտ են բնական և բուսական գեղօրէից , որք գտլով անարժաթ բժիշկ՝ յորդուց յորդի յաջորդաբար աւանդեն զբնաձիր արուեստս իւրեանց , և են ՚ի նոցանէ , որք զանրութիւն ախտս բազմաց պարզ գեղօրէիւք , արմատովք , բուսովք և ծաղկօք բժշկեն , և զվարձս աշխատութեանն ոչ խնդրեն : Լերինք հովիտք և դաշտք Հայաստանի յի են և պատարուն ախտամերժ արմատովք և ծաղկօք , արք և կանայք ՚ի դիպումսն ՚ի պատահաբաց ինչ և ՚ի փորձառութեանց զգօնացեալք՝ ուշագիւր լինին ՚ի յարմարոս , և փոքր ՚ի շատէ անդեկանան առօղջարանական սկզբանց : Ի ժամանակս մեր բնական ձիւք Հայոց առաւել պայծառ փայլեցաւ ՚ի բժշկական արուեստս . զի օրդիք մօրն Աստղկան ՚ի Դերմանիա , ՚ի Դազգիւս , յԱմերիկա , յԻտալիա , ՚ի Պօլիս , և ՚ի Ռուսիա վարժեցան ՚ի յարուեստս բժշկութեան և գերիշխեցոյ անցան քան զբազում համալուարս բժիշկս Եւրոպացւոց աշխարհին :

10. Հայք բնական ձրիւք իւրեանց սիրեն զվա-

ճառականութիւն, և հակամէտ են 'ի սեղանաւորութիւն : 'ի հնումն վաճառականք Հայոց ընդ ծովս ընդ դեռս և ընդ ցամաքս երկրի առնէին վաճառականութիւն . 'ի յԱրեւելս կոյս՝ 'ի Հինգս , 'ի Պարսս , 'ի Բսբերոն : 'ի յԱրեւմուտս կոյս 'ի Յունաստան , և 'ի յԵգիպտոս : Եւ 'ի Հարաւ կոյս՝ 'ի յԱսորիս և 'ի Պաղեստին տանէին և բերէին զվաճառս : Ուստի ոչ միայն 'ի վէպս մեր , այլեւ 'ի վէպս հին ազգաց դովեցան և հռչակեցան դործք և հանճար ճարտար վաճառականաց մերոց . որպէս 'ի փորձոյ այժմեան վաճառականաց մերոց իսկ տեսանի , զի վաճառականք Պօլոց և ԶԻւոնից երթան մինչ 'ի յԱմերիգա , 'ի Լոնտրա , 'ի Փարիզ : Վաճառականք Տփլիսոյ , Աժտէրխանի , և Ճուղայի երթան 'ի Գերմանիա 'ի Մոսքուա , 'ի Նիւրոպա . իսկ վաճառականք ըսն Հայաստանի դնան 'ի Պօլիս 'ի Գամասկոս 'ի Դափնէժ քաղաքոն վաճառել և դնել : Եւ զի յայտ իսկ է թէ ամենայն քաղաքացն Հայաստանի տուր և առ 'ի ձեռս Հայ վաճառականաց են , զորս զգուշացուցանեմ չմխել զձեռս իւրեանց 'ի վաշխս անիրաւս , մանաւանդ զսեղանաւորս , որոց դործ է միշտ տուկոսիք չահել զբրամս . արդ բայի է նոցա թողուլ զայս և զհետ լինել արդար վաճառականութեան :

11. Հայն առնելով զլեզուն Ագամայ գիրաւ ուստանի զլեզուս բազում աղիւաց , և լինի յաջողակ թարգման . որպէս տեսանի այժմ . զի 'ի դրունս գետպանոց հզօր պետութեանց , զլիսաւոր թարգմանք 'ի զարմէն Հայոց են :

12. Հայն ունի և այլ բազում ներքին և արտաքին դովելի ձիրս , և չիք գիտութիւն և ար-

Թեպետ 'ի վերայ երկրի , յորում ձեռնամուխ լեալ
 Հայդդուոյն ձեռնունայն արտաքս ելանիցէ . այլ
 յամենայնի գտաւ և գտանիցի միշտ ընդունակ յա-
 ջողա'ի և յուսմաւէմ . վասնորոյ Հայն մեծի սիրե-
 լութեան է արժանի , զի հարուստ և անհամեմատ
 սննի ձիւս : Երբում տմենայն գանձք իմաստութեան
 գիտութեան և յաջողութեան ծածեալ կան . առ
 զարիչ դատարարութեան 'ի ձեռին խորագոյնս
 բրեւով 'ի վեր հան զբան ձրի շնորհաց նորա , որ
 'ի գանձարանի մտաց նորա թաղուցեալ կայ , իբ-
 րեւ դէպիւր արքայութեան հան 'ի գանձարանէ նո-
 րա զհին և զնորն , ասատութեամբ բաշխեա' կա-
 րօտեալ ազգայնոցդ , եղբարք քս ձրիւքս այսոքիւք
 փորձամասցին և ուրախացին , իբրեւ որդին Յա-
 կոբայ Յովսէփ իմաստութեամբ ժողովեա զգորեան
 'ի շտեմարանս Հայոց , զի 'ի սովու կերակրեցեա
 զեղբարս քո , իբրեւ Սողոմոն բեր զսկին Սովերայ
 'ի գանձարանս Հայոց . զի շինեցին տաճարք հոգ-
 ւոյ և մարմնոյ քո : Արդ եթէ այր ոք 'ի մէնջ ու-
 նիցի զ'իւր շնորհաց , զ'իւր հանձարոյ , զ'իւր
 իմաստութեան , գիտութեան , որամտութեան և
 յաջողութեան մի ծրարեցէ 'ի վարչամակի իւրում ,
 այլ հանցէ արտաքս և զիցէ 'ի վերայ աշտանա-
 կի . զի ամենեքեան տեսանիլեն և վայելեցեն ,
 Յարժամ մտախոհ լինիցիմք թէ գանձք բաշխմ' կան
 թաղուցեալ 'ի բաւեալիս քաղաքաց մերոց , բոյց
 եթէ զնոսա արտաքս չհանիցեմք . զի'նչ օգուտ է
 մեզ . 'ի ներքս երկրի բաշխմ' շտեմարանք են ջրոց-
 քոյց եթէ աշխատութեամբ զնոսա 'ի վեր չհանի-
 ցեմք , չիք օգուտ մեզ ծարաւեացս : Անդք մեր

պարարութեան . բայց եթէ չմշակիցեմք , սովամահ տանջիմք :

13. Այս , այս ամենայն տուրք բարիք և պարգևք կատարեալք 'ի վերուստ են իջեալ առ 'ի Հօրէն լուսոյ» . և քեզ ձքի շնորհեալ ո՛հ Հայրենապետ , որպէս զի չունիցիս պատասխանի տալ Աստուծոյ թէ ընդ է՛ր այսպէս առանց ձրից արարեր զիս . ոչ այդպէս , զի ահա՛ պատուական , փառաւոր , վեհանձն , ուժեղ , կորովի , գեղեցիկ , նորամիտ , սրամիտ , օւժեղ , հանճարեղ , զգօն արար և պատարասեաց զքեզ յարգանդէ առաւել քան զընկերս քո : Տէր զայս ամենայն 'ի նշան մեծի սիրոյ իւրոյ շնորհաց քեզ , զի ծանկցես զանձն քո , սիրեցես պատուեցես և մեծարեցես զքեզ , մշակեցես և 'ի կիր արկցես զձիրս քո : Բայց եթէ մոռացիս զմեծամեծս Աստուծոյ , յանդիմանութեան ևս արժանի . զի նա առատապէս շնորհեաց քեզ , զի գումի երբէք խնայեցես շնորհել Հայրենակից եղբարցըդ : « Զի որ ունիցի տացի և յաւելցի նմա » զի եթէ տացես 'ի ձրից քոյ եղբարցդ , յաւելցին քեզ 'ի տալն քում եթէ խնայես , բարձի 'ի քէն՝ 'ի չտարգ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆ

1. Սովորութիւն չէ ինչ բնածին յատկութիւն կամ ձիրք առն միոյ կամ ազգի , այլ եկամուտ և ստացական . զի այր ոք 'ի տղայութենէ , զոր ինչ բնէ 'ի խօսելոյ ծնողաց և չրջադպից , զնոյն սովորի և ինքն խօսիլ , զոր ինչ տեսանէ դորձել ծնողաց և

չըմագայից . զնոյն և ինքն սովորի գործել , եթէ
զէար և եթէ գրարի : Սոյնպէս ազգ մի կրամ հետեւ
ւելով մեծամեծաց և փմաստնոց աշխարհի իւրոյ ,
իրբեր զտղայ , զոր ինչ լսէ 'ի նոցանէ , սովորի քնայն
խօսել , զոր ինչ տեսանէ գործել նոցա , սովորի և
ինքն գործել , և եթէ ազգն ընդ իշխանութեամբ
հզօր ազգաց է , 'ի թափոյ ներդրածիչ գորութենէ
նոցա երբեմն ակամայ մղի 'ի յոռի սովորութիւնս
նոցա :

2. Զիք ինչ տարակոյս թէ օգտակար և բարի
սովորութիւնք միշտ ընդ ամենայն տեղիս 'ի բա-
րեաէր մարդկանց գործեցան և գովեցան , իսկ չար
սովորութիւնք 'ի չարեաց յառաջ եկին և պարսա-
ւեցան . զգուշացի՛ր անձին քում , և կացուսցես
պահապանս 'ի դրունս քաղաքաց քոյ , զի մի յոռի
և ագեղ սովորութիւնք համարձակ մուտ գործեալ
'ի ներքս՝ կործանեացեն 'ի հիմանց զքնական և զբարի
յատկութիւնս և զճիրս քո , զի չարն այն աքաղեալ
զնէ զաթառ իւր իրբեր զբռնաւոր 'ի ներքս բնու-
թեան մարդոյն և իշխէ բուն բարի բնութեան տղ-
գին այնմիկ , Ռատի այր իւրաքանչիւր որպէս զգու-
շանայ անձին , նոյնպէս միշտ զգուշացի ազգին
իւրոյ . զի մի հայրենաւանդ բարի սովորութիւնք
'ի մէնջ արտաքս հանեալ՝ 'ի տեղի նորա յոռի սո-
վորութիւնք եկեալ պաշարեացեն զազգ և զժողո-
վարդս մեր . զի գամնայ սովորութիւն երկբորդ
բնութիւն և տեղի գտեալ տիրէ յաղոց յորդի ,
յազգէ յազգ , որպէս ասէ առածն Հայաստանի .
'ե՛ի չար նախնեաց՝ չար սովորութիւնս , որ իրբեր հա-
րակ հրոյ և իրբեր ոխոս փոխադրական մտեալ նախ

‘ի գերդաստանս’ անտի ‘ի քաղաքս’ աստի ‘ի գաւառս , ‘ի գաւառաց ճարակի ‘ի բովանդակ աղգնդի եթէ չար է սովորութիւն , առնէ աւերածս բաղումս , իսկ եթէ բարի է , առնէ շինութիւնս բաղումս :

3. Ամենայն ժայեւուչ և բարի սովորութեանց հետամուտ տեսանեմք զաղգս մեր ‘ի բնէ անտի . իսկ վաս սովորութեանց միշտ արհամարհող ուստի ամենայն բարի սովորութիւնք նմա իրբու բնական ‘ի բնութենէ են . իսկ չար սովորութիւնք խորթ անբնական , և եկամուտ են : Արպէս Հայկ , նոյնպէս Հայք մինչեւ ցԱրամ նահապետ շունէին սովորութիւն կսխել զսահմանս օտար աղգաց , կողոպտել սպանանել զմարդիկ , և աշխարհակալել . բայց տեսեալ թէ շրջակայ աղգք՝ որոյ չկարացեալ սանձել զվատ սովորութիւն իւրեանց՝ յարձակին ‘ի սահմանս Հոյոց , կողոպտեն , սպանանեն զմարդիկ և յաւարի առնեն զաշխարհս . նախ համբերութեամբ ջանացին համոզել զաղգս , զի մի զչար սովորութեանց զհետ գնալով նախահարձակ լիցին , բայց տեսեալ թէ չիք հնար սիրով զդէմ ունել չար սովորութեանց նոցա . զօրաժողով եղեւ Արամ և զինու զօրութեամբ յարձակեցաւ ‘ի վերայ սահմանակից աղգաց , սլով եհար ցրսեաց զզօրս նոցա , կործանեաց զըռնակալութիւն նոցա և տիրեաց ‘ի վերայ քաղաքաց նոցա . և հրամայեաց , զի սովորութիւն կայցին զհայերէն խօսիլ :

4. Դիւթութեան և վհկութեան դաղափար հեռի էր ‘ի մտաց Հայոց . և սովորութիւն նորա բնաւին անծանօթ մինչեւ ‘ի սլադշտն Շամիրամ , որ ստու-

Թեամբ համբաւեաց թէ տառուածք իւր ըզլեալ
կենդանացոցին զԱրայ. «Կանգնէ և նոր իմն պատ-
կեր յանուն դիւաց, և մեծագէս զսհիւք պատուէ» :
Բայց Հայք ոչ հետեւեցան կռապարիշտ սովորու-
թեան Տիկնոջն . զի ոչ պատուեցին զսհիւք զպատ-
կեր դիւաց : Նոյնպէս կախարդական սովորութիւն
և գաղափար չեմուտ 'ի Հայս մինչեւ 'ի ժամանակո
Երուանդեան Տիգրանայ՝ որ սպանեալ զԴար զԱժ-
դահակ . զսռաջին կին նորա զԱնուշ տիկին հան-
դերձ որդւովք և դստերովք՝ բերեալ ընակեցոյց
'ի յարեւելոյ կոյս Մասին լերին մինչեւ 'ի սահմանս
Գողթան . բնդ տուն Աժդահակայ եմուտ կախար-
դական սովորութիւն 'ի Հայս : Զի յետ այսորիկ
տեսեալ պառաւանդ մերոց զչոր սովորութիւն Ար-
տաւաղդայ, տսէին թէ կանայք Աժդահակայ հա-
բեալ են զնա կախարդանօք 'ի ցանկութիւնս : Հայք
մինչեւ 'ի վաղարշակ չունէին սովորութիւն զմեհ-
եանս կռոց շինել և զգիտ իբրեւ զտառուածս պաշ-
տել, բայց սորս եկեալ 'ի Պարթեւաց աշխարհէն,
երեր գիւռս, շինեաց զմեհեանս, և հրապուրեաց
զՀայս հետեւիլ չար սովորութեանն, որ իբրեւ մահ
թագաւորեաց 'ի վերայ Հայոց մինչեւ 'ի մերն Լու-
սաւորիչ՝ ոչ ծնեալ 'ի նոյն պարթեւական մեղա-
պարս ազգէն, քակեաց զմեհեանս, կործանեաց
զկուռս, և հազիւ հալածական արար զկախար-
դական սովորութիւն 'ի միջոյ Այլ հետք հմայելոյ
և կախարդելոյ հասին մինչեւ 'ի մեծն Ներսէս, 'ի
Յահակ և 'ի Մեսրոպ . որք վատասկեցան իսպառ-
բառնալ 'ի միջոյ զչարին չար սովորութիւն և բար-
ձին : Այլ 'ի մտանել և 'ի տիրել Հաղարացոց . ի

վերայ Հայաստանի ընդ նոսա կրկին մտին յաշխարհս
մեր կախարդելոյ և հմայելոյ սովորութիւնք. զի
թէպէտ հայրապետք եկեղեցւոյ մերոյ բազում ան-
դամ կանոնիւք և նշովիւք խառագոյնս արդեօին
դար սովորութիւն. բայց տմնք 'ի շահանդ տգի-
տաց դազտ գհեա եղին չար սովորութեանցն 'ի յա-
մսթ և 'ի նախատինս անձանց իւրեանց : Հարք մեր
քան զուրացութիւն տառել քրէական համարեցին
դմեղս կախարդութեան, զի տրացեալն յորժամ
դարձցի, չհրամայեն կրկին մկրտիլ. քակ կախարդն
յորժամ զղձացի, հրամայեն կրկին մկրտել :

5. Բազմակեղութեան և կեանքովեան հե-
թանոսական և չքեական չար սովորութիւնք դար-
ձեալ 'ի ժամանակէ անտի վաղարշակայ մտին 'ի
Հայս : Ս. Լուսաւորիչ արդել զչար սովորութիւն, և
Տրդատ վերախաղու եղել չթողուլ 'ի ներքս զհե-
թանոսական սովորութիւնն. բայց 'ի ծերութեան
արքային համարձակեցան նախարարք առնուլ զկա-
նայս, որսհել զհարճս : Ուտի բազում անգամ
խրատ ետ արքայն նախարարաց. զի հեռացին 'ի
հեթանոսական սովորութեանց, և լսա կանոնի Լու-
սաւորին ընթացին, այլ նոքա փախանաի անասլոյ
և ուղիւրոյ զփար իւրեանց, արքային նմա զգեղ
մահա և բարձին զնա յաշխարհէ, զի մի բարձցէ զչար
սովորութիւն նոցա 'ի նոցանէ : Սեծն Ներսէս բա-
զում ջանիւ և կանոնիւ հազիւ կարաց զգէմ տնել
չարութեան. այլ անաստ գտեալ Արշակոյ սպան
գինել զՏօրեղբոր որդի իւր, և էառ զհառանձեմ
զկին նորա 'ի կեութիւն. զայսմանէ լուեալ Ներսիսի
կլաւաբեաց զիւրակ, և զմեան եկեղեցւոյ փակեաց

ընդդէմ նորա : Զի կնաթողք, երկինիկք, և հարձակահարք արգիլեալ են ՚ի Ս. Ժողովոյ, զի հակառակ դատնին օրինացն Բրիտանի : և մեղանշնն ընդդէմ եկեղեցւոյ և հայրենեաց :

Ե. Աւագ : ահա յաւուրս մեր ՚ի տեղիս տեղիս տեղանին անձինք անխրատք և անօրէնք, թէ ՚ի Մարաստան, թէ ՚ի Պարսկաստան, և թէ յԵրեւոտարաց թողեալ զդատեալն, և տառն զանպախ, թողուն՝ դառնիմն, առնուն զերկրորդն, կամ բնաւ չաճանացեալ՝ հարձա որհնն իրեն զհեթանոսս, պարտէ կեցրաց : իշխանաց բառեալ ՚ի միջոյ զչարս մոխրութիւնն, զի մի ընդ հանութեան կեցի ՚ի յորդիւ Հայկոյ : Մի թէ ոմանք ՚ի բնակչացն Բիւզանդիոնի չեղն առ իմ տախրութեանցն, զի զանց արարեալ զկանոնիւքն որ հրամայէր կոյս ընդ կուսի, և այրի ընդ այրւոյ, հետեւեցան օտար և չար սովորութեանց : զի առաջին և երկրորդ այրի մարդիկ տոհմն ինքեանց զկոյս ՚ի կանոնս, և եղեն քարդայթակղութեան բնակչոյն Հայաստանի, որոց դառեալ համարձակութիւն՝ հետեւեցան չար սովորութեանն : Նախկին առաջնորդ չար սովորութեանցս եղեն և ինին միշտ իշխանք և փարթամք : որք յուսացեալք ՚ի մեծութիւն իւրեանց՝ անցանն ըստ օրէնս, և բանան ինքեանց զճանապարհ լոյն և ընդարձակ և քաղեալ զաղբառս և զչատարակ Ժողովօրդս տանին զինի իւրեանց : Արդ եթէ ոք իշխանաց ՚ի փարթամաց կամ յաղքտաց ոչ պահեացէ զօրենս և զլարի սովորութիւնս նախնեաց, նաչէ աստուածոսէր կամ հայրենասէր, փոսն զի հարքն մերբաղում խորախորհուրդ իմաստութեամբ

Հաստատեցին զօրէնս , զի մի՛ հրէական և հեթանոսական սովորութեանց զհետ գնաացուք , այլ սրբութեան Գրիստոսի , զի որ ատէ՛ զօրենս և դրարի սովորութիւնս հարցն , ատէ՛ զազդն , զեկեղեցին և զհայրենիս իւր և կործանէ՛ զնոսա , որք առանց օրինաց և բարի սովորութեանց չկարեն երբէք կալ և անալ հաստատուն :

7. Այլ գժնդակ չար քան զամենայն սովորութիւնս եմուտ յաղդս մեր , վաչխառութիւն և կաշառառութիւն , տարակուսիմ՝ ասել թէ՛ 'ի յոր անաղորոյն աղբէն եմուտ չար և գժնդակ ակոտա այս յաղդս մեր . իշխանք և փարթամք փոխանակ ունելոյ զդէմ չար սովորութեանցս , որ 'ի Պարսից և 'ի Հագարացոց , ինքեանք եւս հետեւեցան հետոց նոցա և յառաջադէմ եւս դտան , Ո՛հ ողորմիմ քեզ տառապեալ և խախտեալ ժողովոյ բշ Հայոց . զի տակտիք վաչխառուաց առաւել ծանր և ահաւոր են 'ի պարանոցի քում քան զուրն լէնկթեմոյի . մինչեւ յերբ Աստուած ոչ ելանէ քեզ յայդ , մինչեւ յերբ ոչ աղատեցէ զքեզ 'ի ձեռաց անդութ հայրենատեաց մարդկանց , ոչ զընտանիս և զորդիս քո երաշխաւոր , և զինչս քո 'ի գրաւ առնունս տան զհարկոյն և յետ ամի միոյ երկու հարկուր պահանջեն , տան զհաշտոյն , և յետ ամի զերկուս և զինչս քո 'ի քէն հանեն բռնութեամբ : Թողեալ զհայրենիս և զընտանիս , բնակիս ընդ օտար տասեղօք , քրտնաթոր աշխատութեամբ տառապիս զյայդ և զյորեկ , զրկեալ 'ի սիրելեաց և 'ի բարեկամաց՝ մեռանիս 'ի հող օտար , և թաղիս իբրեւ պանդուխտ 'ի գերեզմանս օտարաց , բայց անաղորոյն

և անդուծ վաշխառուն դարձեալ ոչ ողորմի քեզ , զորդիս և զընտանիս քո 'ի բանտ մատնէ և չարչարէ . զոտն և զինչս քո 'ի վաճառ հանէ , և զորդիս քո փութով 'ի յօտարութիւն վարէ , զի ընկեր լիցի քեզ որդին քո 'ի դերեղմանի քում . վաշխառուք՝ որք ոչ երկնին յԱստուծոյ և ոչ ամաչեն 'ի մարդկանէ , զի այնչափ վաշխս 'ի վերայ վաշխի բարդեն , մինչդի որդիք ծերանան կամ մեռանին և ոչ կարեն զգարտս հարց իւրեանց վճարել . բազում տոգամ խնդրեն զԼաշ , խնդրեն գգերեզման , զի 'ի ձեռաց անողորմ՝ դահճայն սողրեցին : վաշխառուք դու մերժեալ՝ տրադ գգիւական սովորութիւնդ , զի բազք զրկելոց եհաս յախանջս Տեառն զօրութեանց . երկիր յԱստուծոյ , իբրեւ իժի և քարբի մի խցեր զունիս քո , ուսի՛ր 'ի Գրիստաւէ , որ ասէ « որ խնդրէ 'ի քէն տո՛ւր և որ կամի փոխ առնուլ մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո , և թէ , տո՛ւք փոխ այնմ , ուստի ոչ ալն ունիցիք առնուլ , եթէ աստուածասէր , աղքատէր և հայրենասէր ես , այսէ պատուէին Աստուծոյ տու քեզ . խիկ եթէ ոչ , ամէն ասեմ քեզ . լսելոյ ես 'ի յետնում աւուրն զսոսկալին թէ « երթայք յինէն անիժեալք 'ի հուրն յախանից . զի քաղցեայ և ոչ ետուք ինձ ուտել և այլն , վայ է նոցա զի ոչ միայն քաղցելոյն ոչ ետուն , այլ և 'ի ձեռանէ քաղցելոյն զգատառիկն յափշտակեցին :

8. Առաւել սոսկայի է կաշառակերաց սովորութիւն քան զվաշխառուաց անդժութիւն . զի նա զտուեալն առաւել կամ կրկնակի պահանջէ , իսկ սա հնձէ անտի , ուր ոչ սերմանեաց , և բառնայ

անտի, ուր ոչ ինչ եղ: Հայրենատեաց է քիխան, յորձ
 Ժամ սիրէ զկաշառ: Թէնամի է արդարութեան
 յորժամ վասն կաշառի Թիւրէ զգատատան: Ի
 Տեառնէ առեղ քիխանութիւն, քնդէ՞ր ո՛չ տաս ի-
 րաւունց այլոցն, և զրկելոցն, զերկտին ծայրագոյն
 չարիս Ի միասին սիրեա գործել, զայրին՝ զաէնն ի-
 րաւանց զրկեա, իսկ Ի յանիրաւէ կաշառեալ՝ կրկին
 անիրաւիս, և համարձակութիւն տալով անիրաւին
 բիւրիցս անիրաւ կոչիս: Ի յանիրաւութենէ և Ի
 կաշառէ հարստացեալ յանդգնիս զմատուած և
 զմարդիկ միանգամայն խաբել, զի Ի ցոյցս մարդ-
 կան ողորմիս ազքատին, զքահանայս պատուես,
 զեկեղեցիս և զգործոցս քինել խտտանաս, երկայ-
 նես զքղանցս քո, զի աւելի դատաստանս բնդու-
 նիցիս, բայց Աստուած գիտէ զսիրտ քո, գիտէ
 թէ ձեռք քո լի են արեամբ, գիտէ թէ զոր ինչ
 տաս իրբեւ զյատարագն կայենի չէ բնդունելի, զի
 բողոք զրկելոց իբրեւ զարիւն Արեւի արագ հասա-
 նեն յերկինս և բողոքեն առաջի Աստուծոյ վրան
 քո, ուստի չկարեա արդարանալ և մտանել առաջի
 Աստուծոյ, զի գրեալ է թէ «Ո՛չ դողք, և ո՛չ ա-
 նիրաւք զարքայութիւն Աստուծոյ ո՛չ Ժառանգեն»,
 դուցէ մարդարէն Եւայի յանգիմանեացէ զիշխանս
 մեր իբրեւ զիշխանս Հրէից, թէ «Իշխանք ձեր դու
 զաիկոյք են դուրոյ, սիրեն զկաշառս, վրիժառուք
 և այլն»: Վա՛յ նոցա, վա՛յ նոցա:

Գ. Իսկ զչար սովորութիւնս Ժամանակիս այսմիկ
 ո՞վ կարէ Ի համար արկանել, որք դարձեալ Ի յո-
 տարաց եկին մահն Ի ներքս, և զբարի բարի առ-
 վարութիւնս մեր հանին արտաքս, եւ իբրեւ եզ-

բայրասէրն Մովսէս և շրջեաց շուրջ զորդովքն Լաւ-
սաւորչի «Անկաւ ՚ի սիրտ նորա(ասէ) շրջել զեղբարք
և ւսովք զորդովքն իսրայէլի : հաւատալով թէ Աս-
տուած ՚ի ձեռն նորա տալոց էր զփրկութիւն ժա-
ղովրդեան իւրոց» . ո՛հ , մտեալ քո ՚ի Պարսկաստան
անդ տեսանես , զի որդիք Հայկայ ըստ սովորու-
թեան Պարսից շրջին իբրեւ գՊարսկա , խօսին յատակ
գլխարակերէն , բայց զՀայերէն կեցկաւր : Մ'ուր ՚ի
վրաստան ՚ի Տփլիս , և տես զեղբարք քո , որ
շրջին իբրեւ գվիրս , խօսին զեղբւ նոցա պարզ և
յատակ , իսկ զՀայերէն աղճատեալ , գնա՛ ՚ի Մ'ու-
տա-Վալաքիս , տես զՀայս . որք ոչ միայն զլե-
զուն , այլ սակաւ իկ մի եւս զհայութիւն ՚ի մոռա-
ցոնս արկանեն . դարձ արա՛ ՚ի Պոլիս և տես զՀայս ,
թէ ո՞րդիսի սովորութեամբ նմանին Հայոցս . եթէ
գնաս յԱրարիս , տեսանես թէ Հայք յաջողակ են
՚ի խօսիլ զարարերէն , իսկ զՀայերէն ոչ : Առ եղբրս
Հայաստանի ընդ Մարս խառն բնակեալ Հայք՝ վարժ
են ՚ի խօսիլ գորդերէն , իսկ զՀայերէն խաղառ մո-
ռացեալ են : իսկ բնակիչք բուն Հայաստանի չկա-
րեն դարձեալ մաքուր Հայերէն խօսիլ , զի ՚ի գրացի
ազգաց և ՚ի միջի բնակելոյն առեալ են զբառ ինչ ,
և խառնեալ ՚ի լեզու իւրեանց . որպէս յայտ է ՚ի
խօսակցութենէ իւրեանց :

10. Յու է Հայրենասիրին տեսանել թէ Հայք
յեստ փափոխելոյ զլեզուս իւրեանց , փոխեն և գնախ-
նական բարի սովորութիւնս իւրեանց և հետեւելով
չար սովորութեանց այլոց ազգաց , ընդ որս բնա-
կեցան . և լինին իբրեւ գվի ՚ի նոցանէ : Ասաք եթէ
զՀայս ՚ի չորս ամբողջ մասունս բաժանեցուք , ՚ի

մատանցն երեքն այլ և այլ աղղաց սովորութեանց
զհետ գնացեալ՝ բարոյական միութեան և շինու-
թեան հայրենեաց խանդարիչք եղին, զի անհաւա-
սարութիւնէ և անմանութեանէ միշտ ծնաւ և ծնանի
երկպառակութիւն. ուստի պարտին Հայք բարի
սովորութեանց նախնեաց իւրեանց զհետ երթալ,
և զօտարամուտս ՚ի բաց մերժել իրրեւ զլեռսա-
կարս: Չէ հնար տեսլ ՚ի յօտարս չգտանին երբէք
բարի սովորութիւնք. չէ հնար տեսլ զարձեալ թէ
խառնի է բարեկիրթ աղղաց բարի սովորութիւնք,
բայց երանի թէ ՚ի նշանէ զբարիս ընտրեալ և
ժողովեալք ՚ի բարի ամոնս մեր. և զխոտանսն ՚ի
բաց ընկենուաք: Այլ ընդ հակառակն ՚ի բաց մեր-
ժեալ զբարի՝ զչարս առնումք և մուծանումք ՚ի
յողզս և ՚ի ժողովուրդս մեր. ուստի հայրենասէրք
փութացին գնորամուտ չար սովորութիւնս իրրեւ
զկուսպաշտութիւն ինչ արտաքս վտրել, զի մի օ-
տարամուտ չար սովորութիւնք իրրեւ տխր տարտ-
փոխիկ ճարակ քտեալ՝ դմատաղատունկս աղղիս մե-
րոյ խլեսցեն յարմատոյ:

11. Թէ որպէ՞ս մուտ գտան չար սովորութիւնք
՚ի մեզ՝ և թէ որպէ՞ս մտանեն հանապազօր, ցուցից
քեզ համառօտիւ: Առաջնորդ կամ՝ իշխան քա-
ղաքիդ ստախօսութեալն պատրէ զնարդիկ և
խաբէ, մարդիկ քաղաքին սյնմիկ վազվազալի ու-
վորին համարձակ խօսիլ զուր և պատշին զմար-
դիկ. պետ քաղաքիդ է զեխ և գինեմուլ, բաղումք
ուսանին զեղխիլ համարձակ. կողմնակալ աշխարհիդ
է կաշառառու յափշտակող և աւաղակ, համայն
ճառայք և հպատակք նորա զնոյն չարիս գործեն

աներկիւղ . եթէ գլուխ պետութեան է տխմար ;
այլք տխմարութիւն 'ի գործ արկանել համարին ի-
մաստութիւն : եթէ կանայք մեծամեծայ խենե-
շնբար պճնաշարդիլ սիրեն . կանայք քաղաքա-
ցեաց ղխենեշնաշն տմեթ ոչ համարին : խակ ընդ-
հակառակն եթէ ամենայն մասամբ բարի լինին մե-
ծամեծք , զբարիս գործեն ժողովուրդք երկրին : Արդ-
եթէ պետք՝ իշխանք՝ կառավարք և առաջնորդք
մեր ուսցին աշխատէր և հայրենասէր լինել , ամե-
նայն ժողովուրդք մեր սովորին աշխատէր լինել , զի
քան զամենայն սովորութիւնս գերիվերոյ է սովա-
րութիւնս . զոր մեծամեծք և վաքունք պարտին
սովորիլ և գործել , և զվատ սովարութիւնս 'ի բայ
հաշածել . որք միշտ հակառակ են այսմ աղբօղաւտ
սովութեանս :

Գ Լ Ո Ւ Խ Ժ Ա .

ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ . ՈՍԿԵՐՔ . ԱՐՁԱՆՔ . ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆՔ
ՅԻՇԱՏԱԿՔ . ԵՒ ԱԽԱՆԴՈՒԹԻՒՆՔ :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Ա .

ԳԵՐԵԶՄԱՆՔ . ՈՍԿԵՐՔ ԵՒ ԱՐՁԱՆՔ :

1. Ի բարեպատեհ տաւրս 'ի վերայ գերեզմա-
նայ դրեմ . շարաթ է , Յիսուս 'ի գերեզման զազա-
րու դայ . աստուածային ձայնիւ դռնելով բարե-
կամին իւրոյ ղկենդանութիւն պարդեւէ , զգերեզ-
ման սիրելոյն ունայն թողու 'ի մարմնոյն : 1866 ամի
'ի սոյն տաւր 'ի լեռնէն Սիօնի , 'ի քաղաքէն Երու-
սաղէմի դնացեալ իմ 'ի Բեթանիա՝ թափուր տեսի

զգերեզման Ղաղարա : Այսօր կրկին իջեալ 'ի ձորն
Գեթսեմանի 'ի գերեզման Մարիամու առաւածա-
մօրն՝ ելեալ 'ի լեւան Գողգոթայ 'ի գերեզման կեն-
սաստանն՝ ղթափաւր զգերեզմանս տեսի և եռանդ-
մամբ համարեցի : Երեք թափաւր գերեզմանք ,
վկայք յարութեան երեք դարուց մարդկանց : Յե-
զուս ' զի յարայց զղաղար : Հաւատարիմ՝ եղև աշ-
խարհի , թէ՛ զմարմինս ամենայն մեռելաց , որք
յԱբամայ մինչև ցոյ՝ կոչեցուէ 'ի գերեզմանէ
յաւուրն յեանում : Ինքնիշխան յարութեամբ իւրով
հաւատարիմ՝ եղև , թէ՛ 'ի յաւուրց 'նոյն մինչև
ցղաղարս իւր առաջին՝ զՇողայեալ մարմինս մարդ-
կան նորոգեացէ 'ի փառս : Եւ զի յարայց 'ի գերեզ-
մանէ վերստինս մարմին մօր իւրոյ և 'ի փառս ան-
հառս վերափոխեաց , հաւատարիմ՝ եղև աշխարհի
թէ՛ յաւուրց դաւառեան իւրոյ մինչև յվերջին դա-
ւառս՝ զյսկերս ամենայն մարդկան 'ի ձայն Աստու-
ծոյ և ի խղ յեանն կոչելով 'ի գերեզմանաց՝ նորո-
գեացէ փառօք 'ի փառս : « Զի եկեացէ ժամանկ , և
որքեն ինչ է , յորժամ Դուռնս լռեցեն յոյն որդւոյն Աս-
տուծոյ , և եկեացեն արդար և այլն » :

2. Զքաղաքան Երուսաղէմի տեսի զգերեզմանս
մարդարէից « յորոց բազում մարմնք որքոց յորեան , և յե-
րուսաղէմն նորս մօրն 'ի գողգոթաւ իւր երեւեցան բազմոց » :
Զժիտիմս արդարոց . զորս Հրէայք հոյակապ շին-
ուածովք զարդարէին և պատուէին . « Հորդ յեր-
նին զթափաւրս և քառս զարդարէի զիւրեմն նոցա » . . . և
'ի վերայ լեւինն Սիւնի 'ի ձեռս արդուց Հագարոյ
տեսի զտապան Դաւթի և Սաղանի , զորս պատ-
ուէին մեծաւ պատուով : Աւ հանապարհաւ Բեթ-

Հիւսիսի շիրիմ՝ Հռաքելի մօրն Յովսեփայ ողջախոհի ։
 զոր ընդ Հրէայս ամենայն ազգք պատուէին ։ Ընդ
 հիւսիս քաղաքին ՚ի փորուածս վիմաց զգերեզմանս
 թաղաւորոցն իորայէլն տեսի . յորոց Անդղիացիք
 զոսկերս թաղաւորացն ամօք ինչ յառաջ իբրեւ
 զԴանձս սլաւութեան հանեալ տարեալ էին՝ ողո-
 քանաց և արտասուաց Հրէից ոչ անսացեալ . որովք
 խնդրէին ՚ի նոցանէ շառնել տարագիր զոսկերս
 նախնեաց իսրեանց ։ Ի յերկրով զգերեզմանն Եղի-
 սէի տեսանել և պատուել յօժարեցայ, զի մեռեալն
 որ մերձեցաւ ՚ի յոսկերս նորա, յարեաւ ՚ի մեռելոց ։

3. Բ՛հ, մինչ էի յերուսաղէմ զթաղուհւոյն Աբ-
 դարու Հեղինեայ տիկնոջ զմեծաշէն գերեզմանն
 խնդրեցի տեսանել, և ոչ տեսի ։ Թալմուտ և Յով-
 սեփաս գրեն զթաղուհւոյն մէրմէ, թէ՛ զաշտա-
 նակ տաճարին ոսկեղէն գործեաց, և ՚ի սոփան, զոր
 Աբարոս գաւաղեաց զբնութաւոր ազքատս Հրէից և
 հաւատացելոց և այլ եւս ազգաց կերակրեաց,
 վասն որոյ բնակիչք երուսաղէմի առ յիշատակի ե-
 րախտեայն տիկնոջ զնշանաւոր շիրիմն զայն կանգ-
 նեցին ՚ի վերայ ոսկերացն . որոյ նման ՚ի յնդէք-
 սանգրիս միայն գտանէր ։ Պաւսանիաս յոյն ՚ի յԱլ-
 կատեան դիրս իւր ասէ . «Գտանի Հեղինեայ տիկ-
 նոջ բնակչի շիրիմ՝ հրաշակերտ, զի գուռն է գոր-
 ծեալ ՚ի նմա մալմարոնեայ, որպէս են և այլ կող-
 մանք շիրմին . այս գուռն ՚ի սլոյմանեալ տաբւոյն
 և ՚ի ժամու գաղտնի իմն շարժմամբ մեքենայի բանի,
 ապա յետ սակաւոց վաղի . զոր եթէ յայլում ժա-
 մու գուռն գործեցեաւ բանալ, յաւէտ խորտակել
 կարացցես քան թէ փակել ։»

4. Մի՛ զարմացիս ընդ այն , թէ՛ զիա՛րդ հանձարեզք ՚ի մարդկանէ ՚ի վերայ բարերարաց ազգի , աշխարհի և մարդկութեան արձանս , բրգունս , կոթողս , խաչվէմս , դմբէթս , մատուռս , տաճարս կանգնելով զարդարեցին և պատուեցին : Եղիպտացիք զմարմինս մեռելոց դիազարդէին և պահէին . Հռովմայեցիք զաճիւն ոսկերաց քաջաց յոյժ մեծարէին և պահէին ՚ի յոսկեղէն սափորս և այլն : Մի՛թէ յիմարեցա՞ն խմաստունք . զհոտեալ՝ զապականացու մարմինս և զոսկերս պատուելով և զզանձս իւրեանց սպառելով : Զի՞ է . զի Յովսէփ զմարմին հօր իւրոյ դիազարդեաց , յեգիպտոսէ հեռացուցեալ ՚ի գերեզման Արտահամու և Սահակայ թաղեաց . զի՞ է , զի Յովսէփ կապառ պատուիրեաց , զի յեւանելն եղբարոյ և ազգի իւրոյ յեգիպտոսէ , զոսկերս իւր հանեալ հանդուօցեն առ ոսկերս հարցն : Ե՛կ հայրենասէր դազանեացս խելամուտ լիցուք . — հոգիք առաքինեաց յորժամ ցանկան եւլանել ՚ի մարմնոյ աստի և լինել ընդ Գրիստոսի , պատուիրեն զի ոսկերք և մարմինք իւրեանց ՚ի յերկրի թաղեացին և լիցին ընդ ոսկերս առաքինի հարցն՝ որոց պոյսնոցս լի է անմահութեամբ : Որդիք առաքինեաց պատուեն զոսկերս և զարդարեն զչիրիմ հարց իւրեանց , զի մարդիկ գեթ ՚ի յոսկերաց և ՚ի շիրմաց ունցին առաքինանալ աստ :

5. Ազդ զքաջ արանց , առաքինեաց , և բարերարաց զոսկերս պատուէ և զչիրիմ զարդարէ . զի զնորոս հարց դարձուցէ յորդիւս և զհոգի ուղիգ նորոգեցէ ՚ի փորինոցա , զի շիրիմք վաղճանելոցն յիշատակաց մատեան , անդամանդեաց դրիչ և

հրաշափէպ քարոզ են կենդանեաց : Ձի յորժամ տեսանեա առ ոտս Մասեաց զգերեզման Նոյի և Նոյեմբարայ, անդ ոչ միայն անցք ըրհեղեղին և տապանին ի յուշ դան քեզ՝ այլ արդարութիւնք Նոյի և որդւոց նորա ընդ առաջ ելանեն քեզ, և դու յիշատակաւս այսուիկ բերկրիս : Եթէ իբրեւ զհայ տեսանեա զգերեզման Հայկոյ ի Հարք գաւառի, քաջութեամբ նորա քաջալերիս : Եթէ տեսցես զշիրինն թաղաւորացն Հայոց, մոռք խելամուտ լինիս արութեան նոցա և խրախուսիս : Եթէ տեսցես զգերեզմանս զօրաւորաց, զօրութիւն զգննուս :

6. Արդ զինչ զմտաւ ամիցես, յորժամ տեսցես զգերեզման թաղէի Առաքելոյն՝ ի յԱրտաղ դաւառի՝ ի վնն թաղէի : զՆարդուղիմեայն ի Զարեւանդ. դաւառն Աղբալու ի վնն : Բարդուղիմէոսի. զԹովմային՝ ի դաւառն Ռշտունեայ՝ ի վնն Ս. Թումայի : ԶՆիբի Բովհաննու. Մկրտչի՝ ի դաւառն Տարօնոյ ի վնն Ս. Կարապետի : ԶՀռիփսիմեանցն, և զԴայիանեանցն՝ ի վաղարշապատ՝ ի տաճարս իւրեանց : Զոսկերս Լուսաւորի, Արիստակէսի, Վրթանէսի և մեծին Ներսիսի ի յերեզն դաւառի ի վնն և ի տաճարս իւրեանց : Զդարժեւ մարմին Սահակայ ի յԱշտիշատ ի վտքս մատրան միում, զԴեարովարոյ ի յՈշական : Զնշխարս Թարգմանչացն ի Տարօն ի վնն երկոտասան Առաքելոց : Զգերեզման եղիշի ի վասպուրական ի վնն չարահան Ս. Նշանի : զՆարեկացւոյն անդ ի վնն իւր : Թողից և զայլ բաղմաթիւ սրբոց հայրապետաց, վարդապետաց, մարտիրոսաց, ճգնաւորաց և կուսանց զգերեզմանս և զտեղիս ըսկերաց նոցա յիշատակել :

Այլ դու յորժամ մերձ լինիս և աւետանես, զդերեզմանս նախնեացդ և սրբոց քոյ, սիրտ, հոգի, տենչ և վախադքս 'ի քէն ելանեն, և առ սուրբս և առ աքինիս երթան, զքարինս և զհօգս դերեզմանայն համբուրել վուժանս, յորոց արդարութեան և սրբութեան անուշահոտութիւն բուրէ, և զհոգիդ 'ի կայանս հօգւոց նոցա յափշտակէ :

7. Է՛ր վասն Մարութայ եպիսկոպոս դերկու հալիւր հազար սրբոց զմասունս ժողովեաց 'ի քաղաքն Մարտիրոսաց, է՛ր վասն քրիստոսատէր կայսերք զբիւրաւոր մարմինս սրբոց բերին 'ի թիւ զանգիսն — 9ի ներկայութեամբ մասանցն, և յաճախաւի յիշատակօքն սրբոցն արծարծեացի եռանդն հաւատայեւոյ 'ի սէրն Գրիստոսի, և զի ախայեանք եկեղեցւոյ իրան զգկայսն արհամարհեացեն զմահ և աշակերտեացն զամենայն հեթանոս : Ապարապիան Բ. Շապուհ արքային չկարացեալ բմբռնել զլիշակ, ձեռնառութեամբ նախարարաց առնու զամուրն Անի, և դերէ զամենայն դանձաւ արքունի որ 'ի նմա, այլ և զտկերս թագաւորացն հանեալ բառնայ 'ի վերայ ուղտուց և տանէ 'ի Պարս : Խորենացին չիմացեալ զմիտս խորամանկ Պատիցն՝ առն առ զիտեմ՝ թէ վասն նախառինս առնելոյ Արշակայ, և թէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց տարտ զտկերանս Բացայաա երեւի միտ Պարսկին, զի խորհեցաւ զտկերս քաջ և յազմող թագաւորաց տարազիր առնել 'ի Հայաստանէն, որպէս զի անուն և յիշատակ քաջութեան յազմութեան և թագաւորութեան ջնջեացէ 'ի մտաց Հայոց, զի մի այլ եւս յիշատակաւ նոցին զօրացին, յազմեացն, և

Թագաւորեացին : Ուստի յորժամ լուաւ մեծն Ներսէս թէ զօրավարն Պարսից զոսկերսն թաղաւ որոշն Հայոց 'ի Անույ հանեալ տարաւ 'ի Պարս , արասեցաւ սաստիկ , և յորդորեաց զնախարարս խնդրել 'ի Շապհոյ՝ որոյ լուեալ ազաշանայնն որ յախտաւ դարցուցանէ զոսկերս , զորս « Թագեցին 'ի յաւան Եղացս , որ յօտին Արագած կոչեցեալ լերինն » . . . :

8. Մի թէ Աստուածն 'ի բարձանց ոչ հարցանեցէ 'ի մէնջ թէ « Մարդարէեաց որդի մարդոյ , իցե՞ թէ կենդանի լինիցին ոսկերքդ այդոքի՛ , զի ասաւցին դոքա թէ հասաւ յոյս մեր և մեռաք » : — Յորժամ 'ի յերեւելից , 'ի յԱմեւմտից , 'ի Հիւսիսոյ և 'ի Հարաւոյ բոցավտա հողմռնք հայրենաւիրութեան միութեան , և խնայութեան շնչն 'ի ցամաքեալ ոսկերս , ջիւղ , արիւն և մարթ բերեն 'ի վերայ նորա , շունչ կենդանութեան և զբուսութեան ցօղն 'ի վերայ նորա և ելեայք 'ի գերեզմանաց կանգնին 'ի վերայ ոտից , և գնան 'ի վերայ բարձու լերին հիւսիս ('ի Մասիս) , և ոռք նոցա մի վաստակեցին : Իսէր Հայրենեացդ մարդարէեաց , զի եթէ զհայրենասէր ոք խնդրես գայես 'ի գերեզմանս . եթէ քաջ , յաղթող և առաքինի խնդրես , երթ 'ի գերեզմանս . եթէ աշխարհաշէն , եկեղեցաշէն և խնայողնս , մնա 'ի գերեզմանս . հարց կենդանիդ 'ի գոցանէ զխորհուրդս , որք իշարեւ խորհրդակիան ծեր և իրրեւ բարեգութ հայր ուսուցանեն քեզ աննախանձաբար . մի ընդ մեռեալս համարեսցես զդասա , զի թէպէտ դոքա լուցին , սակայն գործք արութեան և առաքինութեան նոցա ազաղակեն . զի ասէ լեւոնմ' Աստուած

Ծրրահամու իսահակայ և Յակոբայ , զի Աստուած չէ Աստուած մեռելոյ , այլ կենդանեաց , զի ամեն նեքեան կենդանի են նմա :

9. Լապտեր 'ի ձեռին շփեաց ընդ ամենայն քաղաքսն Հայաստանի եթէ 'ի կենդանիս գտցես զոք հայրենասէր , աղդ արասցիր ինձ . զի եկեալ համբուրեցից զձեռս և զոտս նորա . այս' համբուրելից , զի ոչ վտան անձին ինչ , այլ վասն հայրենեաց վաստակեցան անձինք այդպիսեաց 'ի պատուի են 'ի կենդանութեան և 'ի մահուան իւրեանց : Ներբողք շնորհակալեաց չբաւեն դոցա , խաչվէմք , մատրունք և գմբէթք չեն փոխարէն անշափ երախտեաց նոցա . դոքա որդիք Աստուծոյ են և վարձք և գովութիւնք նոցա 'ի Տեառնէ , արդարութիւն դոցա մշտնջենաւոր և անմահ է 'ի յանձեռագործ տաճարին Աստուծոյ : Դոքա ըստ Եսայեայ իրրու մայր մի երկնեցին և ծնան աղդ մի ողջոյն . յիշատակ դոցա քաղցր է և բարի . կայցէ և մնացէ յաղղէ յաղղ մինչեւ յաւիտեան :

10. Այլ եթէ 'ի կենդանիս չգտեր զհայրենասէրն , թողեալ զլապտերն , առ 'ի ձեռին քում զխաւնի զբուրվառ զքահանայն , երթիցուք ընդ քեզ դարձեալ 'ի գերեզմանս . բայց եթէ չունիցիմք խաւնի ծխելոյ և քահանայ հոգւոց տակոյ . շիթ մի ջերմ արտասուաց հանեալ յաչսոց մերոց , ցոլեացուք զմահարձանս և զսկերս տաքինեացն , և ասացուք օրհնեալ էք դուք , և օրհնեալ են ոսկերք և գերեզմանք ձերս Այլ արիք դուք , ընդէ՞ր ննջէք . ո՛ւր են փառք և ժառանգութիւն ձեր . զփառս ընդ ձեզ տարացք , իսկ անփառութիւն թո՞

դիք մեզ : ազատութիւն ընդ ձեզ , իսկ ծառայութիւն մեզ , երանի ձեզ և վա՛յ մեզ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ՏՕՆՔ ԵՒ ՅԵՇԱՏԱԿՔ .

1. Տօն Նաւասարդի առաջին եղեւ 'ի Հայո . զոր Նոյ իբրեւ քահանայապետ և մարդարէ սրբեայ և աւանդեայ որդւոց իւրոց առնել զյիշատակ տօնիս ամ ըստ ամէ . զի 'ի գիրս Եննդոց վրայեայ Մովսէս . Ը . 13 : « Եւ եւն աւագնս որ զի եր մանն նաւեայ վարն յերեւոյ ելելն և եւն Նոյ զյիշուն պարնն . զի որդւն և եւն զնաւեայ ըստ յերեւոյ ելելն : Զամ մի ողջն ստանեայքն և աշտընիեայքն 'ի վերայ ահեղատոտ արեայ համատարած ծովուն , յոր ժամ տեսին զառաջին զցամաք երկրի , տօն ցնծութեան և ուրախութեան կատարեցին . բայց ո՞ կարէ զյնծաւէտ ուրախութենէ նոցա ճառել : Մեծ էր ծովն և նաւն . մեծ էին նաւապետ և նաւաստիք , մեծ էին բեռինք նաւին : Նոյ նաւապետ , որդիքն նաւաստիք և դարմանիչք կենդանեայ , կենդանիք էին բեռինք նաւին : Մեծ նաւն եհաս 'ի ցամաք 'ի մեծի նաւարկութենէն . մեծ արար այսօր Նոյ զտօն Նաւասարդի , և ամենայն կենդանիք ուրախակից եղեն ընդ նմա :

2. Նոյ նաւապետ կոչեայ զանուն նորոյ ամացոյ . այն է նաւ սարտեաւ 'ի ջուրց և դադարեցաւ 'ի ցամաք , կամ նաւ աստ առ աւարտ : Տօն Նաւասարդի կատարեցին Հայք յամենայն դաւառս Հայաստանի վասն յիշատակի ջրհեղեղին և ազատու-

Թեան տապանին. ուստի ժողովեալքն 'ի տօն սրբոքն
կէին ջուր 'ի վերայ միմեանց . և թռուցանէին զա-
ղաւնիս 'ի յիշատակ ջրոյն և աղանոյն : որ արձա-
կեալ 'ի տապանէն շիւղ ձիթենոյն 'ի բերան դար-
ձաւ 'ի տապան : Բաղնադարեան աւանդութիւնս
ոչ միայն եհան մինչեւ ցյ. Կրիդորն . այլ և տեւէ
մինչեւ ցայսօր ժամանակի . զի Նաւասարդ . որ կա-
տարի այժմ 'ի տօնի վարդապառին . յորում աւուր
տօնախմբէ եկեղեցին զտօն Այլակերպութեան ըստ
պատուիրելոյ սրբոյ Լուսաւորչին, Հայք 'ի բազում
դաւառս սրտիկն զջուր 'ի վերայ միմեանց : Ի տօ-
նին այսմիկ 'ի վանօրայս և յեկեղեցիս : մանաւանդ
'ի Տարօն 'ի վանս Յովհաննու Մկրտչին . ուր ժո-
ղովին յամենայն կողմանցն Հայաստանի աշխարհա-
խումբ տօն կատարել Նաւասարդի . վարդապառի,
և Այլակերպութեան. զխաչինս բազում զհեն 'ի
յիշատակ պատարագին Նոյի . ոչ զուրբան 'ի կեն-
դանեաց մատոյց յովակէղ Տեառն . և Տէր հոտո-
տեցաւ 'ի հոս անուշից :

3. Նախ քան զԼուսաւորիչն, քորմբ և քրամա-
պետք թաղաւորք նախարարք և ժողովուրդք ժո-
ղովեալ յամենայն քաղաքաց հանդերձ զօրօք զօ-
րապետօք զտօն Նաւասարդի 'ի յօգ" 11 կատարէին,
նաեւ 'ի Բաղրեւանդ իբրեւ զորքապան և զքաղա-
քախան տօն ինչ առաջի բազնեաց, Բայց Լուսա-
ւորիչն սրբեաց, և պատուիրեաց, զի կատարեոցեն
զայն առաջի ճշմարտին Ասառծայ, և յիշատակեա-
ցեն զանուն Յովհաննու մկրտչին և Աթանաղիսեաց
Եպիսկոպոսին . զորոց զնշխարս բերեալ 'ի կեսա-
րիոյ ամփոփեաց 'ի Տարօն 'ի վանս Մշոյ Ա. Կաթա-

պետի , և շինեաց 'ի վերայ եկեղեցի , նոյնպէս 'ի մասանցն տարեալ 'ի Բագրեւանդ . հանդ ղյց 'ի մեծ ղին , ուր մկրտեաց զՏրդատ և զԲաբաւորս Հայոց և շինեաց վանս յանուն Յովհաննու միքայի : Մեծ էր յիշատակ տօնիս 'ի Հոյս քան զյիշատակ Զատ : կին 'ի Հրէայս . ղի Հրէայք տօնէին զԶատի'ն վառն յիշատակի աղատութեան աղէի իւրեանց 'ի յիդիգ տաէ և 'ի ջուրց կտրմիւ ծովոն . իսկ Հայք տօնէին զտօն աղատութեան երկրորդ նախահարց և համօրէն կենդանեաց 'ի ջուրցն հեղեղաց :

Է. Հոյք՝ յորում աշխարհի և դատաւի և ղին զբազինս կոոյ , զտարեկան և զամսական տօն ինչ կատարէին առաջի նոցա : Գլխաւորք 'ի մեհնեաց էին 'ի Բագրեւանդ , այն է տուն շտատոց և բազնեաց , ուր էին բազինք վահագնի և Մաման քրմապետի և այլն : Ի Յաշիշտա , այն է զհնա շտա , ղի զհնա բազումն մատուցանէին անդ կոոյ : Ի Տարօն 'ի տեղին Գլխայ վանից զբազինս Գլխաանեան և վահեմանեան կոոյ : Ի յիւրեղն զբազինս Անահայոյ տի'նոջ տօնէին Հայք 'ի Վ Ն Նաւասարս ղի , յորում համաշխարհական ժողով դամարեալ Տրդատոյ մատոյց Անահայոյ մեծի տի'նոջ զծառ ղիկս և զսատ 'ի շնորհակալութիւն . ղի հաւատալով է Անահիտ ևս նմա զօրութիւն աղատել զհայրեանիս իւր 'ի բռնակալութենէ Մասանեանց : Ատ հրաւ մայեաց արքայն Գրիգորի , ղի մատուցէ ստառ հին տի'նոյն զհաւանեանց Անահայ : Բայց Գրիգոր արեհամարհեալ զհրաման արքային և ղիւռս նորա , շմատոյց զտան . ուստի երկուսոսն չարչարառնօք չարչարեցաւ , արկաւ 'ի վիրապն Արտաշատու :

և ելեալ ողջ 'ի վիրապէն , ողջացոյց զայսահարեալ Տրդատ և զօրս նորա , և նորին իսկ ձեռօք զողջին բազինա կռոյն բնաջինջ արար 'ի Հայաստանէ և խախանեաց զհեթանոսական տօնսն :

Ե. 'ի ձեռն Յիսուսի և Առաքելոց նորա բարձան հրէական և հեթանոսական տօնք 'ի հաւատացելոց , և 'ի տեղի նոցա հաստատեցան տօնք Տէրունականք : Քահանայապետն Յիսուս հաստատեաց զտօն ընթերաց , պատուիրեաց աշակերտաց կատարել 'ի յաւագ հինգ շաբաթի տսելով « աշա - րա - բէ » առ ինչ յեւրոսկի : Առաքեալք հաստատեցին զտօն Ծննդեան և Մկրտութեան 'ի Յուն վարի 6 . զտօն քառասնօրեայ 'ի տաճարն . զտօն արմաւենեաց Ծագիլազարդին . զյիշատակ աւագ ուրբաթի խաչելութեան , և զթագման , զաւագ մեծի շաբաթ աւուրն : Աւանդեցին Առաքեալք զտօն մեծահրաշ ԅարութեան Յիսուսի կատարել առաջին միաշաբաթին . զնոյն տօն ԅարութեան յամենայն միաշաբաթի կատարել 'ի յիշատակ համօրէն յարութեանն ջնջեցելոց , Տօն Համբարձման և Հոգեգալտեան առաքելաւանդք են , զի 'ի միում տեսին զՏէր Յիսուս յանդիման աչաց իւրեանց դնալ յերկինս : Իսկ 'ի միւսում ընկալան զՀոգին , և լցան Հոգւովն արար : Զտօն Ծննդեան Աստուածածնի , Ընծայման , Աւետման , Ննջման և վերափոխման նորա հաստատեցին առաքեալք , նոյնպէս և զտօն Ծննդեան Յովհաննու մկրտչի : Տեառն Եղբայրն Յակոբոս առաքեալ՝ առաջին հայրապետ Երուսաղէմի կարգեաց զտօն Վերացման Ս . Խաչի , զի 'ի տարւոյն միանգամ 'ի տօնախմբելն հաւատացելոց՝ բարձ-

բացուցանէր զխաչափայտն 'ի տես ժողովրդեան :
 Նոյնպէս յաջորդ.ք Առաքելոց սուրբ Հայրապետք
 կարգեցին և հաստատեցին զբաղում տօնա 'ի կա-
 թուղիկէ եկեղեցւոյ , որք ըստ առաքելական տօ-
 նից ընդունելիք սիրելիք և պատուելիք են մեզ .
 զՂառաքելոց , զՄարգարէից , զՀայրապետաց զՄար-
 տիրոսաց , զՎարդապետաց , զՃգնաւորաց , զԴու-
 սանաց զտօնա , զորո պատուիրեցին տօնել ամ ըստ
 ամէ և զյիշատակս և զվկայաբանութիւնս սրբոյն
 ընթեռնուլ 'ի լուր հաւատացելոց , Զյիշատակեալ
 տօնան Ս. Հարք Նիկիոյ . Եփեսոսի , և Կ Պոլսոյ ժո-
 ղովոյն ընկալեալ հաստատեցին և պատուիրեցին
 տօնել անխափան : Ըստ տրամ հայրապետք եկեղեց-
 ւոյ ընդ դարս և ընդ ժամանակս արժանաւոր սրբ-
 օցն և վկայիցն . որպէս 'ի յայսմաւորս և 'ի տօ-
 նացոյցն մեր տեսանի :

6. Առաջին նահատակելոյն 'ի Հայաստան՝ ա-
 ռաջին տօնք առաջին լուսաւորչին Թադէոսի ,
 Բարդուղիմէոսի , Սանդխտոյ կուսին , Աղգէ Ե-
 պիսկոպոսին , և յիշատակ Արդարու թագաւորին
 կարգեցան և կատարեցան 'ի յաջորդ. Հայրապետաց
 նախկին Լուսաւորչացն մերոց մինչեւ 'ի Ս. Գրիգոր.
 որ առաւել պայծառացոյց և հրամայեաց կատա-
 րել : Ելեալ Գրիգորի 'ի վիրապէն խնդրեաց զմար-
 մինս երանելի կուսանաց սրբոց Հովսեփմեանց և
 Գայիանեանց , պատեաց զսլատուական նշխարս նո-
 ցա , եղ 'ի գերեզմանի , շինեաց 'ի վերայ նոցա վա-
 յարանս , և 'ի գովեստս սրբոց կուսանացն երդ-
 եաց ասելով « Առաքել Եւր. և Ժողովուրդ Լուսա-
 ւորի . որքոց և Եւրոբ. հանգստեալ շնորհաւորեցիք »

բնիկն ունի՜մք առ զեւ . . . : Տօն առաջին 'ի Գրիգորէ հաստատեալ 'ի Հայս՝ է տօն կուսանաց , զորս 'ի յերկու և յերեք շաբաթի առուր առաջին կիւրակէի Յարութեան տօնէ եկեղեցին Հայաստանեայ մինչեւ ցայսօր ժամանակի . նախ քան զամենայն տօնս որոյցն : Ի յաջորդսն Գրիգորի Տէր կամիտաս հայրապետ շինէ 'ի վերայ կուսանաց տաճարս գեղեցկաշէնս , և 'ի նաւակափս տաճարացն երգէ երգս հրաշարանս : « Ինչինքն նստիլեալ սիրոյն Քրիստոսի՝ երկուսոր նստապալէ և կուսանէ ի մարտնէ . և այն ըստ կարգին :

7. Զտօն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ սրբոյ Էջմիածնի կարդեալ Ս. Գրիգոր յիլանելն 'ի վիրապէն , զոր տօնէ եկեղեցին յերկրորդ կիւրակէի զինի Հոգւոյ Գալլստեան և զտօն Շողակաթի սրբոյ Էջմիածնի , զոր կատարեմք 'ի շաբաթ օրն վերափոխման Աստուածածնի , աւանդեցան 'ի սրբոյն Գրիգորէ մեծապայծառ և աշխարհախումբ կատարել . զի յերանելն նորա 'ի վիրապէն , ետես զ'իմածին որդին իջեալ յերկնից , որ ոսկի ուռամբ հարկանէր զգետին « Էջմիածին 'ի հօրէ և լոյս փառաց ընդ նմա : Զայնք հնչեցին սանդարամետր անդնդոց . . . : Զտօն կաթուղիկէ եկեղեցւոյ կարդեալ տօնել , յառուր , յորում ետես զտեսիլն . իսկ զՇողակաթին հաստատեալ կատարել յառուր , յորում շինեալ 'ի տեղի տեսլեալն զեկեղեցին Շողակաթի Էջմիածնի և 'ի նաւակափս Շողակաթին համախորհեալ զիմագաւորն Տրդատ . զգօրանորա և զհամօրէն հաւատացեալս Հայաստան աշխարհի առնել տօն մեծահանգէս եկեղեցւոյ , որոյ վասն երգեալ գնացօղն ընդդէմ Տաճկաց Գ. Սահակ հայրապետ « Սերափն լեր սուրբ եկեղեցի

շարական: Գրիգոր սահմանեաց զտօն երկրորդ Ծաղկազարդին, զի 'ի վերապին լուաւ 'ի պաշտպան հրեշտակէն իւրմէ թէ սյն օր տօն մեծ է չորրորդ դասուն իւրոյ, որ 'ի յերկինս :

8. Ս. Գրիգոր հաստատեաց զտօն առաջին մատուան կատարել 'ի Աշխարհամատարան կիրակէն . որ զինի 'նոր կիրակէին: Զի 'ի կեսարիա ձեռնադրեալ Եպիսկոպոսապետ 'ի Ղեւոնդէ պատրիարքէ՝ դասնայ 'ի Տարօն՝ 'ի Յաշտիշատ, կործանէ զկուռն, շինէ շէնքս, կանգէ զսեղան տէրունեան, համախմբէ ընդ արքային զզոյս, զնախարարս և զհամօրէն Հայաստանեայս, առնէ տօն հոգեւոր յնծու թեան, մատուցանէ շէնքս շէնքս 'ի յառաջնաշէն մատարան: Ի սրբոյն Գրիգորէ սուսան յետագայ Հայրապետք, թագաւորք և նախարարք 'ի տարւոյն եօթնիցս աշխարհախումբ առնել և տօնել զտօն Աշխարհամատարան, որպէս պատմագրէ Բուզանդ . « Հասանէր Եպիսկոպոսապետն վրթմանէս 'ի մեծ յառաջին 'ի մայրն եկեղեցեացն Հայոց, որ յերկին Տարօնոյ . . . Սա երթեալ կատարէր անդ ըստ հանապազ սովորութեան զՏեառն . . . զպատարադն դահու թեան . . . քանզի այնպէս իսկ սովոր էին Եպիսկոպոսապետք Հայոց հանդերձ թագաւորօքն, նախարարօքն, և աշխարհախումբ բազմութեամբ պատուել զնոյն տեղիս . որ յառաջն էին տեղիք պատկերաց կռոյն . . . մանաւանդ յայն 'ի գլխաւոր տեղին և կեղեցի ժողովել 'ի յիշատակ սրբոյն որ էին անդ, կատարել ամի աւի եօթն անգամ. (բազում սրբոյ մարտիրոսաց մասունս ժողովեալ էին անդ) . որք զնոյն ունէին սովորու-

թիւն 'ի մեծի Մարգարէարան Յովհաննու՝ այն է մենաստան Մշոյ Ս. Կարապետի : Սոյնպէս 'ի յԱռաքելարանս Տեառն աշակերտացն . այն է մենաստան երկուտասան Առաքելոց 'ի Տարօն : Սոյնպէս 'ի վրայարանս Մարտիրոսացն ամի ամի ժողովեալք զօր տօնեն յիշատակի նոցա վարուց գործոց կենաց քաջութեան խոխեալ ցնծայինս : 'ի ժամանակակից պատմագրէս առաք զվկայութիւն , որում համաձայն վկայէ նաեւ Ագաթանգեղոս թէ տօնք սրբոց բարեխօսութիւնք վկայից . և պատիւ մասանց նոցա հաստատեցաւ 'ի սրբոյ Լուսաւորչէն մերմէ :

Գ. Սահակայ Մեսրոպոյ պահելով զկարգ Տէրունական առաքելականդ տօնից՝ հաստատեցին զյիշատակս տօնից սրբոյն Գրիգորի ԺԷ՝ 'ի վերջէ , և ԵԷ՝ 'ի վերջէ , տօն Արիստակէսի , վրթանէի , Յուսկան , Գրիգորիսի , Եւերսիսի , Դանիէլի , և խաղոյ սարկաւադին նաեւ զայլ սրբոց տօնից զկարգն եղեալ՝ զՏօնացոյցն մեղ ուղղեցոյց թողին : Իսկ տօնք Սահակայ և Մեսրոպոյ , և թաղամանչայն սահմանեաց Գիւտ կաթողիկոս ԶԱւանդեանց և զՎարդանանց զյիշատակս Յօհան Մանգակունի հայրապետ : Իսկ Յովհանն ի մաստատէր , Գրիգոր վկայասէր , և Շնորհալի հայրապետք զվկայարանութիւն սրբոյն թարգմանելով զՆորոց՝ զՅունաց և զՀռոմովմայեցոց սրբոց զտօնս և զպատմութիւնս մեծին յեկեղեցի և 'ի Տօնացոյցն մեր : Բեա անցանելոյ բաղում ժամանակայ բաշխյիշատակ Սիմէօն կաթողիկոս կրկին փոյթ կարաւ զՏօնացոյցն ուղղել և զՅօհան Որոտանցի և զԳրիգոր Տաթեւացի դասել ընդ տօնելի սուրբան : Բայց սակայն գտանին և այլ

յիշատակաց արժանի բազում սուրբք , որք ոչ կար-
գեցան 'ի կարգս տօնելի սրբոց մինչեւ ցայսօր :

10. Ամենայն ուշադրութեան արժանի է գործ
վկայասէր Հայրապետաց մերոց . որք գոլով յոյժ
Քրիստոսասէր և մարդասէր զտօնս և զյիշատակս
սրբոցն առանց խորութեան ազդի և աշխարհի մու-
ծին յեկեղեցի մեր իբրեւ առաջին խնամակալք ա-
ռաքելական եկեղեցւոյ . վեհանձն և օտարասէր
հոգին հայրապետաց մերոց երբէք չած զնաւ թէ
օտարազդի հովուաց փոյթ չէ երբէք զհամազգային
սուրբսն մեր տօնել 'ի յեկեղեցիս իւրեանց . զի բայ
'ի Ս. Լուսաւորչէն մերմէ . զայլ սրբոց մերոց զյի-
շատակս ո՛չ կատարեն յեկեղեցիս իւրեանց : Ինձ
այսպէս թուի թէ վկայասէրք մինչ զբաղեալ էին
զհեռաւոր սուրբսն բերել յեկեղեցի մեր (շո՛ւ առ-
ջին Հայրապետի Ընդ , հեռաւոր սուրբ Դիմիտրի Ընդ) զհա-
մազգային բազում սուրբսն մեր մուռացան դասել
'ի կարգ տօնելի սրբոցն . զի եթէ եկեղեցական և
ազգային պատմութեանց մերոց հաւատասցուք .
զբազումս 'ի սրբոց մերոց տեսանեմք մնացեալ ար-
տաքս առանց յիշատակի և տօնի . վասնորոյ եթէ
Ասորոց , Դիտաց , Յունաց և Հռովմայեցւոյ հովիւք
չդիմիցեն զմեծ պատիւ վկայասէր հովուաց մերոց
և չտօնեացեն զսուրբսն մեր և նախապատուեսցեն
զսրբասէր և զվկայասէր եկեղեցին մեր . կոյր են և
կուրաց առաջնորդք , զի առաջնորդք մեր զընտանի
սուրբս թողեալ զաաշտն իբրեւ ընտանիս 'ի ներքս
մուծին , զի զանձինս օրինակ այլոց հովուացն ընծա-
յեսցեն , բայց 'ի զուր :

11. Ահա ճառընտիրք մեր և վէպք ազգային

վասն վարաց սրբութեան նմաւօն եպիսկոպոսի ,
 և վասն երկու հարիւր հաշար արեւելեան վիայից
 վիայեն , որք ՚ի Պարսս վասն Գրիստոսի սրովք կա-
 տարեցան ՚ի Շապհոյ անօրէն արքայէն , բայց ոչ
 տօնախմբին յեկեղեցի մեր : Վարք և սրբութիւն
 հիւտի , Յովհաննու Մանգակունւոյ , վահան , կո-
 յիտաս , և Ներսէս շինող հայրապետաց հռչակեալ
 են ՚ի պատմութեան , բայց ընդ տօնելի սուրբս
 ոչ յիշատակին յեկեղեցւոյ : Խոտրով եպիսկոպոս Ան-
 ձեւայեաց , Սարգիս շնորհայի , Մխիթար գօշ ,
 Սարկաւագ , Յօհան էրզնկացի պրուդ . Յօհան ոսպ-
 նակեր վարդապետք , ամենեքեան արք տուաքի-
 նիք , սրբաօէրք , և հոգնաղբեացք , բայց ոչ տօնեցան
 ՚ի մէնջ : Ի թագաւորան վաւաճապուհ , Աշոտ ս-
 զորմած , Ամրատ նահատակ ո՛չ տօնեցան ՚ի մէնջ :
 Աւաքինի նախարարք , որք յետ նահատակութեան
 սրբոց վարդանանց չարչարանօք և համբերութեամբ
 կենդանի նահատակ եղին ՚ի բանաին Բաբելոնի
 վասն անստն Տեառն , ոչ տօնեցան ՚ի մէնջ : Կա-
 նայեք երանելի նախարարաց , զորս Եղիշէ անարիւն
 հիպոանոյ և հրեշտակոց նմանեցուցանէ , ոչ տօ-
 նեցան ՚ի մէնջ , Ի Պարսից , ՚ի Սկիւթացւոց և յԱ-
 րարացւոց , թէ որչափ նախարար , իշխան , այր ,
 կին , ծեր , երիտասարդ , կէյս և մանուկ նահատա-
 կեցան , պատմութիւն վիայէ . բայց եկեղեցին ո՛չ
 տօնախմբէ : Միքայէլ եպիսկոպոս Սալանթեանց
 զտօնախմբելոյ առժամի սրբոց զանաւանս ՚ի յատուկ
 տեարսի յիւժարէն հրատարակեալ է . զսրբոց
 զյիշատակս տօնից տակաւին ցայսօր չմտա ՚ի Տօ-
 նացոյցն մեր : Եթէ հովիւք եկեղեցւոյ անփոյթ

ձիցին զանուանս նոցա առնել յիշատակութեան ար-
ժանի յեկեղեցւոյ : Դու ո՛հայրենասէր փութացիր
ի սենեակ և ի տաճար սրտի քո տօնել և յիշատա-
կել զնոսա ընդ տօնելի սուրբան . յորժամ տեսանեա
զգերեզմանս հայրենանուէր սրբոցդ քոց՝ ի փոխարէն
երախտեացն եթէ չկարես տաճար, մատուռն, գրմ-
բէթ և խաչվէ՛մ կանգնել ի վերայ, աղօթեա առ
գերեզմանաւ նոցա հայցելով ի Տեառնէ զխաղա-
ղութիւն զփրկութիւն և զշինութիւն հայրենեացդ :

12. Ոհ, ի վաղճանէ Գրիգորի Տաթևացւոյ մին-
չեւ ցայսօր անցին ամբ 361, յորս անուանք տօնե-
լի սրբոց շանցին ի Տօնացոյց և յեկեղեցի մեր :
Հոգեւոր Տէրն Հայաստանի ընդ եպիսկոպոսս և
ընդ վարդապետս իւր միշտ փոյթ յանձին կալցի
քննել զվարս և զսրբութիւնս վաղճաներոցն, եթէ
գտցի ի նոսա ոք . որոյ գործք և հաւատք վկայեն
զսրբութենէ նորա, դասեսցեն ընդ սուրբս և ընդ
սիրելիս անուան Աստուծոյ : Վասն զի եկեղեցին
մեր հաւատայ ըստ Առաքելոյն թէ՛ հաւատացեալք
միշտ աճին ի սրբութիւն Աստուծոյ, և արդարա-
նան ձրի շնորհօքն Քրիստոսի, և թէ սրբութիւն
չէ երբէք դադարեալ ի յեկեղեցւոյն մերմէ, և
մի դադարեսցի ի յաւիտեան : Նախքան զամս 21
վաղճանեցաւ Աստապատցի ճգնաւոր Գէորգ վարդա-
պետ ի Լիմ անապատն, որոյ ճգնութեան և սրբու-
թեան վկայք մինչեւ ցայսօր կենդանի են : Սոյն-
պէս նախ քան զամս 12 վաղճանեցաւ Պօլսեցի
Ստեփան վարդապետ, այր սուրբ և արդելական
ճգնաւոր . զոր տեսաք իսկ աչօք մերովք և վիտ-
յեմք ճշմարտութեամբ, թէ են արժանի դատիլ

ի կարգ առնելի ճգնաւորացն. զի վարք սոցա բազում մասամբ առաւել էին քան զեղիպտացոցն, զի եթէ յաջողեցի մեզ հրատարակել զվարս Գէորգ ճգնաւորիս, անտի ՚ի միտ առցեն բարեպաշտքն զհաւաստին: Միթէ չեհաս ժամանակ, զԶ. Ներսէս կաթողիկոս աշտարակեցին՝ պաշտպանն հայրենեաց տօնել յեկեղեցիս, նոյնպէս զխաչատուր վարդապետն իւլքիլիսայու, զորմէ ՚ի վեր անդր ՚ի գլուխ վանօրէից յիշեցաք: Ո՛հ, ՚ի միջոցի 461 ամի թէ որքան սուրբք առաքինացան յաշխարհի մերում և նահատակեցան, բայց ոչ տօնեցան: Զի ՚ի ճառս սրբոց և նահատակաց գրեալ է. թէ՛ Տմաւէն ուէ զբնակ ՚ի պահոց հարկբոսոց, առնոց քանից և քանջանոց, ոյլէ հազարէն չոյն քառոց: Եւ սիրողաց տօնից տեբու նականաց վարձք բազում են յերկինս. զի զուարթնոց հրեշտակաց լինին պարակից և ուրախակից, որք են անդադար օրհնաբանօք Աստուծոյ:

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՔ

1. Ի յաղօթելն քում՝ յորժամ ուղղին երեսք քո ընդ Արեւելս, յիշեալ հայրենի աւանդութիւն քո, զի ասեն թէ ՚ի յեդեմավայր բուրաստանէն արտաքս անկեալ Ագամայ՝ բնակեցաւ ՚ի յարեւմուտ կոյս գրախտին, ըստ գրոյն թէ «Եհն շնո՛ Տէր Աստուծոյ և քննիցոյց յանդիման գրեթէն քննիւմբէն»: Անդ Ագամ և կին իւր անձկալորեաց սրտիւ դարձուցեալ զերեսս հայէին ընդ դուռն և ընդ ճանապարհ գրախտին. որ յանդիպոյ անկանէր աչաց նոցա յարեւելից կուտէ, և առէիր: Իցէ թէ յաւելցուք հայիւ և տեսաւ

Նել զվայելութիւն Տեառն Աստուծոյ և Դրախտին ,
 և ոչ կարէին , զի Սէրովբէք շուրջանակաւ պահէին
 զճանապարհ ծառոյն կենաց և Դրախտին . ուստի
 անկեալ 'ի վերայ երեսաց իւրեանց աղօթս և պա-
 ղատանս մատուցանէին առ այն որ կարող էր կրկին
 արժանի առնել զնոսա տեսանել զվայելութիւն
 Դրախտին : Ուստի Հարք մեր ամենեքեան որ բնա-
 կեցան յանդիման Դրախտին , ուսան յաղօթելն
 իւրեանց դարձուցանել զերեսս իւրեանց , Արեւելս
 Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի եկեալ 'ի Հայաստան
 կրկին նուիրադործեցին զաւանդութիւնս , զի ո'չ
 միայն պատուիրեցին ըստ նախնի աւանդութեան
 յերեսս ընդ Արեւելս աղօթել , այլ զսաճարս և
 զեկեղեցիս կանգնեցին յանդէպ Արեւելից . զորս
 տեսանեմք ցայսօր յաշխարհի մերում . սրբաղան ա-
 ւանդութեան Նախահարց և Առաքելոց մերոց հե-
 տեւողք են ամենայն հայրապետք և ժողովուրդ-
 մեր իբրեւ հաւատարիմ աւանդապահք :

2. Կարի սրտաճմլիկ է աւանդութիւնս . զի ա-
 ւանդեն հարք մեր թէ 'ի չինել զճապանն ուրազք
 և սղոցք ձայն արձակէին թէ տհա դայ ջրհեղեղ ,
 փութացարուք 'ի տապան սպրեցուցանել զանձինս ,
 իսկ ըողայն ծաղըր արարեալ զգործս տապանին
 և զձայն ուրազին և սղոցին , անգոսնէին զարդարն
 Նոյ և տսէին այրս ոյս յիմարեաղ է և չգիտէ , զինչ
 գործէ . չէ ասեն ծով 'ի միջի և ոչ հեղեղ 'ի վե-
 ռուստ . ուստի սլուտէին և ըմպէին , կանայս առ-
 նէին և արանց լինէին , մինչեւ եմուտ Նոյ 'ի տա-
 պան և ոչ գիտացին և եկն ջրհեղեղ և կորոյս զա-
 մենեսեանս : Զձայնատուր փայան կոհնակի , զոր

Ժամահարին հարեալ՝ կոչէ զԺողովուրդն յեկեղեցի՝ նստնիք մեր առեալ են յաւանդութենէ յիայտոյն Տապանին, զի ասնն թէ՛ տղոցն և ուրազին դիպեալ ՚ի փայտն՝ ձայն հանէր և կոչէր զմարդիկն ՚ի Տապան, այսպէս դիպեցուցեալ մեր զթաղին՝ ՚ի կոշտակնի կոչեմք զԺողովուրդն ՚ի յեկեղեցի որ ճշմարիտ օրինակ է տապանին նոյի։ Ել ՚ի քաղաքս, ՚ի դիւղս, ՚ի վանս և յեկեղեցիս և տես թէ՛ որպիսի՝ ջերմ սիրով պահի աւանդութիւնս այս, զի առանց հարկանելոյ զփայտն Ժամահարին ո՛չ Ժողովին յեկեղեցի և ոչ աղօթեն, իսկ ՚ի լսել ձայնին՝ ամենեւեմն փութան, Ժողովին յեկեղեցի և աղօթեն։ Նարեկացին իբրեւ սիրահար ձայնի փայտիս ՚ի Գլ. դբ. ներքողէ զփայտն Ժամահարին, որոյ սկիզբն է։

« Գ. անհաճ գէշ քարեքոսի մայն մարդասերս. զոր եթէ ընթեռնուցուս, սիրահարիս և դու։ Ի սոյն ձայնահարութենէն ասէ բաքիանայ Բեկար, սարսին և սասանին դեւք։ Բայց այլազգիք բիւրիցս առաւել բարկանան սարսին և սասանին ՚ի ձայնահարութենէ փայտի։ Ուստի բռնանան խորտակել զփայտն, հարուածս և հալածանս յարուցանեն ՚ի վերայ ջերմեռանդ Ժողովրդոյ, զորոց եթէ պատմեցուք ստուար մատենից պէտս ունիմք, Տէր տեսցէ և դատեսցէ։ »

Ի տոնի Այլակերպութեան. որ յառուր վարդապաւի. յորժամ պատարագիչ քահանայն ելանէ ՚ի թափօր, աւանդութիւն է նախնեաց, զի սարկաւադ կամ դպիրն զկոնք մի լցեալ ջրով ընթացեալ առաջի Ժամադարին՝ վարդեփունջ ծաղկօք սրսկէ ջուք ՚ի վերայ Ժողովրդեան. յուշարար ա-

բանգութիւնս 'ի յառուրց Նոյի և Լուսաւորչի-եկե-
եալ հասաւ առ մեզ :

Կ. Զհանգէս Զրօբհնեաց, զոր յառուր Բայանու-
թեան Տեառն կատարեմք, առանդեցին Առաքեալք
առնել յօրինակ մկրտութեան Բիսուսի 'ի Բորդա-
նան. 'ի քաղաքսն Հայաստանի, ուր գտանին դեաք՝
եղանեն առ ամին դեառն եպիսկոպոսն քահանայք
և ամենայն բազմութիւն ժողովրդոց, օրհնեն զՅուր
դեառն, հայրապետն թափէ զմիւսն սուրբ 'ի
գեան, յօրինակ Հոգւոյն սրբոյ ազատակերպ իջ-
մամբ 'ի վերայ Բիսուսի. արկանէ զխաչ մի 'ի ջուր.
յօրինակ մկրտութեան նորա 'ի ջուրն Բորդանա-
նու. և այր մի բարեպաշտօն 'ի ժողովրդենէն յա-
ռալ եկեալ իբրեւ Բաշաննէս մկրտիչն կարգի 'ի
հայրապետէն կնքահայր և հանէ զխաչն 'ի ջրոյն.
յօրինակ երանելոյն Բիսուսի 'ի ջրոյն «Բռնւ երկնց
և գոլ յանդէն Հօր Ին Դու Է որդի Է՛ սէրելն Դու Լուսաւորչ
Իսկ ժողովրդեան լցեալ անպատումութիւնութեամբ
գիմէ լուանալ ջրով գերեաս. և համբուրել զՍի-
թաչն : Դպիրք եղանակեն զՍի-թաչնս ի Բորդանան
այս մեծ յայտնեալ որպիսն Աստուած 'ի Բորդանան եկեալ
կոտոր մարդիկ 'ի Զորդանն իբրեւ Լուսաւորչ կոտորեմ
'ի յանդէն. . . : Նոյնպէս երգեն «Այսօր յայն Զորդանն մեր-
նից ի վեր Զհայտնեալ և այլն» :

Ծ. Ո՛հ, յառուրս շինութեան և մատաւորու-
թեան Հայաստանի Հարք մեր յոյժ մեծահանգէս
լուսաւորութեամբ կատարելին զԶրօբհնէքն, զի յոր-
ժամ Ս. Գրիգոր մերձ 'ի Բագաւանն զգեան Եփրատ
օրհնեաց՝ աւազան մկրտութեան արար զնա ըստ Բոր-
դանանու, 'ի ժամ մկրտութեան Տրդատոյ, և ամե-

մայն տան նստաւ, նախարացն և 150,000 բազմութեան ժողովրդոց, սին լուսեղէն կամարաձեւ ծագեցաւ 'ի վերայ Եփրատայ, և 'ի լուսոյն խաչ կազմեցաւ 'ի վերայ ջուրոցն. որոյ պտոյտ առեալ շուրջ զմկրտելովքն՝ արգելաւ 'ի յընթացից իւրոց 'ի յետ կոյս: Գրէ Լաստիվերտցին ականատես և Ուրհայցին թէ 'ի թուականին 1022 յորժամ՝ եհաս օր մկրտութեան Տեառն, հրաման ետ հայրապետին Պետրոսի Վասիլ՝ ըստ աւանդութեան Հայոց կատարել զհանդէս Զորհնեացն 'ի գետն Պոնտոսի (Տրապիզոնի): Անդ 'ի յօրհնել հայրապետին զյուրն Վե. եղև (ասեն) սքանչելիք իմն 'ի ժամ օրհնութեան, զի 'ի խաչակնքել հայրապետին զյուր գետոյն կենաց փայտիւն. զոր ընդ իւր ունէր, առ ժամայն հանդարտեաց գետն յընթացից իւրոց վայր մի, և 'ի հեղուլ զտէրունական իւզն՝ ճառագայթք լուսոյ հատան 'ի ջուրց, զոր տեսին առ հասարակ ամենեքեան: Ընդ որ կարի զարմացեալ Վասիլ կայսեր իւրովքն հանդերձ՝ մեծարեաց զհայրապետն, և ապա բազում պատուով արձակեաց զնա: Ըստ ջրոյն Եփրատայ և գետոյն Պոնտոսի՝ ամենայն գետք Հայաստանի օրհնեցան և սրբեցան 'ի սրբոց հայրապետաց մերոց և սքանչելեօքս զնմանութիւն Յորդանանու յինքեանս բերին, բայց աւաղ զի այժմ տնթլիատք սրտիւք պղծեն զսուրբ և զմաքուր ջուրսն նոցա . . . :

Յ. Ի փետրվարի ԺԳ. յերեկոյին 'ի կատարել զնախատօնակ Տեառնընդառաջի. հուր լուցանեմք յեկեղեցւոջ, և ասեմք զտաղն Վերջնայն քառաց ըստ բոլոր այսք եկեալ յընթացսն, կատարելով նա զգրեալ գործքն:

Կապեալ Կուսին Մարիամու՝ Դ-
 յայրն Բեդէհհեմի՝ պահէ զաւուրս քառասուն ըստ
 օրինացն Մովսէսի, և ՚ի լրանալն՝ զգիշերայն Մա-
 րիամու և Յովսեփայ առեալ զմանուկն Յիսուս՝ տա-
 նէին ՚ի Տաճարն յանդիման առնել Տեառն, և զի
 հայր նորա և մայրէին աղքատք, նոյնպէս և բա-
 րեկամք նոցա, որք առ ՚ի չդոյէ իւզոյ և մոմի,
 վառեցին զհուր և ընթացան զինի Յիսուսի և ա-
 սէին զմիմեանս զճանապարհայն թէ Տէր ընդ ա-
 ռաջ է, և որք տանէին զՅիսուս, ձայն ետուն նոցա
 և ասեն Տէր ընդ այս է։ Ուստի աւանդեցին նախ-
 նիք լուցանել զհուր ՚ի յիշատակ քառասնօրեայ
 ՚ի տաճարն։ Բնակիչք Հայաստանի՝ որք միշտ հա-
 ւատարիմ աւանդապահք են, ՚ի տեղիս տեղիս զմոմս
 և զլապտերս իւրեանց ՚ի հրոյն եկեղեցւոյ լուցեալ
 իբրեւ օրհնութիւն ինչ տանին ՚ի տունս իւրեանց,
 և լուցանեն զհուրն տանց իւրեանց. զի առ հասա-
 րակ բնակիչք քաղաքաց և գիւղիցն Հայաստանի
 յետ մտանելոյ արեգական՝ ելեալ ՚ի տանիս տանց
 իւրեանց՝ լուցանեն զհուրն, և հանդերձ ընտանեօք
 և որդւովք առնեն ուրախութիւնս մեծ, և եթէ իցէ
 ՚ի տան նոր հարսն և փեսայ, կալեալ զձեռանէ մի-
 մեանց շուրջ գան զհրովն և քահանայն ասէ ձայնիւ
 զշարական «Ալէէ-է-նն արդո-նն»։ Ի Բաղեշ և ՚ի
 Մուշ տեսի զի այլազգիք տեղոյն հետեւելով աւան-
 դութեան Հայոց՝ ելեալ ՚ի տանիս լուցանեն զհուրն։
 Բայց այլազգիք վասպուրականի սարսելով փակեն
 զհրունս և զերդս տանց և մտանեն ՚ի ներքս, զի
 մի տեսցեն զլոյս հրոյն և վտանդեսցին ՚ի պատու-
 հասէ ինչ։ Աւանդութիւն էր ՚ի յերեկոյիս իւրա-

քանիւրոց ունել 'ի ձախոյ ձեռին զմում մի : և յաջոյ ձեռին զգմելին , և սպասել բանի աւետարանին որ ասէ «Եւ եւ իւր ձեռքս եւ ձեռքս » զայս լուեալ 'ի բերանոյ քահանային իսկ և իսկ կարէին զմումն ընդ մէջս : իսկ այժմ՝ փոխելով զհին աւանդութիւն նախնեաց 'ի տեղիս տեղիս փոխանակ լուցանելոյ զհուր , զերիս մումն միայն լուցանեն յեկեղեցւոյն :

7. Զպահս առաջաւորաց ծումապահել աւանդեցաւ 'ի սրբոյն Գրիգորէ : որոյ ելեալ 'ի վիրապէն պատուիրեաց այսահարելոցն զհինգ օրն անսուաղութեամբ պահել , զի բժշկեացին . ուստի սովորեցան ոմանք մինչեւ ցայսօր զհինգ օրն ամբողջ ծումապահել , զորս տեսաք աչօք մերովք 'ի կրօնաւորս լիմ և կտուց անապատի , եւս 'ի ծերս և 'ի կուսանա գիւղորէից Հայոց : ի կիւրակամտի բուն բարեկենդանի զերես սեղանոյն ծածկեմք վարադուրաւ , յօրինակ արտաքսման Աղամայ 'ի Դրախտէն . վսեմ և սրտաշարժ է աւանդութիւնս , զի տխրագին ցաւս տպաւորէ 'ի սիրտս բարեպաշտից և ապաշխարողաց , որք գոգ թէ զհաւասար կիրս տրտմութեան նախահօրն կրեն 'ի սրտի , որ է սկիզբն ապաշխարութեան :

8. Ի Ծաղկազարդի , որ է որն բրնձենեաց , յառաւտուն զոտոս և արմաւենիս բերեալ 'ի ծառոց՝ ըստ ծերոցն և ըստ մանկանց եբրայեցւոյն 'ի ձեռին ունելով երանեմք 'ի թափօր իրբեւ ընդ առաջ Քրիստոսի , և ծափաձայն ցնծութեամբ ուրախանամք յոյժ յոյժ : ի դիրս կանոնաց Յովհաննու կաթողիկոսին Հայոց 'ի կանոն իր . դրի այսպէս , « որպէս և 'ի գալստեկանն ավուրն ուսում (ոտոս) բառեալ ,

և ճաճանակա շարժել զնմանութիւն բերելով մանկանցն Եբրայեցւոց ծախելոյն և ոսոս մատուցանելոյ : զի և աշխարհիս մերոյ մարդկան և ամենայն Գրիստոնէից աւանդութեամբ կաշեալ է զնոյն : Մեք զճաճանակա տեսաք , և ՚ի տղայութեան ձեռօք իսկ շարժեցաք ՚ի մէջ եկեղեցւոյ : իսկ զծափահարելն ամօք ինչ յառաջ արդիւնեալ էր ՚ի յառաջնորդաց : Ի յայսմ երեկոյեան զԴռնբացելին կատարեմք զխորհրդաւոր զտանդութիւն , որ զմիսանահամ գալստեան Գրիստոսի , և զկատարածի առօրն բերէ զօրինակն : մուտ այսօր յեկեղեցին , և տես զձերմ տղաւորութիւն ՚ի սիրտ քօ , որ ՚ի սուրբ և վսեմ արարողութենէս տպաւորի :

9. Ի յառագ երեքշաբաթի առօրն կատարեալ զյիշատակ Տօն Կոստանոյն . ՚ի յերեկոյեան յորժամ ընթեռնու զաւետարան տաան կոստանաց . ողիք տաան ՚ի մանկանց եկեղեցւոյ զգեցեալ զշապիկա , և ունելով մամ ՚ի ձեռին՝ սպարաւեալ կանդնին առաջի գրակալին մինչեւ ցաւարտ աւետարանին , ՚ի յօրինակ տաան կոստանաց : Երայ աւել շուրջորս եկն ընդ առաջ զնոյն , հինգն ՚ի նոցանէ իմաստաւ եկն և հինգն յիմաստ : Ամօք ինչ յառաջի թուղթս յիմար իմաստուն գրեալ բաժանելն տղայոց , որոյն թուղթն յիմար պատահիցէր : լուսարարն ապտակ մի հանէր յերեսն և ՚ի բաց վարէր :

10. Ի մեծի Առագ հինգշաբաթի ՚ի յերեկոյեան ժամուն տեսանեմք զխորհրդաւոր հանդէս Ոտրեւ լուային , յափշտակեմք մոօք ՚ի վերնատուն ընդ առաջ Գրիստոսի , որ տիածեալ զղենջակ , առեալ զկոնք մի , խնարհեալ յոսո աշակերտաց , լուա

նայ զոտս հողեղինաց , և ասէ լէիւ է՝ Տէր և Զբո-
 րացիս Լուսնի զոր յեր և որոտ Դիւան զորս Լուսնի
 զի մե օրէնի Դիւան յեր , որդի է՝ յեր որդի և որոտ
 Դիւան լուսնի : Ուստի Հայրապետն կամ Եպիս-
 կոպոսն ըստ օրինակի Տեառն խոնարհեալ լուսնայ
 զոտս կրտսերացն և փոքունցն : Աւանդութիւն կա-
 լաւ եկեղեցին մեր 'ի յիշատակ իւզոյն Մարիամու ,
 որով էօծ զՏէրն , իւզ բաժանել լուսնելոցն և ժո-
 ղովորդոցն , որոց առեալ զիւզն՝ օծանեն զգլուխսն
 ասելով « օ՛րէ Եւրօ զԳլուխն Եւր » : Ի Հայաստան 'ի
 տեղիս տեղիս օծանեն զՏէրն զգլուխսն , և ո-
 մանք 'ի յիւզոյն տարեալ 'ի տունս՝ դնեն յամանս
 իւզոյ իւրեանց , որպէս զի օրհնեսցի և առատացի :
 Բայց 'ի կանոնս մեր աւանդի թէ ամենայն եպիս-
 կոպոսաց հրաման էր իւզ օրհնել և բաժանել :

11. Զաւագ ուրբաթու զոխրական դիւերն հրակ-
 մամբ և ուժգին պաղատանօք հանեմք 'ի գլուխ
 յաղօթան Աստուծոյ , զի օր չարչարանաց Տեառն է :
 Զպատկերն խաչելութեան 'ի վերայ սեղանոյն ,
 զմեծ մամբի տուալի պատկերին , երկոտասան եւս
 փոքր մում , վեցն աստի յալմէ , վեցն անտի 'ի ձախ-
 մէ մեծի մումն լուցեալ՝ յօրինակ Յիսուսի և Եր-
 կոտասանիցն , Զմին 'ի մումոյն սեւեմք յօրինակ
 Յուդայի մամնչի , և ասելով զԱյօք անհաւ , և զող-
 բաձայն սաղմոսս , կարդամք զմատնութեան , զչար-
 չարանաց զվեց գլուխ աւետարանս , 'ի յաւարտ
 իւրաքանչիւր դիտոց շիջուցանեմք զերկու մումս , զմին
 աստի , և զմիւսն անտի մինչեւ ցմնալն միոյն , որ
 նշանակէ միայն մնալոյն Յիսուսի , իսկ շիջուցեալքն
 նշանակեն զփախուտն երկոտասանիցն , որք թողին

ԳՅԻՍՏՈՍ միայն և ինքեանք փախեան : Իսկ յորժամ՝
 երգեմք զՏէր երկնից շարական , թագուցանեմք
 զմնացեալ մեծ մոմն , և մինչ վճարի փռութիւնս
 Երեմիայի . ապա հանեմք արտաքս , այս է յիշա-
 տակ խաւարման արեգական , և թաղման մարմնոյն
 Յիսուսի , յորս Տէր սակաւ ինչ ծածկեցաւ , ապա
 յարեաւ և իբրեւ արեւ ծագեցաւ աշխարհիւ ի Հա-
 յաստան երկաթագործք և դարբինք զցայտն այսմ
 առ ուր իսպառ դատարին ի կռելոյ զերկաթն , զի
 ասեն թէ՝ յայսմ առ ուր կռեցան և շինեցան բռեւեռք
 խաչին Քրիստոսի , զի որ կռէ զերկաթն , շինէ զնոր
 բռեւեռս Քրիստոսի Յայսմ առ ուր բազումք առան
 զսոխ զսխտոր և քացախ , որովք ասեն առաւել
 կսկծի սիրտ Յուդայի մատնչի և այլն : Ի տասնե-
 րորդ ժամու երեկոյեան ժողովեալ կատարեմք
 զկարգ թաղման Յիսուսի , պարտեալ առաջի պատ-
 կերի թաղման նորա , իբրեւ չուրջ զգերեզմանաւն
 երգեմք նմա զՊարգէսագոռն աշնեցոռն . որ ի Սահա-
 կայ պարթեւէ յօրինեցաւ ի պատիւ թաղմանն
 Տեառն : (Ի Պոլիս զգերեզման շինեալ ի թափօր
 հանեն , այս չէ աւանդութիւն նախնեաց մերոց
 այլ ի Յունաց է ներմուծեալ :) Այսօր ի բազում
 տեղիս Հայաստանի երթան ընտանեօք հանդերձ
 ի գերեզմանս ննջեցելոց իւրեանց , յիշեն զնոսա ա-
 ղօթիւք քահանայից , տրօք տղքատաց , և խունկս
 անուշ ծխեն ի վերայ գերեզմանի նոցա : Զի Յիսուս
 յիշելով զմեռեալսն՝ ընդ մեռեալս համարեցաւ ,
 ընդ մեռեալս թաղեցաւ , և մեռելոց հոտ անուշ
 և բուրումն անմահութեան խնկեալ : Աստուածու-
 թեամբ զբազումս ի նոցանէ այսօր եհան ի գերեզ-

մանայ . Բարձրագոյն Գործիչի արքայ յարեալ . և յիւր յարութեան նորա հոգին ի քաղաքն առաքել . և երեսնցուն քաղաքաց : Ահա աւանդութիւնք , որք ՚ի յանապական աղբերէն վարուցն Քրիստոսի բղխին , որք բազում հողերչան և յորդորական ճառից պէտս ունին :

42. Ի յԱւագ մեծի շարաթի երեկոյն . որ և ճրագալոյց ասի , ՚ի հին աւանդութենէ առեալ զկարմրաների հաւկիթս տանէին յեկեղեցին , և ցոյց տուեալ պատարագին տանէին ՚ի տունս խրեանց , և այնու լուծանէին զպահս խրեանց : Նշանակէր զարիւնաների կարմրացեալն Յիսուս . որ իբրեւ զհաւն Մովսիսական օրինաց արեամբ թաթաւեալ գնաց ՚ի լեառն Դողգութայ , այնչափ ներկեցաւ . ՚ի վերայ խաչին մինչ ոչ գոյր նորա տեսիլ . և զի աւրիւնաներկեալ մարմնով յարեաւ . ՚ի գերեզմանէն իբրեւ զհնձանահար . Ուստի հարցանէր զնա Եսայի վասն էր կարմեր են ձորձք քո իբրեւ հնձանահարի լիոյ հնձանի կոխերոյ : — Հնձան հարի (ասէ) . և զամենայն հանդերձս իմ թաթաւեցիս :

43. Ի մեծի միաշարաթի Յարութեան Յիսուսի , յորժամ զյեռին տուն Տէր երկնից շարականին երգեմք ասելով « Եւ գիրկս արկեալ միմեանց սիրով , և միարան ասացուք Քրիստոս յարեաւ . ՚ի մեռելոց » ամենեքեան համբուրեմք զմիմեանս ասելով . Չեչ և Բեչ Բեչ ասելով , Բրբորոս յարեաւ ՚ի Գործիչի : Ամենայն ընդունելութեան է արժանի աւանդութիւնս , զի բովանդակ սէր և խնդութիւն բղխի ՚ի նմանէ : այսոյնս ՚ի յԱւագերոց աւանդեցաւ երթալ յայց ՚ի տունս միմեանց , և աւետել թէ Քրիստոս յարեաւ ՚ի մեռելոց . զի կանայք իւղարերք տեսեալ գրա-

բուցեալն 'ի մեռելոց զՅիսուս , առին հրաման 'ի նմանէ երթալ աւերիս տալ Առաքելոցն , թէ Քրիստոս յարեալ 'ի մեռելոց , իսկ 'ի Ծննդեան հրեշտակք և հովիւք ետուն աւերիս մարդկանց թէ ծնաւ ձեզ օծեալն : Վասն այսորիկ պատուէր եղև քահանայից երթալ 'ի տունս ամենայն ժողովրդոց իւրեանց և աւերել զՅարութիւն Տեառն , զի Յիսուս յեա Յարութեան ասաց աշակերտաց « Գնացէք աւերեցէք , քարոզեցէք , և մկրտեցէք » : Ի Կանոնագիրս մեր դրեալ է վասն քահանայից , « Եթէ քահանայ 'ի Ծննդեան և Յարութեան ոչ տեսարանացէ 'ի դռան խոշորոց , եղիցէ նշովեալ » : Ահա այս է Տնօրհնէքն քահանայից , զոր ոմանք ընկալեալ ամենայն ուրախութեամբ՝ լսեն զաւերիսն Յարութեան և ցնծան . իսկ ոմանց չգիտացեալ զբուն պատճառն՝ տրտմին , տրանջեն և անգոմանեն զքահանայս :

Վէ . ի տօնի Վերածննդիսման Աստուածածնի աւանդեցաւ 'ի հայրապետաց մերոց օրհնել զխաղողն : Ի պատշաճի աւուր , յորում զանթառամ ծաղիկն , զծիւն օրհնութեան , և զտղկոյլն ուրախութեան զկոյսն Մարիամ տօնեմք և օրհնեմք զտղկոյլն , յորմէ անարատ արիւն Յիսուսի ճակեցաւ 'ի խաչին՝ անսպառ յուրախութիւն տրամեցելոյ , զի 'ի կողմհոս անսպական աղբերէն տրոյց տիեզերաց : Այսօր օրհնեմք զտղկոյլն , զորոյ արիւն Յիսուս փախանակ արեան իւրոյ ետ մեզ ասելով « Արեւք 'ի ամանէ այս է արիւն իմ » : Խաչիւ աւերտարանաւ և աղօթիւք օրհնեմք և սրբեմք զխաղողն , զի մի իւրեւ զմիասակար ինչ՝ անիծից և տրտմութեան պատճառ լիցի հաւատացելոյ , այլ օրհնութեան և ուրախա-

Թեան, զի նոյ 'ի Հայաստան տնկեաց այգի, արքա-
ցաւ 'ի գինւոյ, տրամեցաւ և անէծ գփանան, ուստի
օրհնեմք զի իբրեւ օրհնութիւն ինչ վայելեսցեն
հաւատացեալքն, և մի՛ արբեսցին նովաւ իբրեւ
զարբեալսն, և զանէծս հանցեն 'ի բերանոյ իւրեանց,
որպէս լսի հանապազօր 'ի բերանոյ արբեցողաց :
Թուի թէ նոյ յայսմ միջոցի էարբ. զի ողկոյղք Հա-
յաստանի յառաջ քան զտօն վերափոխման միշտ
տհաս են, և հազիւ ուրեմն հասունանան 'ի տօնիս :
Ամենայն գաւառք Հայաստանի 'ի հին աւանդու-
թեանցս առեալ՝ ոչ երբէք ուտեն զխաղողն յառաջ
քան զտօն վերափոխման իբրեւ արգելեալ պտուղ
ինչ. և յետ օրհնութեան ապա սկսանին ուտել :

15. Յաւուր յիշատակի քառասուն Մանկանց, որք
'ի Սեբաստիա 'ի լճին սառուցերոյ կատարեցան,
աւանդեցաւ 'ի յիշատակ երանեալ վկայիցն զքա-
ռասուն կանթեղս վառել յեկեղեցին. և կամ զկոնք
մի ընդ չորս զքառասուն մումս լուցանել 'ի միջոյ
կոնքոյն : Կարի սրտաճմիրկ և շերմեռանդն է արա-
րողութիւնս, յորժամ 'ի յիշատակէ աստի 'ի միտ
առնումք թէ վկայք քառասունք միաբան վասն
սիրոյն Գրիստոսի ժուժկալեալ համբերեցին 'ի դժն-
դակ սառնամանիս լճին և չեւ եւս ընկալեալ զկա-
տարումն՝ զպսակս լուսեղէն ընկալան 'ի պսակողէն
Գրիստոսէ : շերմեռանդք 'ի տօնի քառասնիցս .
քառասուն անգամ քառասուն ծունր կրկնեն ա-
ռաջի Աստուծոյ մինչեւ ցայսօր :

16. Յուշ արարից քեզ զկարի մարդասէր զա-
ւանդութիւն նախնեացդ քոց, զԱնդաստանէն ա-
սեմ, զսրոյ զնմանն չունին սյլ ազդք Գրիստոնէից :

Երես ընդ Արեւելս՝ օրհնեմք զՀայրապետութիւն
Հայոց նշանաւ սուրբ խաչի, և սուրբ Աւետարանաւ,
և աւուրն շնորհին՝ յանուն Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն
սրբոյ: Երես ընդ Արեւմուտս՝ օրհնեմք զամենայն
Թագաւորութիւնս քրիստոնէից: Երես ընդ
Հարաւ՝ օրհնեմք զամենայն անդաստանս և զամենայն
պողարերութիւնս, և զամենայն երկիր, Ե-
րես ընդ Հիւսիս՝ օրհնեմք զամենայն վանքս, ա-
նապատս, քաղաքս և գիւղս, և զամենայն բնա-
կեալ ժողովուրդն՝ ի նոսա: Ապա կրկին դարձու-
ցեալ զերեսս ընդ Արեւելս՝ տամք զօրհնութիւն
Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ: Ահա սրբազան ա-
ւանդութիւնք Հայաստանեայցս, յորս չիք ինչ թիւ-
րութիւն կամ ծառութիւն, այլ ըստ ամենայնի պարզ
անարատ, բազում բարեպաշտութեամբ հաստա-
տեալ և ընկալեալ: Իբրեւ ճշմարիտ և բարեպաշտ
Հայ մի՛ պաշարեալ գայթակղեցիւ ընդ խաբարիչ
բանս օտարաց, որք ՚ի շարամոութենէ յուզեալք
միշտ սովորեն սչ միայն զայսոսիկ զաւանդութիւնս
աւելորդս համարիլ, այլ մինչ զի զէական զխոր-
հուրդս եկեղեցւոյ արհամարհեն իբրեւ նենգող,
խաբող և յափշտակող մտաց պարզամտաց: Արհա-
մարհողն եթէ Հայացդի է, ընտանի թշնամի և
թերահաւատ է. իսկ եթէ օտարազգի է, արդէն
յարակայ թշնամի է, որ կամի ոչ միայն զխորհուրդ-
և զաւանդութիւնս մեր այսպանել, այլ ջանայ զեկե-
ղեցին մեր ՚ի հիմանց տապալել. յորոց միշտ զգու-
շանալ պարտիմք իբրեւ ՚ի վնասակարաց հաւատոյ
խղճի և մտաց: Արդ եթէ Հայրենասէր ոք ես, պինդ-
կալ զաւանդութիւնս, որք առանձին, իբր էական

և յատուկք են եկեղեցւոյ քո : Վասն աւանդու-
թեանցս չառ լիցին քեզ օրինակք եօթն որդւոց
Շամունէի, և ծերոյն Եղիազարոսի : որք յանձն ա-
ռին ընդունել զմահ քաջ անուամբ, քան թէ մե-
ղանշել ընդդէմ հայրենի աւանդութեանն :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ԼԵՐԻՆՔ, ՀՈՎԻՏՔ ԵՒ ԱՆՏԱՌՔ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա.

ԼԵՐԻՆՔ

1. Հասաք 'ի մայիս 6, 'ի յօրն Համբարձման
Տեառն՝ օր լերանցն Հայաստանի. ո՛հ, այսօր սէր
Համբարձման, և սէր ամենածաղիկ լերանցն հրա-
ւիրէ զմեզ 'ի լերինս հայրենեաց. թեւօք հայրե-
նասիրութեան թուիր 'ի քաղաքս և գիւղս Հայաս-
տանի, տես թէ զիա՞րդ այսօր ծերն եւ պառաւն
թողեալ զիւրեանց մութ բնակարանս իբրեւ երի-
տասարդ երթան 'ի լեռոն : Մանուկ, պատանկն,
երիտասարդն 'ի մի պար. պարկեշտ օրիորդն և
հարսն ընդ մարց իւրեանց 'ի մի պար թույն խո-
յանան 'ի գազաթի լերանց, անդ տեսանեն զԴրախ
աբն ընդ բոլոր գեղեցիկութեամբն իջեալ 'ի վերայ
լերանց : Զի հովն սառն 'ի վերայ սպիտակ ձեանց վա-
զերով քեզ անմահութիւն չնէ, ջուրն 'ի քամուա-
ծոյ ձեանց և 'ի յաղբերականց մազս առեալ՝ քեզ

* Ի 1871 ամին, ետն Համբարձման կատարեցաւ 'ի
Մայիս 6 :

դիննաց բաժակ մատուռակէ . Անդ յերբ ընդ վեր-
ընդ վայր և շուրջ հայիս , զմայլեալ տարակուսիս
թէ բիւրաղան ծաղկաց զորն առնուս և զորն
թողուս , անդ ցանկաս ծաղիկ լինել , 'ի սլարս և 'ի
բոյլս ծաղկանց խառնիլ , ուստի զգլուխ քո և
զբովանդակ հանդերձս քո դոյն զգոյն ծաղկօք
զարդարեալ նստիս 'ի մէջ ծաղկանց իբրեւ ընկեր
և սիրահար ծաղկանց , անդ զձայն սոխակին լուեալ
'ի խոր զմայլմանէ նիրհես , և ծաղիկք ծածանմամբ
հովանի առնեն քեզ . զի քաղցր 'ի քուն լիցիս :

2. Զքեզ հանեալ 'ի վերայ լերանց բարձանց ,
ու թողից իջանել անտի , մինչեւ գտցես անդ զցան-
կալին քո , եթէ ջրալից , ծաղկաւէտ և հովուստուն
տեղիս խնդրես , տես 'ի մէջ լերանց . եթէ զհոյլս
կենդանեաց , զերամս հաւուց թռուցելոց խնդրես ,
տեսցես 'ի մէջ լերանց . եթէ մթերս ոսկոյ և ար-
ծաթոյ , և այլ զանազան հանքաց ծանօթից և ան-
ծանօթից խնդրես 'ի մէջ լերանց : Եթէ այլ սա-
կաւաղէտ , ժուժկալ և երկարակեաց խնդրես ,
'ի մէջ լերանց . եթէ առողջ , առողդ , ժիր , տոկուն
և քաջ կեանս խնդրես , 'ի մէջ լերանց . եթէ ան-
մեղուժիւն և մաքրութիւն վարուց և բարուց խնդ-
րես , 'ի մէջ լերանց : Եթէ ուղիղ հաւատ յոյս և սէր
խնդրես , 'ի մէջ լերանց . եթէ բնական հանճար և
ուշիմութիւն խնդրես , 'ի մէջ լերանց . եթէ սրտեայ
զինաշարժ և ճարպիկ որսորդ խնդրես , զամենայն
խսկ գտցես անդ 'ի մէջ լերանց . եթէ զգրախոսն
Աղինայ խնդրես , տեսցես անդ 'ի լերինս հայ-
րենեացդ :

3. Ի լաց կուցէք խաւարոցիք , Արարացիք , և

Չինացիք, և այլք . 'ի զուր մի աշխատիք գործախոն
'ի հայրենի աշխարհէն մերմէ , և 'ի բարձանց Բիւ-
րական լեռանց մերոց յափշտակել . ճարտարու-
թեամբ լեզուի և գրչի 'ի հայրենիա ձեր , յերեւա-
կայութիւնս ձեր կարողէք զնոր գրական ինչ ստեղ-
ծել , բայց ոչ զԲիւրական լեռինս , և ոչ զնորաւե-
ղեմական քառապատկ աղբիւրան երբէք կարող էք
յափշտակել 'ի նմանէ , զի յորժամ պարագայաւորվ
'ի մէջ Բիւրական լեռանց 'ի վեր անդր ելանիցես ,
տեսցես զՄովսէս որ 'ի գագաթանէ լեռան զչորսս
'ի դեռայն քեզ ցուցանէ , որք են Եփրատ , Ե-
րասխ , Տիգրիս , փխօն , այն է Ճորոխ . որք բլլան-
լով 'ի Բիւրական լեռանց Եղեմայ՝ ոռոգանէին
գործախոն Աղամայ , և Ե- քե- Եղեմայ յեղեմայ ոռոգա-
նէլ զԳրեման : Ե- ան- քեման 'ի լոր ոռոգան :

Կ. ՄՈՒՆԻՍԻՊԱԼ ԳԵՂԱՐԱՆԻՆԻ հայրենի միշտ
մարդասէր և հիւրասէր են , երկնամբարձ Մասիս ,
պարծանք պարծանաց Հայոց բարձր Մասիս զնոյ
դարգիսնորա և զամենայն կենդանիս իրրեւ զհիւր
'ի յինքն ընկալեալ ապրեցոյց . Մասիս սիւն եղեւ ,
Տէր 'ի վերայնորա զհաշտութեան կամարն հաստա-
տեաց և զդունադիրն ստորագրեաց , այլ եւս ջրհե-
ղեղաւ չապականել զերկիր : Մասիս պատարագին
Նոյի աստուածեղէն սեղանն է , մարդկութեան խան-
ձարուն և օրրան . ընդ շուրջ բարերար լեռանս
օյրմիկ անեղան մարդիկ , բազմացան , և լոյն զեր-
կիր : Յառաւուռք Հայաստանի յոյժ սիրեն զՄասիս ,
հողագնդի կեդրան և Հայաստանի սիրտ անուանեն .
ա՜հ , օրհնեալ պառաւուռք , դուք որչափ սիրէք
զձեր ծերն Մասիս՝ արժանի է . դուք գիտէք թէ

Ներառին մայր է Հայաստանի , իսկ Մատիս հայրն : Ն-
 քիտասարդք առաւել պարտ էին սիրել , ա՛հ, է՛ր
 մոռացան զնա : Նոյեանք սիրելով զՄատիսն՝ երբէք
 ՚ի նմանէ չհեռացան , այլ զիւրեանց գերեզման ՚ի
 ստորոտս նորա փորելով զբարձունս լերանց յաւեր-
 ժական կոթող անուանեցին ինքեանց : Հայկ սա-
 կաւ ինչ ժամանակ դէպ ՚ի Բարբերն գնացեալ հե-
 աւացաւ , այլ փութով անտի դարձ արարեալ՝ եկն
 բնակեցաւ ՚ի միջաբաժնի Մատիս և Բիւրակնեան
 լերանց՝ ՚ի Հարք դաւառ : Բատի Բէլ բռնաւորն
 պատգամ յղեաց առ Նախահայրն մեր թէ « Բնա-
 կեցեր , ասէ . ՚ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց
 (այսինքն ՚ի վերայ լերանց բարձանց հիւսիսակող-
 ման) այլ ջեռուցեալ մեզկեա զցրտութիւն սառու-
 ցեալքս հպտրաացեալ բարուցդ , և հնազանդեալ
 ինձ՝ կեաց ՚ի հանդարտութեան , ուր հաճոյ է քեզ
 յերկրիս խնամ բնակութեան : Իսկ գիւղապն Հայկ
 պատգամաւորացն Բերայ խառութեամբ պատասխա-
 նեալ յետս դարձուցանէ . — Բչ գիտացերս անմիտ
 բռնաւոր , թէ հախաւսուն և ձիւնեղէն լերինք ժա-
 ուանդութիւն իմ է . թողու զայնտիկ և ՚ի նոցանէ
 հեռանալ յանցանքէ և սճիր . չգիտեցն՝ս դի սառն
 և ցուրտ լերինք իմ դքս ջերմ և զսէգ դազալմն ՚ի
 ցերկիր թաւալելով , և ցուրտ գիակի քում գե-
 րեզման պատրաստելով՝ ՚ի Հարք դաւառ ՚ի սառ-
 նամանիս Ներրոթթ լերան թաղելոց է . այլ զի-
 տասմիր թէ ցուրտ լերինք ինձ բերդ եմ , և սառ-
 նամանիք ինձ պարիսպ , իսկ քեզ մահ և կորուստ :

5. Եղիշէ զ35 նախարարս յախանէ յանուանէ յի-
 չելով ասէ վասն նոցա « Մակայն ամենեքեան ըստ

մարմնոյ են նախարարազունք , իսկ ըստ հոգեւոր
առաքինութեանն ամենեքեան երկնային քաղաքա-
ցիք . . . Նիզակակիցք և մարտակիցք քաջ նահա-
տակացն (վարդանանց) : Եւ ամենեքեան սուրա կա-
մօք մատնեցան 'ի սուրբ կապանս չարչարանաց :
Այլ մեք առ այժմ ոչ ընդ այս եմք միայն զարմա-
ցեալ , զի կամօք չոքան մալին 'ի փորձութիւնն ,
այլ առաւել ընդ այն եմք սքանչացեալ , զի մարդիկ
փափուկ իբրեւ զնոսա ընդարձակասուն ընակիչք
ձխենդէն լերանց եղէն ընակիչք խորշակաբեր դաշ-
տաց : Որ զօրէն ազատ էրէոց չրջէին 'ի մէջ ծաղկա-
բեր լերանց , ընկեցան 'ի բոցակէզ աշխարհն Արեւե-
լից կապեալ սախք և կապեալ ձեռօք , Հաց նեղու-
թեան և ջուր կարօտանաց , խաւարարդել 'ի տունէ
և անոյս 'ի գիշերի , անվերարկուք և անանկողինք ,
դաղանաբար դետնախշտիք լինէին զինն ամ և զվեց
ամիս : Յորժամ զսէր նախարարացս որ առ հայ-
րենի աշխարհս մեր՝ ընթեռնումք , մեք եւս սիրահար
լինիմք լերանց . երբ մեք իբրեւ ընակիչք ձիւնե-
ղէն լերանց 'ի Բաբելական աշխարհն երթայցեմք ,
ընդ եղիշէի զարմանամք , թէ՛ զիարդ՝ այնչափ մի-
ջոց ժամանակի համբերել կարացին 'ի մէջ տօթա-
կէզ աշխարհին , թուէր նախարարաց թէ 'ի դրախ-
տէն զրկեալ՝ դեհնին մատնեալ էին , բայց Տէր
զհայրենասէր իղձս նոցա սկսակեալ դարձոյց 'ի Հա-
յաստան . որք 'ի վերայ լերանց դարձեալ սկսան
իբրեւ ազատ էրէս չրջիլ :

6. Հայոց ազատ նախարարք թէ որպէ՛ս ազատ
չրջէին 'ի մէջ հայրենի լերանց , ահա Խորենացին
պատմէ : Յաղկերտ զհապուհ զորդի ի իւր թաղաւոր

կայուցանէ Հայոց : Նախարարք մեր ոչ տան Շապ-
հոյ զպատիւ արքայի, սա 'ի խրախճանս, 'ի խաղս ,
'ի խնջոյս և 'ի զբօսանս որսոց կամի գողանալ զմիտս
նախարարացն , մինչ զի եթէ հնար է հանել զնո-
սա 'ի հաւատոցն . «սակայն (ասէ) ոչ կարաց հա-
ճել զմիտս նախարարացն , ամենեցուն ատեցեալ
զնա , և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ
'ի խաղու : «էր երբեմն զհետ երամակաց ցուոց
յանդգնագոյնս արշաւեալ ընդ խորտարօրտոն և
'ի վիմուտ տեղիս , յորմէ կասել սկսաւ Շապուհ :
Իսկ Ատոմայ Մոկացւոյ եպերեալ զնա՝ ասէ , Գնա
զնա , աստուածորդիդ Պարսից , թէ այր իցես . —
Դու երթիջիր , զի 'ի քարինս դիւաց է շահատակել :
Դարձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ 'ի շամբո կինջս
որաւ Տրով , և Շապուհ ոչ համարձակեալ 'ի թա-
ւուն քաջարշաւ լինել , մինչեւ չըջապատէր (զնա)
հուրն , և նորա զհայեցութան յերկուս բաժանեալ ,
այսր անդր բերեալ լինէր երկխարաւն : Միւսան-
դամ ասէ Ատոմ , աստուածորդիդ Պարսից , ահա
Հայր քո և աստուած , ընդէ՞ր զանգիտես : Իսկ
Շապուհ ասէ . թողեալ զկատակելիդ՝ յանցանել
ընդ հուր դարձո զքեզ , որ և ես զկնի քո . . . :
Եայնժամ այգանեաց զնա Ատոմ ասելով . Մի թէ
և այդ քարինք ի՞ցեն՝ զի ես յառաջեցից , և արդ-
եթէ դու զՄոկացիս կոչես դիւաղդիս , ես զսա-
սանեանդ կոչեմ կնամարդիս : Եւ մտրակեալ զե-
րիվարն իրրեւ ընդ հովիտս ծաղկանց անցանէր
ընդ հուրն՝ զերծուցանելով զՇապուհ :

Դ. Բաշք Հայոց 'ի լերինս իրրեւ 'ի դաշտս , յա-
ռապարս իրրեւ 'ի յարթս հանապարհաց ընթա-

Տային , և 'ի վիմուտ տեղիս իրերու յատարիզին ձեռարչաւ լինէին : Ահա քեզ Տրդատ որ մեծամեծ քաջութեամբ տիրելով Հայաստանի , յարձակեցաւ 'ի վերայ Պարսից տիրել և իշխել 'ի վերայ նոցա , և վասն կորուլութեան՝ յաջողակ զինաշարժութեան , և երազոտն արչաւանայ նորա իրերու փոխակերպեալ առակ իմն ասէին վասն նորա հարք մեր թէ՛
 « Իբէրէ- Ղէթէ Տրդատ » որ « Իբէրէն աւերեաց զԻսթէն քե-
 րաց , և ցածեցայց ինչ 'ի Իբէրէն եւրոմ շուրջն » :
 լերինք Պարսից առաջի երազութեան ոտինց Տրդատայ թուէին իրերու զթումրս դետոց , իսկ նորա յորժամ՝ վտղեալ անցանէր ընդ բազում գետս , թուէր Հոյոց , զի եթէ ծովք պատահէին առաջի ոտից նորա ցամաքէին նոյնհետոյն :

Տ. Ահ , ո՛ր լերինք Հոյրենի , վաղեմի յիշատակք ձերյոյժ քաղցր են , ո՛ր են արդեօք ազատ որեալք մեր՝ որք ճոխ ճեմէին 'ի վերայ բարձանցդ , արդ՝ եթէ դուք զմեր քաջն իրերու զԱրտաւազդն 'ի յայրի կապեալ էք շղթայիւք , արձակեցէք առ մեզ : Է՛ր վասն օդն և ջուր ձեր գնոյն քաջազունս ոչ սնուցանեն , երբեմն ջուր և օդն ձեր կաթն էր առիւծու , և բնակիչք բարձանց ձերոց կորին առիւծու . որք յորժամ մռնչէին , յափշտակողք փախըստական երթային 'ի մէնջ : Աւա՛ղ , զարդ իսպելք մռչեն և յափշտակեն զմեզ և զլատտակո մեր ուտեն առաջի աչաց մերոց : Ղազաթն Մասիսի ետես երբեմն , զի քաջք իւր՝ գքաջաց փրէժ խրնդ-
 րէին 'ի յօտարաց : Թէ որպէ՛ս Սիմ կամ Մասուն լերանց բնակիչք համակամ և համադունդ ժողովեցան խնդրել զվրէժ Բազարատայ իշխանին , զոր

Աղուսէթ Հաղարացին նենդութեամբ կալեալ յըդ-
եալ էր առ Ամիրապետն : Զինեցան զինու , բազ-
մութեամբ յարձակեցան յանկարծակի , սպանին
ԴԱղուսէթ ոստիկան չարաչար և զբաղմութիւն զօ-
րաց նորա ցրուեցին : Սիրտ արութեան , և արին
քաջութեան տեւէ և տիրէ 'ի լեռնական Հայս մին-
չեւ ցոյսօր . կէսք 'ի լեռնականաց անուամբ Հայ,
և կրօնիւք Քրիստոնեայ և կէսք աւանդութեամբ
Հայ , իսկ կրօնիւք անտարբեր , կամ իբր մահմե-
տական : Մեծագոյն մասն մի 'ի բնակչացն խու-
թայ , թանաչենայ և Սաննոյ երեսին իբր Մարք , բայց
չեն , վասն զի ինքեան դիտեն զՀայերէն , անուա-
նին Պաղ րանցիք , և ինքեանք առեալ յաւանդու-
թենէ՝ վկայեն վասն ինքեանց թէ իցեն Բաղրա-
տունիք : Տունք սոցա հաշուն 2000 հաղար , սո-
քա ոչ Քրիստոնեայ են , և ոչ մահմետական , զի
ոչ մկրտին , և ոչ թխաւին . երթան յախառտե-
ղիս Հայոց և պատուեն , խաչ դրոշմեն 'ի վերայ
խմորոյ խրեանց , և համբուրեն զաջն եկեղեցակա-
նաց Հայոց , վասն քաջութեան ազատ են 'ի տրոյց
Ըստ այսմ են Մօսկանցի կոչեցեալքն 'ի յարեւմտեան
լերինս Բաղիչոյ մերձ 'ի լերինս խութայ :

Գ. Բնակիչք լերանց կարդուաց կոչին Ռօթկցիք
կամ Ռօչքթանցիք , որ է Հայ անուանս Ռչտու-
նիք , որք քաջք և սրատերազմոցք , բայց վասն իս-
պառ մասնաբոյ զկրօն Քրիստոնէութեան և զա-
նուն ազգութեան , և մանաւանդ սաղբեալք 'ի
կրօնականացն Հաղարոյ՝ նեղեն և հալածեն զՔրիս-
տոնեայ Հայս Աւաղ , առ ստորոտով Բիւրակնեան
չերանց բնակին ճիւղրանցի կոչեցեալքն , որք գո-

լով 'ի ցեղէն Մամիկոնեանց , զանուն նախահաւոյն
 իւրեանց ճենաղին պահելով և պատուելով կոչե-
 ցին զինքեանս ճիպրանցի , որք են տունք հինգ
 հարիւր , արք քաջք և երեւելիք , թողեալ զկրօն
 և զարեան մերձաւորութիւն Հայոց , նեղեն և հա-
 լածեն զնոսա : Մոյն Հափ թաւով տունք բնակին
 'ի լերինս Հարք գաւառի բուն Մամիկոնիք կոչեց-
 եալքն . (որք և սաին Հասնանցիք) սոքա ունին
 սաւանդութեամբ , և պարծանօք պատմեն մինչեւ
 ցայսօր թէ ինքեան են բուն Մամիկոնեանք : Զա-
 լալցիք առ ստորոտով լերին Մասեաց , 'ի կողո-
 վիտ , և լեռուն Շաղկէ (այն է Ալա տաղին) բնա-
 կին : ճիպրանցիք, Մամիկոնիք, Զալալցիք 'ի միոյ
 հօրէ են սերեալք , արք քաջք և պատերազմադք,
 բնակին 'ի հովասուն լերինս Հայաստանի . այլ ա-
 ւա՛ղ, զի 'ի սէր ազատութեան և քաջութեան թո-
 ղին զազգն և զկրօն : Այսպէս բազումք 'ի քաջաց մե-
 րոց որք 'ի ծաղկաւէտ լերինս բնակեցան . այժմ տե-
 սանես , զի իբր խորթ բնակին առ մեզ , կամ իբրեւ
 օտարք եկեալ տիրեն 'ի վերայ մեր , որք երբեմն իբ-
 րեւ հեղեղք 'ի գաղաթանց լերանց իջեալ նեղեն ,
 յափշտակեն և վիրաւորեն զբուն զազգ մեր , որ
 վասն անզուգութեան և անտիրելութեան 'ի բազում
 ձուէնս բաժանեալ 'ի բարձրութենէ իւրմէ խոնար-
 հեցաւ և ապշեցաւ : Ուստի իբրեւ աւետարանիչ
 Սիօնի ելեալ 'ի վերայ լերանցն Հայաստանի , բարձ-
 րացուցանեմ զբարբառ իմ , Պատմեմ զմեզս ժողո-
 վրդեան իմոյ , որ ոչ գնաց ամբիժ , ոչ գործեաց
 զարդարութիւն , խօսեցաւ լեզուաւ նենդաւորաւ
 և չար աշար բնկերի իւրում : Ուստի ոչ կարաց բնա-

կել 'ի լեառն սուրբ նորա : Արդ եթէ լինիցի ձեռք սուրբ , ամբիժ սրտիւ , գործեսցէ զարդարութիւն . բարձրանայ նիւթապէս 'ի լերինս , բարդապէս 'ի Սատուած , եւ նովաւ 'ի վերայ ազգաց : Չի թարգման օրինացն Աստուծոյ Մովսէս գրեաց , «արդարութիւն զազգ բարձրացուցանէ , իսկ մեղք նուաճեն» (այն է խոնարհեցուցանեն) :

40. Այլ եւ դու բարձրացիր 'ի լերինս , տես 'ի վերայ Սուկաւէտ և ծագկաւէտ լեռանց քոց զՍուքիասեանս , որք ազգական գոլով Սալմոնկան մեծի տիկնոջ եկին 'ի Սալմոնաց , աշակերտեցան Ս . Սսկեանց քահանայից , ոչակերտացն թագէտսի Առաքելոյն , քարոզեցին տիկնոջն և այնչափ սիրեցին զՅիսուս 'ի վերայ լերին Հայոց , մինչ զի 'ի նմին Սուկաւէտ տեղով հեղին զարիւնս իւրեանց , որոց 'ի պատիւ երգէ եկեղեցին մեր . Սոփոփեմք Կիւսիւսդ , հարցանելով շէմքդդ , զի ելցէ 'ի վառն Տեառն , իմ զիւցցէ 'ի Կիւսիւսդ , որքոնքն . . . : Եւ և դու 'ի լերինս , ուստ' ազգականաց քոց զՔրիստոնէութիւն և զՀայութիւն զի ընդ Սսկեանս և ընդ Սուքիասեանս պսակեցին 'ի Քրիստոսէ : Եթէ ելցես 'ի Տարօն 'ի լեառն Քարքեայ . 'ի յերեղն 'ի լեառն Սեպուհ 'ի յայրն Մանեայ զՀայրն հոգւոց զՍ . Լուսաւորիչն որ բազկատարած աղերս մատուցանէ առ Տէր վասն որդւոցն Հայաստանի . «Աստուծոյն մէջ զբարեկէն , մէջ հերձուածոց աղանդութեանցն , յերկնց գայր յայն առաքաւ յայն , ինչ հայրսն զի հարբեացն : Ի պատիւ Ս . Հօրն պատուեցաւ Սեպուհ սքանչելի երգովք , զոր երգեաց երգնկացին : Երկնս տեղայն յայն զնոցէ , զի Կիւսիւսդ գայր Սեպուհայ զերազմոց լերինն : Եւ 'ի լեառն Նպատանդ տես

աանեա զմեծն Ներսէս , որ բազկատարած իբրեւ
զՄովսէան յաղթութիւն զօրացն Հայոց հայցէ 'ի
Տեառնէ , Տէր որպէս 'ի Սինայէ Մովսէսի , այնպէս
'ի Նպատայ Ներսէսի լուեալ , տայ զյաղթութիւն
զօրացն Հայոց 'ի վերայ Պարսից :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ՀՈՎԻՏՔ

1. Կամ եղեւ ինչ 'ի տաաներորդում աւուր Մա-
ջիսի գրեւ 'ի վերայ հովտայ . ահա ժամանակ հա-
մասիիւռ ծաղկանց , զի ուր և երթիցես ծաղիկք
քեզ ընդ առաջ ելեալ ծաղկաժպիտ երանգօք ող-
ջունեն զրիբ ական քո , եթէ 'ի լերինս բարձրանաս
ծիւն և ծաղիկ տեսանես . եթէ 'ի հովիտս խոնար-
հիս , պուրակք ընդառան ծաղկանց շուրջ դքեւ պար
բոլորեալ խայտան և հրճուին . անհամար աստեղք
'ի գիշերի ընդ կապուտակ կամարօք ճաճանչիք
շողշողան 'ի դէմն մեր . իսկ 'ի ծագել արեգական
բոյլք բոցաւիայլ ծաղկանց ընդ խոտաւէտ և կանա-
չադայն վայրս հովտայ ճաճանչս մանունս և շողջո-
ղունս ընդ աչս մեր արձակեն . բարէ , անդ քիմք
քո ընանին բուրմամբ անուշահոտ ծաղկանց , որ
գիրախտին վայելչութեան բերէ զճաշակն : Անդ ոչ
կարացեալ ժուժկալել զձեռն կարկառես 'ի պուրակս
ծաղկանց , ժողովես 'ի նոցանէ զդունակս դունակս
և փունջս պէսպէսս կապեալ պսակս բոլորես 'ի դար-
նանաւէր գլուխ քո : Անդ սքանչացեալ հիանաս թէ
զի՞արդ բնութեան Արարիչն առանց դարմանի և
պարտիզպանի զլերինս և զհովիտս Հայաստանի այն .

Հասնի չքնաղ պատրաստեաց, մինչ զի թագաւորքս
 Կրկրի իբրեւ զՍողոմոնն ցանկան զվառս վայրենի,
 չուշանաց հովտաց նորա զգեանուլ և ոչ կարեն . կու-
 սանք ըղձան զկարմիր գոյն ալեւորաց ալեւ ծաղկին,
 որ եզակի զարդն է հովտայն Հայաստանի , 'ի յին-
 քեանս բերել և ոչ կարեն . երիտասարդք ըղձան
 զգեանուլ զգեղ կարմիր վարդին , և ոչ կարեն . նո-
 րասէր հարսունք ըղձան զհամասփիւռ և զնծնօփար
 ծիրանագոյն ծաղկանց զվայելլութիւն զգեանուլ , և
 ոչ կարեն . պարկեշտ կանայք ըղձան անուշահոտ
 կապուտակ մանուշակի խոնարհ համեստութեամբ
 զարգարիլ , և ոչ կարեն . արք ցանկան իբրեւ ան-
 թառամ ծաղկի 'ի վարս բարիս և 'ի գործս արու-
 թեան անթառամ մնալ , և ոչ կարեն :

2. Ոչ միայն քնաղն Հայկական 'ի բուն հոյ-
 քենասիրութենէ բռնադատեալ գովէ զԼերինս և
 զհովիտս հոյրենեաց , այլ և Ստրարն օտարազդի
 մատենագիրն դավաբանէ զբարեբերութիւն Հայաս-
 տան աշխարհի « Ամենաբարի երկիր Հայաստանեաց »
 կոչելով զնա . իսկ 'ի գլ. Ժա . զհովիտս առաւել
 եւս գովելով ասէ , թէ՛ « ի Հայաստան բազում են
 հովիտք կարի իմն բարեբերք » եւ արդարեւ ան-
 տանք բազմաց գաւառաց աշխարհիս յայտ առնեն ,
 թէ 'ի Հայաստան բազում էին հովիտք , վասն որոյ
 և բազում տեղիք բարեբերք . զոր օրինակ 'ի չոր-
 րորդ Հայս՝ է գաւառն Բալահովիտ . 'ի Տուրուբե-
 րան , Աղովիտ . 'ի Մոկս , Արգաստովիտ . 'ի վաս-
 պուրական՝ Արճիշակովիտ՝ Կոգովիտ , Թող և զորս
 յիւր և զիւր անուանեալ գաւառս , որք են բազումք
 զոր օրինակ Սալմոյ ձոր , Զերմաձոր և այլն . յորս

առատութիւն է բերոյց : Աստ արժան էր զքո-
նակս, զտեսակս բերոց և ծաղկանց հովտացն կա-
րելոր ծանօթութեամբ ստորագրել, բայց զայս ամե-
նայն թողաք հարեհասէր բուսարանին, զի անձամբ
յայց ելեալ լերանց և հովտացն հայրենի, տեսցէ
ինքնին, քննեսցէ, և տայէ ծանօթս ամենեցուն :

3. Այ միայն զբերոց և զծաղկանց առատութիւն
տեսանես 'ի հովտիս հայրենեացդ, այլ զվրանս եւ-
ղածոս փառաց համազդի և օտարազդի թաղա-
ւորաց տեսանես անդ, զի գեղ ծաղկանցն, պարզու-
թիւն, թեթեւութիւն օգոյն, վճիռ և սառնորակ
տեսակ ջրոյն 'ի չքեղաշէն ապարանից հանեալ զթա-
գաւորս բերէր և բնակեցուցանէր 'ի հովիտս հայ-
րենեացդ : Թագաւորք Արշակունեաց 'ի հովիտս
Ծաղկոյ լերանց ելանէին 'ի դարնայնի և յամարայնի-
շամիրամ թագուհին իճերոտ կողմանցն Ասորեստա-
նի եկեալ 'ի զուրածահայեաց հովիտս վասպուրակա-
նի 'ի վան, հուլաւուն խանն 'ի հովիտս Ծաղկոյ լե-
րանց, որպէս պատմէ Մաղաքիտ պատմիչ թաթա-
րաց : Իսկ մերս վաղարշակ 'ի հովասուն հովիտս
Պարխար լերանց պատրաստէ զամարանոց խոր եթէ
բերրի և ծաղկաւետ լերինքն և հովիտք հայրե-
նեացդ հեռաւորս առ ինքեանս ձգեալ բերեն, միթէ՞
զսիրտ Հայորդւոյն չկարեն ձգել տանել առ ին-
քեանս, աւա՛ղ, միթէ սիրտ Հայոց ո՛չ երթան, այս
երթան, և եթէ ո՛չ երթայ, հառաչէ և լայ : Այո՛ եր-
թայ 'ի հովիտս և բնակի 'ի ձորս Հոյաստանի, յորս ան-
ուանիք են Երասխաձոր 'ի յԱյրարատ, Անձաւաձոր
'ի դաւառն Անձեւացեաց, Ծաղկոցաձոր 'ի Շիրակ,
Գեղեցկաձոր 'ի Տուրուբերան :

Ն. Ի դեղեցկահովիտս Հայաստանի տեսանէ հայ-
րենասէրն ո՛չ միայն զյոյժովութիւն զարմանազան
ծաղկանց, այլ առնու զճաշակ բարեհամ մննդարար
բանջարեղինաց, աստ զսակառուցն յիշեցից զան-
ուանս: Թօրթիկ, նուիկ, կանկաւ, օղին, եղինճ
սպիտակ բանճար և այլն, զորս թէ 'ի պահոց և
թէյուտեաց ուտէ Հայաստանցին եփելով Պսղ, պո-
ղիկ, ժախ, երիժնակ, պտուկ, մանտակ, կոտեմ,
սեպօ, սոխուկ, սխտորուկ եղաձայ. զորս 'ի յաղի
ջուրս եղեալ ուտեն 'ի պահոց իրբեւ մննդարար
կերակուր: Հոտաւետ և համեմիչ խտեղէնք 'ի
հովիտս են, անուխ, անանուխ, առուանուխ, դախճ,
ծոթրին և այլքն. զորոյ զկանաչս ընդ հացի և կե-
րակոյ ուտեն, իսկ զչորացուցեալս արկանեն 'ի կե-
րակուրս և համեմեն: Եթէ հմուտ ես արուեստի
բժշկութեան, և բուսարանութեան ել 'ի լերինս և
'ի հովիտս Հայաստանի, յորս դառնեա զբաղմապիտի
առողջարար խոտս, բանջարս և ծաղիկս, և ար-
մատս, որոց անուանք յատկութիւնք, աղբեցու-
թիւնք քեզ միայն մնան քննել և գիտել: Մար-
դածաղիկ, (յոշտրակ) որոյ արմատն ամենեւին նը-
մանի մարդոյ, բուսանի 'ի լերինս և 'ի հովիտս Կար-
նոյ, Մշոյ, Բաղեշոյ և Էջմիածնի, արմատ սորա է
բազում ցաւոց և ախտից բուժիչ: Օշինդր որ զօ-
րացուցանէ զստամեքս, բուսանի 'ի հովիտս Տարօնոյ,
Վասպուրականի, և Սեբաստիոյ: Խաշնդեղ, կամ
խաւարժիլ (աւալէնդ) ընդ ամենայն լերինս և հո-
վիտս Հայաստանի դառնի, զդալար և թրթու ար-
մատ սորա ուտեն 'ի Մայիսի. որ այնչափ ախորժ
Ժելի և առողջարար է: մինչ զի 'ի նոր բանաստեղ-

ժից մերոց կոչեցաւ ծառ իւրոց , թէ «Աւետիս ձեզ , աւետիս , ահա դտաք զծառն կենաց» . (այսինքն զխաւարծիւն) արմատ սորա երիցս զբանաստեղծս 'ի մահացու հիւանդութենէ ապաքինեալ է , վասն որոյ կոչէ զնա ծառ կենաց : Նարդոս որ իբրեւ զխոտ բուսանի , ծիրանադոյն ծաղիկ բերէ , անուշահոտ մեծագին օծանելի իւղ արտադրէ , 'ի դեղօրայս մեծապէս ներգործէ , զդեղթափի բաշագրութիւն կազմէ : Ահա այսպէս ծաղկանց խոտոց և բանջարաց առատութիւն անթիւ են 'ի Հայաստան , յորոց ճարտար սլառաւունք և գիւղացիք դեղ կազմեալ զվէրս , զախոտ և զհիւանդութիւնս բուժեն : Բժիշկք Եւրոպիոյ եկեալ 'ի հեռաստանէ չրջեցան 'ի լերինս և 'ի հովիտս մեր , գտին զբազում արմատս և բանջարս բժշկականս և տարան յաշխարհ իւրեանց :

Ե. Արդ՝ եթէ զժրաջան մեղուն Հայաստանի առցես քեզ ուղղեցոյց և վարժապետ , նա ուսուցանէ քեզ , թէ որչափ են տեսակք մեղրաբեր ծաղկանց , յորոց միարանութիւն մեղրուաց զհիւլթն ժողովեալ բերէ 'ի փիթակն , և աստի հանէ զպիթն առաջիքս . որ քաղցր է քան զամենայն ճաշակս : Հող , ջուրն և օդն Հայաստանի է մեղրաբուիս . զի խոտք և ծաղիկք ոչ միայն 'ի հողոյ և 'ի ջրոյ ծծեն զհիւլթն քաղցր , այլ և յօգոյն 'ի յինքեանս ձգեն զհիւլթն մեղրաշատ . որպէս յայտ է 'ի դազպէ տաացեալ մեղրէն , որ 'ի յօգոյն իջանէ 'ի վերայ կողնի տերեւոց , որ իբրեւ զմեղր անուշ է և առողջարար : Զենոք զգաւառէն Տարօնոյ պատմելով ասէ «Երկիր խոտաբեր և մեղրաբուիս , և որպէս մանանայն ի-

Պանէր յերկնից առ Հրէայսն , նոյնպէս և աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացս իջանէ քաղցր առաւել քան զմեզր , որ կոչի գաղպէն , որ երբեմն այնչափ առատութեամբ իջանէ , մինչ զի զլիւորն տասն դահեկանի վաճառեն Տարօնեցիք :

Եւ եթէ կամիս զհովուական կենաց զփորձ և զճաշակն առնուլ , ա՛ռ զցուպ հովութեան ի ձեռին , շրջեսցուք ընդ քեզ ի լերինս և ի հովիտս հայրենեաց ի տասն Մոյխսէ մինչեւ ցվերջ Հոկտեմբերի ամսոյ , խոնարհաբար դի՛ր ուխտ հովիւ և խաշնադարման լինել , զի դռնիկ լերանց հովիտաց և զձորոց բիւրաշահ արգասաւորութիւնն տեսանել կարացես , եթէ մեծամիտ փարթամութիւն արգելուն զոտն քո ի գեղեցկաչէն ապարանս , և ի հոյակապ քաղաքս իրբեւ ի պատրուական շղթայս , միշտ զՂարահա՛մ գիսահալ , զՅակոբ . զՅովսէփ , և զԷրէրտտասն նահապետն . զՄովսէս զԴաւիթ և զամենայն մարգարէս , որք հովիւ էին խաշանց , որք մեծ և հարուստ էին առաջի Աստուծոյ և մարդկան , Մի տարակուսեսցիս , զի հովուութիւն Հայաստանի հեշտ դիւրին և զուարճայի է քան զերկրին Աւետեաց , եթէ ունիցիս հարիւր կտուրս ոչխարաց , հովիտ մի ի հովիտաց և լերանց բաւական է նմա , եթէ ունիցիս եզն , դոմէշ , կով , ձի , եշ բիւրս հարիւր , միայն գաւառն Շիրակոյ բաւական է նմա , Իսկմն խաշանց Հայաստանի առատ է իրբեւ զլուր , իւզն մաքուր ագնիւ և բարեհամէ , կողին և պանիրն ընտիր է , եթէ հովիւն Մովսէս զխաշինս աներոյ իւրոյ արածէր ի Հայաստան ոչ վասն երկրին Աւետեաց ասէր , երկիր որ բղիւն գկաթն և

զմեղը , այլ վասն Հայաստանի ասէր , զի վասն պարարտութեան Հայաստանի այնչափ անթիւ են ոչխարք և խաչինք , մինչ զի ամի ամի վաճառականք Դամասկոսի եկեալ զհարիւրաւոր հօտս առեալ տանեն 'ի Դամասկոս 'ի Պաղեստին և մինչեւ յեգիպտոս , նոյնպէս իւղն և պանիրն երթայ 'ի Պաղեստին . իսկ բուրդն և մորթն 'ի յԵւրոպայ , ահա երկիր որ լցուցանէ զպէտս այլոց և երկրին Աւետեաց , ուստի սա է երկիրն որ բղխէ զկաթն և զմեղրն :

7. Ամենայն լերինք , բլուրք , հովիւք , ձորք , տափք , դաշտք , հող , ջուրն , և օդն Հայաստանի առ հասարակ սիրելի են և անձկալի . բիւր բարութեամբ լի են եղանակք Գարնան , Ամառան և Աշնան , բայց եթէ 'ի նոսա Զմեռն երեւեացի մեղտեղ և անդործ , չէ մեծ ինչ , զի եթէ խեղամուտ լիցուք , սա եւս ունի զգարծ և զգեղ իւր : Զի ձիւն և ձմեռն զգարչահոտութիւն երկրին ծածկելով , զմաքուր օդն շնչել տայ Հայոց . ցուրան զարիւն նորոգէ և զջրըն զօրացուցանէ , առողջութեան և երկարակեցութեան պատճառ լինի . ձիւն զերկիր և զարմատս բուսոց պարարէ , ձիւն ժողովէ զձուրս 'ի շտեմարանս լերանց և հովտաց , և առատութեամբ բաշխէ աղբերաց և դետոց , ձիւն 'ի հողմոց և 'ի մրրկաց խոյս տուեալ իջանէ 'ի լերանց , բնակի 'ի հովիտս և 'ի ձորձորս , և խոնաւութեամբ իւրով ցօղելով զարմատս՝ բիւրազան ծաղկանց վերընձիւղելոյ՝ անթիւ խոտոց բանջարաց բողբոջմանց պատճառ լինի , ձմեռն վատակող եղին և մշակին փոքր ինչ հանգիստ շնորհէ , զի զնոսա 'ի դարուն , յամառն և յաշուն ժրաջան արասցէ :

8. Ոմանք 'ի բանասիրաց Եւրոպացւոց երբեմն երկբայեցան ընդ երկարակեցութիւն նահապետաց, բայց եթէ ստուգիւ 'ի վերայ հասանէին, թէ նահապետք 'ի մէջ կենսաւէտ լերանց և հովտաց Հայաստանի բնակեցան և թէ զկենսատու օգ նորա շնչեցին, վաղ 'ի մտաց նոցա անկանէր տարակոյսն: Արդ՝ եթէ ոք 'ի նոցանէ զբնական ազացոյցս խնդրէ 'ի մէնջ, ելցէ ինքնին անձամբ 'ի հովիտս Հայաստանի, վարեացէ զկեանս ողջախոհս և սակաւապէտս որպէս զնահապետն. յայնժամ ինքնին խոստովանեցի թէ արդարեւ ապրեցան նահապետք ընդ երկար: Աստ արժան էր զամենայն ծաղկածին հովտաց զգիրս և զգեղեցկութիւնս իբրեւ զպատկեր ինչ յանդիման աչաց հայրենասիրին կացուցանել, այլ աւաղ, զի վասն աղքատութեան միշտ մութամ համառօտել զբան իմ: զմին յիշեցից, և զայլն քեզ թողից: Ի լեռնամէջ հովիտս վարազայ լերան տարայց զքեզ, զկիսակործան վերին վարազն տեսցես, և շուրջ նորա զծաղիկս բլրազանս վասն այսորիկ երգէ բանաստեղծն վասպուրականի թէ «ի մէջ լերանց կառուցեալ կառուցեալ, վերին վարազ անուանեալ, զանազան ծաղկօք լցեալ, անման և այլն:

ՅՕԴՈՒԱԾ Դ.

ԱՆՏԱՌԻ

1. Ձիք տարակոյս թէ Աստուած զանտառս վասն պիտոյից և զուարճութեան մարդկան հաստատեաց 'ի վերայ երկրի: Ասացին ոմանք 'ի բանասիրաց թէ մակերեւոյթ երկրի ծածկեալ էր մեծամեծ անտա-

աօք , յորս որջացեալ էին գազանք մեծամեծք , բայց նախկին մարդիկ վասն ընդարձակելոյ զտեղիս երկրագործութեան , և վասն հալածելոյ զգազանս հրով այրեցին զմեծամեծ անտառս . Ուստի ուր եղև առաջին բազմանալ մարդկան , ծաղկել երկրագործութեան և հալածել գազանաց , անդ նախ առկաւացան անտառք : Արդ՝ մարդն նախ աճեցաւ և բազմացաւ ՚ի Հայաստան , նախ անդ պատրաստեաց զտեղի երկրագործութեան և հալածեաց զգազանս . վասն այտորիկ անտառք և գազանք սակաւ երեւին ՚ի նմա քան յայլ կողմանս աշխարհի , յորս կարի անազան բնակեցան մարդիկ , և անագան ձեռնարկին ՚ի յերկրագործութիւն , և այլն :

2. Արդ՝ իմ ՚ի հեռաւոր աշխարհս զբաղում մեծամեծ անտառս տեսեալ է , բայց ոչ կարացի զուարճանալ ՚ի նոսա , որպէս զուարճանայի ՚ի յանտառան Հայաստանի . տխրութիւն պատէր պաշարէր զսիրտ իմ , յորժամ յօտար անտառան մօտանէի , իսկ յորժամ ՚ի հայրենի անտառան շրջէի , տխրոթ բերկրանք իմն ընդարձակէր զսիրտ իմ և ես յոյժ զուարճանայի . զսորս պատճառն չգիտացի , արդեօք երկրին , հողոյն և բուսոյն օտար վիճելն էր , որ տխրէր զիս , թէ ՚ի նոյն երկրի չճնանելս էր : Ի յայս կիրս իմ ճշմարտեալ տեսանէի առածն հայրենասիրին թէ « Լ -- է հայրենեաց խոն Ինչ զբարին Ժողով » : Առանց կարծեաց հաւատալ պարտ է , թէ երկիր , անտառ և ամենայն ինչ , որ օտարին է և ոչ մեր , զմեզ չկարէ զուարճացուցանել երբէք . զի հացն օտարին զմեզ ոչ անուղանէ , և ջուրն ոչ զովացուցանէ . զի ծաղիկ օտարին զհոտ ոչ ունի , և բանջարն չէ առող-

Ջարար . օտարին փեռուրն զմեզ ոչ զարդարէ , օտարին զէնք չօգնէ մեզ , այլ վիրաւորէ . օտարին հարստութիւն չփարթամացուցանէ զմեզ , այլ աղքատացուցանէ . օտարին յառաջադիմութիւն մեզ յետադիմութիւն է , եթէ մեք միշտ յառաջ չանցանիցեմք քան զնոսա : Ի յետին բան , օտարին ամենայն ուրախութիւն՝ տրամութիւն է մեզ . օտարին ամենայն չափ՝ մեզ քնատակար է , վասն զի մարդիկ աշխարհիս այսորիկ , մանաւանդ ազգք և ազինք ժամանակիս այսմիկ սովորեցան և ուխտեցին զամենայն անհատական և ընդհանուր իրաւունս և զմարդասիրութիւնս զոհել անհատական և ազգային շահուց իւրեանց . վա՛յ է նոցա՝ որք հաւատան թէ զոչ մարդասէր օտարասէր և անշահատէր ազգ՝ ի վերայ երկրի քան զազգն Հայոց , որ խելամոռել տօրտի թէ անտառք օտար աշխարհաց ի յամուրայնի ոչ զտապ մեր զովացուցանեն , ոչ ի միտքերկրանք , ոչ ի սիրտս մեզ ուրախութիւն , և ոչ յաչս մեր զուարճութիւն առ բերեն և ոչ ի ձմեռայնի զկերակուր մեր եփեն և կամ՝ զսննեակ մեր ջերմացուցանեն . վասն զի նոքա ի հայրենեաց մերոց հեռի են , և հայրենիք մեր ի նոցանէ :

3. Ի յանտառսն Լիպանանու սփական դեղգեղէ , բայց ազնւ ձայն նորա ի բնկիս իմ ոչ հասանէ և ոչ զսիրտ իմ զուարճացուցանէ . անտառք Եդիպատսի և երջանիկ Արարիկայ արմառս բարեհամբ բերեն , բայց եթէ եկեալ յաշխարհս մեր սակաւ փնջ համ տացէ բերանոյս , զբազում դաւմարս արծաթոյ ի ծոցոյ հայրենւ որս յախշտակեալ տանէ : Ի յանտառս Անդղիկոյ նաւք մեծամեծք չինին . զի զհո-

որոտութիւն երկրի մերոյ 'ի մէջ կորզեալ յաշխարհ
 փրեանց տարցեն . 'ի յանտառս Գաղղիոյ և Բրու-
 սիոյ հրազէնք պատրաստին , զի զմեզ և զայլ մար-
 ցիկ վիրաւորեսցեն և սպանցեն . 'ի յանտառս Շուէ-
 տաց երկաթք ձուլին և պատրաստին . զի զոսկին
 և զարծաթ յերկրէ մերմէ ժողովեալ յերկիր Խը-
 եանց գանձեսցեն . 'ի յանտառս այլոց աշխարհաց
 և ազգաց աթոռք փայտեղէնք շինին և պատրաս-
 տին , զի զմեզ 'ի յոսկեղէն աթոռոյն խոնարհեցու-
 ցեալ 'ի վերայ փայտեայ աթոռոյն կամ 'ի հող
 երկրի բաղմեցուցեն . . . Գալ 'ի միտ առցես թէ
 'ի Հիւսիսային անտառսն որջացեալ կայ արջն խո-
 րամանկ վասն զմեզ խարելոյ որսալոյ և զկորեկի
 արսն մեր ուտելոյ : 'ի յԱրեւելեան անտառս Պար-
 թեւաց շրջին ոխակալ ուղտք , անողոք և յափը-
 տակիչ վագերք՝ վասն վնասելոյ և պատառելոյ զմեզ :
 'ի Հարաւային անտառսն դարանակալին օձք ինձք
 և առիւծք՝ վասն վիրաւորելոյ , պատառելոյ և ու-
 տելոյ զմեզ :

Կ. Բայց անտառք հայրենեաց հակառակ օտար
 ամենայն վնասակարութեանց՝ քեզ միշտ բարիս
 շահս և օգուտս ընծայեսցեն . զի եթէ զՅուր խըն-
 դրես , Եւրոս ջրով զսիրտ քո զովացուցանեն : Եթէ
 զտօթ և զտապ կրես 'ի ճանապարհի , հանդիստ
 և հովանի լինին անձին քում . զի եթէ քաղցր 'ի
 քուն լինիցիս , սոսափիւն տերեւոց իբրեւ երգս ե-
 րաժշտաց զքեզ 'ի նինջս անուշս զուարթացուցա-
 նեն , եթէ զարթնուս առաւօտեան սոխակ քն քաղցր
 երգովք զքեզ 'ի զմայլումն ածեն , եթէ իբրեւ Ար-
 շակունի երիտասարդ Գնէլն 'ի յորս ելցես , որսա

նախ և պարարտ քեզ մատուցանեն, եթէ ընդ-
օտար թշնամիս պատերազմեսցիս իբրեւ զբերդ ա-
մուր և իբրեւ աշտարակ հղօր զքեզ պաշտպանեն
յերեսաց թշնամոյն . յաղթութիւն քեզ տան , իսկ
պարտութիւն թշնամոյն : Եթէ իբրեւ զՅովնաթան
ի պատերազմի քաջացեալ յաղթեսցես , և քաղց-
նուցուս , ոչ միայն քեզ մեզր մայրի մատուցանեն ,
այլ յետ զընտանի մեզրն տալոյ՝ մատուցանեն քեզ
զգազպէն որ իբրեւ զմանանայն իջանէ ի վերայ խիտ
տերեւոց անտառացն Հայաստանի : Եթէ մկրդս գեւ-
ղեցիկս և համեզս խնդրես , զսալորն , զկաղին ,
զընկոյզն , զնուշ , զմաշկամիրզն , զպիստակ , զգա-
հըրշակ , նոյնպէս զխնձորն և զտանձն , որք յա-
տուկ պտուղ կոչեսցան դրախտին Ագամայ՝ քեզ ա-
ռատապէս ընծայեն :

5. Արդ՝ եթէ դու իբրեւ զնոյ ժքաջան երկրա-
գործ լիցիս , զշրոց , զվեցկի , և գութան լծելով
երկիր հերկեսցես , անտառք հայրենի վտան շինու-
թեան չորոցի , վեցկոյ , գութանի և սայլի տան
քեզ զհացենին , զթեղօշին , զկաղնին , զուռենին ,
զընկուղենին , զփշատին , զի զգործիս քո անպա-
կաս յարգարեսցես և զհայրենի երկիր քո մշակեա-
ցես . եթէ զխրճիթս գիւղական , և եթէ ապա-
րանս վարժամ քաղաքացւոյ շինեսցես , ամենայն
ծառք անտառի առ հասարակ քեզ օժանդակ լի-
ցին , մաղրին , կամախին , բարտին և այլն :

6. Աստ զումանս յանտառախիտ լերանց և հով-
տացն Հայաստանի յիշեցից , կօտիք կորդուաց և
Տորոս լերանց դրախտանման անտառովք զարդա-
րեալ են , դտանին ի նոսա ծառք պողպատեայ , և

գլխաւոր փայտ է 'ի նոսա կաղնին , զոր 'ի պէտա
վառելոյ , ածուխ շինելոյ , երկաթ հալելոյ 'ի դործ
արկանեն : Լերինք և հովիտք Ծաղկէոյ և Բա
սենոյ , զարդարեալ են նոճեայ ծառովք . Լերինք
որք անկանին 'ի մէջ գաւառացն Երզնկայի և Մո
փաց աշխարհին . զոր այժմ կոչեն (Տէրսիմ) անառ
ռախիտ են զանազան ծառովք և յոյժ գեղեցկատեսիլ
երեւին : Լերինք Պոնտոսի մինչեւ ցլերինս Բաբերդոյ ,
Սպերդոյ , և Կարնոյ յոյժ անառախիտ են : Լերինք
Սիւնեաց , և Գեղարքունեաց անառաղարդ են և
զուարճալի : Լերինք Բալուայ , Դերձանայ , Գեղուայ
ունին անտառս : Լերինք Բիւրակնեան , յորա էր
դրախտն Ադինայ - Լերինք Սալնոճորոյ , Տարօնոյ
զարդարեալ են գեղատեսիլ անտառովք :

7. Բաց 'ի լեռանցս Խորենացին առէ՝ լինել ան
տառաց 'ի դաշտն Արարատայ , որոց հետք հաղիւ
նչմարին ցայսօր . սակայն ամենայն դաշտօրայք Հա
յաստանի զանազան այգեօք , անդաստանօք և բու
րատանօք զարդարեալ գոլով 'ի հեռատանէ ե
րեւին իրեն թաւախիտ անտառս : Ի յայգեւտանս
Հայաստանի բուսանին մեծամեծ ծառք սլողա
բերք , զորս յայլում աշխարհի տեսնել դժուարին
է , ծիրանի , ինձորի , տանձի , և բնիկոյլի ծառք
որք տեւեն յամս հարիւր , և քսան ոտնաչափա եւս
հաստանան : Ահա 'ի հատորմատ պտղատու ծա
ռոցս յայցանէ իմաստասիրեմք , թէ՛ Լերինք , հո
վիտք և դաշտք Հայաստանի լի էին մեծամեծ ան
տառօք , այլ 'ի բազմանալ անդ մարդկան , և ծաղ
կել անդ երկրադործութեան , անտառք սակաւա
ցան . զի դեռ մինչեւ ցայսօր ականեմք թէ բնա

Քիչք, որք մերձ են ի յանտառս, այրելով և կտրելով սպառեն զնոսա, և պատրաստեն զտեղիս սերմանելոյ: Տիրողք Հայաստանի, և ազգն Մարաց չունելով զմասնաւոր խնամս ի վերայ անտառաց՝ տապար ի ձեռին միշտ հատանեն, զարմատս նոցա յերկրէ հանեալ՝ այրեն վաճառեն և սպառեն: Խորթ զաւակք հայրենեաց, որք միշտ ամենայն կենացողօրուս յառաջագիմութեան արգելիչ և տապաքիչք եղեն, ոչ դադարին աճման և զօրութեան անտառս միշտ տապաքիչ լինելոյ, զի մտեալ ի վատակս և յաշխարհս մեր՝ զլերինս զհոլիտս և զանտառաց ձրի գտին: Աւագ, սոքա, որք բանական ծառոց ոչ խնայեցին, և զօրհանապաղ զնոսա ի յարմատոց քանցել և չորացուցանել տքնին, զի՞արդ անբան անտառաց խնայել խորհիցին: Տէր մերձ ընդ մերձ զտապարն ի ձեռաց նոցա խլեսցէ և խորտակեցէ, և զբանաւոր և զանբան զանտառս և զմատաղատունկս ազատեցէ, և տացէ վայելել մեզ ի յայգիս և ի յանտառս մեր, որպէս յամս առաջինս:

Դ Լ Ո Ւ Խ Ժ Բ:

ԴԱՇՏՕՐԱՅԲ, ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ, ԱՇԽԱՐՀԱՇԽՆՈՒԹԻՒՆ:

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Ա:

ԴԱՇՏՕՐԱՅԲ:

Կ. Բաաներորդ օր Է. Մայիսի, Խնուսիկ նժոյգք հայրենի և ամենայն օգաչու երիւարք Հայաստանի ընդ նոսա չժուծեն կալ մեալ ի չէս, այլ գափը

հարկանեն , խննդեն , երասանակս խղեն , 'ի դաշտս ելանել խնդրեն 'ի ձիավարժ երիտասարդացն Հայոց : փութա՛ ո՛ հայրենասէր ընդ գումարս երիտասարդացն քաջութեամբ աշտանակել 'ի նիւս երիվարացն , ելանել 'ի տես հայրենի տափեց , դաշտաց , և լեռնադաշտակաց . բա՛ց զաշս քո և տեսանես անդ ոչ միայն զգրախտն փափկութեան բացեալ առաջի քո . այլ տեսարանքն զժամ հանդիսի արարչագործութեանն Աստուծոյ 'ի յուշ բերեն քեզ , յորում ասէր Աստուած , բղխեցէ երկիր զբանճար խոտոյ և բիւրատեսակ խոտեղէնք բողբոջէին 'ի յերկրէ . ասէր ելցեն չորքոտանիք 'ի վերայ երկրի և ամենայն անասունք երեւէին 'ի վերայ երկրի : Անդ շրջիս 'ի դաշտս հայրենի իբրեւ 'ի մէջ Գրախտին , անդ տեսանես զտեսակս կենդանեաց , և իբրեւ զԱդամ յանուանէ կոչես զնոսա : Զիանդ տեսանես զՀօտն և զՀովիւն , զգառն և գառնարածն , զնախիրն և զնախորդն , զեզն և զեզնավարն , զխոփն և զարօրն , զմաճն և զմաճակալն , զամոն և զամորվարն , զգոմէշն և զխօտաղն , ուղտն և ուղտապան . որք 'ի միասին խաղան , խայտան , արածեն , որոճան . հերկեն զերկիր , և երեւին սքանչելի յաշս մարդկան :

2. Եթէ 'ի բարեբոյս 'ի հացաւէտ դաշտն Շիրակայ և Այրարատայ ելանել կամիս . ընտրեա քեզ առաջնորդ զՓարիեցին , որ ներբողէ զդաշտն Արարատեան ասելով « Զայսպիսի զըզձակերտ դաւառ , զչնայխարհիկ , և ամենալի բոտ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ զԱյրարատեան դաւառ , որ զլուխ աշխարհիս Հայոց , զգառառն

համբաւատենչ , զգաւաւն ամենայի որ բերէ յին-
քեան զօրինակ լիութեան ըստ բանի գրոյն զերկ-
րին եգիպտացւոյ , և զԴրախտին Աստուծոյ Դարձ-
եալ նա զհամեղահամ բոյսս բանջարաց , զպա-
րարտ պտղաբերութիւն դաշտին նկարագրէ այս-
պէս « Զանուշահամ զմեղրահամ քաղցրութիւն բան-
ջարացն , և զզանազանումն իւղարուղիս սերմանցն .
իսկ 'ի լանջակողմանս կամ 'ի սարահարթ տեղիս »
յոր գիպեցուցեալ զհայեցած նորոգատեսիլ մար-
դոյ՝ հանդերձ ինչ և ոչ ծաղկաբոյս գոյնս կարծե-
ցուցանեն սիւսեալքս պարարտաբոյսք , և պարար-
տաբօտք , պարարտահամք , որոց թանձրախիտ
ածմունք խոտոցն . . . սաստկաբուրումն անուշա-
հոտ ծաղկանցն՝ որ դարանցն քաջաց որսասէր նե-
տողացն և զհօտարած բացօթէկացն ընձեռելով
առողջութիւն , զօրացուցանեն զգայութիւն խե-
լացն և նորոգեն » : Սոյնպէս Խորենացիին գովէ զգաշ-
տըն կարնոյ թէ « դաշտք ունին զթանձրութիւն
խոտոց , և քաջաբերութիւն սերմանաւոր պտղոց » :
Պատմիչ վարուց սրբոյն Յակոբայ Մժբնայ հայրա-
պետին 'ի ճառընտիրս՝ Դրախտին նմանեցուցանէ
զերկիրն Ռչտունեաց տեղով , թէ՛ « Ասաց ոմն 'ի
պատմադրաց , եթէ նախ քան զանէծս սրբոյն Յա-
կոբայ , նման էր երկիրն Ռչտունեաց դրախտին
Ադինայ » :

3. Ոչ միայն մատենագիրք մեր հաւաստի առ-
նեն մեզ թէ՛ դաշտք Հայաստանի ամենատեսակ
բուսովք , արմտեօք լցեալ ուռճացեալ և բարդա-
ւաճեալ են , այլ մեք մեղէն իսկ ականատես եղեալ
միայեմք թէ ամենայն տափք , դաշտք և լեռնա-

դաշտակէք հայրենեաց ընդունակ և բուսուցիչ են՝
ամենատեսակ սերմանց՝ որք պիտոյանան ՚ի սնունդ
մարդկան . չիք բնաւին դաշտ ՚ի հայաստան որ
ոչ բերէ զցորեան , զգարի , զհաճար , և ցորեան
հայաստանի զօրեղ սննդարար և համեղ է քան զա-
մենայն ցորեանս այլ աշխարհաց : Անուանի դաշտք
օրմնաբերք են՝ դաշտք վանանդայ , Շիրակայ և
Այրարատայ , տափք և դաշտք վերին և ներքին
Բասենոյ , դաշտք Հարք և Հացեկաց գաւառի , որ
վասն առատ և բնափր ցորենոյն հացեաց Գրեթ-
անանի , դաշտք և լեռնադաշտակք Բղնունեաց
և Փաճբերունեաց , դաշտք Տարօնոյ , Քարբերդոյ ,
Սերաստիոյ և Հայոց ձորոյ , սօքա ամենեքեան
քաջաբերք , որք տան ընդ միոյ քան , ընդ միոյ
երեսուն և ընդ միոյ քառասուն :

Ճ. Ասաց հովիւ Մարգարէն հաց հասարակ զբեր-
հարցոյ՝ ահա դաշտք առաջի քո , հերկեա՛ ժրու-
թեամբ , սերմանեա՛ առատութեամբ , և հնձեցես
առատութեամբ զհասարակ յաւիտեան և կեցես , և
զտեացե՛ զաղովա՛նի՛ն : « Գինի՛ սօքի՛ առնէ » , Որժ-
խաղողոյ և գինոյ տնկեցաւ ՚ի հայաստան ՚ի Նոյէ ,
ահա յայնմօրէ՛ մինչեւ ցայսօր ամենայն լերինք
բլուրք և դաշտք Հայաստանի յցեալ են որժովք
խաղողոյ , և բերեն զգինին յոյժ առատս համեղս
զօրեղս և ուրախարարս : Անուանի են այդիք և
գինիք Այրարատայ , Յիւնեաց Գողթան , վառ-
ստրականի , Տարօնոյ , Քարբերդոյ և այլոց : Ահա
այդիք և գինիք առաջի քո , եթէ ուրախ լինել
կամիս սակաւ ինչ ա՛րբ քստ պատուիրանին Պօղոսի
դի մի հիւանդ լիցիս : Բայց զգուշացիր , զի մի՛

մերկացելու զհանդերձս քո իրրեւ զնոյ, և մի ելցէ 'ի բերանոյ քումմէ անէծք և հայհոյութիւնք: Արդարն ակամայ և անգիտութեամբ տրար. իսկ եթէ դու ոչ զգուշացիս, կամաւ և գիտութեամբ մեղանչես: Այլ որ հեռացեալդ ես 'ի հայրենեացդ յիշեալ, զի եղբարք քո բազում անգամ փոխանակ ջրոյ՝ լմեպեն զգինի՝ վասն առատ և գիւրադնի լինելոյ, իսկ դու զջուրն 'ի գնոյ առնուս, և զգինին յոյժ ծանրադնի լմեպես:

5. «*իւշ զաւրէ առնէ՝ բայց մի կարծիցես թէ միայն իւղն Հայաստանի զքեզ զուարթ առնէ, այլ ամենայն ընդեղէնք և բանջարեղէնք իրրեւ զիւզ զուարթ առնեն զքեզ, զի են դօրաւոր սնուցիչ և դարմանիչ, և այս յայտէ 'ի բնակչացն Հայաստանի. որք զիշս տարւոյն ընդեղինօք և բանջարեղինօք շատանան. բայց են զօրեղ առողջ և սլարարտ. իսկ Հայ բնակիչք Բիւզանդիոնի և այլ օտար աշխարհաց, ուտեն զմիս, զիւզ օտար, բմսկն զգինի, զջուր օտար, և են տկար, վատառողջ, և ազաղուն: Հայրենիք վասն բեղմնաւոր սլարարութեան՝ չկարօտի բնաւ բերոց և արմատաց այլոց աշխարհաց, այլ բանայ զշաւմարանս իութեան իւրոյ և կերակրէ զամենայն զրնիկ և զեկամաւաւ բնակիչս իւր: Բայց թէ երբէք եղեւ անդսով սաստիկ, և լինիցի եւս. այն իսկ յայտէ 'ի սլատմութենէ և 'ի փորձոյ. զի ոչ եթէ վասն անբերութեան երկրին եղեւ ինչ. այլ վասն արկածից պատերազմաց և այլ արտաքոյ բնական պատահարաց, յորմէ խուսափել չկարեն ամենայն բարեքեր կողմանք աշխարհիս:*

6. Արդ որ հեծեալդ ես 'ի նժոյգ երիվարս՝ վայր մի կացեալ 'ի մէջակէտս դաշտացն Հայաստանի , հայեաց ընդ բոլորածեւ հորիզոն դաշտացն , և տե՛ս թէ զի՛արդ կապուտակ կամարն անբաւութեան երկնից իբրեւ զբոլորչի գմբէթ երեւի 'ի վերայ լերանց և բլրոց , որք իբրեւ շրջապարիսպ ցանկ շուրջ նշմարին առ շրջանակաւ վայելատեսիլ դաշտացն : Անդ մինչ հիացեալ ճեմս առնիցես ընդ կամարօքն երկնից , տեսանես զկարկաջասահ գետս , զվտակահոս աղբիւրս , որք 'ի լերանց ժողովեալ 'ի հովիտս և 'ի ձորձորս , խաղան ընդ երկայնութիւն և ընդ լայնութիւն դաշտացն , ոռոգանել զանդս , զայգիս , զանդատանս և զպարտէզս դաշտավայրացն , առնեն զնոսա ուռթիս և պողպեբերս : Ո՛հ , գրիչ մեր չկարէ երբէք նկարել զիսկական պատկեր գեղեցկութեան դաշտացո հայրենի , բայց ակն հայրենասիրին տեսանելով միայն զօրեսցէ նկարել 'ի միտս և 'ի սիրտս իւր , այլ զի եթէ չտեսանիցէ , զի՛արդ կարասցէ նկարել . ուրեմն հայենասէրք , որք բնակեալ են 'ի տար աշխարհ , ելցեն անձամբ , տեսցեն ակամբ , և հաւատասցեն ինքեամբք :

7. Արդ՝ եթէ հիւանդ ես , և առողջութիւն խնդրես , երթ 'ի Հայաստան , և առողջացիս վաղվադակի , է՛ր վասն ոմանք 'ի փարթամաց Հայոց խրախուսեալք 'ի յօտարասէր բժշկաց , յանձն առնուն վասն օգափութութեան և առողջութեան երթալ 'ի յԵւրոպայ , ո՛չ ապաքէն սակաւք 'ի նոցանէ հազիւ գտանեն զառողջութիւն , զի ոմանք 'ի նոցանէ մեռան և ոմանք յետ տուժելոյ բազում հարբսութեանց չգտին զառողջութիւնն , վասն զի

հող ջուր և օդն օտար էր : Ո՛ր ճարտարամիտ է՛ր վասն խրատ տաս Հայորդւոյն երթալ 'ի տար աշխարհ, և ոչ 'ի՛ հայրենի աշխարհն. արդեօ՞ք քանի՛ արիւն քանի՛ սերունդ պարտ է Հայոց փոխել մինչեւ վարժեսցի կլիմային այնորիկ , քանի՛ մահաբեր ցաւք և կորուստք տալոց է Հայն , մինչեւ վարժեսցի օդոյն ջրոյն և հողոյն , որպէս յայտ է 'ի Եդատմութենէ գաղթականաց , յորոց բազումք մեռանին , մի՛թէ չգիտիցես թէ կաղճութիւն մարմնոյ Հայորդւոյն 'ի սկզբանէ հետէ 'ի հողոյ , 'ի ջրոյ , և յօդոյ Հայաստանի կաղճակեցաւ եւ , մի՛թէ չգիտիցես թէ մարմին նորա կաթամբ մեղերը , իւղով . պանրիւ և առողջարար բանջարեղինօք , և ընդեղինօք հաստատեալ է : Ուստի զայն միայն խնդրէ , զոր 'ի հարց անտի ունի յերակունս իւր , զհողն , զջուր , զօդն զայն խնդրէ , որով հարք նորա առողջ մնացին , երկար ապրեցան : Մի՛թէ չգիտիցես թէ հող , ջուր , և օդն առողջարար են քան զամենայն դեղորայս : զոր մատուցանեն նմա բժիշկք Եւրոպեաց : Մի՛թէ գո՞ն 'ի յարեւմուտս լերինք , հովիտք , դաշտք ջուր և օդ առողջարար քան զՀայաստանին , որ իբրեւ զմայր բնածին գգնէ 'ի գլրկս իւր բնկալեալ՝ անուցանէ և բժշկէ . ոչ ապաքէն եւթէ հնար լինէր համայն Եւրոպացիք վասն առողջութեան և օգափոխութեան գիմէին 'ի Հայաստան . որպէս վկայեն բժիշկք Եւրոպացւոց որ ճանապարհորդեցին և բնակեցան 'ի Հայաստան : Արդ՝ որպէս հիւանդ 'ի տառապանս իւր միշտ զհայր , զմայր և զազգականս իւր կոչէ յօգնութիւն , և զգլուխ իւր 'ի գիրկս նոցա դնել ախորժէ , նոյնպէս դու յոր

Ֆամ հիւանդ լինելիս , փախադեալիւ դառնալ 'ի հայրենիս քո , միթէ չտեսանե՞ս թէ 'ի Հայաստանէն պանդխտեալքն յորժամ ծանր և երկար հիւանդութեան պատահիցեն , վաղվաղակի դարձ առնեն 'ի հայրենիս և բժշկին . բայց եթէ անդէն մահուն հրաւէր զհոգիդ 'ի սրբոց հայրենիս հրաւրեն , ստորին հայրենիք ոչ զլանայ տալ քեզ գերեզման առ քնարանս երջանիկ հարց քոց առաքինեաց , որք ննջեցին 'ի դաւիթս եկեղեցեաց և վանօրելից :

8. Տես զՀրէայս , որ թէպէտ յԱստուծոյ յաչաց ելին և ամենայն մարդկան ասելի եղեն , բայց զուխտ հայրենատիրութեան իւրեանց ոչ երբէք մոռացան , զի ամենայն ահամայ հեռացեալքն իւրեւ զհայրենատէրն Նեեմի ուխտաւք ինդրեն գառնալ մեռանիլ և թաղիլ 'ի ծոց հայրենեաց , ուր նահապետք , թաղաւորք , մարգարէք և քահանայք նոցա թաղեցան , և արդէն հանապազօր տեսանեմք , զի Հրէայք 'ի տար աշխարհաց հանդերձ ընտանեօք երթան 'ի Սագիմ՝ վասն անդ մեռանելոյ և թաղելոյ : Սոքա այժմէն զհետ եղեն կազմել գոիեղերական ընկերութիւն մի , որոյ նպատակն է 'ի ծագաց երկրի համահաւաքել զամենայն Հրէայս 'ի Հրէաստան : Սքանչելի ուխտ հայրենատիրութեան սր յաղթէ ամենայն դժուարութեանց , անցանէ անդր քան զգերեզման : Ո՛ հայրենատէր Արամեանք , զուք՝ որք սիրելի էք յաչս Աստուծոյ և ամենայն մարդկան , ընդ էք տարակացեալ և տարակուսեալ ոչ յանձն առնուք փաղվաղակի դառնալ 'ի Հայաստան՝ ո՛հ , ոչ ապաքէն ձեզ ապաւեալ մնան ամենայն դաշտք գրախտաւորք , սյ-

գիւք և պարտէզք պողոտերք . այլ աւա՛ղ , զի փոխանակ տեսանելոյ դժողովունն ժողովրդեան , առ նուազութեան սիրոյ հայրենեաց գունդադունդ երանեն և հեռանան ՚ի մայրենի աշխարհաց :

Գ. Այլ օտարասէրն ասէ ՚ի միտս իւր թէ՛ ըստ որում սիրեմ ես զմեծատունս աշխարհիս , սիրեմ տեսանել զմշակեալ դաշտս Եւրոպացոց . և բնակելով ՚ի ծաղկեալ քաղաքս նոցա զուարճանալ անձամբ առանձին , արդ՝ դի՞ պիտոյ է ինձ երթալ ՚ի դրախտավայր դաշտն հայրենի , և տեսանել զտխուր վիճակս եղբարց և արդականաց իմոց , որովհետեւ ոչ սովորեցայ երբէք գլծալ , խնամել սիրել , յօգնութիւն հասանել : Բայց եթէ լինէր Հայաստան հարուստ , իսկ ես աղքատ , յօժարէի երթալ և առնուլ ՚ի հարստութենէ անտի զբաժին իմ , եթէ նա ՚ի յառաջին պերճութեան իւրում լինէր , երթայի նախարար և թագաւոր լինել նմա , եթէ նա փառս , պատիւս , երկրպագութիւնս տայր ինձ և խունկ եւս ծխէր , երթայի Աստուած լինել նմա Արդ գիտելով թէ չունի Հայաստան զայսպիսի իրս սքանչելիս , ուստի յօժարիմ երթալ անդ , ուր ոչ ճանաչեն զիս , երթամ առէ տալ զինչս իմ օտար փարթամաց , որք երբէք ինձ ոչ կարօտին , երթամ ընկեր և եղբայր լինել այնոցիկ , որք ուխտեալ են յաւիտեան եղբայր չլինել օտարազգայն , երթայց ՚ի տար աշխարհ կերայց , արբից , և անդ թողից զնշան ուրախութեան իմոյ : Բայց սմա ասէ Աստուած , անմիտ , եթէ չունիս գութ և ինամ եղբայրսիրութեան , եթէ ասորբանս զարդարեալս չլինեցես ՚ի վերայ օտար երկրի մի բնակեցոցիս ,

եթէ այդիս ցանկալիս տնկեսցես, զպտուղ նորա մի կերիցես, բայց եթէ սիրեսցես զեղբարս քո, զաղդ և զհայրենիս քո. տունս շինեսցես 'ի հայրենիս քո և բնակեսցիս, այդիս տնկեսցես, և զպտուղ նորա կերիցես: Եթէ այսպէս առնիցես օրհնութիւն Աստուծոյ եկեսցէ 'ի վերայ քո և դաշտք քո լցցին պարարտութեամբ ցորենոյ քո:

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ

1. Այլ ամենայն արհեստք դոդ թէ մարդիկ հնարեցին 'ի վերայ երկրի, իսկ երկրագործութեան առաջին ուսուցիչ Արարչապետն է, զի յորժամ առաջին մարդն ստեղծաւ, առաջին պատուէր ընկալաւ յԱստուծոյ գործել զերկիր և պահել, ծննդէ Բ, համ 16. «Եւ զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն»: Բայց ոչ քրտանց և ոչ մեծի աշխատութեանց կարօտէր երկրագործութիւնս այս, զի դեռ երկիր առանց ասպականութեան և անիծից գորով ինքնին բերէր զպտուղն: Բայց յետ յանցանացն անիծիւք ասպականեաց զերկիր, և հան զնոսա արտաքս 'ի դրախտէն, և ասաց Աստուած մարդոյն «քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո» այն է մեծաւ աշխատութեամբ: Ենն դ. գ. 26. համ: «Եւ զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն»: Եւ զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն զնա 'ի Երեւոյն»: Ի յԱրարչապետ Կայէն երկրագործ լինել, զյետին արմտիս 'ի վաստակոց իւրոց մատոյց Աստուծոյ 'ի պատարագ, ուստի չեղեւ ընդունելի 'ի Տեառնէ: Արէլ ուսաւ հովիւ լինել, 'ի խաշանց իւրոց զգէրս

և զառաջինս մատոյց 'ի պատարագ Աստուծոյ , որոյ ընկալեալ զնուէրս նորա հոտոտեցաւ 'ի հոտ անուշից :

2. Ապամ , թօռունք և որդիք իւր բնական յանդիման դրախտին 'ի Հայաստան , գործեցին զերկիր , սերմանեցին զսերմանիս 'ի Հայաստան , և կերին 'ի սերմանց երկրի , և 'ի պողոյ ծառոց երկրի մերոյ , զի աւանդեն մեկնիչք Ս. գրոյ թէ նա հապետք ոչ երբէք կերին զմիս անասնոց , այլ ընդեղինօք և միշտ շատացեալ ապրեցան ընդ երկար , բայց յետ Զրհեղեղին առեալ մարդկան հրաման ուտել զմիս , որով կարճեցան կեանք մարդկան : Նոյ այլ արդար 'ի նա հապետաց անտի ուսու երկրագործ լինել . Յնն , թ . 20 : Եւ սկսաւ Նոյ՝ այլ հողագործ զերկիր գործել , և տնկեաց այգիս , Յորմէ յայտնի երեսի թէ Նոյ զցորեան , զգարի , և զայլ ամենայն սերմանելի ընդեղէնս սերմանեաց առ ստորոտով լերին Մասեաց 'ի դաշան Այրարտեան . 'ի մերձակայ յանտառաց գտեալ զուռ որ թոյն տնկեաց 'ի յԱկոռի այգւոյ իւրում : Մի թէ հարցանել կամիս թէ Նոյ որով գործեօք գործէր զերկիր . — Ապաքէն յայտ է 'ի Ս. գրոյ թէ Թոբել կանխագոյն գտեալ էր զգարնութիւն , որով զպարզ գործիս երկրադործութեան շինեցին մարդիկ նախքան զՆոյ , որ ուտեալ 'ի յառաջնոցն ողորով , ուրաքով և այլովքն շինեաց զտապան . բըշով , բահով տնկեաց այգի . իսկ գութանի , չորացի և վեցեկոյ խոփովք վարեաց զերկիր . և սերմանեաց զսերմանիս :

3. Մեզ չէ պարտ երբէք թողուլ զանսուտ վկա-

յութինն Ս. գրոց, և զհետ անդել կեղծ և առաւ-
աչել պատմութեանց այլոց ազգաց. վասն զի վիր-
գիլիսս զՀերմէս աստուածունին դնէ գտիչ երկրա-
գործութեան, կարծելով թէ գտեալքն 'ի Նոյէ կո-
րուսեալ էին, իսկ սա վերստին նորոգեաց. Եզիպ-
տացիք Օսիշիս համարին գտիչ սոյն արհեստի. իսկ
այլք զայլ ոմանս ցուցին, զի տեսեալ թէ երկրա-
գործութիւն յայտ ինչ մասն աշխարհի առաւել ծաղ-
կեցաւ, կարծեցին թէ չաստուածք երկրին այնորիկ
գտին զարհեստն : Այլ սուրբ գիրն զճշմարիտն ա-
ւանդէ մեզ թէ զիարդ առաջին երկրագործ եղև Ա-
դամ և որդիք իւր, երկրորդն եղև Նոյ և սերունդք
իւր, որք զառաջին գործեցին զերկիրն Հայաս-
տանի, և ծաղկեցուցին զարհեստն 'ի նմա, յորոց
ուսեալ մարդկան՝ ցրուեցան յայլ և այլ կողմանս
աշխարհի և ծաղկեցուցին զկենցաղագուտ արհեստն :
Նախնական սերմանիք նախնի երկրագործաց էին
ցորեան, գարին, հաճար, ոլուն, ռսպն, սոքա
յատուկ և բնական բերք են գաշտացն Հայաստանի,
որք առանց հերկելոյ սերմանելոյ և մշակելոյ բու-
սանին 'ի վայրի տեղիս իբրեւ զվայրենիս :

Կ. ի նահապետաց անտի մինչեւ ցայսօր չիք ազգ-
հետամուտ երկրագործութեան 'ի վերայ երկրի,
որպէս զազգս մեր. զի Հայք 'ի հորց անտի առաւել
սիրեն բնակիլ 'ի գիւղօրայս և լինել երկրագործ,
քան բնակիլ 'ի բազմամբօխ քաղաքս : Զի ոչ մի-
այն գիւղացիք և քաղաքացիք մեր սիրեն զերկրա-
գործութիւն, այլ մինչ զի թաղաւորք մեր սի-
րէին զերկրագործութիւն : զՅ. Արտաշիսէ ասէ
Խորենացին, թէ՛ «Յետ ամենայն առաքինութեանց

և գործող ուղղութեան Արտաշէսի՝ հրամայէ զսահմանս գիւղից գիւղից և աղարակաց որոշել . . բայց ասի՝ ի ժամանակս Արտաշէսի ո՛չ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայաց, ոչ լեռնային, և ոչ դաշտային յաղագս շինութեան երկրիս: Յորժամ պետք, ճօխք, և իշխանք իրրեւ զԱրտաշէս սիրեն զերկրագործս և զարհեստս նոցա, բանիւ և արդեամբ քաջաշէրեն զսրբօրս նոցա . արդարեւ յայնժամ ո՛չ գտանի երկիր անգործ յաշխարհի մերում, որպէս յառաջ Արտաշէսի: Բայց յորժամ պետք և աւագագոյնք արհամարհեն զերկրագործս, ընդ ծանր տոկոսօք՝ վաչխօք և հարկօք նեղեն զնահապետական ժողովուրդն, տկարանան մարդիկ, խափանին արհեստք, և գաշտօրայք խռպանացեալ փուշ և տաառակ բուսուցանեն մեզ՝ փոխանակ հաց և պտուղ բերելոյ, որպէս տեսանեմք ի ժամանակիս այսմիկ:

Ե. Գտանին ի բնակիչս քաղաքաց արքանագործնք, որք ոչ միայն տոկոսօք, վաչխօք և կաշառառութեամբ նեղեն զգիւղացիս, այլ տունն, արհամարհեն, ի բանտ մտանեն, և բռնի զինչս նոցա յափշտակեն . ուստի այժմ՝ փոխանակ ծաղկելոյ երկրագործութեան՝ ի բազում ուրեք խափանեալ տեսանի: Այլ գու՛ր քաղաքացի ընդէ՛ր արհամարհես զերկրագործ և զգիւղարնակ եղբայրն քո . եթէ պարծիս ի յարհեստս քո, սակայն երկրագործութեան արհեստնորա բարի և արդիւնաւոր է քան զամենայն արուեստս քո . եթէ ի գիտութիւնդ պարծիս, գիտասիր եթէ երկրագործն ոչ տացէ քեզ զհաց իւր: պարծանք քո՝ ընդ քեզ

Թաղի 'ի գերեզմանի : Երկրագործութիւն է առաջին աստուածուսոյց արհեստ 'ի վերայ երկրի , եթէ չկարես ուսանել զարհեստս , բանիւ և արդեամբ քաջալերեա զայնոսիկ , որք ջանան ծաղկեցուցանել զարհեստս : Զի 'նա իբրեւ հարազատ մեղու 'ի բուն հոգոյ առնու զվաստակս իւր . իսկ դու քաղաքացիդ իբրեւ անհարազատ մեղու մտանես 'ի յարդար վաստակն նորա , 'ի յառ և 'ի տուր խաբէութեամբ յափըշտակես գրամն 'ի ձեռաց նորա , և 'ի հարստութեան քում պանծաս հանապազօր , բայց դարձեալ անգաստանք և շտեմարանք երկրագործին զքեզ իբրեւ ազքատ յանդիմանեն . զի եթէ իականցէ , 'ի սովու մեռանիս . և գանձք անիրաւութեան քեզ ինչ ոչ օղնեացեն : Նա եթէ գրամակն 'ի յանդէ . և զասրն 'ի յոյխարէ չըերիցէ 'ի վաճառ , իբրեւ մերկ մեռանելով առանց պատանաց Թաղիս 'ի գերեզմանի : Դու փակես զգրունս քո ընդդէմ օտարաց և հիւրոց . և աղքատք առ դուրս քս իբրեւ զՎաղարոսն սպասեն փշրանաց սեղանոյդ , և չգտանեն . բայց դրունք նորա իբրեւ զգրունս երանելոյն Յոբայ բաց է ամենեցուն : Բուսի երկրագործք իբրեւ զնահապետս սիրելոյ , պատուելոյ , և մեծաբերոյ են արժանի , և ոչ անարդելոյ . զի որպէս 'ի մարմնի գործունեայ անդամ ձեռն է . նոյնպէս 'ի յընկերական մարմին ազգութեան՝ Ժրաջան և վաստակաւոր անդամք երկրագործք են :

Ե. Արդ՝ հանճարեղ և մտացի հայրենասէրն գիտէ պատուել զգիւղական եղբայրն , գիտէ խրախուսել և քաջալերել զերկրագործս : Եթէ հարուստ և հանճարաւոր լիցի , երկոքումք ձեռնառու լինի

հողագործ եղբորն, զի իմաստութեամբ և արիւ-
թեամբ գործելով զերկիր՝ բաւական լիցի 'ի վեր-
ջին ծայր ծաղկեցուցանել զարհեստս : Գիտէ հայ-
րենասէրն, զի եթէ քաջապէս ոչ մշակեացի երկիրն,
աղքատանայ գիւղացին . որով մուրացկան լեալ
քաղաքացւոյն՝ սովամահ մեռանի : Նա գիտէ թէ
մեծադոյն մասն եղբարց մերոց բնակին 'ի գիւ-
ղօրայս, և են երկրագործք . նա 'ի պատմութենէ
և 'ի փորձոյ գիտէ, թէ երկրագործութիւն 'ի նախ.
նեաց անտի սեփական և գլխաւոր արհեստ է Հա-
յոցս . որք թէ 'ի բուն հայրենիս բնակեալքն, թէ
յայլ կողմանս աշխարհի գաղթեալքն՝ ամենայն
ուրեք փութով զհետ պնդեցան մշակել զերկիր
և արգասաւոր առնել : Եւ և հեռացիր 'ի քաղա-
քական ժխորանաց և դարձո զակն քո գթութեամբ
'ի վերայ գիւղաբնակ եղբարց քոց և տես թէ որ-
պէ՛ս սիրելի են նմա միշտ նահապետական, հովուա-
կան և երկրագործական կեանք . մոտ 'ի քաղաքս,
'ի գիւղս, 'ի յայդիս, 'ի յանդս և յանդաստանս նո-
ցա, եթէ պտղալից այգի, եթէ ատոքաբեր անդռ,
եթէ բարւոք մշակեալ երկիր տեսնես, առանց
հարցանելոյ գիտասցիր թէ ձեռք Հայոց մշակեցին
զայն : Բայց եթէ անդ զծաղկեալ անդս և անգաս-
տանս տեսես, որք չեն 'ի ձեռս Հայոց, այլ օտա-
րազգաց : Յայնժամ գիտասցիր թէ կամ ձեռամբ
Հայոց մշակեցան, կամ 'ի ձեռաց Հայոց յափշտա-
կեցան, և յետագայ բնակիչք 'ի նախկին բնակչաց
Հայոց ուսան այնպէս գործել զերկիր :

7. Հայք միշտ ճարպիկ և ժրաջան են 'ի յերկրա-
գործութեան, վասնզի ամենայն գործիք երկրա-

գործականք թէ երկաթեղէնք թէ փայտեղէնք , թէ կաշեղէնք ինքեանք պատրաստեն վասն ինքեանց : Օտարազգիք թիւրք և ֆիւրտք չգիտելով զարհետ երկրագործութեան՝ Հայոց տան մշակել զանդս , զայգիս և զանդաստանս իւրեանց , բայց բազումք ՚ի նոցանէ գորով բռնաւորք՝ բռնի աշխատեցուցանեն զՀայս , կամ ՚ի վարձու կաշեալ՝ ապա զլանան չտալ զվարձս . է ուրէք, զի ոչ միայն զմարդիկ , այլ զեղինս և զգործիս նոցա բռնի հանեալ ՚ի տանց և քարշեալ ՚ի յանդաստանաց՝ տանին և տան հերկել զերկիր իւրեանց , և ՚ի ժամանակի հնձոց եւս բռնի հնձել տան զհունձս իւրեանց , Այս՝ օտարազգիք եւս դիտեն զօգուտ երկրագործութեան , բայց գորով ծոյլ անձնատէր և վայրենի չիրեն անձամբ մխիլ ՚ի գործս , որովք ոչ միայն լինին միշտ խափանարար գործոց ժրաջան երկրագործաց, այլեւ դարանակալ լինին կենաց նոցա :

8. Մհ, երանի թէ բռնաւորն ՚ի կաշէ և ՚ի յնձանէ Հայ երկրագործիդ զպտուղն միայն յափշտակէր , թերեւս այնքան ոչ վշտամեայր նահապետական սիրտ քո , այլ զիա՞րդ կարես համբերել և տոկալ յորժամ զգութման, զվեցիկին, և զչորոցն լծեալ հերկես զերկիր, յանկարծ իբրեւ անողսք դահիճ ՚ի վերայ քո յարձակի քիւրան անօրէն , զգոմէշս , և զեղինս յաւարի առեալ յափշտակէ, տիգաւ և սրով զսիրտ քո խոցէ և սպանանէ, զոչխարս քո ՚ի դամոց, ՚ի լերանց և գաշտոց գաղանի կամ բռնի յափշտակեալ՝ զսիրտ քո անհնարին տրտմութեամբ վարակէ, Ի պաղաքեր այդիս քո մտեալ՝ զոր բազում խնամք Զա՛նեցեր սասաքանց և ճղակատօր առնէ , Զդա-

լորագեղ զանդաքո ոտից կոխան արարեալ առ նասնոց իւրոց ճարակատեղի առնէ : Զկարի արագասաւոր զանդաքո , որ հեռի է 'ի շինութենէդ , առ ահի չկարես սերմանել , իսկ զմտաւորս յաճախ սերմանելով՝ չկարես զտասնապատիկն առնուլ 'ի նմանէ : զվիոյ ամի զվատաակս քո հնձեալ զուրայ կապելով գիզես 'ի յանգի կամ 'ի կայի . բայց անագորոյն բռնաւորն փոքր ինչ կայծով զարդիւնս աշխատութեան քո հրոյ ճարակ տայ յանկարծակիս Ռուտի զցորեան սերմանեալ՝ զգարեղէնն ուտես , զգարեղէնն չգտեալ՝ զհաճարն ուտես , և զայս չգտեալ՝ զկորեկն ուտես . բայց սիրտ բռնաւորին ոչ գիծայ 'ի վերայ քո , և ոչ սղորմի որդւոց քոց : Ահա այսպէս անսղորմ գատեն զքեզ , և զհայն 'ի բերանոյ քումիէ յախշտակեն , մինչդեռ դու ոչ միայն զազքասն , զպանգուխսն և զօտարակամն կերակրես , այլ զթագաւորս , զքահանայս , զազգայինս , և զօտարագդիս առատասրտութեամբ կերակրես :

Գ. Ոչ սակաւ քստմնելի են արարք քաղաքացի բարոյական աւաղակաց , որք բազում իւրք անցանեն քան զլեռնա բնակս : Զեղն և զսերմն երկրագործին յախշտակեցին , և կամ պատահմամբ պակասեցաւ , 'ի գարնան երթայ առ հաբուստ քաղաքացին և տոկոսիւք 500 դահեկան առնու վասն գնելոյ զգոմէշ մի . բայց նա մինչ 'ի ժամանակս կալին պահանջէ գնել 'ի վերայ 500 եւս տոկոս . եթէ երթիցէ առ վարձակալ քաղաքացին և առնու 'ի նմանէ վասն սերման զքոս մի հորեան , նա զքոս մի եւս շահ գնէ 'ի վերայ մինչեւ 'ի ժամանակա

կալին , և եթէ չլինիցի ձեռն երկրագործին բաւա-
կան հատուցանել 'ի պայմանեալ ժամանակին, կր-
կին եւս տոկոսս 'ի վերայ տոկոսին յաւելու, մինչեւ
իրբեւ զաղբուկ ծծեացէ զարիւն երկրագործին և
յափշտակեացէ 'ի ձեռաց նորա զարտօրայս և զայ-
դիս 'ի փոխարէն անիրաւ վաշխի իւրոյ՝ Արարք քա-
ղաքացի աւազակացս բազում անգամ առաւել
ծանր հարուածս տան երկրագործաց քան լեռնա-
բնակաց , զի սոքա պատահաբար մլնասն , իսկ
քաղաքացի վաշխառուն հանապազօր, առաջին իբ-
րեւ զկարկուտ և հեղեղ սաստկութեամբ իջեալ՝ ողո-
ղէ զմասն մի 'ի յանդոց և յանդատանաց , իսկ
երկրորդն իրբեւ տապախառն խորշակ զամենայն
զգալար բոյսս հողագործին ցամաքեցուցանէ : Ուս-
տի յորժամ լուիցես թէ սով պաշարեալ է զՀայաս-
տան , և աղքատութիւն տառապեցուցանէ զհողա-
գործս , յայնժամ գիտալիր թէ լեռնային , և թէ
քաղաքային աւաղակք յափշտակեալ և գրաւեալ
են զանդոս և զեղինս երկրագործաց : Յորժամ տե-
ռանես թէ հակայ երիտասարդք իրբեւ թափառա-
կան զկենանս իւրեանց 'ի պանդխտութեան մաշեն,
գիտալիր թէ 'ի յանողոք աւազակաց հալածեալ են :

10. Արդ եթէ գումարտակք աւաղակաց . հա-
մարձակէին կոխել զսահմանս Եւրոպացւոց , և բռ-
նանալ 'ի վերայ երկրագործաց նոցա , միթէ հնար
էր ծագիլ երկրագործութեան 'ի կողմանս այնոցիկ
բարձ 'ի միջոյ զլորիս աւաղակաց և տես թէ որ-
պէս 'ի սակաւ միջոցի յառաջ գնացեալ երկրագոր-
ծութեան , Հայաստան քան զԵւրոպայ առաւել բերէ
զպատու արդեանց : Ժամ է արդէն իւրաքանչիւր

եղբոր 'ի մի միաբանութիւն սիրոյ յօդիլ և կարճել
զրազուկս աւազակաց, ժամ է աղղ առնել տեսու
թեան, թէ՛ աւազակք յարաժամ խտրանիչք լի
նին երկրագործութեան, ուստի արուեստն փո
խանակ ծաղկելոյ՝ խախանի, և երկիր փոխանակ
բերելոյ զպտուղն՝ խոտանանայ, և դանձն արքունի
նեղի: Հայաստան գորով արդաւանդ՝ զքառասուն
միլիոն ժողովուրդ կերակրէր երբեմն առանց կա
րօտ մնալոյ բերոց այլոց աշխարհի: զի երկրագոր
ծութիւն ծաղկեալ և աղահալեալ էր, իսկ այժմ
գող թէ խախանեալ և արհամարհեալ է:

11. Ամենայն աղգք երկրի գիտացին և գիտեն
թէ սկիզբն ամենայն արուեստից և հարստութեանց
է երկրագործութիւն. ուստի ամենայն խնամով
զհետ եղին նախ ծաղկեցուցանել զայն, զի նախ
թեամբ փարթամացին. վասնորոյ ոչ միայն աղղն
այլեւ իւրաքանչիւր անհատ փոյթ յանձին կալցի
հանճարով՝ գրամով և աշխատութեամբ խախանել
զամենայն արդելս երկրագործաց և ծաղկեցուցանել
զարհեստն զայն, զի ասէ իմաստունն, թէ՛ «մե
քրծէ զերկէր լցոյ հոգի», իսկ ոչ ննջէ յամբայնի որքն պար
հառնաց է. և Հայր նորա ասէ «բաշտէ ու լցոյն պա
րբարութեամբ, պարբարացն քեզցութեանն անպարտի,
հովիտ բաշտէ արացն զբերն, ողջութեանն և բերնացն
շնէր»: երկրագործ, որ գործէ զերկիր իմաստու
թեամբ շտեմարանք նորա լցցին լիութեամբ. երկ
րագործութիւն ոչ միայն զմարդն 'ի գողութենէ
և յափշտակութենէ զերծս պահէ, այլ առնէ զնա
առատասիրտս և մարդասէրս. երկրագործութիւն
զմարդն առողջս և ուժեղս պահէ, և երկարակեացս

առնէ . իսկ քաղաքացիին որ վարէ զկեանս մեզկ և անգործ , լինի վատառողջ և կարճակեաց , երկրագործն նմանի ժրջան մըջման , որ յամարայնի ժողովէ զարդիւնս , իսկ քաղաքացին նման է ծոյլ բղէզի , որ յամարայնի երդոց և զուարճութեանց պարապեալ՝ սովամահ կորնչի 'ի ձմերայնի :

42. Աստանօր պարտէր ինձ 'ի վերայ բովանդակ արհեստի երկրագործութեան խօսիլ բնդարձակ , բայց զայս թողաք վարժապետաց , և արհեստական մատենից , յորոց ուսցին ամենայն երկրագործ լիովին : Թէեւ Հայք յամենայն գիտութեանց և արուեստից զմասն մի առեալ մտնին 'ի դպրոցս , բայց դեռ մինչեւ ցայսօր չբացին զդպրոցս երկրագործութեան և չմտնին զարհեստս 'ի վարժոցս , որ առաւել արդիւարար և շահաւետ է համօրէն յրութեան ազգիս , որ միշտ հետամուտ կընէ մշակել զհայրենի երկիր իւր , որ յոյժ սիրելին և ցանկալին է նմա , որոյ վասն ասէ բանաստեղծն Վանկըտիք զիս Հայոց հողն ու ջուր անուցել , Ես այն հողն ու ջուր սըրտով եմ սիրել , Հայրենեաց հաբուստ է հող , ջուրն անուշ , Բանց օտար վարդ քաղցր է հայրենեաց փուշ :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ.

ԱՇԽԱՐՀԱՇԽՆՈՒԹԻՒՆ

4. Հայրենասէրք , որք աշխարհի շինութեան , բարեկարգութեան և խաղաղութեան զհետ գնացին , աշխարհացէնք անուանեցան . թողաւորք՝ որք զօրէնս , կարգս , ուղղութիւնս , սահմանս ,

կանոնս հաստատեցին 'ի շինութիւն մարդկան ,
'ի բարոյական կարգի՝ աշխարհաշէնք կոչեցան ,
Վաղարշակ , որ արտաքին և ներքին բարեմաս-
նութեամբ ճօխանայր , գոյ թէ՝ 'ի գաղաթ նիւ-
թական և բարոյական աշխարհաշինութեան բարձ-
րացաւ , զի զառաջին սկիզբն արար բարեկարգել
զգլուխ իւր . զտուն , զժառայոյս , և զթագաւորու-
թիւն իւր . զի զկառարատ իշխան՝ որ յազգէն Հրէից՝
թագադիր հաստատէ յորդոյ յորդի՝ վստն հաւա-
տարիմ ծառայութեան նորա , յիշեցուցիչս երկուս
կարգէ , զի թէ մոռացմամբ ընդդէմ իրաւանց և ար-
դարութեան գործել մտարեւրիցէ , յիշեցնեն նմա
առնել իրաւունս և արդարութիւն : Նոյնպէս 'ի հա-
ւատարիմ և 'ի քաջ արանց կարգէ հանդերձապետ ,
զինակիր , ակտռապետ , շտեմարանապետ , որաւ-
պետ , բաժակակիր , արծուէկիր , և զայլն բաւ կար-
գին , զորս յականէ և յանուանէ յիշատակէ 'ի դիրս
իւր խորենացին . որ ներքոյն զվաղարշակ ասելով .
« Աշխարշակ , Կառաւարդ , Կարաւարդ , Կանաւարդ » :

2. Վաղարշակ եղ զզինուորական կարգս և մարզս
'ի գիւցաղուն որդիս Հայկազանց . զզորս իւր բա-
ժանեաց 'ի չորս գունդս պահպանել զչորսոն կող-
մանս հայրենի աշխարհիս 'ի յարշաւանաց շրջագայ
ազգաց : Ի կողմն Հիւսիսի զրդեշխութիւն մի կար-
գեաց 'ի զառակէն Միհրդատայ ընդդէմ աղբաց լեռ-
նականաց . « Խոր . Իսկ ընդդէմ լեւրինն կովկասայ
կողմնակալ Հիւսիսոյ . զմեծ և զհզոր ազգն , և նա-
հապետութեան անուն կարգայ բոցիս Գաղարա-
ցոյ , որ էր լեալ 'ի զառակէն Միհրդատայ Դա-
րեհի նախարարի » . զի ազգք Հիւսիսականք սովոր

էին ստէպ յարձակիլ 'ի Հայաստան . որպէս էին
 Լէզկիք . Ի կողմն անուանի և բաղմարիւր Արեւե-
 լեան հիւսիսի հաստատէ զկողմնակալութիւն պա-
 հել զաշխարհն 'ի յինութեան և 'ի խաղաղութեան .
 «Անժ և անուանի և բաղմարիւր զարեւելից հիւ-
 սիսոյ կողման կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր ա-
 նուանի , և յամենայն գործ մտաւորութեան և հան-
 ճարոյ և գործոյ պատերազմի և խորհրդականու-
 թեան առաջին զԱռան» : Ի կողմն հարաւային
 զԱղձնեաց մեծ բգեշխութիւն հաստատէ . զի զհա-
 րաւային զազոյս , և զքնակիչս Տաւրոսական լեռանց
 'ի հանդարտութեան և 'ի խաղաղութեան պահեսցէ :
 «զՇարաշան 'ի տանէ Սանտաշայ հաստատէ բգեշխ
 մեծ և կուսակալ յարեւմտից հարաւոյ յեզերս սահ-
 մանայն Ատրեստանի առ ամն Տիգրիս գետոյ, գա-
 ւառս պարգեւելով զԱրձն և որ շուրջ զնովաւ , և
 զլեւառն Տաւրոս, ուր և Սիմ և զկղէսուրն ամենայն .
 Ի կողմն արեւելից հաստատէ զկողմնակալութիւն և
 զօրավարութիւն , և տայ 'ի ձեռս Սիսական և Կաղ-
 մեսայն Հայաղարմ նահապետութեանց . «Եւ յԱրե-
 ւելից կողմանէ զեզերս Հայկական խօսից կողմնա-
 կալս բիւրաւորս զերկուցեղից նահապետութեանց
 Սլասական և Կաղմեսայն . Իսկ 'ի կողմն արեւմտից հա-
 տատեալ զկողմնակալութիւն և զօրավարութիւն՝
 տայ 'ի ձեռս Տորք նահապետին Անդեղեայ . Իսկ
 խոժռազեղ . . . Տորք անուն կոչեցեալ , որ վասն
 առաւել ժահաղխմութեանն կոչէին անդեղեայ ,
 վիթխարի հասակաւ և ուժով , հաստատէ կուսու-
 կալ արեւմտիցս :

2. Ահա վաղարշակ իրբեւ իմաստուն ճարտա-

բապետ շուրջ զսահմանօքն Հայաստանի քաջազարմ
բղէշօք, կուսակալօք, զօրավարօք և զօրօք ամ-
բացուցեալ շուրջանակի պարսպեաց զՀայաստան
եայս իբրեւ զաշտարակ մի հզօր և իբրեւ զբերդ-
մի անմատոյց . որովք աշխարհի մերոյ շինութեան
խաղաղութեան բարեկեցութեան առիթ եղև . զի
յետ այսորիկ քաղաքք, աւանք և գիւղք, որք
ի թշնամեաց օտէպ կործանէին, շինեցան . մար-
դիկ և ինչքնոցա, որք ի գերութիւն և ի յափշտա-
կութիւն անկանէին, ազատեցան . շինեցին տունս,
անկեցին այգիս, սերմանեցին զսերմանիս, և կերին
զվաստակս ձեռաց իւրեանց :

Է. Վաղարշակ իբրեւ զնրբամիտ կենցաղագէտ,
և իբրեւ գհեւատես քաղաքագէտ՝ կարգս և պա-
տիւս եղ ի նախարարս Հայկազարմից, որք ան-
կարգութեամբ այր զարամբ ելանելով յարձակէին
ի վերայ միմեանց. քանդէին, կործանէին զքաղաքս
ղէնս և զսահմանս միմեանց, և աւարի հարկա-
նէին զինչս և զստացունծս միմեանց, ուստի վա-
ղարշակ կարգս կենցաղականս և խաղաղականս եղ-
եալ ի նոսա՝ արդարութեամբ որչէ զսահմանս
նոցա, պատուէր տուեալ զի շինեցեն և բարեկար-
գեացեն զաշխարհս : Զիւրաքանչիւր նախարու-
թեանց անուանս ի ցեղից և յաշխարհաց առեալ
կոչէ զնոսա՝ Ծովաց, Ապահունեաց, Մանաւա-
զեանց, Բզնունեաց, Սիւունեաց, Մանդակունեաց,
կորդուաց, Անձեւացեաց նախարարութիւնս և այլնս
Խոր . Վերք ինչաւիւնս որչէ մեր եր շինեաց ոչեւ-
հի, և նիւրբութիւնս և նոյն նիւրբութեանց նիւր-
բութիւնս հոգագեաց զսոս քննելով :

Յ. Ըստ որում Աստանօր 'ի մասնաւորի զայլաբնաշինութենէն վաղարշակայ և այլ երեւելի արանց է բանս , ուստի պարտիս ընթեռնուլ նախ յէր-
 խըն . 47 . 48 . 49-րդ համարն , ուր զգործոց աշխարհաշէն նախապետացն մերոց պատմեցաք , ապա դառնալ աստ 'ի կարդ բանիս , և լսել զգրուածիս Քերթաշահօրն որ 'ի վերայ շինութեանցն վաղարշակայ , « Այս գրուածք մեծ և հաւաստի պատմութեամբ լի , և արժանի բանից ողորկագունից և յորովից , բանգի բաղում ինչ աստ կարդաց և յօրինուածոց , աւանց , ազգաց , քաղաքաց , շինից , դաստակերտաց , և համայն ասել օրէն թաղաւորութեան , և որ ինչ շուրջ զթագաւորութեամբ , Գարձեալ նա . « Հրաման տայ , և գթաղաքն Շամիրամայ նորոգել և յայլ բաղում տեղիս շինել քաղաքս բաղնոյնախ , և շէնս գլխաւորս և մարդախիտս : Նոյնպէս թովմս Արծրունի 'ի մասնաւորի դրուածն զաշխարհաշէն դարձս Բ. Արտաշէսի , որ յետ շինելոյ զԱրգամէս քաղաքն , գեղեցիկ բուրաստանօք , այգեօք , պարտիզօք շքեղապէս զարդարեաց : Աստ եթէ զհամարէն Հայկազանց , Արշակունեաց , Բագրատունեաց և Ռուբինեաց թագաւորաց զձեռակերտս 'ի համար արկից , բաղում բանից պէտառնիւք . ուստի եթէ զխրաքանչիւրոյն դարարս լրիւ իւրով իմանալ կամիս , ընթերցիր զվապադիրս աղգային : Վան թագաւոր շինէ զվան քաղաքն . որ յանուն նորա կոչի մինչեւ ցայսօր վան Տիգրան Բ. շինէ զՏիգրանակերտ , որ յանուն նորա կոչի մինչեւ ցայսօր Տիգրանակերտ : Արտաշէս Արշակունի շինեաց զԱրտաշատ . երուանդ շին-

եաց զնրումնդ տշատ՝ Մեծն խոսորով շինեաց զԱ-
տրբայատականն մեծ, որ կոչեցաւ Դավթէժ : Աշտ
ողորմած Բագրատունի շինեաց զՏոչակաւոր մայ-
րաքաղաքն Անի : Լեւոն Բ. Ռուբինեանց զարքու-
նիս իւր փոխադրեալ 'ի Սիս, նորոգեաց զայն, և
արար մայրաքաղաք տէրութեան իւրոյ : Թողից
աստանօր յիշատակել զշինուածս նախարարաց և
իշխանացն Հայոց, որք զբազում քաղաքս, աւանս
գիւղս, և գաստակերտս շինեցին 'ի ժամանակս
իշխանութեան իւրեանց :

6. Եկ աստ ս' հայրենասէր, բնդ քեզ 'ի խոր-
հուրդ իմաստութեան մոցաւք, և տեսցուք թէ
ուր են այժմ' շինուածք նախնեաց մերոց, - Ո՛հ,
բազումք կործանեցան 'ի թշնամեաց և եղան իւր-
բեւ զՏողարլուրս, և բազումք տակաւին են 'ի շի-
նութեան, որք կան 'ի ծառայութիւն օտարաց :
Վարդապետք մեր իրաւամբ ասացին թէ մարդն
է բարոյական քաղաք, եթէ զհիմն բարոյականու-
թեան խորագոյնս արկեր 'ի սիրտ մարդկան իրբեւ
'ի հիմունս նախնի շինութեան, փոտահ լեր 'ի շին-
ուածս քաղաքացդ, ապա եթէ անփոյթ առնիցես
զշինութենէ բարոյական քաղաքաց, և վռնթա-
ցիս իբրեւ Արշակ շինել զԱյշակաւան, և առնի-
ցիս զայն ապաստանարան անբարոյական մարդկան,
վաղվազակի տապալին և կործանին հիմունք քա-
ղաքացդ, և իբրեւ Երուսաղէմ ոչ թողցի քար 'ի
վերայ քարի նորա, որ ոչ քակտեցի, որպէս խո-
սեցաւ Տէր 'ի Մատթէոսեան Աւետարանի : Մե-
ծութիւն քաղաքաց, բարձրութիւն և ամրութիւն
սլաշտպաց, բազմութիւն մարդկան ոչ կարեն սլաշ

հել զքաղաքն , որպէս 'ի հնումն եղև Տիգրանա-
կերտ քաղաքն մեր , և այժմ փարիզ , որ ամրու-
թեամբ , մեծութեամբ , և գեղեցկութեամբ թա-
գուհի էր ամենայն մայրաքաղաքացն , բայց 'ի
սրտէ բնակչացն նորա անկեալ կործանեալ գոլով
բարոյական շինուածք , ուստի արտաքին ամրու-
թիւնք շինուածոց ոչ ինչ օգնեցին նմա : Պարկեշ-
տութիւն , հաւատարմութիւն , սէր , միութիւն և քա-
ջութիւն բնակչացն , առաւել ամուր և անառիկ
են քան զաշտարակս և զպարիսպս քաղաքացն ,
եօթն պարիսպքն երիքսփի չկարացին օգնել Քա-
նանացւոց , որք չուայտութեամբ և զեխութեամբ
մեղկանային , անկան կործանեցան առաջի երբա-
յեցւոց . որք 'ի ձեռն Մովսէսի կրթեցան 'ի յօրէնս
'ի պատուիրանս , և յիրաւունս Տեառն : Ամրու-
թիւնք Անուոյ չկարացին օգնել Հայոց , զի ագահ
և անբանեղ վարք և բարք վետտ Սարգսի բա-
ւական եղև մատնել զմեծամեծ ամրութիւնս , որք
բազում աշխատութեամբ հաստատեալ էին : Յոր-
ժամ սէրն Աստուծոյ 'ի սրտէ բնակչացն տեղի
տայցէ , յորժամ միութեան և խաղաղութեան Ս.
հոգին 'ի մտայ և 'ի հոգւոյ նոցա վերասցի , յորժամ
ժուժկալ բարոյք յանձնէ նոցա հեռացին , ով եցէ
պահապան որ պահեացէ զքաղաքն , Դաւիթ գո-
լով թադաւոր գիտէր , և ասէր , եթէ Տէր ոչ պահէ
զքաղաքն , բնդունայն տընին պահապանք նորա :

7. Մովսէսի գծողովորդն խորայելի յեղիպտոս
սէ հանեալ 'ի յանապատն ոչ փութացաւ վասն նո-
ցա շինել քաղաքս և կանգնել պարիսպս և աշտա-
րակս , այլ 'ի վայրենի անապատին բնդ վրանօք

քնակեցուցեալ զնոսա՝ փութացաւ Աստուածադիմ
 օրինօք և բարոյական պէսպէս վարդապետութեամբ
 մարգել զնոսա իբրեւ դքսպաքացիս արտաքոյ ամե-
 նայն մայրաքաղաքացն . մերկեաց 'ի նոցանէ զա-
 մենայն զկեղա և զմեղկ անբարոյականութիւն , և
 արար զնոսա անկեղտս , և քաջազինդ զինուորս եր-
 կնային զինուորութեանց : Ուստի խորայել , որ ընդ
 ամս 430 ընդ ձեռօք փարաւոնի ճնշեալ և չար-
 չարեալ իրբեւ տհարեկ չկարէր զէն տռնալ , քա-
 ջապէս զինուորեցաւ , և պատերազմեցաւ , և զեօ-
 թին ազգս Քանանացոյ յազթեաց՝ որք էին կու-
 բովիք , հսկայք և քաջազին . տիրեաց 'ի վերայ
 ամենայն ամսս բաղաքաց նոցա , և բնակեցաւ 'ի
 չէնս նոցա , զոր ոչ չինեցին ձեռք իւր , եկեր զգտուդ
 այդեաց և անդաստանաց նոցա , զոր ոչ անկեաց
 ծառայ իւր : 'ի բան , 'ի ձայն , 'ի խրատ Մովսէսի
 միացաւ ժողովուրդն 'ի սէրն Աստուծոյ և 'ի սէր
 ընկերին , ուստի տեսեալ Յորդանանու զանքակ
 միութիւն ժողովրդեանն Աստուծոյ՝ տարսելով դար-
 ձաւ անդրէն , և միացելոցն ստից արար ճանա-
 պարհ որպէս 'ի ցամաքի : Միացեալ կուտակու-
 թիւնք քարանց եօթն պարսպայն երկբովի՝ սար-
 տեալ և սասանեալ 'ի ձայնէ միութեան խորայելի ,
 գորդեալ 'ի հիւնաց կործանեցաւ յերկիր , և իա-
 քայել անաշխատ տիրեաց քաղաքին : Միացեալ
 թանձրութիւն ջուրցն կարմիր ծովուն տեսեալ զբա-
 նակն Աստուծոյ՝ յայս կոյս և յայն կոյս կացեալ որ-
 պէս զզարբաց քարեայ՝ ճանապարհ արար տաժա-
 նեալ ստից նոցա , որ կոխելով գլխան շինէր գլխ-
 զաքսն եղիւպտոսոյ . ուստի Դաւիթ հիացեալ

դրունս քո պղծիս , ինքնին եկեացէ և տացէ պա-
տերազմ ընդ թշնամիս քո , ինքնին եկեացէ և փր-
կեացէ զքեզ յամենայն նեղչաց քո :

Դ Լ Ո Ւ Խ Ժ Դ .

ՔԱՂԱՔՔ . ԱՒԱՆՔ ԵՒ ԳԻՒՂՔ

1 . Շինութիւնք քաղաքաց , աւանաց , և
գիւղից , զորս ընդ ժամանակս ժամանակս նա-
հապեալք , թաղաւորք , նախարարք և ժողովուրդք
մեր շինեցին , սկսանի 'ի նոյն , և դայ հասանէ մին-
չեւ ցվերջ թաղաւորութեան Հայոց և այսր եւս ,
Սկիզբն և կեդրոն շինութեան քաղաքաց և աւա-
նաց եղեւ 'ի Հայաստան , որոյ հնագոյն շինուածք
վիայեն զբնակչաց նորա , թէ չեղեն նոքա երբէք
վայրենի , որպէս բնակիչք այլոց կողմանց . հնու-
թիւնք շինուածոց մերոց ապացուցանեն , թէ Հայք
'ի սկզբանէ հեռէ ընդ նահապետական կենացն
գիտէին նաեւ վարել գիւեանս բնտանեկանս , ըն-
կերականս և քաղաքականս . վասն զի շինութիւնք
քաղաքացն Հայոց սկիզբն առնելով 'ի Նախիջեւա-
նայ , և 'ի Հարքայ՝ բազում ամօք յառաջ շինեալ
համարին քան զշինուածս Բաղեւնի , Սաղիմայ ,
Թեքայիդայ և Հոսիմայ :

2 . Նախնիք մեր . որ այնչափ մեծամեծ շին-
ուածովք քաղաքաց , աւանաց և գիւղից լցին
զՀայաստան , արդեօք որչափ բաղմանեռն հարըս-
տութեամբ ճոխացեալ էին . երկիրն բարեբեր ,
մարդիկ ժրջան , վաստակն և շահն քաղաքացւոյն
և գիւղացւոյն ոչ ելաներ արտաքս քան զՀայաս-

տան , այլ մնայր 'ի դանձա և 'ի շտեմարանս խո-
 ւանց . իշխանութիւն երկրին հայրական , նահա-
 պետական և տանուտերական էր , որ երբէք չնե-
 ղէր զժողովուրդն ծանր հարկօք . առն Յարէթի ,
 Հայկայ և Արամայ յաշս ամենայն ժողովրդոց սի-
 բելի և պատուելի էր , ժողովուրդք երկրին որդի-
 ական սիրով հնազանդէին տերանց իրբեւ հարց ,
 ուստի սէր և խաղաղութիւն թագաւորէր 'ի քա-
 ղաքս և 'ի գիւղս նոցա : Հայր իշխանք մեր մինչեւ
 ց Պարոյր՝ ոչ սիրեցին թագաւորի կամ բռնակալի
 անուամբ սոնքանալ , վասն զի հայր և նահապետ
 անուն յոյժ սիրելի և նուիրական էր յաշս իւրեանց .
 խորամանկութիւն Ասորոյն հնարեաց դնել թագ
 'ի զլուխ Պարոյր նահապետին , զի թագաւորական
 տիտղոսով բարձցէ 'ի նմանէ զհայրական անուն :

3. Մարդիկ 'ի տուրս 'ի յառս և 'ի վաճառս ոչ
 նենդէին և ոչ խաբէին զմիմեանս . քաղաքացին
 հողայր զպիտոյսն գիւղացւոյն , և փոխարէն բն-
 դունէր 'ի նմանէ զոչխար , զցորեան և զիւղ : Աղ-
 քատն 'ի գործս հարստաց աշխատէր իրբեւ ընկեր
 և օգնական նմա և հարուստն հայթայթէր զամե-
 նայն պիտոյս ընտանեաց աղքատին , ճանուտե-
 րանց շտեմարանք բաց էին կարօտելոց , և սեղանք
 նոցա պատրաստ առաջի աղքատաց և տնանկաց :
 Երկիր՝ վարողին և սերմանողին էր , իմ և քո բա-
 ժանարար լեգեհոն գիւական չէր դտեալ մուտ 'ի
 նոսա , վասն զի տակաւին շահափրութիւն , ագա-
 հութիւն և պաշտօն անիրաւ մամոնային չէր տիր-
 եալ 'ի վերայ բաղձանաց նոցա : Ուստի բնակիչք
 քաղաքաց և գիւղօրէից էին միմեանց հայր և որ-

գիւ , եղբայր ե քոյր , ամենեքան արք ինստուք
 ե ազնուագութք , ուստի ամենեքեան իրրեւ յան-
 դէտս ընկերասէր , միաբանասէր , եղբայրասէր , ե
 համայն ասել Հայրենասէր էին , դուցէ բառքս
 այսոքիկ էին անծանօթ 'ի միտս ե 'ի բերանս հնոցն ,
 ե միայն ծանօթ ե կենդանի 'ի սիրտս ե 'ի գործս
 նոցա , իսկ նորոցս բառքն ծանօթ են , ե կենդանի
 'ի բերանս , իսկ 'ի սիրտս , ե 'ի գործս նոցա մեռ-
 եալ :

Կ. Թեւ աղանուդ առեալ թռիւր առ աննենդ
 հոգին հարց քոյ , մերձեցիր առ սեսմն քաղա-
 քաց նոցա , մուտ 'ի հրապարակս ե 'ի ժողովս նոցա-
 ոչ եղիցի քեզ տեսանել անդ անձնասէր , վառա-
 սէր ե շահասէր հոգի , որ զհայր յորդւոյ , զմայրն
 'ի դատերէն , զկեսուրն 'ի հարանէն , զեղբայրն յեղ-
 բօրէն , ազդ տկան յազդ տկանէն , զքաղաքացին
 'ի շինականէն , զհարուստն յաղքատէն բաժանէ ,
 բայց եթէ այժմ' մոցես 'ի քաղաքս , 'ի յաւանս ,
 ե 'ի գիւղս քո , ոչ միայն զայսոսիկ տեսանելով
 տեսցես , այլ զաղետալին քան զայսոսիկ տեսցես
 խռովութիւնս , անմիաբանութիւնս , եղբայրատեցու-
 թիւնս , աղքատատեցութիւնս , որք առ գիւղացիս
 ե առ քաղաքացիս առ հասարակ ճարակ գտեալ
 վասն անձնական դոյզն ինչ շահու , որոյ վասն կոր-
 ծանէն զառնս միմեանց , աւերակս գարձուցանեն
 զգիւղս ե քաղաքս հայրենեաց , ուստի Յակոբոս
 առաքեալն կշտամբէ զայսպիսի շահասէրս ասե-
 լով Ուստի՛ ինչ , ուստի՛ հոգիսն ինչ , ու-
 ստի՛ յայդեմն յանկուտեմն յերոց , որ զբերեւս ե
 յանքան յիւր ե ոյն :

5. Զնեւանէ քումմէ կալեալ մոծից գրեզ 'ի յաւերակ քաղաքն վասպուրականի՝ 'ի Բերկրի, 'ի յԱրճէշ, 'ի յԱստան՝ որոյ դուռնք անկեալ պարկազ կործանեալ և բնակիչք հալածեալք, զնասցուք 'ի Տուրուբերան 'ի Տարօն, տեսցուք զԽաթ և զՍէ քաղաքն: 'ի Հարք՝ զՄանազկերտ: 'ի Բարձր Հայք՝ զՂրճն: 'ի Խոխաց աշխարհ՝ զՄեծկերտն: զնասցուք 'ի համբաւատենչ գաւառն Այրարատ, տեսցուք զաւերակս Երուանդակերտի, վաղարշապատի, Դանայ և Արտաշատու, որք էին մայրաքաղաքք, իսկ այժմ աւտնք կամ գիւղք կամ իսպառ աւերակք, տեսցուք զՎաղարշակերտն, որ այժմ ասի (Թովրադդալէ), և է վաքրիկ գիւղ մի մուսացուք այց ելանել աւերակացն Անուոյ, եթէ սակաւաթիւ բնակիչք աւերակացս լուսցեն քարինքն աղաղակեն, թէ յորժամ հոգին միութեան և սիրոյ ել 'ի բնակչացս, անկան կործանեցան պարկազ մեր: Շահասիրութիւն խախտեաց զհիմունս մեր, հուր նախանձու այրեաց զգեղեցիկ շինուածս մեր, ամբարտաւանութիւն խճարհեցոյց զպարիսպս մեր, տղիտութիւն և մատնութիւն գերի արար զբնակիչս մեր, անմիարանութիւն 'ի սուր սուսերի մաշեաց զժողովուրդս մեր:

6. Հանեալ գրեզ 'ի յաւերակացն հայրենի՝ տալայց 'ի քաղաքս, 'ի յաւանս և 'ի գիւղս. անդ տեսցես զեղբարս քո, որք այժմ բնակին թէ 'ի բուն հայրենիս և թէ արտաքոյ հայրենեացն. Աւաղ, զի ուր տան տուն Հայք բնակեցան, փոխանակ սիրոյ ատեցին զմիմեանս և եղեն առիթք կորստեան միմեանց. անձնական չահն, կոյր փառա-

սիրութիւն , անզուսպ նախանձն արար զայս : Արմատախիլ արա զմահացու զախտս . ահա ամենեքեան սիրով յօգակապին ընդ միմեանս , և միութեամբ ձեռն տան շինութեան հայրենեաց : Արդ յորժամ ոտք հայրենասիրիդ այց ելանէ քաղաքաց , առանայ և գիւղից , յորս բնակին եզրարքքո , ուստ՝ զնոսա վախիլ ՚ի անապարժութենէ , և ՚ի հպարտութենէ իբրեւ ՚ի թունաւոր օձէ , և զհետ լինել հեղութեան և խոնարհութեան . ուստ՝ զնոսա նախանձիլ ՚ի վերայ բարեաց և յաջողութեանց եղբարց : Այլ ուրախ լինել , զի հայրենասէրն զամենայն յաջողութիւն , հարստութիւն , և բարօրութիւն եղբարց անձին խրում համարի , հայրենասէրն գլխութիւն քաղաքաց և զգիւղից տեսեալ բերկրի ՚ի միտս և զուարճանայ , իսկ շահասէրն , հպարտս և նախանձն զկարճանումն չինութեանցն խնդրէ , որպէս զի տուն իւր միայն չէն մնասցէ . խնդրէ տեսանել զամենեւեան իբրեւ աղքատս , ծառայս և գերիս , զի բռնաբար տիրեացէ և իշխեսցէ ՚ի վերայ նոցա . զմահ և զկորուստ ամենեցուն կամի , զի ինքն միայն կենդանի մնացեալ փոյլեւեցէ ՚ի բարութենէ աստի : Ոչ ապաքէն կատաղի կիրք այսպիսեաց իբրեւ զհրաբուխ բորբոքեալ , իբրեւ զգեանաշարժ ՚ի ներքոստ գզորդ տուեալ և խռովեալ՝ տատանեցուցանէ զընակիչս , կործանէ զքաղաքս և զամենայն շէնս :

7. Պարսիկք և Յոյնք զթագաւորութիւն Արշակունեաց բաժանեն յերկուս : Խորով ՚ի կողմանէ Պարսից տիրէ ՚ի վերայ բաժնի նոցա . իսկ Արշակ տիրէ ՚ի վերայ բաժնին Յունաց , ապա Արշակայ

հանեալ զգանձս իւր 'ի յամբոցէն Անուոյ տայ տանն էլ յաշխարհն Ծովաց . Սուրեն , վահան և Աշխադար նախարարք , որք յառաջն հաւատարիմքն էին Արշակայ , դարան մտեալ 'ի ճանապարհին՝ յախշտակեցին զգանձսն և տարան առ խորով վանն հաճոյ երեւելոյ յաշն նորա : Արշակայ խնայեալ զիրան բազում անգամ խնդրէ 'ի խորավայ առ ինքն դարձուցանել զգանձսն , բայց պատասխան ընդունի 'ի նմանէ , թէ պաճք արքունիք ինքեան միայն պատկանէին : Վասն շահամոլ յախշտակութեանս զրգուի պատերազմ 'ի մէջ երկուց հարադատ ազգականաց առ եզերք ծովուն Գեղամայ , զունդ կազմեալ սաստկապէս յարձակին 'ի վերայ միմեանց , և անդ անպարտելի քաջք բազումք մեռանին յերկոցունց կողմանց : Յետ այսորիկ երկոցունց եզրարցն վառեալ 'ի նախանձ բարկութեան և վրէժխնդրութեան մերթ ընդ մերթ յարձակէին 'ի բաժին և 'ի սահմանս միմեանց , քանդէին կործանէին զքաղաքս , զաւանս և զգիւղս և աւարի հարկանէին զքնիկ զաղղս և զժողովուրդս իւրեանց :

8. Գաղիկ Արծրունի նախարար վասպուրականի գորով քեռորդի Սմբատայ արքային Բագրատունեաց , նախանձու և շահասիրութեամբ մոլեալ խնդրէ 'ի Սմբատայ արքայէն զնախիջեան քաղաքն , ասելով թէ ըստ հայրենի ժառանգութեան այն քաղաք ինձ բաժին անկանի , բայց ըստ որում Սմբատ զքաղաքն նախ տուեալ էր 'ի պարզեւ Սրմբատ նախարարի Սիւակեանց վանն հաւատարիմ ծառայութեան նորա , ուստի ոչ հաճեցաւ տալ նմա , այլ խոստացաւ Գաղկայ , զի եթէ փոխանակ

Նախնիքսանայ խնդրեսցէ զայլ քաղաք, պատրաստ է 'ի տաշն : Բայց Գաղիկ իբրեւ Հարանախանձ դեւ զայրացեալ և յամբարտաւանութենէ կուրացեալ, զօրէնս գիրաւունս և զարդարութիւնս աստուածայինս և զմարդկայինս առ ոսն կոխեալ՝ խորհեցաւ մատենել զընիկ տէր իւր, օտար գաղանաց զարենակից զքեռին իւր, 'ի կործանել զՀայրենիս և զաշխահրս նորա : Ուստի մեծագին ընծայիւք երթայ յԱրարատական աշխարհն առ Յուսոփ ոստիկան, գառն բանիւք բողոք բառնայ 'ի վերայ արքային Սմբատայ : Ռատիկան, որ իբրեւ խորամանկ օձ ներքին երկպառակութեան Հայոց սպասէր, թագ եդ 'ի գլուխ Գաղկայ, և թագաւոր կացոյց զնա 'ի վերայ վասպուրականի, զի բաժանեալք 'ի ժիմեանց տկարացին, և ընդ միմեանս հարեալք կործանեցին :

Գ. Գառնայ Գաղիկ 'ի վասպուրական, զսիրտս բազում նախարարաց 'ի կողմն իւր որոացեալ՝ օգնութիւն խնդրէ յՌատիկանէն պատերազմիլ ընդ Սմբատայ : Ահա Գաղիկ վասն միոյ քաղաքի մատնէ զբովանդակ Հայաստան, մատնէ զթագաւորութիւն Հայոց, մատնէ զազգական իւր. առաջնորդ լինի Յուսոփայ մատենել 'ի Հայաստան, օգնական լինի զօրաց նորա, ըմբռնել զՍմբատ, կործանել, աւերել, քանդել և այլել զքաղաքս և զգիւղս և լինի առիթ հեղման բազում անպարտ արեանց : Որպէս պատմէ Յովհաննէս կաթողիկոս «Տեսեալ Ռատիկանին թէ ոչ կարէ ունել զՍմբատ, առաւել եւս սրտմտեալ յարձակեցաւ 'ի վերայ քաղաքաց իշխանութեան նորա, և իբրեւ առիւծ մենչելով

կոխեաց և մանրեաց , զորս միանգամ եղիտ ար-
տաքոյ և յաւեր դարձոյց զաշխարհն . և զայս ա-
մառն ողջոյն շրջեալ 'ի կողմն մի Հայաստանու 'ի
քանդումն դիպից և աննից՝ դարձաւ 'ի Դոին ,
ոչ ինչ կարացեալ առնել ամուր քաղաքաց , յորս
փախուցեալ և թաղուցեալ կային Հայք երկաքան-
չիւր կողմանց եւսս : Չայս ամենայն քանդմունս և
սպանութիւնս տեսեալ Յովհաննու կաթողիկոսի բա-
զում ծանրագին ընծայիւք երթայ առ Ռատիկան
առ 'ի հայտեցուցանել զնա ընդ Սմբատայ և ազա-
տել զաշխարհս 'ի յանդուգն յարձակմանէ նորա ,
բայց Յուսուփ կալեալ զկաթողիկոսն եղ 'ի բանտի :
Մինչ սա 'ի բանտին էր , Գաղիկ դիմէ առ Ռատի-
կան խնդրել օգնութիւն ընդ դէմ Սմբատայ , կա-
թողիկոսն 'ի միտս իւր սպասէր միջնորդութեամբ
Գաղկայ արձակիլ 'ի կապանաց : Բայց զհակառակն
տեսեալ ասէ՝ « Ես ականկառոյց իմն 'ի դալուստ թա-
ղաւորին Գաղկայ լինէի , զի թերեւս 'ի սաղրելոյ
նորա լուծումն ինձ 'ի կապարանէն լիցի , որպէս
քրիստոնէական պարտն պահանջէր : այլ ականկա-
լութեան ոչ հանդիպեալ՝ այլ եւս չարաչար ըստ
մեղաց իմոց կապեցայ : « Եւհասէր , փառասէր և
նախանձաւ խաւարային կիրք՝ չլացուցեալ և կու-
րացուցեալ էին զայս Գաղկայ , բայց երաց զայս
իւր , յորժամ՝ ետես թէ օձն խորամանկ յետ կործա-
նելոյ զմեծ մասն աշխարհիս . խորհի կորուսանել
զանձն Գաղկայ և զաշխարհ նորա առաքիւր կոր-
ծանել , ապա յանձնասիրութենէ և 'ի շահասիրու-
թենէ եկեալ 'ի միտս , զղջացաւ 'ի վերայ չարեացն
և գաղտ զեկուցեալ Սմբատայ զմիտս իւր թէ կամի

միաբանել ընդ նմա առ ՚ի հալածել զօտարականն .
 ՚ի Հայաստանէն , բայց ՚ի զուր . զի երկօցունց միա-
 բանութիւն այլ եւս չբաւէր վանել զթշնամին :

10. Ընդ ամն երկատասան թէ առաջնորդական
 պաշտօնիւ , և թէ իրրեւ ճանապարհորդ չըջեցայ
 ընդ մեծ և ընդ միւր Հայաստան , անձամբ իսկ
 տեսի և փորձեցի , թէ դասնին այժմ ՚ի քաղաքս ,
 յաւանս , և ՚ի գիւղս Արծրունի Գաղիկք , որք ան-
 ուանինի բրեւ զնա իշխան , նախարար և այլն : Այս
 պիտիք ոչ երբէք խղճեն վասն անձական շահու
 և նախանձու մատնել զաղղն և զաղղայինս , առ-
 ոան կոխել զմեծամեծ շահս հայրենեաց և աղղին
 վասն դոյլն ինչ շահու իւրեանց . մուտ ՚ի քաղաքս
 և ՚ի գիւղս , հարց ՚ի բարեսիրտ արանց , և տես
 թէ իցեն չարիք ինչ ՚ի քաղաքի , որում խորհրդով ,
 բանիւ կամ գործով հաղորդ չեղեւ մարդն այն ,
 որում լաւ էր թէ չէր ծնեալ իսկ : Օտարազգիք
 մտեալ ՚ի գիւղս ՚ի քաղաքս՝ անարգեն հայհոյեն ,
 հարկանեն , կողոպտեն , գողանան , զի եթէ կարի
 թախանձանօք և իրրեւ մտերիմ հարցանիցես ցնո-
 սա , զպատասխան Պիղատոսին տան , և ասեն ,
 ազդ քո և քահանայապետ քո մատնեցին զնոսա
 մեզ : Արդ ամբութիւնք քաղաքաց և գիւղից մի
 թէ կարեն ընդդէմ կալ յանդուգն յարձակման ըն-
 տանի թշնամեացս . որք ՚ի ներքուստ կործանեն և
 մատնեն զքաղաքսն : Ուստի արտասուօք հանդերձ
 աղաչեմ զմի մի իւրաքանչիւր աղղայինս իրրեւ
 զհայրենասէրս հայել և տեսանել զքաղաքս , գիւղս
 և զաւանս . զորս նախնի նահապետք , թաղաւորք ,
 իշխանք և ժողովուրդք բազում աշխատութեամբ

շինեցին և բարձրացուցին՝ բայց մատուցք չահա-
սիրաց փաղվաղակի կործանեցին : Արդ՝ կարճեցէք
զմատունս նոցա , առ զոսն հարէք զչահա , զեա-
խանձս և զամբարտաւանութիւնս նոցա , զի ըստ
Ոսկերեւանին . « Ոչ ոք չեմ եմ յեւրեւել և Տէր
մարդարէիւն ասէ «կորսաւ քո , ի քեզ եւրեւել , և
չեմ եմ » :

11. Այլ աւագ , զի ոչ գոյ ի ժամանակս այս-
միկ ի ձեռս Հայոց՝ ոչ քաղաք , ոչ աւան , և ոչ
գիւղ , այլ գոն վանս , եկեղեցիս և դպրոցս միայն :
Հայրենասէրք միշտ փոյթ կալան շինել զվանս զե-
կեղեցիս և դպրոցս , այլ փառասէրք և շահասէրք
միշտ գուն գործեցին կործանել զնոսա , շահասէրք
ուր գաին և տեսին զհարուստ վանս և եկեղեցիս ,
բարեպաշտութեան գիմակաւ մտին ի ներքս , և
զհարստութիւնս նոցա հանին արտաքս , փառա-
սէրք տեսին , զի այլք զհետ եղեն շինել և բարե-
կարգել զդպրոցս , ի ներքուստ և արտաքուստ աշ-
խատ եղեն խափանել զարարս նոցա . զի մի ճշմարիտ
համբաւ նոցա ծածկեացէ զուստ համբաւ իւրեանց ,
և յորժամ չյաջողին ի շար գործս և ի խորհուրդս
իւրեանց , սկսանին բարուրս յօգել , և բամբասել ,
թէ հայր նորս զգրամ այս ինչ վանից կամ եկեղե-
ցւոյ դրաւ առեալ գաղտ եկեր , ահա որդի նորս
յայանի զնոյն վճարէ : Զայս ասէ վասն այլոց սուտ ,
բայց վասն ինքեան ճշմարիտ , զի ինքն հաստա-
տեալ է ի միտս , զի եթէ գրամ վանից և եկեղեցւոյ
ի ձեռս իւրեանց անկցի , անխիղճ է ուսել զնոսա .
բայց լուեցին լեզուք այսպիսեաց , կարճեցին ձեռք
քանդողացս , զի եթէ ձեռք հաղարք շինեացն ,

քանդիչ ձեռն մի միայն բաւական է քակել զհե-
նաւածս նոցա , բայց միշտ շինողք զօրհնութիւնս
վայելեն , իսկ քակողք զանեծս :

Գ Լ Ո Ի Խ Ժ Ե .

ՍԱՀՄԱՆՔ . ԲԵՐԳՔ . ԵՒ ԱՄՈՒՐՔ ԱՊԱՍՏԱՆԱՅ

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ն . Ա .

ՍԱՀՄԱՆՔ

1. Տեսի զհայրենասէր քաջուշիմ պատանի սմե,
որ զքարտէղն աշխարհագրական առաջի առեալ
պշուցեալ հայէր ընդ տախտակն Հայաստանի , և
տիրամած դիմօք հարցանէր զվարժապետն իւր ,
թէ ո՛ւր են սահմանք քաջացն Հայոց եւ թէ ուր
գիւցազանց մերոց մինչ ո՛ւր հասին , և երկայրի
սուր նոցա մինչեւ ո՛ւր տիրեաց արդեօք : — Այս
պատասխանէր վարժապետն , քաջահաւք մեր ընդ
արեւելս կոյս մինչեւ յեզերս կասպիական ծովուն ,
արչաւեալ զՎրացման և զԱտրպատական աշխարհն
հասին ընդարձակութեան իւրեանց սահման : Ընդ
արեւմուտս արչաւեալ մինչեւ 'ի ծովն Միջերկրա-
կան զԲիւթանիա , զՊամիլիկիա , զԳաղատիա , և
զԻփքն Ասիա քաջութեան իւրեանց սահման չա-
փեցին : Ընդ հիւսիս տարածեալ գիշխանութիւն իւր-
եանց մինչեւ յԱլանս , Վրաստանի , և Վրդանից աշ-
խարհին տիրեցին : Ընդ հարաւ տիրելով բովանդակ
Ասորեստանի՝ հասին մինչեւ 'ի Պաղեստին , զԻլի-
կիա , զմիջագետս Ասորոց աշխարհախալութեան
իւրեանց սահման որոշեցին : Այլ աւագ զի սահ-

մանք քաջաց մերոց այսօր տեսանեմք միայն 'ի քարտիզի . 'ի պատմութեան , 'ի ձեռս օտարաց , և ոչ 'ի ձեռս Հայոց , զոյս լուեալ ելաց պատանին յոյժ :

2. Արամ, Տիգրան առաջին և երկրորդն, մեծն Արտաշէս ընդարձակեցին զսահմանս Հայոց , իսկ քեռայրն Տիգրանայ երկրորդի Մինդագատ տիրեալ Պոնտացւոց աշխարհին՝ դռն պատերազմաւ եհաս մինչեւ յիստալիս , և սասանեցոյց զհռոմէական իշխանութիւնս թողից զմի առ մի յիշատակելն զարշաւանս , զպատերազմունս և զյաղթութիւնս քաջարանց , թագաւորաց և զօրապետաց մերոց , որք սրով , աղեղամբ , և բազկաւ իւրեանց չափեալ զսահմանս տիրեցին բազում աշխարհաց , և քաղաքաց , տիրեցին բազում ազգաց և ամբոխից մարդկան , որպէս խրատ ետ մեծն Արշակ Պարթեւաց եղբոր իւրում վաղարշակայ և ասէ ռահմէտ իւրաց զինս իւրեանց , որչա՞նչ հարանէ , յնչա՞նչ ունէ :

3. Ո՛հ , մի թէ չէ՞ խեղամուտ հայրենասէրն թէ քաջք զսահմանս Հայոց ընդարձակեցին , իսկ անարի վատք թողին զսահմանս , մասնեցին , վաճառեցին օտարաց . քաջք անցին , դնացին , զզէնս և զսահմանս իւրեանց իբր 'ի դերեզմանի ամփոփեալ թագաւցին , զի վատանուն թուրսիրտք չկարացեալ զինու զօրութեամբ օղտապանել զսահմանս քաջաց չեղեն որդիք քաջաց՝ այլ դերիք քաջաց : Պատմութիւն ամենայն աշխարհակալաց ուսուցանէ թէ՛ բովանդակ աշխարհ սահման է քաջաց , յորժամ ունել կամիցին , իսկ բովանդակ աշխարհ դերեզման է վատաց , յորժամ մեռանիլ ոչ կամիցին . Գերեզմանք

և ոսկերք քաջաց մինչև ցայսօր զօրութիւն ,
քաջութիւն և յաղթութիւն ազադական , իսկ վատք
իրբեւ կենդանի 'ի մէջ կենդանեաց ասանց պա-
տերազմի զմահ և զգերեզման խնդրեն : վասն
քաջաց և վատաց 'ի գէտ դայ առածն իմաստնոյն Եւ-
լա-է-առն-է-Բեռ-է-առն չառն կենդանի :

Կ. Թեոսաւրոս ասէ , վայ մարդոյն , որ բնակի
'ի վերայ երկրի , և չունի տփ մի հազ սեփհական
'ի վերայ երկրի . իսկ ես ասեմ , վայ ազգին , որ
բնակի 'ի վերայ երկրի և չունի սեփհական հայրե-
նիք 'ի վերայ երկրի : Յորժամ ոք զտուն հօր իւրոյ
վաճառիցէ , և իրբեւ զվարձաւոր 'ի տանս այլոց
բնակիցէ . ահա տան յորում պահաւ խնդրիցէ բըռ-
նութեամբ արտաքս վարել 'ի տանէ իւրմէ զվար-
ձաւորն , կարսդ է : Ի սկզբանէ ասաց Աստուած
մարդոյն « Ահեքեք , և Բաւոյ-բոյ-բոյ , Եթե շէրէք և Դե-
րեքեք դեռ վասն այսորիկ ասէ Դաւիթ Երմիայ երմի-
ճեառն էն և շէրէք երբ որդոց իւրոն . իսկ Մովսէ-
սի տեսեալ զբաժանումն ազգացն ասէ . « Ի թ-
մանիկ 'յորժամ Բաւոյեաց Բաւոյեան զազգս Բաւոյն , որդե-
քնեաց և շէրէք Արամայ : Կացոյց Բաւոյն Բաւոյեաց
ըստ Բաւոյ Բաւոյեաց Արամայ : Եւ ես զերկիր որդ-
ւոց մարդկան , նա բաժանեաց զազգս , և տարած-
եաց զորդիս Ազամայ , նա բաժանեաց զազգսմանս
ազգաց , և կացոյց զհրեշտակս պահապան 'ի վերայ
նոցա : Բայց սրպէս եղաւ իստ բնդ Դաւիթ և ասէ
Երմիայ Բաւոյեաց Բաւոյեաց Դաւիթ Բաւոյեաց Եւ այն
ըստ Բաւոյն : Երմիայ 'ի Բաւոյն Բաւոյն , և 'ի վերայ Բաւոյն
զազգս : Հաւոյեաց յաւոյեանս յաւոյեանս զազգս Բաւոյն
և շէրէք Բաւոյն որդեք Բաւոյն Երմիայ . Սաւ ԶԲ : Այսա-

պէս ուխտ եղեալ է ընդ ամենայն ազգս և թա-
գաւորս երկրի և ասէ . « թէ Բագին պիտի նորա զքէն-
ն է և յերաւանն է՝ ոչ ի մէջն քնալ , թէ զարդարութեան
է՛ մեղքն , և զարդարան է՛ սղարկեցին , հարկն գա-
ւազանս զանգրկեալիսն նոցա քանջանէր զանխառնա-
լիսն նոցա :

Յ. Չեւ եւս ծնեալ և երեւեալ կիւրոսի 'ի վե-
րայ երկրի , նախ քան զամս չորս հարիւր , բերանով
Եսայեայ խոստանայ Աստուած տալ նմա զթաղա-
ւորութիւն Պարսկոյ և Մարաց , « Այսպէս աւել Տէր ցօծեալ
էր ցկեւորս , զորս կուտ զժողովն նորա հնազանդեա-
լոցն զմեկն-յն ոչէր երկրէ » . զի գիտէր Տէր թէ
կիւրոս առնելոց է իրաւունս և արդարութիւնս :
Չի Տէր զսանձ կառավարութեան ազգաց , զսահ-
մանս թագաւորութեան աշխարհի ոչ տայ 'ի ձեռս
տգիտաց անիրաւաց , այլ խմաստնոց և արդարոց :
Տէր զրազուկ զօրութեան իւրոյ , և զզօրս հրեշ-
տակաց իւրոց հեռացուցեալ 'ի տանէն Սաւուղայ ,
առաքէ 'ի տուն Դաւթի առ 'ի օգնել նմա և զօ-
րացուցանել զտուն նորա : Բ. թգ . « Տառ Սաւուղոյ
երթալով երթայր և Նաազէր , և որան Դաւթի երթալով եր-
թայր և զբանայր . և Տէր Աստուած էր ընդ նոցա : զի
Դաւիթ առնէր իրաւունս և արդարութիւն , և
խոստովան լինէր ասելով . « Բա եւ երկնէ , քն է եր-
կնէ , զմեկն-յն լինէ իւրով որոս արբեր : Նորա եւ մեկն-յն
դիմելէր երկրէ , նա արբ զքով և զցամաք յետն նորա օրեւ
ձին » : Արդ 'յորժամ առնիցես իրաւունս և զարդա-
րութիւնս , և խոստովան լիցիս թէ նորա են տիե-
զերք երկրի . երթալով երթայցես և զօրասցիս և
Տէր եղիցի ընդ քեզ և ընդ արձակեսցէ զրազուկս

քո՛ի վերայ երկրի, տացէ՛ զսահմանս քո՛ի խաղաղութիւն , և սրարարտութեամբ ցորենոյ լցուցէ՛ դքեղ :

6. Արդ՝ եթէ՛ Կամիս ընդ արձակել զսահմանս քո , նախ ընդարձակեալ զսիրտ, զհոգի և զմիտս քո աստուածապաշտութեան, եղբայրսիրութեան, իմաստութեան, միութեան, արդարութեան և ճշմարտութեան որբասահման անհուն ասպարիզաւ . զի եթէ ոք՝ ի յարանց և ի յաղագաց երկրի ՚ի ներքին սահմանի իւրում չունիցի՝ զայստիկ առաքինութիւնս , չկարէ՛ ունել ընդարձակ սահմանս ՚ի վերայ երկրի, որպէս այր անբարոյական չունի տուն և սահման , զի եթէ՛ ունիցի , կորուսանէ . նոյնպէս անբարոյական աղղ չունի սահման ՚ի վերայ երկրի , զի եթէ՛ ունիցի , կորուսանէ : Ե՞րբ տեսեր թէ՛ տգէտ՝ անսէր և անմիտքան ժողովուրդք՝ Կարային երբէք ժառանգել զսահմանս ՚ի վերայ երկրի : Պշտտնի զարմացեալ ՚ի վերայ կրթութեան թագաւորացն որդւոց Պարսից, ուստի զայն վասն դաստիարակութեան որդւոցն Յունաց իրբեւ աղղու օրինակ իմն ՚ի մէջ բերէ : « Իրդիք թագաւորացն Պարսից յեօթնամեայ հասակին հեռացուցեալ ՚ի փախկութենէ կանանց , ՚ի մէջ կիրթ ձիափարութեան՝ արագ զինաչարժութեան, և անահ քաջագործութեան վարժէին . ՚ի չորեքտասան հասակին յանձնէին զնոսա ՚ի ձեռս չորս անիանաւոր առաքինի և իմաստուն վարժապետաց : Առաջին աւանդէր զգաս աստուածապաշտութեան : Երկրորդն՝ ուսուցանէր խօսիլ զճշմարտութիւն , և գործել զարդարութիւն : Երրորդն՝ պատուիրէր չափ դնել բնածին կրօն , և իշխել ՚ի վերայ նորա , որպէս զի նախ ուսցի իշխել ՚ի վերայ անձին խրոյ, ապա բաղ :

Յուլիան ամբողջ : Չորրորդն ուսուցանէր զքա-
ջասրտութիւն և զմիշտ զպատեւրագմբ : Ընդունելի և
ամենայն գովութեան արժանի դաստիարակու-
թիւնս այս տիրեաց և տեւեաց 'ի տունս և յորդիս
թագաւորաց և նախարարացն Պարսից , ուստի տե-
ւական արդարասիրութիւն , տեւական քաջութիւն ,
տեւական թագաւորութիւն տեւեաց 'ի յորդիս Պար-
սից : Ի սոցանէ՝ որք առաւել մարդեցան , առաւել
քորացան և ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց ,
որք նուազ ուսան , տկարացան և կորուսին զսահ-
մանս իւրեանց : Թուի ինձ թէ՝ 'ի թագաւորաց մե-
րոց վաղարշակ , Արտաշէս , մեծն Խոսրով միայն
մարդեալ այսպիսի կրթութեամբք՝ ընդարձակեցին
զսահմանս : Իսկ այլոցն անփոյթ արարեալ՝ կորուսին
զընդարձակութիւն երկրի իւրեանց :

7. Ի պատմութենէն Աղէքսանդրի կարես խե-
լամտել թէ՝ նա 'ի տղայ տիոց գերազանց քան զՊար-
սից ընկալաւ զկրթութիւնս իմաստութեան և քա-
ջութեան . վասնորոյ յաղթեաց Պարսից և տիրեաց
ամենայն սահմանաց նոցա : Փիլիսոփոս հայր Աղէք-
սանդրի՝ որ հարկատու էր Դարեհի Պարսից թա-
գաւորին՝ տեսեալ յաւուր միում թէ որդին իւր
Աղէքսանդր ոչ որպէս տղայ , այլ իւրեւ այր ինք-
նին աշտանակեցաւ 'ի վերայ ցլագլուխ երկվարին ,
յորոյ վերայ ոչ ոք 'ի մարդկանէ կարէր աշտանակել .
համբուրեաց զգլուխ որդւոյ իւրոյ և ասէ . Խնդրե-
ալով զքանն զարձանն քիցազնիւ Բաբելոնիսն , զե-
ւել քան զքանն զԵդիպ Մակեդոնիսն : Տեսեալ Աղէքսանդ-
րի զոմն 'ի զինուորաց իւրոց՝ Աղէքսանդր անուն
վնհերտ և վատասիրտ , ասէ ցնա , ո՛վ որս էմ զ-

Նաև քիչ-քիչ ինչ շարժումներով և խորատեղանման Արիստոտելի
հանդարտ ունեւ զանձն 'ի պատերազմական տա-
ժանմանց, մինչեւ հաստատեցի, ասէ՝ զօրութիւն
և ոյժ մարմնոյդ։ Եւ պատասխանի Աղէքսանդր, 'ի
կէր-տնու պարէ շտապելն . որոյ գիշարելն ալ ինչ
շտապեաց։ Կալ քեզ օրինակ զՏրդատ, որ 'ի ման-
կութենէ 'ի Բաւնաստան կրթեալ և դաստիարակեալ
'ի գիտութեան և 'ի քաջութեան, իբրեւ անպարտելի
ախոյեան 'ի Բաւնաստանէ բազմութեամբ զօրաց
վայ յաշխարհս մեր և տիրէ ամենայն սահմանցն
Հայաստանի, զորս Սասանեանք յափշտակեալ էին 'ի
ձեռաց Հայոց յետ մահուան խոսրովայ, զոր 'ի ձեռն
Անակայ դառով եւ սպանանել Արտաշիր Սասանեան։

8. Վայրիկ մի թողեալ զվէպս հին ազգաց, նու-
րոցն յիշատակօքն խորագէտ լիցուք . ժողովուրդ-
նորոյ աշխարհին Ամերիգոյ որ նախ քան զերկր դար
վարէր զկեանս վայրենիս . անդիտանայր զմտաւ
ածել թէ զի՞նչ են հայրենիք և զի՞նչ սահմանք
և ընդարձակութիւնք նոցա, վաղվաղակի երաց
զաչս իւր . յորժամ ոտք Սպանիացի, և Բրիտա-
նացի ժողովրդոց եմուտ 'ի սահմանս նոցա։ Կրօն
Յիսուսի, արդարութիւն, ուղղութիւն և բարոյական
ճշմարտութիւնք ծաւալեցան 'ի միտս և 'ի սիրտս
նոցա . գազափար սիրոյ՝ միութեան և եղբայրու-
թեան խորագոյնս տպաւորեցան 'ի կուրծս նոցա .
դաստիարակութեամբ զմիտս և զսիրտս իւրեանց
յանհունս ընդարձակեալ՝ իմաստուն խորհրդով մի-
ացան զանքակ միարանութիւն, տրդար և հանճա-
րեղ օրինօք զկապ միութեան իւրեանց կքերով քա-
ջութեամբ ընդ տրձակեցին զսահմանս և տիրեցին

ի վերայ աղդաց բաղմաց. ահա համբաւ միութեան
և խմաստութեան և զօրութեան նորոյ աշխարհին,
ահաբեկ առնէ այսօր զաշխարհակալ թաղաւորս հը-
նոյ աշխարհին :

9. Բրուսիացիք ՚ի հնումն հիւսիսային բեւեռին
ծանօթք. իսկ ՚ի շարս հին աղդաց և թագաւորաց
դոգ թէ անծանօթք. խմաստութեան, կրթութեան
և քաջութեան յոյժ հետամտելով՝ ոչ միայն զօրա-
ւոր պետութիւն մի հաստատեցին ՚ի վերայ երկրի.
այլ ՚ի յամի 1867 միով դոռ պատերազմաւ տիրեցին
ամբողջ Գերմանական դաշնակցութեան և եռա-
պատիկ բնդարձակեցին զսահմանս իւրեանց : Եւ
յամի 1870-71 անպարտելի քաջութեամբ դիմեալ
ի վերայ զօրեղ ազգին Գաղղիացւոց, յաղթեցին,
ցրուեցին և գերեցին զզօրս նոցա, պաշարեցին,
առին զամուր բերդս և զքաղաքս նոցա. հասին
պաշարեցին դժարիւղ մայրաքաղաք նոցա, սովով և
ռմբով նեղեալ առին զքաղաքն և մտին ՚ի ներքս.
հինգ միլեառ տուգանս եղեալ ՚ի վերայ, զմասն մի
սահմանացն հանեալ ՚ի ձեռաց նոցա, դարձան յաղ-
թանակաւ յաշխարհն իւրեանց :

10. Զուիցերի որ օւնի 2,890,440 բնակիչս,
և 15,284 քառակուսի մղոն տարածութիւն, սա՛
որ երբեմն ընդ իշխանութեամբ Հռովմայեցւոց,
Գաղղիացւոց և Գերմանացւոց տառապէր յոյժ, զս-
լով փօքք և աննշան ժողովուրդ, որ բնակէր ՚ի լեռ-
նոս և ՚ի ցրտային երկրի իւրում, որպէս բնակեցաւ
նշանաւոր ազգն Հայոց ՚ի Հոյաստան : Բայց խմաս-
տութեան, կրթութեան, արհեստից և քաջութեանց
զհետ պնդեալ զինքնուրոյն հասարակապետու-

Թիւնն հաստատէր . որով իբրեւ անկախ յումեքէ
զազգ և զժողովուրդն կառավարէր և ահա մինչեւ
ցայսօր կառավարէ : Ի Զուիցերիա չիք ոք 'ի շարս
ազգայնոց իւրեանց այր անուս և անգործ , զի իւ-
րաքանչիւր ոք 'ի նոցանէ վասն կեւոյ գիտէ զար-
ուեալս , և ուսեալ է 'ի մանկութենէ զօրէնս ամե-
նայն բարոյականութեան և զինուորութեան : Զի
Զուիցերիացին 'ի տղայ տիւց 'ի դպրոցի իբրեւ զկիրթ
զինուորուսանի զգէնս չարժեւ , պատերազմել և զհոյ-
րենիս պաշտպանել . զի անդ ազգն ամբողջ իբրեւ
անհատ մի համարեալ է և անհատ մի միանգամայն
ազգ . Ժողովուրդն է քաղաքացի և զինուոր . ո-
րով միշտ զօրաւոր և անպարտելի է Զուիցերի :

Ա՛յ . Արդ , դու օր իբրեւ հայրենասէր ողբաս 'ի
վերայ յափշտակեալ սահմանայն հայաստանի , և
մտախօհ լինիս գտանել զնոսա . այժմիկ սատ ազ-
գաց , պետաց , Ժողովրդոց և հասարակութեանց
մարդք և արարք լիցին քեզ զգալի ազգութիւնակք .
բայց եթէ իբրեւ զհամոզեալ տայցես ինձ պատաս-
խանի , թէ գեռ գոն անդէտ , անմարդ ազգք ,
պետք և Ժողովուրդք 'ի վերայ երկրի . որք ու-
նին առանձին իշխանութիւն և սահմանաց բնդար-
ձակութիւն , ապցես յինէն խրատ և մտեալ 'իներքս
քննեցես զբնական , զկրթական , զկրօնական և զքի-
արանութեան օրէնս նոցա . զի առանց այսոցիկ չէ
հնար կալ մնալ կանգուն ազգաց , պետաց և Ժողո-
վրդոց 'ի վերայ երկրի , զի տգէտ , անուս և անմիա-
բան երեւեալն եթէ կացեալ մնացեալ իցէ մինչեւ ցայ-
սօր , յիտ այսօրիկ այլ եւս չկարէ մնալ յակաստանի .
զի եթէ ոչ փութացի նարոգեւ զհնութիւն իւր հար-

կաւոր կրթութեամբ, վաղվաղակէ անկանի եւ կործանի, որչափ մեծ եւ զօրաւոր լիցի. զի կրթեալն կանգնի եւ զօրանայ, որչափ փոքր եւ աննշան լիցի :

12. Զինացիք, ճաբօնցիք գոլով կռուպաշտ՝ ունին առանձին թագաւորութիւն, բայց ՚ի բարոյական, յընկերական եւ ՚ի քաղաքական օրէնս մարգեալ դոյով՝ ընդդէմ օրինաց իւրեանց չգործեն երբէք. զի բայց ՚ի բրիստոնէութենէ՝ զամենայն բարոյական եւ գիկնցադական կրթութիւնս ունին եւ պահեն : Իսկ Ժողովուրդ Հնդկաց, Թաթարաց եւ Պարսից եւ պետք նոցա մերձեալ ՚ի վիճ կործանման, կորուսին զզօրութիւն եւ զսահմանս իւրեանց. վասնզի ազգք, որք արշաւեցին ՚ի վերայ նոցա, ՚ի քաղաքական, ՚ի բարոյական եւ ՚ի զինուորական կրթութիւնս գերազանցեալ էին քան զնոսա. իսկ սոքա ՚ի կրթութենէն յանճուս հեռի գտան ՚ի նոցանէ. ուստի յաղթեցան. եւ եղեն հարկատու Անդղիացեոց, եւ Ռուսաց :

13. Ասաց Դոմն ՚ի յիմաստնոց թէ՛ «չէ իմ բնաւ յուսահատեալ ՚ի վերայ անկեալ ազգաց, զի ազգադիտութեամբ եւ անկրթութեամբ անկանին, իսկ իմաստութեամբ եւ կրթութեամբ դարձեալ վերականգնին» : Բան իմաստնոյս լիցի միշտ խորհելոյ առարկայ մտաց հայրենասիրաց, որոց փոյթ լիցի յամենայն սահմանս ուր բնակեալ են Հոյք բանալ կրթարանս, մարզել ՚ի նոսա զօրդիս փարթամաց եւ ազքատաց ՚ի միասին, ընդարձակել զմիտս նոցա իմաստութեան, աստուածապաշտութեան, եղբայրսիրութեան, միութեան, արդարութեան եւ ճշմարտութեան օրինօք, եւ ամենայն բարոյական եւ քա-

զարգացան մարդիւք , որովք ոչ միայն իբրեւ արի-
ական խումբ մտանն 'ի սահմանս ընդարձակու-
թեան հայրենեաց՝ այլ յանհուն ընդարձակութիւն
երկնից վերասլացեալք՝ հոգւով վայելեն զանհուն
բարին Աստուած , որում փառք 'ի յանսահման յա-
ւիտենից ամէն :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ԲԵՐԴԻ ԵՒ ԱՄՈՒՐԲ ԱՊԱՍՏԱՆԱՅ

4. Բերդք և ամրոցք բազմութիւ էին 'ի Հայաս-
տան , զի իւրաքանչիւր քաղաք , աւան , և գիւղ
դրելթէ ունէր առանձին ամրոցս , և բերդս . որ-
պէս յայտ է 'ի պատմութեանց և 'ի յաւերակաց ,
զորս տեսանեմք ցայսօր : Հայաստան գոլով երկիր
լեռնային և քարուտ՝ գլխւր մատուցանէր շինել զնո-
սա : Ընդարձակութիւն երկրին իբր բաժանեալ գո-
լով 'ի վերայ նախարարութեանց , որք երբեմն թա-
ղաւորական իշխանութեամբ եւս պերճանային ,
ուստի անձնիւր նախարար շինէր 'ի գաւառի իւ-
րում բերդս և ամրոցս բազումս , զինքօք զդէմ
ունիցին թշնամեաց և պաշտպանեցեն զբնտանիս .
փրկեացեն զազդ և զհայրենիս 'ի բուռն յարձակմանէ
բարբարոսաց . որք սովորեցան ստէպ խուժիլ 'ի ներ-
քըս , և աւարի առնել զերկիր , Բայց աւագ , զի նախա-
րարք երբեմն յուսացեալք 'ի յամրութիւն երկրի
և բերդից իւրեանց՝ գլուխ ամրառնային ընդդէմ
բնիկ թաղաւորին իրենաց , և երբեմն խրոխտաց-
եալք իբրեւ անգէտ վասն շնչին ինչ պատճառաց
նախարար ընդդէմ նախարարի յառնէին 'ի մարտ 'ի
կորուստ անձանց , և յաւեր հայրենեաց :

2. Միայն 'ի վասպուրական, որ սեփհական կալուած էր Արծրունի նախարարութեան, գտանիւր չորս հարիւր ամրութիւնք, յորս անուանի և անառիկ էին և են բերդն վանայ, և Անձեռացեաց (որ այժմ ասի խոշաղայ բերդ): Բերդն Հայկայ 'ի Հայոց ձոր: Բերդն Ամկու 'ի Գնունիս: Բերդն Գաղկայ աւերակ 'ի յՍտան: Բերդք Բերկրոյ և Արճիշոյ աւերակք: Զոայլ բերդ 'ի Մոզս, ուր ապաստանեցաւ մեծն վարդան: Ի Տուրուբերան և 'ի Տարոն, որք սեփհականութիւն էին Մամիկոնեանց: Սալնոձորոյ բերդ 'ի Բաղէշ: Մուշեղայ և Ասողկան բերդք 'ի Մուշ: Ի Հարք և 'ի Բզնունիս Մանազկերտոյ, Խլաթայ և Դատվանայ բերդք: Ի յԵրզնկայ անուանի ամուրն Անուոյ, որ ապաստանորան էր Արշակունի թագաւորաց, և զանձարան զանձուցնոցաւ: Ի Մոփաց աշխարհին Գարբերդն Խարբերդոյ, Մեծկերտոյ Բաղաց և Բալուայ բերդք: Ի Սիւնիս Բաղարբերանուանի և անառիկ, 'ի Կարս, անառիկ ամուրն Կարուց, ուր Սմբատ նախարար զիւր և զայլ նախարարաց ընտանիս եղեալ՝ պաշտպանեաց ընդդէմ արշաւանաց և յարձակման Ախշին սատիկանին: Անառիկ բերդն Սմբատայ 'ի Բարբերդ: Թողում աստանօր մի առ մի յիշել զԱյրարատեան մեծ աշխարհին զԳեղարքունեաց հաղարաւոր ամրոցս և բերդս, զորս շինեցին և ամրացուցին Արշակունի թագաւորք, և նախարարք: Թողից զՆիրակ գաւառի զամրոցս, զորս Բագրատունի թագաւորք և նախարարք շինեցին: Թողից յիշել զԲերդս, և զամրոցս փոքր Հայոց և Կիլիկիոյ, զորս Ռուբինեան իշխանք և թագաւորք ամրացուցին: Ընդ ամե-

նայն Հայաստան, ընդ մեծ և ընդ փոքր, ընդ չէն և ընդ աւեր բոտ հաւանական կարծեաց գտանէին բերդք և ամրոցք 10000 :

3, Ի ժամանակս արշաւանաց Պարսից, Թաթարաց, Յունաց և Արաբացւոց ամրութիւնքս այսօրիկ էին զօրութիւնք պատերազմողացն Հայոց, և անմատչելի ապաստանարան տառապակիր ժողովրդոց. ապա թէ ոչ, չէր երբէք հնար Հայոց տոկալ և դիմանալ այնչափ սաստիկ բռնն և խռնն յարձակմանց թշնամեաց և թողուլ զճեառ և զանուն Հայկայ 'ի վերայ երկրի : Բաց 'ի բերդորէիցս գտանին 'ի լեւրինս Հայաստանի բազում կիրճք, քարանձաւք, խոխովք, բերդաձեռ սեպացեալ ժայռք, որք օգնէին քաջաց մերոց իբրեւ զբերդս, իսկ փախստէից լինէին իբրեւ ապաստանարանս : Ի քարանձաւացս են, որք արհեստիւ փորեցան 'ի մէջն, և են բազումք, որք բնապէս երեւեցան 'ի մէջ լեւանց, թէպէտ պատմիչք մեր լռեցին զանուանս այրից և քարանձաւաց յիշատակել, բայց զբազումս տեսաք 'ի մէջ լեւանց : Ի Ռշտունիս է անմատչելի քարայրըն կրկնայարկ, 15 սենեակս փորեալ 'ի մէջ միմեանց, ուր ճգնեցաւ Գրիգոր Նարեկացին, վասն որոյ կոչեցաւ ազօթատեղի Նարեկացւոյն : Ի մէջ լեւանց վարադայ է Ուրբաթ այրն, ուր օթեցան Հռիփսիմեանք և ճգնեցան, Հանդէպ Արճիշոյ գտանի բնական քարանձաւ մի մեծ, ուր հովիւք Մարաց 'ի ձմեռան մակաղեն զոչխարս 5000 : Ի մէջ բերդին վանայ գտանին մեծամեծ քարայրք : Ի լեւրինս Երեզ գաւառին է անմատչելի քարանձաւն ուր Սուրեն, Վահան և Աշխադար յետ յափշտակելոյ զգանձս

Արշակայ ապաւինեցան . Սամուէլ նախարար Մամիկանեան՝ մոտերիմն Արշակայ, աշխատ եղեւ մտանել 'ի ներքս, և առնուլ զգանձն 'ի ձեռաց յափրշտակողաց, և ո՛չ կարաց . զի մանուկ մի կացեալ 'ի դուռս այրին բաւական էր արգելուլ մտողացն, ուստի հնարս հնարեալ՝ զգինեալ մարտիկս եղ 'ի յերկաթեայ արկեղս իջուցանելով զնոսա 'ի վերուստ 'ի դուռն այրին, բայց ոչ յաջողեցաւ . զի 'ի վերայ դրան այրին սեպացեալ էին ապառաժ քարինք : Թողից յիշել զստորերկրեայ ճանապարհս, որք 'ի բերդից 'ի քաղաքս, և 'ի քաղաքաց ելանէին 'ի բերդս . որպէս էր ստորերկրեայ ճանապարհն Անւոյ քաղաքին և այլն :

Կ. Ո՛չ ապաքէն շինութիւնք այնչափ քաղաքաց, բերդորէից, ամրոցաց՝ մեծադործութեան, և քաջադործութեան նախնեաց մերոց եղեն վկայք անբարբառք . ո՛չ ապաքէն հազարամեայ ամրութիւնքս ճշմարիտ ապացոյցք են պերճ իշխանութեան և անսպառ հարստութեան ազգիս . զի բերդորէք ոչ միայն պաշարօք և զօրօք ամրացեալ էին, այլ բազմաձեռն գանձիւք նախարարաց և թագաւորաց լրցեալ էին : Զչափ հարստութեան Հայաստանի գիտացին հարկահանք Պարսից, թաթարաց, և Հագարացոց, որք յետ այնչափ աւար հարկանելոյ, կողոպտելոյ, յափշտակելոյ և ծանր հարկօք զժողովուրդն նեղելոյ զարմացեալք՝ ցմիմեանս հարցանէին, թէ ուստի՞ իցէ այնչափ հարստութիւն 'ի Հայս, որ ոչ սպառի երբէք : Զի գանձ միոյ նախարարի բաւէր զքաղաքս և զբերդս շինելոյ և նորոգելոյ, գանձ նախարարի միոյ բաւէր զ100,000 զօրաբա-

նակ մի կաղմել և ճակատել ընդդէմ թշնամեաց ,
ի ժամանակս անխշտանութեան մինչդեռ կիսով
չափ աղքատացեալ էր աշխարհն , Մամիկոնեան վար-
դան բաւական եղեւ զպիտոյս 66000 զօրաց հողալ-
եղիչէն : Եւ զամենայն սլակասութիւն աղքատու-
թեան ընդր : Որոյ ոչ ինչ դոյր զօրականին , յանձ-
նէ և յընկերաց մատուցանէր , որոյ չէր զէն , զէն
պատրաստէր , և որոյ հանդերձ պիտոյ էր , հան-
գերձ զգեցուցանէր և որում երիվար , երիվար
տայր : Եւ առաստ ոռճկօք ուրախ առնէր զամե-
նեան , և զուարթագին զինքն ցուցանէր ամե-
նեցունս : Արդ՝ եթէ սիրտ մէն մի նախարարի ի
սկզբան նմանէր սրտին վարդանայ , եթէ ձեռք
նոցա լինէր առատարաչիս ըստ ձեռաց նորա , եթէ
ամենայն անձն անձնուէր լինէր իրեւ անձն վար-
դանայ , բերդք և ամուրք ի ձեռս մեր ամուր , և
անկործան մնային ցայսօր :

Ե. Չէ ինչ մեծ զամուրս և զբերդս շինել , այլ
առաւել մեծ է զնոսա յար ի յամբութեան պահել և
ի ձեռս թշնամեաց չմատնել , վարդան զզօրս գու-
մարէր , զբերդս ամրացուցանէր . իսկ վասակ զզօ-
րս Հայոց երկպառակէր ցրուէր և ի հաւատոցն
հանէր , սուտ երգմամբ զմիամիտս ի Հայց ի յամբո-
ցաց և ի բերդից ի վայր բերեալ՝ անողորմ և ծա-
րաւի սրոյ Պարսկին մատնէր . իրեւ Յուդաս ար-
ժաթսիրութեամբ մոլեալ՝ ոչ ինչ խղճէր զազգ և
զհայրենիս վաճառել օտարին և զգանձս իւր հա-
րսաացուցանել , զի գոլով մարդպան ի կողմանէ
Պարսից՝ զարքունի տուրս կրկնապատիկ ժողովէր ,
կիսովն ոչ շատացեալ ի բաժնէն արքունի եւս գու-

դռնայր Այլ յորժամ վասն այդ ամենայնի . և վասն ամենայն շարեաց , զոր արար . անողորմ դատաստանաւ դատեցաւ յատենի և ընկալաւ զվճիռ մահու 'ի Յազկերտէ . ասէ Եզկէ՛ն «Եւ այնպէս սաստիկ արկին զպարտերս հարկացն աշխարհին 'ի վերայ տան նորա . որ մինչեւ զհարց , և զհաւուց , և զիւր արարս , և զգարդս կանանց եւս եզ 'ի վերայ , և եւս և տուժեցաւ . և ոչ կարաց հատուցանել զպարտսն արքունի : Եւ յայն օեզի հասուցին մինչեւ հարցանել նմա . եթէ կայցէ ինչ դանձ 'ի գերեզման նախնեաց մերոց : Եւ եթէ գտեալ էր նորա , հանէր և տայր ընդ իւր և ընդ ընտանեացն տուգանս » : Տես զՎարդան . որ զամենայն ինչս իւր վասն ազգին և հայրենեաց նուիրեալ՝ վկայական մահուամբ 'ի վերայ եղբարց մեռանի . և 'ի յամուրս յաւիտենական լերանց երկնից ընդ սուրբս Աստուծոյ թաղաւորէ . իսկ վասակ զազգ և զհայրենիս կողոպտեալ՝ չկարէ ծրարել 'ի յարկեղս տան իւրոյ և վախելել . այլ զգանձս Պարսից միայն հարստացուցեալ՝ զրկի յամենայն ընչից իւրոց , մեռանի անզղլութեամբ և առաքի 'ի հուր գեհենին :

6. Թերեւս զարմացի հայրենասէրն , թէ զիւրոց 10,000 բերդք , այնչափ ամրութիւնք լերանց բարձանց չկարացին պաշտպանել զհայրենի աշխարհն ընդդէմ թշնամեաց . զիւրոց երեսուն և վեց միլիոն ժողովուրդք , հինգ հարիւր վաթսուն նախարարութիւնք չեղեն բաւական զդէմ ունել ստեպ արշաւանացն , — Արդ եթէ ունիցիս զբերդս բիւրս , զդանձ կիւրոսի և Աղէքսանդրի , եթէ չես ամրացուցեալ զեղրարս , և զընկերս և զազգայինս քո

ի յանառիկ և յանմատչելի յամուրս հայրենատիրու
թեան , կործանին ամուրք քո . և սպառին դանձք
քո . եթէ իցէ որ ի յամրոցի քում ագահ , անօրէն
և Քստնիչ իբրեւ զվասակն , մի յուսար յամուրս քո ,
զի ի ներքուստ մատնեալ ես . եթէ իցէ ի ժողո-
վուրդս քո անդուգութիւն և երկպառակութիւն ,
մի յուսար ի դանձս և ի բազմութիւնս քո : Զդի-
տիցե՞ս արդեօք թէ միութիւն տաան մարդոյ տ-
ռաւել ամուր է քան զբերդի միոյ . հարիւրոց միա-
բանութիւն քան զհարիւր ամրոցս առաւել ամուր
և ահլնկէց է . հազարաց զուգութիւն քան զհա-
զար ամրութիւնս անառիկ է . բանակ մի հարիւր
հազարաց առաւել յաղթող է քան 40,000 բերդս :
Հայեաց ի վահան Մամիկոնեան , որ իւրովք միա-
ցեալ երեսուն ընկերօք երբեմն ընդդէմ չորս հա-
զարաց , երբեմն ութն հազարաց . և մինչեւ ընդ-
դէմ քսան հազարաց ճակատեցաւ , պատերազմե-
ցաւ և իբրեւ անառիկ ամուր բերդ անստան մնաց
ի Սասանեան ահագին զօրութենէն , և սասանե-
ցոյց զզօրս և զօրավարս նոցա : Բանիցս այսոցիկ
ականատեսք և փորձառութիցին վկայք , յորոց մինն
Եղիշէ զօրով ասէ . « Ընդ +ակ+ել +մեք+ան+թիւն և Երմա-
նոյ +ակ+ել+ան+թիւն Զեռանոյ , և Ասորոյ Երմանոյն
Թեղի Թոյ , այլ +մեք+ան+թիւնն առ Դրանս Երեւն , որոմ և
Ժնն ինչ Բոսն Բաղամ անգամ » : Իսկ փարպեցին երկրորդ
զօրով ասէ . « Ի մեք+ան+ել (նեք+բոց) Թեանեին զԱսորո-
նոյ Երմանոյն յանջինս և յալիւրհս , և ի +ակ+ել և
ի պատիւրեւն զԷրս և զԴրանոս , և յանջինս և յալիւրհս » :

7. Ազգք , որք խուժեցին մօլին ի Հայաստան ,
չունէին իբրեւ զմեզ ամուրս և բերդս բազում :

և ոչ քաջութիւն զօրաց . բայց քան զմեզ առաւել
միացեալ և զօգեալ էին 'ի մի միաբանութիւն սի-
րոյ , ուստի ամբութիւնք և քաջութիւնք անմիա-
բան զօրաց մերոց խոնարհեցան և անկան առաջի
միաբանութեան նոցա : Արդ՝ եթէ զամուրս հայ-
րենեացդ խնդրես , միացիր , եթէ կամիս , զի բերդք
և ամուրք ծառայեսցեն քեզ , ծառայեաց Աստու-
ծոյ իբրեւ զՅեսու զօրավարն իսրայէլի , յայնժամ
ոչ միայն ամուրք , այլ արեգակն և լուսին ծառա-
յեսցեն և անասացեն քեզ 'ի պատերազմին քո ընդ-
թշնամիս քո . որպէս անասցին Յեսուայ . որ հրա-
մայեաց արեգական և լուսնի աստուծոյ զմեզ
հաւան Գաբրիէլ . և լուսին հաւան Իսայէլ : Զանմիաբան և զան-
գլուխ ժողովուրդն մեր տեսեալ խորհնացւոյն լայր
և ասէր , զվասն զի Մովսէս բարձեալ վնի 'ի Յեսու
ոչ յաջորդէ . . . Եղիայ համբարձաւ , և Եղիսէէ ոչ
մնաց կրկին հողում օժանել զՅէու : Այր մի յա-
րանցս յայացանէ ունել 'ի մէջ ժողովրդեան իբրեւ
զգլուխ նորա . և 'ի ձայն նորա բոլորիլ 'ի շուրջ
նորա ընդ թեւօք նորա , առաւել անկասկած ա-
պաստանարան է , քան մտանել յանառիկ բերդս :
Ուստի իբրեւ անդամ միացիր 'ի գլուխն և նա ընդ-
քեզ յայնժամ աշխարհ ամենայն զկնի քո ընթանայ .
և ամբութիւնք համայն աշխարհի քեզ արբանեկեն .
զի եթէ 'ի մի միաբանութիւն սիրոյ ծուլեսցես զազ-
գըն քո . ամենայն բարձրութիւնք լերանց խոնարհին
առաջի քո . յայն էլ զմեզն Գաբրիէլ Գաբրիէլ 'ի Գաբրիէլ
և առաջարկն 'ի հաւան ճանապարհաց և Գաբրիէլ Գաբրիէլ
(-գրէ +) զԳաբրիէլն Առաջնոյ + . Է Տէր Իօնայ .

Դ Լ Ո Ւ Խ Ժ Զ .

ԾՈՎՔ , ԼԻՃՔ ԵՒ ԶՈՒՐՔ ՀԱՆՔԱՅԻՆ ԳԵՏՔ , ՎՏԱԿՔ
ԵՒ ԱՂԻԻՒՐՔ

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Ն Ա .

ԾՈՎՔ , ԼԻՃՔ ԵՒ ԶՈՒՐՔ ՀԱՆՔԱՅԻՆ

1. Հայաստան իբրեւ զմեծ ցամաքակղզի մի անկանի 'ի մէջ մեծ Ովկիանոսի . Միջերկրական , Սեւ և Կասպից ծովուց , և բարձրային դրիւքս պարծի իբրեւ կեդրոն մեծատարած Ասիական աշխարհին : Մեծութիւն Ովկիանու , ընդ արձակ ծոցք , պարանոցք , հրուանդանք , կղզիք և թերակղզիք նորահեռի անկանին 'ի Հայաստանէ . բայց սա 'ի մեծի ցամաքային տարածութեան իւրում ունի ծովակա և լճակա գեղատեսիլս և զուարճարիս :

2. Երկն վանայ , որ 'ի հնումն կոչէր ծով Քրդնունեաց և Աղթամարայ , անկանի 'ի մէջ վասպուրական մեծ աշխարհին : Ի ծով անդր տեսանին կղզիք չորք . առաջինն է կղզին Աղթամարայ , յորում է Գազկաշէն հոյակապ Ս . Խաչ եկեղեցին , վանահայր վանիցս նստի անուամբ կաթողիկոսի . ունի քսանիւ չափ միաբանս 'ի կուսակրօն վարդապետաց և 'ի սարկաւազաց : Երկրորդն է Լիմ անապատ կոչեցեալ կղզին , յորում 'ի Ժ Քրդ գարու տէր Զաքարիա կաթողիկոսն Աղթամարայ շինեաց զվանիւն և զեկեղեցիկ տաճարն սրբոյն Գէորգայ : Վանահայր վանուցս է արդիւնական , և դիւանական վարժապետն իմ Տէր Յակոբ եպիսկոպոս Թօփուգեանց , ունի միաբանս յիսուն 'ի կուսակրօն վարդապետաց , 'ի սարկաւազաց , 'ի դպրաց և 'ի մահ-

տեսեաց , որք 'ի ճգնողական վարս են անհամեմատք : 'ի վանս ծաղկեցան քաջաքարող մատենագիրք և խտտակրօն վարդապետք : Երբորդն է կտուց կոչեցեալ կղզին , յորում կայ կառուցեալ գեղեցկաշէն տաճարն սրբոյն կարանդետի : Վանահայր վանկոց է Յակոբ վարդապետ վարդապետեան , ունի միաբանս քառասուն 'ի վարդապետաց 'ի դըպրաց ըստ Լիմսուրք անապատին , ամենեքեան արքառաքինիք և խտտակրօնք : Իսկ չորրորդ կղզին կոչեցաւ Առտէր . զի ըստ խնդրանաց Նարեկացւոյն , անդ երեւցաւ նմա կոյսն Մարիամ ունելով զՅիսուս 'ի գիրկս իւր իրբեւ զմանուկ , վասն մօրն և որդւոյն երգեաց զերգս « Աւն 'է ք-ւ 'է ք-ն քէք-լ-ի-ի ք-ւ-ւ-ւ-ւ-յ-ր , երբ-ս փայլ-ն-ա-յ-ր արեգ-ի-ն Նանս , և սքանչելեօք անցեալ ընդ ծովն ' եհաս առ Տէրն , աստ շինեցաւ եկեղեցի , բայց այժմ է անքնակ :

3. Ընդ արեւելս ծովուն է բերդն Շամիրամայ , և քաղաքն վան ' ամրացեալ կրկին պարսպօք , հանդէպ արեւելեան բերդին են տարծեալ արուարձանք , և հռչակաւոր այգեստանք վանայ , ընդ արձակ պողոտայք և փողոցք այգեստանեաց ուռենի և բարտի ծառաստանօք զարդարեալ են , ջուրք ականակիտ աղբերացն ընդ երկարութիւն պողոտայիցն առ արմատօքն ծառոցն խաղաղեալ ուռ-դանեն զայգեստանս : Ընդ արեւելեան հարաւ ծովուն տեսանի Արտամէտ աւանն , որ եղև ապատ տանարան Բ. Արտաշիտի 'ի փախստեան նորա , և սիրեցեալ 'ի նմանէ շինեցաւ քաղաք : Ծովեղբերայ գիրք , ճօխ և անուանի բուրաստանք և այլիք Արտամէտ աւանիս , որք ուսգանին 'ի մեծ առուակէն

Շամիրամայ, և հնար տեսանել ոչ 'ի Հայաստանի
 և ոչ յայլում աշխարհի : Խնձորն, տանձն և կեռաս
 Արտամեառու է անուանի և աննման : Ի հարաւային
 եզերս ծովուն առ ստորոտով Արտուս լեւան, է Գաղ-
 կաշէն քաղաքն Ռատան. մերձ յայդեատանս է վանք
 Չարահան Ս. Նշանի, ուր հանդուցեալ է պատ-
 ուական նշխարք պատմաբան եղիշէի վարդապետի,
 որ յետ մեծի պատերազմին առանձնացեալ 'ի լեւին
 Արտուս՝ յօրինեաց ողբս 'ի վերայ սիրելոյն իւրոյ
 Վարդանայ : Անդ կնքեաց զկեանս իւր 'ի խտամբեր
 ճղնութիւնս, և թաղեցաւ առ ստորոտով Արտուս լե-
 ւան : Տեսարանք՝ այդեատանք Ռատանայ յոյժ սքան-
 չիլի երեւին յաչս հայրենասիրաց. յորդ և սառ-
 նորակ ջուրն 'ի բարձանց Արտուս կամ Առնիս լե-
 ւանց իջանէ և ոռոգանէ զայդիս. օդ տեղոյն է միշտ
 առողջ և կենսաւետ : Ընդ արեւելեան հիւսիս ծո-
 վուս 'ի Քաջբերունիս տեսանին աւերակք Բերկրի
 և Արճէշ քաղաքացն : Ընդ արեւմուտ ծովուս 'ի
 Բղնունիս երեւին կիսաւեր քաղաքքն Արժկէ և
 Խալթ, յորում էին 800 եկեղեցիք յաւուրս իշխա-
 նութեան Հայաստանի : Եւ առ եզերօքն ծովակիս
 յիշատակին 900 վանորայք, տան քաղաքք, և
 երկու հազար զիւղք : Այժմ 'ի վերայ ծովակիս են
 նաւք առադատաւորք 60 ընդ մեծ և ընդ փոքր
 որք 'ի Քաջբերունեաց և 'ի Բղնունեաց փոխադրեն
 զցորեան 'ի վան. և 'ի ծովեզերեայ անտառաց բե-
 րեն փայտ և ածուխ : Ամենայն նաւապետք և նա-
 ւաստիք են 'ի գեղջէն Աւանուց : Ռմանք 'ի բնակ-
 չաց գիւղիս, 'ի Յունիսի, 'ի Յուլիս և յՕգոստոսի,
 զաղի ջուրն 'ի ծովէն ամանօք հանեն յածուս բո-

րականոցի իւրեանց և ջուրն 'ի ջերմութենէ արեւ-
դական դառնայ որպէս սպիտակ աղ , զոր իբրեւ
դքառակուսի աղիւս հանեալ՝ վաճառեն վաճառա-
կանաց Պարսից և Մարաց : զհորակս զայս 'ի գործ
արկանեն 'ի լուացս չորեղինաց , և 'ի շինել զօճառս :
Աւանդեն գիւղացիքս , թէ՛ մեծին Ներսիսի մե-
ծաւ սիրով հիւրասիրեալ 'ի հաւուց մերոյ , 'ի վու-
խարէն շնորհակալութեան իւրոյ՝ ուսոյց հաւուց մե-
րոյ զարհեստ բորակ շինելոյ , ուստի բորակաչէնք
միշտ տան զորորմիս հոգւոյն մեծի Հայրապետին :
Ի յԱպրիլի և 'ի Մայիսի Տառեխ ձուկն 'ի ծովէս ան-
համար բազմութեամբ ելանէ 'ի գետս Վասպուրա-
կանի , մանաւանդ 'ի գետն Մարմետոյ , և Արճի-
շոյ , զորս ըմբռնեալ վաճառեն Պարսից և այլոց ,
որոց աղիւ չորացուցեալ՝ տանեն 'ի հեռաւոր ան-
դիս և վաճառեն : Այնչափ առատ ելանէ : մինչ զի
գերկու հազարն հինգ դահեկանի վաճառի :

Ի Գեղարքունիս է ծովն Գեղամայ , յորում
է կղզին Սեւանայ . 'ի սմա 'ի թրդ դարու Մաշ-
տոց կաթողիկոս շինեաց զեկեղեցի անուամբ եր-
կոտասան Առաքելոյ , ուր ապա շէնուիցան եղբորց
Քաչուհիւն խնոնաբոսն մեծ որդին Բարսի , Բարսիս 'ի
որոն Ասորիայ եղև Ասողիկ : Ի Սեւան սուրբ անա-
պատէս յառաջ եկին իմաստուն և մեծանուն վարդ-
ապետք , եպիսկոպոսք և կաթողիկոսք՝ Տէր Ստե-
փաննոս Գ. Տէր Խաչիկ , Ա. և Տէր Մաշտոց , որք էին
վանահարք վանիցս : Ի սմա որպէս յառաջն , նոյն-
պէս այժմ՝ բնակին սրբակրօն միանձունք , որք 'ի
հանդէս ճգնութեան հաւասար դտանին ճգնաւո-
րացն Լմայ և Կաուցայ , զի երեքին վանացս կարգք :

Ֆրանսիոյ, եղբայրութիւնք միով հաւասար կանոնիւ հաստատեցան 'ի նախնեաց, նախ 'ի Սեւան, ապա 'ի Լիմ, ապա 'ի Կաուց : Զուր ծովակիս Սեւանայ է անուշ և ըմպելի, հայրենի գետն Հրազդան ելանէ 'ի ծովէս, անցանէ առ Երեւմանաւ, առողանէ զմասն մի Այրարատեան դաշտին, և օժանդակ լինի Երասխայ : Ընդ Երկոտասան ամիսս տարւոյն, տեսակք Երկոտասան համեղահամ ձկանց որսացեալք 'ի ծովակէս՝ կերակուր լինին այնոցիկ, որք շուրջ բնակեալ են զնովա : Ի կողմն արեւելեան ծովակիս է Գանձասար, 'ի Հարաւ Գեղարքունիք, 'ի Հիւսիս Կանդարք. 'ի Սլերեմուտս Օշական, Կարբի, և Այրիվանք :

Յ. Ի Ծովաց գաւառին՝ 'ի մէջ հարաւային լեռանց խարբերոյ է Ծովք կոչեցեալ լեռնամէջ ծովակն, յորում է փոքրիկ կղզին. ուր Գրիգոր կաթողիկոս որդի Ապիրատայ զկաթողիկոսարան իւր հաստատեաց, Ի ծովակէս ելանեն ձկունք մանունք. շուրջ ծովակիս է Ծովք գիւղն, և այլ գիւղք Հայոց. Ի Հէր և Զարեանդ գաւառին է Կապուտակ ծովն Որմեայ. որոյ ջուրն գլխով աղի, աղ արտադրէ, զոր այժմ Պարսիկ վաճառականք տարեալ 'ի մերձակայ և 'ի հեռւոր տեղիս վաճառեն. ընդ արեւելս ծովակիս է զՍլերեանդ. ընդ արեւմուտս Որմի, Հէր, Զարեհաւան, ընդ հիւսիս Անձախաձոր :

Ը. Գլխաւոր լիճք 'ի Հայաստան են աղի լիճն Արճակոյ 'ի վասպուրական. քաղցր լիճն Նաղկայ 'ի Տուրուբերան. լիճն Կարնոյ 'ի բարձր Հայք, Ի յիշատակելոցս գտանին 'ի Հայաստան այլ եւս ծովակք և լճակք տասն և չորս ընդ մեծ և ընդ փոքր :

ի ժամանակի միջնոյն Տիգրանայ Հայք տիրեցին 'ի
 Կասպիական ծովէն մինչեւ 'ի Սեաւ ծովն, և զՊոն-
 տոնն ծովեզերեայ որոշեցին կեդրոն կուսակալու-
 թեանն, ուր քեռայրն Տիգրանայ Միհրդատ նստաւ
 իբրեւ զկուսակալ, և տիրեալ բովանդակ ծովուն
 կողեցաւ 'ի Հռովմայեցւոց թագաւոր : Ի դադաթ
 բարձու լերինն Սիսիանայ դտանի բաժակ լծացեալ,
 նոյնպէս 'ի հրաբխէ ձեւացեալ են երեքին բա-
 ժակք 'ի գլուխս լեռանց ներքովթայ, որոյ ջուրք
 են սառն և քաղցր, բայց եթէ ցեղերս ջրոյն կաց-
 եալ՝ զաւազն փորեցես, ելանէ ջուր կարի ջերմ,
 յորում իբրեւ 'ի ջերմուկս մտանեն մարդիկ :

7. Ի Հայաստան գտանին բաղմատեալ հան-
 քային ջուրք, մեզ ծանօթացեալ ջերմուկք են Կար-
 նոյ 'ի Կարին : Ի Հաշտեանս ջերմուկք Լալաղա-
 րայ և Պաքանայ : Ի Քաջբերունիս, 'ի Տատիկ, 'ի
 դաշտն Մշոյ և Ալաղայի գտանին ջուրք հանքային
 և ջերմուկք, Ի ձորն Սալնոյ 'ի Բաղէշ գտանին տաան
 տեսակ հանքային ջուրք : Նոյնպէս յայլ և այլ գա-
 ւառան գտանին ջուրք բազումք, զորոց զտեսակս
 հմուտ հանքաբանից և երկրաբանից քննութեան
 թողցուք որոշել, և զօգտակարութենէ նոցա առ
 մարդիկս՝ 'ի դարման ախտից և ցաւոց նոցա՝ ներ-
 հուն բժշկաց թողցուք վկայել ստուգութեամբ :

7. Հարուստ է Հայաստան աղնիւ և մաքուր ա-
 զահանքօքն, զոր ունի 'ի ծովակս, 'ի լիճս, 'ի յաղ-
 րիւրս և 'ի լերինս իւր, անուանի են 'ի նոսա, ա-
 զահանք Դարանաղեաց, Կարնոյ, Խնուսայ, Սերաս-
 աիոյ, Աղձնեաց և ճանկայ որ 'ի նախնեաց և 'ի սուլ-
 թանաց սեփական կարուած էր Լիմ Ս. Անապատին,

յարմէ բռնակալք վնասյ յաշխտակեցին, և զհրովարտակն արքունի առ ոչինչ համարեալ՝ բռնի յարքունիս դբառեցին: Արդ՝ թէ աստանօր յեշտակեալքն, և թէ այլ ամենայն աղահամք հայրենեաց մերոց, առատութեամբ իւրեանց ոչ միայն բաւեն ամենայն բնակչացն Հայաստանի, այլ և բնակչաց օտար պետութեանց եւս բաւեն, և թէ ամենայն աղի ջուրք ազբերաց անկորուստ՝ ի յածուս աղնոցաց ժողովեացին և պահեսցին, զի դոն բազում ջուրք աղիք դեռ անծանօթք, իսկ ի ծանօթացելոցն քառորդքն հազիւ թէ ի յազս փոխարկին և վաճառին:

8. Համազդային եղբարք մեր զդիրս արուեստեց, և հանքաբանութեան էւրոպացւոց ընթերցեալ հոգւով մտօք և սրաիւ ի կողմն աշխարհին այնորիկ հակիլ և հայել սկսան, զի նոքա զամենայն երկրային և զջրային հանքս քննեալ՝ զօգտակարութիւն նոցա հարուստ մատենադրութեամբ բնդ ծագս աշխարհի տարածեցին, և հմուտ յառաջադիմութեամբ զնշոյլս լուսոյ արձակեալ, զհայեացս բազմաց ի կողմն իւրեանց ձգեցին, մինչդի մերքն իրրեւ արբեալ և հրապուրեալ՝ կարծեցին թէ ամենայն բարու յական և բնական բարութիւնք և գեղեցկութիւնք զգրս մատենք նոցա առաջի առնեն մեզ, մի միայն ի յաշխարհս նոցա դառնին, և ոչ երբեք յաշխարհի մերում: Զի հանճար հայօրդւոյն բնդ խաւարարել չգիտայիւք հեծեծանաց հիւժեալ տակուին չկարաց ազատաբար զչողչողուն նշոյլս դիտութեան իւրոյ ծագել ի վերայ տարածութեան, բարութեան և գեղեցկութեան հայրենեաց իւրոց, առ ի զմիտս, զսիրտս Հայոց ի նա դբաւել և հայեա-

ցուցանել: Արդ՝ յորժամ համբաւ և ձայն խնայողութեան 'ի Հայաստանէ ուժգին հնչեացէ և կոչեացէ, ոչ միայն ամենայն ունկն Հայոց, այլև ունկն ամենայն ազգաց ձայնի նորա լուիցէ: Եւ յորժամ զլոյս յառաջադիմութեան, պէս պէս արուեստից և դիտութեանց 'ի վերայ բարձանց Հայաստանի երեւեսցի, ամենայն աչք 'ի նա հայեացին, և ամենայն վաճառականք ընդ արեւելս աճապարեացեն, յորժամ հանքարանք մեր զամենայն հանքաց զնութիւն, և զօգուտն աշխարհի ցուցանիցեն, 'ի յազքատութենէ և 'ի պանդխտութենէ ազատեացին: Եթէ տարակուսիցիս թէ ծովք և լիճք երկրի մերում գոլով փոքր, և չունելով հաղորդակցութիւն ընդ մեծ և ընդ փոքր Ովկիան, ընդ որս նաւուք չկարիցիւք առնել վաճառականութիւն: — Ահա արքունի և երկաթուղի ճանապարհք չինին, ահա միշտ ապահովագոյն է ցամաքային ճանապարհն քան զծովային, միշտ լաւագոյն է կառուղին և երկաթուղին քան զչոգենաւն, կամիմասել ըստ Արիւտոտէլի թէ հաճեալ եմ աւուրս հարիւր առնել զճանապարհ 'ի ցամաքի քան մի օր 'ի վերայ ծովու, և ուր հնար է դնալ ցամաքաւ, երբեք չմտանել 'ի նաւ: Ուստի ուրախ լինել պարտ է քեզ, զի հայրենիք քո 'ի մրկաց և 'ի վտանգաց մեծամեծ ծովուց զերծեալ է իբրեւ զնոյ: Երանի՛ թէ 'ի յազգային, 'ի ժողովրդական, 'ի դաւառական, 'ի քաղաքական և 'ի բարոյական ծովանց մրկաց և արէկոծութեանց յարաժամ զերծ դտանիցիս ո՛տառապեալ ժողովուրդ Հայոց: որք միշտ առաւել աղէտաբեր են միութեան, յառաջադիմութեան,

և կառավարութեան հայրենեացդ քան զմորիկս ,
 փոթորիկս և զալիս Ուլկիանսի :

Յ Օ Դ Ո Ւ Ա Մ Բ .

ԳԵՏՔ . ՎՏԱԿՔ . ԵՒ ԱՂԲԻՐՔ :

1. Եկեացէ Հռափայէլ հրեշտակն որ երբեմն Աղա-
 րիա Անանիա անուամբ և իբրեւ ազգականն ընկերա-
 ցաւ պատանւոյն Տուբիթայ առաջնորդել նմա յԵկ-
 րատանս Մարաց . որ էր 'ի բաժնի արեւելեան մասին
 Հայաստանի : Այն որ 'ի լուանալն Տուբիայ զձեռն
 իւր 'ի գեան Տիգրիս , զօրացուցանէր զպատանին
 ըմբռնել զձուկն և հանել զսիրտ և զլեարդ . նորա-
 առ 'ի հալածել զդեռն 'ի Սառայէ , և 'ի լուսառ-
 րել զաչս հօր նորա Տուբիթայ : Նոյն եկեացէ ա-
 ռաջնորդեացէ ամենայն որդւոց հայրենասիրաց .
 յորժամ իբրեւ որդի հայրենասիրին այց ելանիցեն
 հայրենի աշխարհաց և դետոց , և խնդրեցեն զկո-
 րուսեալ գրամն հայրենի ժառանգութեան իւրեանց ,
 զի ասէ « Եւ Տաթևի զձեռագրոցն ճշմարտեան քնացի և
 յորդորութեան զմեռայն առարս ինաց իմաց . և զըմբռնեա-
 րսն որպիսի եւ եղբարց և ազգին իմոս . որ ընդ ինն եկել-
 քին Ասորեստանայց 'ի Նինուէ » : « Եւ եկին 'ի գեան Տիգրիս
 (Տիգրիս) և հանդեան առ ափամին , և պատա-
 նեակն էջ լուանալ յեզր գետոյն , և վաղեաց ձուկն
 մի 'ի գետոյ անտի , և կամէր կլանել զպատա-
 նեակն : Եւ հրեշտակն ասէ ցալատանեակն , բուռն
 հար , կալ զձուկդ : Եւ կալաւ պատանեակ զձուկնն
 և հան զնա 'ի ցամաք : Եւ ասէ ցնա հրեշտակն .
 բաց զփոր ձկանդ և հան զսիրտ և զլեարդդ և զլե-

զիդ , և դիր զգուշութեամբ . եւ արար պատահեալն որպէս ասաց ցնա հրեշտակն . . . » :

2. Երանի՛ ձեզ լերինք Հայաստանի . զի ՚ի ձէնջ բղխին քառավտակ աղբիւրք եղեմայ . այն է Եփրատէս , Տիգրիս , Գեհնն որ է Երասխ և Ճորոխ . որք են ուրախութիւն և պարծանք քաղաքացն հայրենի . երանի՛ ձեզ որդիք Հայոց , որք բնակիւք շուրջ զգետովքս , և ըմպէք ՚ի կենսաբաշխ ջրոց նորա . երանի՛ ձեզ հովիւք և երկրագործք Հայոց , որք միշտ խաղայք , զգնայք և հասանէք ընդ բուն ակունս գետոցս և առնուք զճաշակ անմահութեան Դրախտին . դուք իբրեւ ականատես ուսուցիչք ուսուցիք թէ նախ եփրատ բղխի ՚ի Ծաղկոտան լերանց Կարնոյ . սրտոյս առեալ անցանէ ընդ Բաղրեւանդ և ընդ դաշտս Հարք և Ապահունեաց դաւառին , և միանայ ընդ օժանդակ վտակի իւրոյ . որ ՚ի Բիւրակնեան բարձր լերանց իջեալ ընդ դաշտահովիտն Խնուսայ միանայ ընդ սա . որոց միաբան մտեալ ՚ի դաշտն Տարօնոյ . և առեալ անտի ինքեանց օժանդակ զՄեղրագեան , որ ՚ի ստորոտէ Գրկուռ լերան բղխի . և գվտակն Մեղտուայ , որ ՚ի լերանց Սկարապետի իջանէ , ապա գնան ՚ի Ճապաղջուր , և ժողովն զճապաղեալ ջուրս գետոյն Ճապաղջրոյ , որ ՚ի հարաւային լերանց Բիւրակնեան իջանէ . խաղան ՚ի Բալահովիտն . և քերեալ զարեւելեան դաշտիւն Խարբերդոյ , մտանն ՚ի հովիտն Մեծկերտոյ՝ ՚ի դաւառն Խոզնայ . ուր հիւրընկալն գերկտին վրտակս , որոց մինն՝ իջանէ ՚ի լերանցն Բալուայ և

՝ Աս այժմ կոչի Չարսանճախի դեռ :

Եփրատ անուամբ անցեալ ընդ Պաղնատուն՝ խառնի ընդ մեծն Եփրատն . իսկ միւսն իջանէ՝ ի ձիւնապատ լեւանցն Սեպհոյ և Գարանաղեաց՝ և Եփրատ անուամբ կամ ջուր Մեծուր գետոյ անուամբ խառնի ընդ Եփրատ : Բայ ՚ի սոցանէ մերս Եփրատէս և զայլ բազում ջուրս մեծամեծս վտակաց , ախանակիս աղբերաց՝ ձեանց և հեղեղաց համահաւաքեալ՝ հասանէ ՚ի սահմանս Չմկիածակու . ահա առնու զմեծ վտակն իւր . որ կոչի դարձեալ Եփրատ . որոյ մի մասն ՚ի յարեւմտեան բարձր լեւանցն Բիւրակնեան իջանէ , իսկ միւսն ՚ի խաչափայտի լեւանց կարնոյ բղխի և անցեալ ընդ դաշտն կարնոյ խառնի ընդ սա . որոյ վասն ասէ Խորենացին « Ուր Եփրատաց մասինն ինչ բղխեն աղբիւրք ականց » : Ուրոյ իջեալ ՚ի դաշտն Երզնկայ , և առնու զԳայլ գետն , երթայ միանայ ընդ Եփրատ : Ուրոյ երթեալ յանդիման Ատրեստանի՝ պատէ զՄիջագետքն , խառնի ընդ Տիգրիս , զնայ ՚ի Բարեղն . և 1780 մղոն ճանապարհ արարեալ մտանէ ՚ի ծոցն Պարսից :

3. Բ. Երասխ . այն է Գեհոն ո՛ր ՚ի բարձանց հիւսիսային լեւանցն Բիւրակնեան վտակ վտակ իջեալ միանայ . անցանէ ՚ի դառաւէն Բասենոյ , հասանէ առ Վաղարշաւանն* , առնու անդ ինքեան օժանդակ նսխ զՄուրց գետն . երթայ մերձ ՚ի Շիրակ , ժողովէ զջուրս Ախուրեան գետոյն . որ իջանէ ՚ի հարաւային լեւանցն Վանանդոյ , և անցանէ ընդ մէջ կարս քաղաքին , և քերեղով արեւելեան պարսպօքն Անդոյ՝ խառնի ընդ Երասխ . որ դալլա՜ն

* Սա այժմ կոչի Միւնղիւր սուլու :

** Այժմ Քէօփրիւ քէօյիւ կոչի :

լար ընթացիւք խաղացեալ ընդ երկարութիւն Արարատեան՝ ուռոգէ զմեծ մասն դաշտին։ Ի դաշտ անդր առնու զջուրսն Սեւ գետոնց, որ ՚ի յԱրագած լերանց իջանէ . անդ առ ինքն հրաւիրէ զջուրսն Մեծամօր, Գասաղ, Գառնոյ և զՀրազդան գետոց, անցանէ ընդ Սիւնիս, հասանէ յԱրցախ, զկուրն առնու իւր ընթացակից . և առաջնորդ լեալ կուրին հասանէ ՚ի Ժողիս կասպից։ Յեղերս և յափունս երասխայ շինեցան հին Նախիջևան, Արմաւիր, Վաղարշաւան, Երուանդաշատ, Արտաշատ, քաղաքք յոյժ ճոխք, փառաւորք, և թագաւորաբնակք։ Երասխ իբրեւ զմայր Հայաստանի ՚ի բարձանց բարձր Հայոց իջեալ՝ այց ելանէ բազում քաղաքաց . և ուղղեալ զընթացս իւր յանդիման Արեւելից՝ զբերաւոր բնակիչս գիւղականաց արբուցանէ եղեմարուղիս ջրովն իւրով . և ուռոգանէ զդաշտս, զանդս, զայգիս Հայոց։ Ուստի դու յորժամ տեսանես զվտակս Երասխայ, ըմպես ՚ի ջրոյ նորա և անցանես ընդ նա . վայր մի կացեալ յափունս նորա, յիշես զարատաւս նորա . և երգես նմա զբովանդակն երգն նորա .

«Մայր Արտաշէ՛ ապերով Ժայռմուր գընամ եմ, հին հին դարաց յէշտակ՝ ալեաց Բելլ զըդրում եմ . . . » Աւանդութիւն կայ ՚ի Վասպուրական թէ . «Որ ընդէ զճորն Երասխայ, նա երբէք չէնանդանայ, նա երբէք առ հեռանքն երբայ, հեռանքն իսկոյն առնջնայ»։ Կայ այրուցիկ վերք մի, որ յաճախ ելանէ յերեսս տղայոց . զոր վանեցիք երեթիկ անուանեն։ Արդ՝ յորժամ այս պատահիցի, որոնեալ գտանեն զայր մի, որ երկիցս անցեալ ընդ Երասխ գետն և ըմպեալ է ՚ի ջրոյ նորա, այս պողպատն հարեալ ընդ պայլախազն՝ զկայծան

թօթափէ յերեսս երախային ընդ երեթիկս , զորմէ ասին պառաւունք թէ նոյն հետայն անհետանայ յերեսաց մանկանց : Աւգ.՝ ըստ որում ծեր կանայք Հայաստանի սիրելով զգետն երասիս համարին զնա սուրբ և եղեմարուխ . ուստի 'ի կարծիս են , զի եթէ ոք ըմպէ զջուրն , ոչ հիւանդանայ , եթէ երթայ առ հիւանդն , հիւանդն իսկոյն առողջանայ : Իսկ վասն Եփրատայ ասին կանայք Տարօնոյ , « եթէ մէկ խընդիրք ունի , երթայ առ Եփրատ , Եփրատ կուտայ նորա մուրատ » : Բանքս այսոքիկ յայտ առնեն թէ կանայք Հայոց , յոյժ սիրեն զԵփրատն , որ է մեղրագոյն , և զերասխն որ է երկնագոյն :

Կ. Գ. Տիգրիս , որոյ առաջին ակն բղխի 'ի Կանգուար լերանց Անձեւացեաց դաւառին , իսկ միւս ակն նորա 'ի յԱգռաւոյ քարէն Հոգեաց վանից բղխեալ , և մերձ առ հիմունս վանացս անցեալ՝ ընկերանայ Տիգրիսին , որոյ 25 մղոնաչափ ճանապարհ թագնաբար ընդ լերամբք կորդուաց ընթացեալ՝ մերձ 'ի յաւան Շատախ իբրեւ վտակահոս աղբիւր յառաջ խաղացեալ՝ գնայ 'ի դաւառն Մոկաց , անդ ժողովէ զգետս , զվտակս , և զաղբիւրս 'ի լերանց կորդուաց , որք դարձեալ կոչին ակունք Տիգրիսի : Ի Մոկաց և 'ի կորդուաց հասանէ 'ի կորճէք , առեալ զջուրնն Զաւ գետոյն Որսիրանից , երթայ յԳլձընիս և անդ միանայ ընդ մեծի վտակաց իւրոց , որք 'ի Սիմ կոչեցեալ գօտեւոր լերանց Տարօնոյ չորիւք վտակօք իջեալ 'ի ձորձորս Սալնոձորոյ իբրեւ հարազատ ակունք Տիգրիսի՝ երթան միանան ընդ նմա : Աստանօր յուշ լիցին քեզ , զի գօտիք Սիմ լերանս 'ի յարեւմտեան կողմանէ դաշտին Մշոյ մի-

ացեալ են ընդ չղթայս Բիւրակներան լերանց , յորմէ բղխեցան ակունք Եփրատայ, Գեհնին, Երասխայ և Ճորոխի՝ Արդ՝ ըստ որում Նուրք չորեքին վտակացս Բաղիշոյ՝ 'ի Սիմ' և 'ի Բիւրակներան լերանց բղխեալ երթան 'ի Տիգրիս, վասնորոյս առագայէս համարեմք զՏիգրիս բղխեալ 'ի Բիւրակներան լերանցն : Ահա Տիգրիս այսպէս օժանդակօքն շատացեալ կոչի Շաթ , անցանէ ընդ ձախակողմն Տիգրանակերտի , պատէ զՍտորեստան , միանայ ընդ եղբօր իւրում՝ Եփրատայ և զեղանի 'ի ծոցն Պարսից :

5. Դ. Մովսէս 'ի գիրս Արարածոց զանուն Ճորոխ գետոյն մերոյ նշանակէ փխտն . բայց մատենագիրք մեր Ճորոխ անուանեն , զոր ստուգաբանեալ խեղապէս նշանակէ ծոր ուխ . զի ծորելով իջանէ 'ի լերանց և ուղխօրէն վաղս առեալ 'ի վայր՝ հասանէ 'ի ծովն Պոնտոսի : Արդ ըստ որում փխտն կամ փատիս 'ի լեզու Երբայեցոց անել և զեղուլ նշանակէ , ուստի Մովսէս զբուն բառ մեր Նորոխ 'ի փխտն թարգմանեալ է . որ ընդ ծոր ուխին մերոյ միաբանեալ տայ զայս գեղեցիկ զիմաստ . այն է , ծորելով անել և ուղխօրէն զեղանիլ : Առաջին ակն փխտնի բղխի 'ի հիւսիսային լերանց Բիւրակներան և Կարնոյ . իսկ միւսն 'ի յարեւմտեան լերանցս բղխեալ միանան ընդ միմեանս , անցանեն 'ի միջոց Բաբերդ քաղաքին և առնուն զվտակն իւրեանց , որ 'ի լերանց Սպերդի իջանէ , անտի անցանեն ընդ Արդուին , և զեղանին 'ի ծովն Պոնտացոյ :

6. Ահա չորեքին գետք եղեմարուղիք , որոց վասն գրեաց Մովսէս 'ի գիրս արարածոց . թէ « Գեհնէ , Երասխայ , Ստորեսխէ և Եփրատ » , և անոն բաժանէ 'ի

չորս առաջն: Ահա՛ն ժոյն փեռնէ. նա է որ պարէ զա՛հնայն
 երկէր Եւէլաբոյ անոր որ սկիւն է . . . : Եւ անոն գետոյն
 երկրորդի Գեհնէ. նա է որ պարէ զա՛հնայն երկէրն Եւէլաբոյ-ոց:
 Եւ գետն երրորդ Տէգրէն . նա է որ երկայ յանդիման Ասոր
 բեհարնէ: Եւ գետն չորրորդ Եփրատնէ: Ահա այսպէս
 քառալստակք Եդեմայ բղխեալ 'ի Բիւրակնեան լե-
 բանցն . որք անկանին 'ի միջոցի բարձր Հայոց , և
 Հարք դաւառին, Տարօնոյ և Տուրուբերան աշխար-
 հաց . զի բարձր Հայք անկանի ընդ հիւսիսակողմ
 լեբանցն Բիւրակնեան, Հարք ընդ արեւելս, Տարօն
 ընդ հարաւ , Տուրուբերան ընդ արեւելեան հա-
 րաւ , իսկ Վրի, Բաբլ . և Երեղն ընդ արեւմուտս
 Արգ՝ ահա աստ 'ի միջոցի աշխարհացս , 'ի վերայ
 բարձանց Բիւրակնեան լեբանց, առ եղերս կենսա-
 բուղիս քառալստակացն , « Տնկեաց Ասորաւմ զդրօնոն
 յեդէ՛ ընդ արեւելս . և եդ անդ զմարդն զոր ստեղծ » : Եւ
 չորս առաջն բաժանին Եդեմարուղիս վտակքն ,
 Եփրատ նախ ընդ արեւմուտս , ապա շեղեալ ընդ
 հարաւ , նոյնպէս Տիգրիս բաժանեալ յարեւմուտս
 ապա ընդ Եփրատայ անցանէ ընդ հարաւ , և դառ-
 նայ ընդ արեւելեան հարաւ : Երասիս երթայ ընդ
 հիւսիս և դառնայ ընդ արեւելս , ճորոխ ընթա-
 նայ ընդ արեւմուտս և դառնայ ընդ հիւսիս : Ահա
 դետք , որք ոչ միայն զաստուածատունկ դարաւ-
 տան և զչորեօին կողմանս Հայաստան աշխարհի
 ոռոգանեն , այլ և կենսախաղաց ջրովքն արբույա-
 նեն զամենայն Հայաստանեայս , որք անդառին ծնան ,
 աճեցան , և բնակեցան յակունս , յափունս և յեղերս
 քառալստակացս : Սոքա դուրմ բարերարք հայրեն-
 եաց՝ յետ մատուռակերոյ զջուրն առողջարար՝ դրաղ-

մատենակ, զհամեղահամ ձկունս եւս տան 'ի կերտս ձուր սիրամանուղ. Ասքանաղեանս :

7. Բաց 'ի սոցանէ գտանին և այլ գետք 'ի մեծ և 'ի փոքր Հայաստան . անուանի է Տղմուտ անդ 'ի Շաւարչան, առ որ վարդանանք քաջ քաջ կռուեցան և նահատակեցան : 'ի վասպուրական Սեւ գետն, Առեօտու, Անգղայ, և Արճիշոյ գետք, որոց ջուրք բղխին 'ի լերանց վասպուրականի . և Թուխ գետն, Աղձնեաց, որոց ջուրք բղխին 'ի լերանցն Գեղեցկաձորոյ, արբուցանեն զգաշօրայս և զայգիս վասպուրականի, և զեղանին 'ի ծովն Վանայ: Անուանի է Ալիս գետն 'ի Սեբաստիա. որոյ ջուրն է կարմիր, որ 'ի Պարխար լերանց իջեալ, և քերեալ զկողմամբն Կեսարիոյ՝ մտանէ 'ի ծովն Սեաւ: Պարտիւք աստանօր խոստովանիլ թէ հաղարք հաղարաց են գետակք և վտակք 'ի Հայաստան, և բիւրք բիւրոց են ականակիտ աղբիւրք, որք 'ի ձիւնասպատ լերանց, 'ի ծառախիտ անտառաց, 'ի խոնաւուտ հովտաց, 'ի խորախոր ձորձորաց նաեւ 'ի յապառաթ վիմաց յառաջ եկեալ բղխին սքանչելապէս :

8. Շատաջուր է Հայաստան, ջուրք գետոց, աղբերաց նորա վճիտ սառնորակ և բարեհամ են . Հայաստանեայք վասն անբաւ առատութեան գետոց աղբերաց զջուրն գնել և վաճառել ամթ համարին . Հայաստանեայք չունին պէտս ջրամագարս պատրաստելոյ, զի գետք և աղբիւրք յամենայն տեղեաց բղխեալք և յամենայն տեղիս ընթացեալք արբուցանեն զմարդիկ և զանասուն . այլ և զամենայն երկիր : Արդ՝ որք բնակեալք էք ընդ օտար

աստեղօք և բմպէք զպղտոր, զդառնահամ՝ և քերմ
 ջուրն, յիշեցէք զեդեմաբուղիս վտակն էդեմայ :
 Առ քեզ զթեւս աղանոյ, և զերագութիւն ար-
 ծւոյ, հա՛ս յակունս և յափունս հայրենի գետոցդ,
 ա՛րբ ՚ի կենսաբուղիս ջրոյ նորա և զուարթասցիս,
 որպէս ծառ որ տնկեալ է ՚ի դնացս ջուրց. զի եթէ
 տկար իցես, զօրասցիս, եթէ հիւանդ իցես, առող-
 ջասցիս, և եթէ ծերացեալ իցես, նորոգեսցի որպէս
 արծւոյ մանկութիւն քո : Դաւիթ երբեմն իրբեւ
 զմիեղջերու փափագէր բմպել ՚ի ջրոյն Սիօնի, որ եր-
 բէք չհաւասարէր առատութեան և համեղութեան
 ջրոյն Հայաստանի, այլ դու իրբեւ զսիրատենչ ջրոյն
 հայրենի յորժամ ՚ի յօտար ափունս անկեալ՝ բմ-
 պես զջուր օտար գետոց և աղբերաց, անդ յիշես-
 ցես զխփրատ, զՏիգրիս, զԵրասխ, և զՃորոխ :
 Յօրժամ իրբեւ զտարադոեալ որդիսն Յակոբայ նրա-
 տիք առ դեռս Բաբելացւոց, անդ յիշեցէք զմայրն
 Հայաստան. եթէ օտարք ասասցեն ձեզ թէ եր-
 գեցէք մեզ զօրհնութենէն Սիօնին Հայաստանի,
 ասացէք. « Զն՞ք երգեսցա՛ւ զերհնա՛ն Տեառն յեր-
 ւելի օրա՛ր » :

Գ. Արդ՝ Հայաստան իրբեւ մայր որդեկորոյս զգե-
 տըս և զաղբիւրս իրբեւ զկաթն սուրբ ստեանց իւ-
 րոց ՚ի ձեռին առեալ աղաչէ զհեռացեալն, և ասէ
 եկայք եղբօրորդեակք իմ, արբէք, և արբեցա-
 րուք : Սուգ ունի Հայաստան, հեծէ հառաչէ և
 գետս արտասուաց իջուցանէ ՚ի վերայ այնոցիկ, որք
 անկան ՚ի վերայ օտար լեւանց, և թաղեցան ՚ի գե-
 րեղման նծդեհաց, որպէս ողբայր երբեմն Դաւիթ
 զմահ Սաուլայ և սիրելոյն իւրոյ Յովնաթանու :

որք վիրաւորեալք անկան 'ի վերայ լերին Գեղրուայ, «Լերինք Գեղրուայ, մի' իջցէ 'ի ձեզ ցօղ . և մի' եւ կեսցէ 'ի վերայ ձեր անձրեւ՝ անդաստանք պաղոց . զի անդ ապականեցաւ ասպար զօրաւորաց . փահան Սաւուղայ ոչ օծաւ իւղով Եարենէ վիրաւորաց, և 'ի ճարպոյ զօրաւորաց ոչ դարձաւ աղեղն Յովնաթանու ունայն յետս . և սուրն Սաւուղայ ոչ ամփոփեցաւ դատարկացեալ : Սաւուղ և Յովնաթան սիրելիք , և դեղեցիկք , և վայելուչք , չմեկնեալք 'ի կենդանութեան իւրեանց , և ոչ մեկնեցան 'ի մահուան իւրեանց . թեթեւագոյնք քան զարծուիս, զօրացան քան զառիւծունս . դստերք խրայէլի լացէք 'ի վերայ Սաւուղայ . լացէք 'ի վերայ նորա, որ զգեցուցանէր ձեզ կարմիրս հանդերձ զարդու ձերոյ : Զիարդ անկան զօրաւորք 'ի մէջ պատերազմի , Յովնաթան 'ի վերայ բարձանց քոյ վիրաւոր : Յաւէ ինձ 'ի վերայ քո եղբայր իմ Յովնաթան , գեղեցկացար ինձ յոյժ . զարմանալի եղեւ սէր քո ինձ քան զսէր կանանց : Զիարդ անկան զօրաւորք , և կորեան անօթք պատերազմականք» Բ. Թ :

10. Արդ՝ դստերք Հայկայ իբրեւ զԴաւիթ և զԵրեմիասն զՍուրան 'ի դետոց և յաղբերաց Հայաստանի 'ի գլուխս և յաչս ձեր առեալ՝ լացէք զզօրաւորս ձեր , որք անկան իբրեւ զՍաւուղ և զՅովնաթան վիրաւորք 'ի վերայ օտար լերանց , լերինք Պարսից , լերինք Հադարայ , լերինք Յունաց , և լերինք Հիւսիսոյ, մի իջցէ 'ի վերայ ձեր ցօղ . և մի եկեսցէ 'ի վերայ ձեր անձրեւ . զի անդ 'ի ձեզ ապականեցաւ ասպար զօրաւորաց մերոց : Զօրաւորք մեր 'ի վայրի դալարեօջ Հայաստանի բնակեցան ,

՚ի տղայութենէն մինչեւ ցհասանեալն իւր ՚ի ծերութիւն՝ ինքն ըստ ինքեան ձգի և մղի ՚ի հետազօտել և գտանել զգաղափարս և զպատճառս ամենայն իրաց . որք կամ ինքնին ծնանին ՚ի միտս իւր , և կամ ըմբռնեալք ՚ի հինգ զգայութեանց և առաջնորդեալք գան մտանեն ՚ի միտս մարդկան և բռնադատեն զամենայն մտաւորական կարողութիւն մարդոյն լրջօրէն խորհիլ ՚ի վերայ մասնաւոր և ընդհանուր գաղափարաց և պատճառաց , յորս եթէ ըստ ուղղութեան մտաց , զոր բոլորից արարիչն հատուեաց ՚ի բանական բնութիւնս մեր իբրեւ առաջին տարր էութեան մերոյ և գիտակցութեան՝ գտցէ զանմոլար ճշմարտութիւնն ՚ի նոսա , որ ուղղէն զմիտս մեր առ ճշմարիտ բարին , անդ ուրախ լինի մարդն ՚ի գիտութիւն իւր , և եթէ իբրեւ զկոյր խարխափեալ չկարիցէ գտանել զճշմարտութիւն , տրտմի և կամ մոլորի :

2. Չիք չափ և սահման գիտութեան . զի յանհունս տարածի շառաւիղ նորա , չիք չափ և սահման բաղձանաց և հետազօտութեան մարդկան առ գիտութիւն «*Ձի ցանկութիւնն էմաստութեան որն է յարայութիւնն . եւ ու յաբեցի ասն Գեառնելով , և ու լցցի ասն լեւելո :* Եթէ գտցի այր , որ ոչ տենչայ ճշմարիտ գիտութեան , չէ հեռի ՚ի յանրանից , որք զուրկ գտանին ՚ի բանէ : Եթէ ոք ոչ բղձայ ճոխանալ գիտութեամբ իբրեւ այր բանասէր և չփութացի բանավարութեամբ ուղղել զընթացս իւր և իւրայնոցն ՚ի կենցաղումս . ոչ համարեսցի մարդ ՚ի կարգս մարդկան , ոչ քաղաքացի ՚ի կարգս քաղաքացեաց , ոչ ազգային անհատ ՚ի դասակարգութեան հայ-

կազանցս . զի ասէ իմաստունն « Եւնէ և Դիւն
բարեւունքն ասուն . ինչ որքէրոսնէն ասն զեւրիւնն » . և
առածն ասէ , « լաւ է իմաստնոյ հետ քար քաշել ,
քան տգիտին հետ մեղր ուտել » :

3. Առտուած հրաման ետ գիտութեան՝ տիրել
'ի վերայ երկրի և ըստ օրինի կառավարել զմար-
դիկ , և ինքնին Տէր գաղանի խորհրդով , և ան-
հուն իմաստութեամբ օժանդակ ինի այնոցիկ , որք
տիրեն զգիտութիւն , որք ոչ երբէք արհամարհեն
զուղղութիւն նորա : Եթէ հաճեսցի Տէր 'ի խոր-
հուրդ իմաստութեան մտանել՝ վասն նոր իմն բա-
րիս առնելոյ մարդկան . զիմաստունս , զգիտունս .
զքննիչս , զդպիրս և զհանճարեղս 'ի մարդկանէ
ընտրէ իւր խորհրդականս : Նա զհայրն ազգաց բաղ-
մաց զԱբրահամ թողեալ՝ 'ի խորհրդակորոյս Սո-
դոմացւոցն ոչ առնու իւր խորհրդականս : Նա զայրն
Ժուժկալ և զհանճարեղ զՅովսէփ 'ի խորհուրդ հրա-
ւիրէ , և զանքարոյական Ռուբէն յատենէ 'ի բաց
վարէ : Նա զՄովսէս որ գիտութեամբ եգիպտա-
ցւոց վարժեցաւ՝ 'ի Մօրենուոյն՝ 'ի յեգիպտոս , 'ի
կարմիր ծովն , 'ի յԱնապատին , 'ի Խորան վիպու-
թեան , և 'ի Սինէական լերինն առնու իւր խորհր-
դական . իսկ զԿորիս , զԴադան , զԱբիրսն՝ զարս ան-
խորհուրդս ոչ միայն մերժէ յերեսաց և յատենէ
իւրմէ . այլ և պատուհասակոծ տունէ : Նա տես-
եալ զսրբութիւն , զգիտութիւն Սամուէլն՝ 'ի գիշերի
երկոց 'ի խորհուրդ կոչեաց զնա , ընկէց զՀեղի յա-
թոռոյն , և զնա արար խորհրդական , գատաւոր
և մարդարէ : Նա տեսեալ թէ իմաստութիւն , հան-
ճար և արդարութիւն առաւել է 'ի Դաւիթ քան

ի Սաւուղ, մերժեաց զՍաւուղ ի խորհրդականութենէն, և զԴաւիթ ընտրեաց և էօծ ի անդի նորա : Նա զՍողոմոն, որ եղև ցանկացող գեղոյ ի մաստութեան, իբրև զխորհրդական բազմեցոյց ի վերայ ակթող արքային Դաւիթի, իսկ զադիտաբարոյ Աբիսողոմ, և զԱմօն մերժելով մերժեաց : Այո՛ «Տէր ոչ կուտայ, երբ ոչ կուտայ յայնչեցեց զխորհրդորէր իւր շահայն իւրոց արգելեց» : Այո՛ նա բազում անգամ խորհրդակցի ընդ եղիայի . բայց ոչ երբէք ընդ Աքայարի և ընդ Եղաբէլի : Նա ընտրէ զԱւաքեալին. աննէ զնոսա ինքեան խորհրդակցիցս և ասէ «Դուք բարեկամ է՛ք ես, զի զմեռոյն զոր տուայ ի հօրե իմեք շահայն յեւ : Ձի առաքեալք լուան իմաստութեան Յիսուսի և ասեն . «Տէր ուր ոչ երբեք, բռնս կենաց յաւիթնականաց անի» : Արդ՝ եթէ հաղարապետ և խորհրդակցից կամիս լինել խորոցն Աստուծոյ, ստացիր զգիտութիւն, ստացիր զհանճար :

4. Երանի ազգի, որոյ հովիւք և իշխանք խորհրդակցից են խորոցն Աստուծոյ գիտութեամբ : Արդ՝ եղև զի յորժամ ի կեսարիա նստէր լուսամիտ Ղեւոնդ պատրիարք, և ի յԱսորիս զգօն Յակօբ հայրապետն Մծբնայ . բազմիմաստ և բազմերախտ հայրն մեր Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ լուսաւորուն հոգւոց մերոց աստուածային գիտութեամբ ուսուցանէր, լուսաւորէր և հովուէր զՀայաստանեայս : Յորժամ Բարսեղ յաթող հայրապետութեան Յունաց բազմէր . նստաւ յաթող հայրապետութեան Հայոցս մեծն Ներսէս . որ բնական, քաղաքական, տնտեսական, և աստուածաբանական գիտութեամբ պանծալի էր յաչա ամենեցուն : Յորժամ յԱսորիս

Գանձել է Հռուփանոս փիլիսոփայք իմաստասիրէին .
 և ՚ի յաթոռոյն Բիւզանդիոնի Ռսկերքերան ոսկիա-
 քանելով զարմացուցանէր զճարտասանս Բունաս-
 տանի , փայլեցան որպէս անաղօտ արեղակն մեծն
 Սահակ Պարթեւ և սուրբն Մեսրոպ ՚ի Հայաստան ,
 աստուածային իմաստութեամբ և արտաքին գի-
 տութեամբ և խորհրդակից լեալ խորոցն Աստուծոյ
 բազմահմուտ աշակերտօք պայծառացուցին զեկե-
 ղեցին և փառաւորեցին զՀայրենիս : Ի յաշակեր-
 տացն սրբոցն՝ Գիւտ , Բովսէփ , և Մանդակունին
 արք լի իմաստութեամբ և գիտութեամբ , նոստան
 յաթոռ սրբոյն Գրիգորի և առաջնորդք եղևն մեզ
 գնացիւք ՚ի շաւիղս արքայութեան երկնից , Ի
 գարն Ը . ծաղկեցաւ Յովհանն իմաստասէր և հռու-
 զգաւաղան հովուապետութեան Հայաստանեաց .
 զոր Ասողիկ Յովհաննէս փիլիսոփայ անուանէ : Ի
 յայսմիկ զարու փայլեցաւ Ստեփաննոս գրան երէց-
 զորմէ ասէ Սամուէլ . « Յայսմ ժամանակի էր Ստե-
 փաննոս գրան երէց , որ բանիրուն ճանաչէր . հաս
 ՚ի կատարումն ամենայն իմաստասիրական և գրա-
 մատիկոս արհեստից . զարձեալ ՚ի կարգս վարդա-
 պետաց յիշատակէ զՍտեփաննոս Սիւնեաց եպիսկո-
 պոսն թէ՛ « Մեծ իմաստասէրն Ստեփաննոս Սիւնե-
 ցին աշակերտ Մովսէսի » : Յովհաննէս կաթողիկոս
 ասէ վասն Սողոմոն կաթողիկոսին . որ յամի Տեառն
 791 նստաւ յաթոռ թէ՛ « Սա . . . բազում առաքի-
 նալան երկոց զանձն տուեալ ՚ի մեծ ուխտն Մաքե-
 նացոց . այլ և վարժեալ եւս էր ՚ի փիլիսոփայական
 արուեստս » : Պատմիչք մեր հաւաստի առնեն մեզ թէ
 Աղան Արծրունի , Մաթոս աղա , Անանիա և Գրիգոր

Նարեկացիք , Անանիա Շիրակացիին , Գրիգոր փիլիսոփայ քոր եպիսկոպոս Աջարունեաց , Քրիստոփոր Կաթողիկոս , Մխիթար գօշ , Սարկաւադ վարդապետ և այլք ընդ սոսա էին արք հռետորք և ներհուն խմատասէրք : Ազաթանդեղոս ասէ վասն Տրդատայ թէ « Յունական աշխարհական դպրութեանն , երկրաւոր իմաստութեանն յառաջագոյն էր տեղեակ , առաւել փիլիսոփայական մտաց հանճարագիտութեան . զի ուսեալ էր զայս » : Ղազար վասն վահանայ Մամիկոնէի ասէ « իմաստից յառաջատեսութեամբն արդարախոհութեամբն , աշխարհագիտութեամբն և քաջութեամբն » արդէն Գրիգոր Մագիստրոս փիլիսոփայ անուամբ հռչակեալ է ՚ի գիրս :

5. Ապաքէն դու յորժամ զսուրբ մատեան և ընդ նմին զՀայ մատենագիրս ընթեռնուս , յիշեա՛ զարս խմատունս , զգործս նոցա , զիշխանութիւնս նոցա և զժամանակս նոցա , յորում տեսանի թէ , Տէր ողորմելով որդւոցս Աբամայ ՚ի ձեռն հաւատարիմ և խմատուն տնտեսաց , այն է հայրապետաց , վարդապետաց , և իշխանաց , ո՛րչափ պարգեւս բարիս , և ո՛րչափ ժամանակս ուղղութեան , խաղաղութեան , զօրութեան և փրկութեան շնորեաց աշխարհի մերում « Զի էմպոռնիւն Ասործոյ սոսոյ , ուսեցից ՚ի նսս Բագիր և էմպոռն » . իսկ յորժամ ՚ի պատմութենէ ՚ի միտ առնուս թէ արք անիմատք , անխորհուրդ , անհանճարք և տգէտք նստին յաթոհայրապետաց , վարդապետաց , թաղաւորաց և իշխանաց , տե՛ս թէ ո՛րչափ աղէտք , և ո՛րչափ ժամանակ արեանց և խռովութեանց և սասանութեանց զան ՚ի վերայ աշխարհի և ազգի . որոց իբրեւ բար-

կայեալ Տէրն ասէ . «Եւ հոգոցն ՚ի վերայ նոցա չառնուի ինչպէս , և ինքեցեայդ տէրեացն նոցա : Արդ՝ եթէ Տէր զայնոսիկ սիրէ , որք ընդ իմաստութեան իցեն , և զայնոսիկ ընտրէ իւր խորհրդակիցս և ՚ի ձեռն նոցա առնէ զբարութիւնս ազգի մարդկան . ուրեմն սիրեսցուք զիմաստութիւն , «Ընդդէմսդ և հոգոցն ՚ի վերայ տէրեցն տէրոց զարման զորքն » զի Տէր սիրեսցէ զժողովուրդս և զժողովրդապետս մեր և տայէ զօրութիւն և յաջողութիւն ազգի ՚ի ձեռն նոցա :

6. Յիմարն յորժամ երեւեացի ՚ի հրապարակս , արք խելօք ծաղր առնեն և արհամարհեն զնա , ագէտն յորժամ նստիցի ՚ի բազմականի իմաստնոց , նախատակոծ լինի ՚ի նոցանէ : Այսպէս ազգ յորժամ ժողովրդովք և պետովք ՚ի յիմարութենէ և ՚ի տգիտութենէ իբրեւ ՚ի խաւարայլն իշխանութենէ եգիպտոսի չնանիցէ վաղվաղակի , ՚ի հրապարակս հանուր աշխարհի և հանուր ազգաց ծաղր լինի և արհամարհի : Զի յորժամ ընդ օտար ազգաց ՚ի խորհուրդ մտանիցէ և բազմեսցի , իբրեւ զտգէտ և անխորհուրդ ՚ի նոցանէ նախատակոծ լինի և արտաքսի : Արդ՝ եթէ չկամիս արհամարհիլ ՚ի մարդկանէ , և չառնել զազգն քո նշաւակ առաջի օտար ազգաց , ուսիր ՚ի մանկութենէ քումմէ զգիտութիւն , եթէ կամիս ուրախութիւն փառք և պսակ լինել հայրենեացդ , ստացիր զիմաստութիւն : Զէ «Որքն էմարան որդի որդի զհայր էր , էն որքն անոր որդիս ընէն է օր» : Ազգ բազումք և բազմութիւք են ՚ի վերայ երկրի , բայց ՚ի շարս ազգաց թէ և իցեն սակաւութիւք՝ նոքա միայն պատուեալ մեծաբեալ և փառ-

քաղաքացիներն , որք ստուգապէս պատուեցին , մեծարեցին սիրեցին և ուսան զգիտութիւն . իսկ որք ոչ պատուեցին և ուսան զգիտութիւն , անպատուեցան անկան ՚ի մեծութենէ և տկարացան , թէ և էին բազմութիւն :

Դ. Պին անդամանդի ՚ի հոծ , ՚ի պինդ և ՚ի փայլուն բնութենէ իւրմէ չափի , այսպէս արժանապատուութիւն ազգի ՚ի գիտութենէ ՚ի միութենէ և հայրենասիրութենէ չափի . ապաքէն առանց գիտութեան չիք միութիւն և առանց միութեան չիք հայրենասիրութիւն : Արդ՝ յորժամ բազմանայ գիտութիւն , համատարած քննի միութիւն , զօրանայ և հայրենասիրութիւն . յայնժամ արժանապատուութիւն ազգին բարձրանայ առաջի ամենայն ազգաց և անուն նորա փայլի իբրեւ անդամանդ ՚ի բարձրութիւն աշխարհի : Դու ինքնին խելամոռեմիբ թէ գիտութիւն չէ բերք ցրտային դաւառացն Հիւսիսայ , որոյ չգացի հնար մշակել զայն ՚ի ջերմային դաւառան Հարաւոյ , կամ անդրադարձ սորին : Այլ գլուխ որ իմերայ ուսոց մարդկան բարձր տեսանիւնա համահաւաքող ընդունող և շտեմարան է ամենայն գիտութեանց , զի ուր չսրտաւորին ջանք մշակելոյ զգլուխ մարդկան , անդ երբէք չպակասին ժողովել զանհուն արդասիւս գիտութեանց . եթէ ստուգիւ ՚ի վերայ հասեալ իցես թէ ունիս գլուխ ՚ի վերայ ուսոցդ , կարես անտարակոյս մշակել զնա . եթէ հաւատարիմ լիցիս թէ գլուխք ազգի քո պատուական և ընդունակ են քան զգլուխ ամենայն ազգաց , կարես վաղվադակի առնել զնա շտեմարան ամենայն գիտութեան :

Տ. Անդրանիկ 'ի մէջ ամենայն գիտութեանց՝ է նախ գիտել թէ ոգայէս պարտէ զմիտս և զսիրտս որդւոց մերոց պատրաստել անդասին, զի ըզձակերտ լիցին գիտութեան. եթէ բան Աստուծոյ որ ասէ մարդարէիւն թէ « Զի Դու աղէցել զքեզնէ՞, և Երբեք զքեզնէ » չէ բաւական ըզձակերտս առնել. ամենօրեայ փորձն նախանձ արկցէ 'ի նոսա, զի հաւնապագօր տեսանեմք թէ գիտունք սիրելի են յաչս ամենայն մարդկան. իսկ տգէտք ատելիք. գիտունք 'ի պատուի, անգէտք յանարդանս. գիտունք տէր և իշխանք, անգէտք ծառայք և գերիք: Յուսկ ուրում եթէ ուսանիս և ուսուցանիցես զայն երկնաւոր և 'ի վերուստ իջեալ գիտութիւն, որ հօգւոյ և մտաց քոց, անձին և կենաց քոց, և զբարց, և հայրենեաց քոց միշտ օգտակար և հարկաւոր է, կեցցես յաւիտեան: Իսկ եթէ ուսանիս և ուսուցանես զայն գիտութիւն, որ երկրաւոր շնչաւոր և դիւաւական է, կորուսանես զանձն քօ զքնկերն և ըզհայրենիս քօ:

ՅՕԴ-ՈՒԱԾ Բ.

ՀԱՆՃԱՐ

Ա. Հանճարն է որ ոգւորէ և օգտակար առնէ զտեսական գիտութիւնս, որ բնութեամբ իրրեւ զլոյս արեգական թափանցիկ և ծաւալական է. որ առանց միջնորդութեան օդոյ չզօրէ ճառագայթել զլոյս իւր 'ի վերայ երկրի. գիր զհանար առաջնորդ գիտութեան իրրեւ միջնորդ նորա. զի

լոյս բարութեան նորա առաջնորդ լիցի երջանկութեան մարդկան :

2. 'ի կարգս մարդկան երեւցան անուանեալ զիտունք, որք առաջի սեռի մարդկութեան զանգունդս կորստեան բացեալ՝ անձամբ 'ի նոյն դահաւիմեալ՝ զուղղութիւն մտաց բազմաց հեղձուցին 'ի նոյն զէն զանչինս առ իմաստանս սանկին, յեմբեցանք. զի չհարցեալ զխորհուրդ 'ի հանճարոյն՝ անկան 'ի մարդութիւն . և բիծ սեւադրոշմառեալ 'ի վերայ ճակատուց իւրեանց՝ սեւեռուն և ապարդիւն մեկնեցան յաշխարհէ : Զի ոմն 'ի նոցանէ զկանայս հասարակաց ասելով զհայրութիւն, զմայրութիւն և զորդիւթիւն ուրանայր և եղծանէր . ոմն զիւրովի զնախն, արութիւն և երջանկութիւն քարոզէր : Յուլիանոս զԱստուած ուրանալ զքրիստոնեայս չարչարել զրօտանս համարէր . վոյթէն զյայտնութիւն աստուածային ուրանալ, զբարոյական առաքինութիւնս ծաղրել պարծանս համարէր : Ռնան զԳրիստոս մարդ և զԱւետարան մարդկային հանճարոյ ծնունդ համբաւեալ՝ 'ի յԱստուծոյ չերկնչէր, և 'ի մարդկանէ չամաչէր . զի նեռին էր և կարապետ նեռին, զի հոմանուն են Նեռն և Ռնան : Ահա Յակոբոս զհանճարազուրկ զիտութիւն այսպիսեաց կուէաց երկրաւոր, շնչաւոր և դիւական :

3. Պարտք հայրենասիրութեան բռնադատէ զիս զգուշացուցանել զուսանողս և զգիտունս մեր 'ի մարտամիտ գրութեանց այնոցիկ, որք ոչինչ են, և ոչ ինչ օգտեացին : Եթէ մտեր 'ի խորս բնական զիտութեան և անտի զօրէն խորասուզելոց և բնկըզմելոց չկարես 'ի վեր ելանել և տեսանել զԱս-

տուած , զյաւիտենականութիւն և զմշտնջենաւորութիւն նորա . զհանճար՝ որ է ճաճանչ և ճառագայթ իմաստութեանն Աստուծոյ՝ կոչեա , զի եկեալ փարատեացէ զմէզ մթութեան մտաց քոց և լուսաւորեալ զգաստմն գիտակցութեան քո՝ մերձեցուցէ զհոգի քո հուպ ամենխմաստ Աստուծութեան , որ հոգի է և կեանք : Հանճար զընական և զբարոյական գիտութիւնս ՚ի կշիռ պահեալ՝ զխորհուրդս , զբանս և զգործս մեր ուղղէ առ բարին ընկերին , ազգին և հայրենեաց , զի նա ճշմարիտ բարեկամ և բարերար գորով բնութեան մարդկան . զմիտս մեր ՚ի ընական յաշխարհէ վերառեալ՝ ՚ի բարոյական աշխարհն ՚ի կարգս առաքինեաց հանգուցանէ . զի գիտութիւն առանց հանճարոյ է մարմին առանց հոգւոյ :

Կ. Գիտունք երբեմն սխալին ՚ի գիտութեան , և կոչին իմաստունք սխալական , բայց հանճարն ոչ երբէք սխալի ՚ի գիտութեան . հանճարն ՚ի գէպ ժամանակի ազատ խօսի և ազատ գործէ առանց ինչ տարակուսի . իսկ յանդէպ ժամանակի մտախորհութեամբ ջանայ ելս հնարից գտանել և համբերադար հոգւով գիմագրաւ լինի յանկարծադէպ արկածից : իսկ հանճարազուրկ գիտունք կամ իմաստակք ՚ի հասանելնեղութեանց և հալածանաց վաղվաղակի գայթակղին յուսահատին և գահափլիճին յանգունդս անհաւատութեան . զի հիմն հանճարոյ և հաւատոյ նոցա ՚ի վերայ աւաղոյ է եղեալ , Հանճարեղն ՚ի յէութիւնս , ՚ի գոյութիւնս ամինայն իրաց զհանճար ամենխմաստ Արարչին տեսեալ փառաւորէ զանհուն բարութիւն նորա . իսկ անհանճարն ՚ի

բնութիւնս ամենայն իրաց սննդութիւն տեսեալ նանքանայ 'ի խորհուրդս և ազանանէ զհանճար իւր։ Արդ՝ ես իբրեւ գմարդ հանճարեղ և զգօն՝ զհոգիս , զմիտս , զգիտակցութիւնս և զկամս իմ , զնոյն զեղբարս զաղբս և զհայրենիս վատահու-
թեամբ յանձն առնեմ հանճարոյս . բայց սոսկ բնա-
կան և փիլիսոփայական գիտութեանս չկարեմ յանձ-
նել . զի եթէ չտեսիցիմ առ ընթեր դիտութեանս
զհանճար իբրեւ դատարարակ և խորհրդատու նմա ,
դուցէ 'ի խորխորատ անկանիցիմ : Զի հանճարն 'ի
ներքս 'ի բնութեան մերում է վկայ և պաշտպան
ներքին էութեան , գոյութեան և անմահութեան
հոգւոյ մերոյ . իսկ բնական գիտութիւն երբեմն 'ի
միտս անհամեմար գիտնոց զհակառակն հանճարոյն
վկայեալ՝ կորուսանէ զյոյս , զհանճար և զգիտու-
թիւն իւր , ընդ նմին զվատահութիւն և զհաւա-
աարմութիւն առ ազգն իւր :

5. Որ հանճարեղն է , առէ՝ զառաջնորդու-
թիւն ստացի՝ արդէն 'ի յողուած գիտութեան
գրեցաք թէ հանճարեղք միայն եղևն հաւատարիմ
և անձնանուէր ծառայք եկեղեցւոյ և հայրենեաց .
ինկ սոսկ բնագէտք՝ զամենայն 'ի շահ և 'ի փառս
անձին գործեցին և գործեն : Ի հնումն արք զօրա-
ւորք բաղում էին 'ի Հայաստան , բայց հանճարա-
ւորք սակաւ . զի ոչ միայն բազմութիւն ռամկաց ան-
մշակ թողեալ զհանճար իւր՝ տգիտութեամբ զառա-
ծանէր , այլ նախարարք և իշխանք դուրկ էին 'ի
կատարեալ գիտութենէ . անձամբ զօրաւոր և հա-
րուստ էին , բայց մոտք աղքատագոյն : Աշխարհ
և գաւառ բազում էր Հայոց , բայց հանճար իմա-

տութեան սակաւ էր 'ի նոսա . զօրեղ զօրականք
բազում էին 'ի Հայո , բայց հանճարեղ զօրագլուխք
պակաս էին 'ի նոսա . բազմութիւն աշխարհաց և
զօրաց չկարէր փրկել զնոսա , յորժամ հանճարեղ
խորհրդականք պակասէին 'ի նոսա , զի հանճա-
րեղն 'ի թագաւորոնս թաէ . Տրագոմբէան իմաստաց
Ժէլոմբէան աշխարհաց . և թէ Վիմարոմբէան օգնէ հարդոյ
սան զորան ոյր . և թէ Վիմարոմբէան Վիմարոմբէան , և ի-
մարոմբէան լիւրոմբէան . և ի մի պաշարեցի :

Յ. Եթէ սիրես զազգի և զհայրենիս քո , փու-
թասիր յամենայն ճանապարհս և 'ի գործս քո
ստանալ նախ զհանճար , և ուսուցանել զայն որ-
դուոց մարդկան . եթէ փրկութիւն , ապահովու-
թիւն և խաղաղութիւն անձինդ . և հայրենեացդ
խնդրես , ստացիր զհանճար . եթէ միութիւն , զօ-
րութիւն և ընդարձակութիւն խնդրես , ստացիր
զհանճար . եթէ աստուածատեսութիւն , մարդարէու-
թիւն , և անմահութիւն խնդրես , ստացիր զհան-
ճար . եթէ զփառս և զպատիւս խնդրես 'ի Հօրէն
լուսոյ , ուսո՛ւ ամենեցուն զհանճար : Մի տար եր-
բէք քուն աչաց քոց և մի հանգիստ իրանաց քոյ ,
մինչև դացես զհանճարեղութիւն . ուր տեսանես
զհանճարեղս հարց 'ի նոցանէ զխորհուրդս և գոր-
ծեա ըստ խորհրդոց նոցա . ուր դացես զհանճարեղս
առ բեր 'ի տուն և 'ի հայրենիս քո . զի առանց հան-
ճարեղ խորհրդականաց ոչ տուն տուն է , ոչ ազգ-
է , և ոչ հայրենիք հայրենիք է : Մեծն Պետրոս իբրեւ
այլ հանճարեղ յաճեալ ընդ բազում աշխարհս ,
եհարց և ուսաւ զամենայն խորհուրդս և զգործս
հանճարեղաց , զբազումս 'ի նոցանէ երեւ յաշխարհ

իւր . հանճարով գիտութեամբ և արուեստիւք եւլից զաշխարհ իւր , որովք մեծացաւ և մեծացոյց զաշխարհ իւր :

7. Այն է իսկապէս հանճար . որ ամենեւին անմասն է 'ի չարին խորհրդոց և 'ի նորին գիտութենէ . հանճար՝ որոյ ուսուցիչն ֆրիստոս է , և առաջնորդն Հոգին սուրբ . զի 'ի սկզբանէ Տէր զմատեան գիտութեան բարւոյ և չարի երաց առաջի մտաց մարդկան «Ան էւն (սէ) Աբո՛ւ իբրեւ զի 'ի Բն զիտել զբո՛ւ և զաբ» . վասն բարւոյ գիտութեան հրամայէ ընդունել զնա գործել և արդիւնաւորել , բայց վասն չարին ասէ գիտել զնա . բայց չմերձենալ և չգործել զնա . «Մի՛ Բրննաբ , մի՛ ճաշիկեր և մի՛ հոտ լիներ» : Արդ՝ 'ի գիտութենէ բարւոյն միաք մեր աղնուացեալ և զգօնացեալ իբրեւ զհանճարեղ տենչոյ բարւոյն , և ձգտի միշտ 'ի նոյն . իսկ չարին գիտութեամբ տգեղացեալ և յիմարեալ՝ անհանճարաբար գահալիճ անկանի 'ի նոյն . զի ըստ Պօղոսի հոգին ցանկայ հակառակ մարմնոյ , այսինք հոգին 'ի հանճարոյն առաջնորդեալ փափագի միշտ առաջնորդ լինել մարմնոյն 'ի կատարեալ բարին . «Եւ Բարն զաշխարհ հակառակ հոգւոյն , այն է առաջնորդեալ 'ի չարին գիտութենէ կամի առաջնորդ լինել հոգւոյն 'ի կատարել զչարիս : Արդ «Եթէ Գործել հոգւոյն Խոփանել զբո՛ւ Բարն» սիրեա զհանճար . որ կարողն է զամենայն ճանապարհս ուղղութեան և բարութեան հորդել առաջի քո . սիրեա զհանճար , որ գիտէ զհոգւոյն ամենայն հոգւոյն տալ և զմարմնոյ հարկաւորան մարմնոյն տալ . սիրեա զհանճար , որ գիտէ զչայրենեացն ամենայն հայրենեաց տալ , զօտարին հար-

կաւորան օտարին տալ : Յետ այսր ամենայնի ծանիր :
 Թէ վասն ստանալոյ զգիտութիւն բարւոյ և հան-
 ճարոյ՝ ջան և վաստակ բազում՝ պիտոյ է , իսկ
 վասն գիտելոյ զչարն , չիք ինչ վաստակ : զի չա-
 րըն իբրեւ որոմ սերմանի ՚ի բարի խորհուրդս մարդ-
 կան, զորս ՚ի ձեռն հանճարին իբրեւ . ՚ի ձեռն հրեշ-
 տակի խլեցես ՚ի մտաց քոց , և ՚ի խորհրդոց եղ-
 բարց քոց :

ՅՕԴՈՒԱԾ Գ .

ԳԻՒՏ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

1. Հանճար և իմաստութիւն Աստուծոյ փայլի
 ՚ի յարարչագործութիւն արեղերաց . որ է երեւելի
 գործ հանճարոյ և իմաստութեան նորա : իսկ հան-
 ճար և իմաստութիւն սրտկերի նորա, որ է մարդ,
 երեւի ՚ի գիւտս և յարհեստագործութիւնս , որ է
 երեւելի գործ մտաց և հանճարոյ նորա : Հայեցեալ
 ՚ի հրաշակերտս արեղերաց՝ օրհնեմք և մեծացու-
 ցանեմք զՏէր . հայեցեալ ՚ի հրաշակերտ գիւտս և
 յարհեստս՝ գովեմք և մեծարեմք զտէր գիւտին և
 արհեստին : Այր մի որ գտանէ զնոր գիւտս և
 հնարէ զարհեստս , անուն նորա հռչակ հարկա-
 նի ընդ ամենայն տեղիս , նոյնպէս ազգ . եթէ
 հանճարով զհետ պնդիցի գտանել զնորանոր գիւ-
 տըս և հնարել զօգտակար արուեստս , անուն նորա
 հանճար և իմաստութիւն նորա հռչակ հարկանի
 ընդ ամենայն աշխարհ :

2. Հաւատարիմ հնամէս մատենք հաւաստի
 առնեն թէ գիւտ բաղադրութեան դեղօրէից , որ

ի յարմատոյ խոտոյ և ծաղկանց . զգիւան պատուաստելոյ զծաղիկն , որ զծաղիկ մանկունս սեռի մարդկութեան չթողու տգեղանալ և մեռանել . առաջին գտումն և յառաջագիմութիւն արհեստի բժշկութեան , ծնունդ . են լուսապայծառ . հանճարոյն Հայոց : Զգիւտ և զարուեստ զերկաթն ՚ի հանքաց հանելոյ և զգործիս երկրագործաց պատրաստելոյ՝ գտին որդիք Հայաստանի . յորմէ ապա բնդամենայն աշխարհ տարածեցաւ . կտաւագործք Հայաստանի զբուրդն ոչխարաց մանեցին , գործեցին և արարին արկանեցիս , զգիւտ սասողագիտութեան զչափ չրջելոյ ժամանակաց արեգական , լուսնի , մլորակաց և աստեղաց եգիտ Սեմ՝ որդի Նոյի . զորս քոյր նորա Ասողիկ նախ ՚ի Հէր և Զարեանդ , և ՚ի յՈրսիրանք գաւառին Մոգաց ուսուցանէր Հայկածին որդւոց :

3. Ի հնումն գիւտից և արհեստից ուխք ՚ի կեդրոնէն Հայաստանի իբրեւ զյորդ վտակս աղբերաց բղխեալք՝ ծաւալէին ընդ չորս ոլորտս աշխարհի . յորքս հանճարաւորքն ՚ի մարդկանէ փութացան յղկել և ՚ի կատար ածել զնախնական գիւտս արհեստից : Որպէս արար ՚ի հնումն Ասորեստան , Պարսկաստան , Հնդկաստան , Չինաստան , Եգիպտոս , Յունաստան և Իտալիա : Իսկ ՚ի նորումնս Անգղիա , Ամերիկա , Գաղղիա , Գերմանիա , Ռուսիա , Աւստրիա ՚ի գիւտս և յարուեստս հանճարեղ փորձառութեամբ այնչափ յառաջագէժ եղեն . մինչեւ զարմանալ ամենեցուն ՚ի վերայ հրաշակերտ ձեռակերաց նոցա և կարծել թէ հնարողք ամենայն գիւտից և արհեստից ՚ի սկզբանէ եղին նոքա : Տես թէ հանճարն ՚ի հին ՚ի

արդ զարբնութենէ քանի՛ քանի՛ նորանոր գի-
 տս մեքենայից և արուեստից հնարեաց, զի ՚ի ձե-
 ուն մեքենայի գնաւն ՚ի վերայ ծովու, և երկաթի
 սայլն ՚ի վերայ երկրի իբրեւ զթռչական կենդանի
 սրացուցանէ : Բարէ՛, ահա հանճար դարբնին մշա-
 կեալ եղեւ մեքենադէտ, և հանճար երկրադոր-
 ծին մշակեալ՝ բնադէտ և քիմիադէտ, և երկու-
 ցուցն հանճար ՚ի խորհուրդ մտեալ՝ տասն դժա-
 չափ թելիւ զքաղաքս բնդ քաղաքաց, զպետու-
 թիւնս ընդ պետութեանց, զհին աշխարհ ընդ նոր
 աշխարհին միացուցեալ՝ զաշխարհս ամենայն հիւ-
 ցուցին : Հանճարն ՚ի ձեռն մեքենայի զհին երկրա-
 դործութիւն զհիւսնութիւն զտարազադործութիւն
 այնչափ ծաղկեցոյց, մինչդի բուրդն և բամբակն ՚ի
 մէնջ առեալ դիւրագնի և արուեստիւք աղնուա-
 ցուցեալ՝ բերէ վաճառէ մեղ ծանրագնի իբրեւ
 զմեղաքս : Իսկ բժշկութեան և անողագիտութեան
 գիւտ և արուեստ բնդարձակեցին յոյժ յոյժ : Արդ-
 մի թէ յետ այսչափ բարձրագոյն յառաջագիմու-
 թեան բաւականացեալ՝ յետս կասեցա՞ն ՚ի յառաջա-
 դէմնն նկրտելոյ, ո՛չ. զի զցայդ և զցորեկ անձան-
 ձիր աշխատութեամբ տենչան զնորանոր գիւտս
 և արհեստս գտանել, ՚ի հեռաւոր աշխարհաց հա-
 մահաւաքել յաշխարհս իւրեանց, զի հետաքննին
 հանճարեղք նոցա ոչ միայն յայլ և այլ կողմանս
 աշխարհի, այլ ստէպ ճանապարհորդեցին ՚ի Հա-
 յաստան, զի ՚ի հին ձեռակերտաց և ՚ի ծաղկէնկար
 կերպասեաց առցեն օրինակս, զի ըստ ասիացոյց ճա-
 շակին պատրաստեցեն տարազս, որով զհարստու-
 թիւն նոցա փոխեցեն յաշխարս իւրեանց :

4. Եթէ զհանճար Հայոց համեմատել կամիցիս ընդ հանճար ազգաց բազմաց , գրոյդ առաւել գտանես քան զնոսայն : Զի ՚ի բնական , ՚ի թուադիտական , երկրաչափական , և մեքենական գիտութիւնս և ՚ի գիւտս կարէ հանճար Հայոց յառաջադէմ լինել քան զհանճար Անգղիացւոյն : Ի յուսանողական , յաստուածաբանական , ՚ի յաստեղագիտական գիտութիւնս կարէ յաջողակ լինել քան զաթենացին : Ի տնտեսական , ՚ի քաղաքական , ՚ի զինուորական մարդս կարէ անուանի իննել իբրեւ զԳերմանացին : Ի յերկրագործական , և ՚ի վաճառականական արհեստս կարէ հնարագէտ լինել իբրեւ զհնդկաստանցին : Ի նորր արհեստս՝ որպէս է նկար , քանդակ և ոսկերչութիւն ՚ի յամենայն դարս վայելցոյց զհանճար իւր , որում վկայեն գործք ձեռաց իւրոց :

5. Բե՛ր քննեցուք թէ զիա՛րդ վսեմագոյն հանճարի վիճակեալ Ժողովուրդս այս , բաց ՚ի սուկաւուց , գողթէ մեծագոյն մատամբ այսօր ՚ի յետագէմ վիճակի տառապի . Ո՛հ , թողից երկարատեւ արչաւանաց արհաւիրս և սրածութիւնս և սասանութիւնս , որք զբազմաբեղուն հանճար Հայոց հեղձուցին ՚ի լաց ՚ի սուգ և ՚ի տրտմութիւն . լացից զբազմաժամանակեայ անուր ծանր երկաթոյն Հագարայ , օր անհնարին ծանրութեամբ զպարանոց և զգլուխ մեր , յերկիր կցեալ ոչ միայն գերէ զմարմին և զազգ մեր , այլև զամենայն ծնունդս և զյառաջագիմութիւնս հանճարոյն սղանանէ անգէն : Զի անողոք և անկուշտ հարկապահանջք Հագարայ կեղեքելով աղքատացուցին զարհու-

տաւորս , որով աղքատացոյցին զճոխութիւն հան-
 ճարոյ նոցա : Ժողովուրդ , որ առէ զգիտութիւն
 և զհանճար , արդ . ևս շուրջ պատեալ է զՀայաստան
 և խստութեամբ նեղէ զմարմին և զհանճար Հայոց ,
 բայց յետ այսր ամենայնի . դարձեալ տեսական և
 գործնական արուեստք և գիտութիւնք 'ի հանճար
 Հայոց ապաւինեալ՝ յառաջ գնաց որչափ ներեն
 նմա ժամանակք : Արդ սուր Հայորդւոյն ժամանակ
 խաղաղութեան ապահովութեան և ազատութեան .
 և տես' թէ որչափ արագ արագ զարդանայ և զօ-
 րանայ հանճար նորա յօգուտ հայրենեաց և համե-
 րէն մարդկութեան : Որք գիտէք զարժանիս հան-
 ճարոյն Հայոց , բանիւ արդեամբ քաջալերեցէք
 զնա , որք իբրեւ ազգք ազնուագութք արդարեւ
 սիրէք զմարդկութիւն և զհանճար , փութացէք
 զապահովութեան և զխաղաղութեան ժամանակ
 շնորհել նմա : որպէս զի զբաղմարեղուն պտուղ
 հանճարոյն Հայոց վայելիցէք դուք և մեք , զի
 հանճարն սերմանի 'ի ժամանակի խաղաղութեան ,
 աճի 'ի յապահովութեան և առնէ զպտուղս բաղ-
 մապատիկս 'ի յազատութեան :

6. Արդ եթէ հանճար միոյ առն զարմանալի իրո
 դուանէ և հրաշակերտ արուեստս յառաջ բերէ .
 եթէ սուր և յաջողակ հանճարք բաղմաց հայրենա-
 սիրաց միացեն 'ի մի , խորագիտութեամբ խոր-
 հեցեն , ստեպ և զօրութեամբ ձեռն արկցեն 'ի
 դտանել զազգն և զհայրենիս , և հայրենասիրու-
 թեան հրաշակերտ արուեստիւ նորոգեացեն զայն ,
 ահա աստ է իմաստութիւն և հանճար . աստ է
 հրաշայլք հայրենասիրութեան : Լուր սրտարեկ

ձայնի խնամ ո՛վ հանճար որ երբեմն նստիս անհոգութեամբ 'ի գլուխս անձնասէր մարդկան, ել 'ի յայտ 'ի մենասէր անձկութենէդ, մուտ 'ի յընկերականութիւն ազգի քո և հայրենեացդ, որդիք հայաստանի սպասեն հանճարոյդ, սպասեն գիւտի և արհեստի քում. եթէ վասն նորոգութեան ասան հօր քո զհնարս արհեստից գիտես, արկ 'ի գործ, զի որ գիտէ դարբին և ո՛չ առնէ մեղք են նմա» :

7. Գովեցից զարս, որք 'ի յառաջագիմութիւն մարդկային հանճարոյն, և վասն ապահովութեան կենաց մարդկան գտին և գտանեն զօգտակար գիւտս, հնարեցին և հնարեն զչափաւէտ արուեստըս : Օրհնեալ է որ եգիպտացիութիւն և զթիւրակէն, զշողին, զեղեգորին, զջերմաչափն, զօգաչափն, և զջրաչափն, և զայլ այսպիսիս օգտակարութիւնս. օրհնեցի և գովեցի, որ եգիպտացիս զդէմ և զառաջն առնուլ փոխադրական ակտից, զի մի ճարակեցի յայլ տեղիս, և 'ի մարդիկս :

8. Անէծս 'ի Տեառնէ ընկալաւ Կային որ զառաջին ձեռն էարկ սպանանել զեղբայր իւր զԱբէլ, նորմեալ որ հնարեաց զաէգ, զնիզակ, զուր և զսակր, բիւրիցս անիծեալ որ եգիպտացիս զվառօգն, և հնարեաց զհրազէնս՝ զվեցանկիւնիս, զասղնաւորս և զչափօս. երիցս անիծեալ որ ծուլեաց զթնդանօթս և մէթրայօղս : Ահա մահացու և սատանայական գործիք, որովք անագորոյն մարդիկ իբրեւ գիւցին սպանանեն զեղբարս իւրեանց, զմարդիկ որ 'ի պապիւր Աստուծոյ արարան : Ամենայն արիւն անպարտ սպանելոց՝ ազայոց, պատանեկաց,

երիտասարդաց , ծերոց , արանց և կանանց յեղեալ յերկրի , յարենէն Աբէլի , յարենէն Յիսուսի , յարենէն Առաքելոց , Մարգարէից և Մարտիրոսաց մինչեւ յարիւն Հայորդւոյն և աղամարդւոյն որ յայսմ վայրկենի յեղանի յերկիր , խնդրեսցի 'ի ձեռաց այնոցիկ , որ հնարեցին զմահահրաւէր գործիսն :

Գ. Տէր՝ դու սաստեցեր Պետրոսի , որ սրով եհատ զականջն Մաղքոսի . — « Դարձ' զսուր քննութեան , զի ոչ սուր սուրբեւ , ոչ զանգեւ » : Արդ՝ ընդէ՞ր ոչ սաստեցեր ամբարտաւանից , որք ոչ զականջս , այլ զպարանոցս բաղմաց հատանեն զսուր , զսլաք , և զգնդակ մխեցին և մխն անխնայ 'ի սիրտս անմեղաց և հեղուն զարիւն սրբոց քոց շուրջ դքսադաքաւ և դու Տէր տեսեր զայս ամենայն , լռեցեր համբերեցեր և սաստկութեամբ քով ոչ սաստեցեր ամբարտաւանից : Ասացեր սուրբ նոցա մտցեն 'ի սիրտս նոցա և աղեղունք նոցա փշրեսցին . բայց սուրք նոցա մտին 'ի սիրտս անմեղաց , և աղեղունք նոցա ոչ փշրեսցան . ասացեր զարիւն ամենայն շնչոց խնդրեսցից 'ի ձեռաց նոցա , ահա արիւն մեր ոչ խնդրեսցաւ 'ի ձեռաց նոցա . զի ոտք նոցա արագ են առ 'ի հեղուլ զարիւն : Մինչեւ յե՞րբ մոռանաս զմեզ խաղառ . մինչեւ յե՞րբ դարձուցանես զերեսս քո 'ի մէնջ . մի յաւիտեան բարկանար մեզ Տէր , և մի ձգեր դարկութիւն քո յաղգէ յաղգ . այլ արա առ մեզ լատ ողորմութեան քում . և փառաւորեսցի անուն քո յաւիտեան :

ԳԼՈՒԽ ԺԸ .

ԽՈՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ . ԿԵՆՅԱԳԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ
ԲԱԳԱԲԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՅՕ ԳՈՒԱԾ Ա .

ԽՈՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

1. Խորագիտութիւն ինքնին պարզապէս նշանակէ ստանալ զխորին գիտութիւն 'ի վերայ ամենայն իրաց . զի որ զկեղեւն իրաց տեսանէ և շօշափէ, չէ խորագէտ . այլ որ մտօք մտանէ 'ի ներքս ամենայն բնական երեւութից և 'ի խորս ամենայն բարոյական էից ձեւոց և շարժմանց , և ամենայն զգուշութեամբ միշտ զգուշանայ արտաքին երեւութից և շարժմանց , անտանի այր խորագէտ . իսկ որ յարտաքինսն միայն հայի և 'ի յարտաքնայարդար երեւութից և 'ի ձեւոց շրայեալ պատրի , ասի այր պարզամիտ :

2. Զինչ օգտիցի մարդ , յորժամ՝ միայն հայիցի 'ի պատկեր մարդոյ և կամ բնազնական արուեստիւ գիտասցէ զթիւ ոսկերաց, ջղաց, երակաց մարմնոց նորս և չգիտասցէ թէ զինչ են կամք և խորհուրդք 'ի նմա և կամ չխելամտիցէ թէ զբանական և զպարզ հոգի կենդանի, որ բնակի 'ի նուրբ և 'ի թանձր մասունս մարմնոց մարդկան, նա է որ ներգործէ 'ի մեղ զկենդանութիւն մարմնոց և զուղութիւն մտաց : Զինչ օգուտ է գիտել զբոլորմունս և զշրջանս երկնային մարմնոց , և զտարերաց փոփոխմունս և չճանաչել զանհուն և զանսահման հոգին Աստուծոյ , որ ստեղծ և հաստատեաց զամե-

նայն սր ինչ յերկինս 'ի վեր, և սր ինչ յերկիր 'ի խոնարհ, և չափ և սահման և ժամանակ եւս ամենեցուն. զի պարտէ խորագիտին զամենայն իրաց հարցանել, զամենայն ինչ փորձել և քննել, և հաւատոյ ճանաչմամբ զհետ գնալ բանիցն Աստուծոյ, և զխորին խորհուրդս նորա խորագիտութեամբ 'ի վեր բերել. զի գրիչ երկրորդ Մակարայեցոց վասն գտանելոյ պնդարտութիւն բանիցն Աստուծոյ ասէ : « Սոյնպէս և մերս հարցանելն և փորձելն և քննելն և զհետ վարել ճշմարտութեան բանիցն. և զխորին խորհուրդս խորագիտութեամբ 'ի վեր բերել, որ առաջնորդ եղև այնց գալութեանց 'ի նմանէ ինգրեյի է: ԳԼ" Բ. 21:

3. Եթէ պարզ աչօք հայիցիմք ընդ մակերեւոյթս երկրի. ընդհանրապէս 'ի հողոյ և 'ի քարանց բազադրեալ տեսանեմք զայն. բայց եթէ խորագիտական տեսութեամբ հայեացուք 'ի խորութիւն երկրի, յայնժամ խելամուտ լինիք թէ ամենայն ազնիւ ակունք, ոսկին և արծաթն և այլ մետաղք ծածկեալ են ընդ կեղեւօք հողոյն և քարին : Եթէ պարզ աչօք հայիցիմք 'ի վերայ ընդարձակութեան ծովուց, անբաւութիւն ջրոց միայն տեսանեմք. բայց եթէ հետազոտութեամբ խորամուխ լիցուք 'ի խորութիւն ջուրց, զբազմութիւն ջրային կենդանեաց և զգոյացութիւն մարդաբաւին տեսանեմք անդ : Եթէ պարզ աչօք հայիցիմք 'ի վերայ ծաղկանց և խոտեղինաց տեսանեմք թէ ամենեքեան իբր 'ի գութնութիւն մարդկան և 'ի պէտս ճարակաւոր կենդանեաց են գոյացեալք. բայց յորժամ բժշկական նուրբ տեսութեամբ հայեացուք :

փորձիւ գտանեմք թէ զօրացուցիչ և առողջացուցիչ բազում յատկութիւնք կան ծածկեալ 'ի նիւթս նոցա, և 'ի յոմանս ևս թունաւոր հիւթս թաղուցեալ :

4. Եթէ 'ի բաց արասցես 'իքէն զխորագիտութիւն, բազում անգամ արտաքին երեւոյթք գրեղ խորեացն իրբեւ զողայ . ապաքէն գիտակեալ թէ ամենայն սպիտակ չէ արծաթ, ամենայն դեղին չէ ոսկի . բայց խորամանկն արհեստիւ պղնձոյ զգոյն արծաթի և ոսկոյ տուեալ խաբէ գրեղ, եթէ զներքին յատկութենէ արծաթոյն և ոսկոյն անտեղեակ իցես : պարզամիտն զփայլուն ապակին 'ի ծանրագին անդամանդէն չկարէ որոշել իսկ խորագէտն նոյն հետայն ճանաչէ : Պարզամիտն չգիտէ զանազանել զգայլն 'ի շանց, և զկապիկն 'ի մարդկանէ վասն մերձաւոր նմանութեանն . իսկ խորագէտն զամենայն կենդանիս 'ի յատկութենէ և 'ի ներքին բնութենէ իւրեանց ճանաչելով . գիտէ թէ ոչ կապիկն մարդ է և ոչ մարդն կապիկ :

5. Յիսուս ասէ « խորագէտ լերուք իրբեւ զօձ և միամիտ իրբեւ զաղաւնի », նա չսասց պարզապէս գիտուն լերուք, այլ խորագէտ . խորամանկ է աղուէսն, և ճարտար է մուկն . բայց զուրկ գլով 'ի խորագիտութենէ օձին, խաբին և անկանին 'ի թակարդս : Թռչուն գեղեցիկ է յոյժ քան զօձն, և թեւօքն թռչական . բայց առանց խորագիտութեան խոյացեալ նետահար լինի կամ անկանի 'ի վարմն : Զուկն 'ի ծովն լողացմամբ սլանայ արագ . բայց չունելով զխորամանկութիւն օձի ան-

կանի յուռկանն ձկնորսաց : Ահա այսպէս եթէ մարդ զանազան յաջողաձեռն ձրիւք կատարեալ գտանիցի, իսկ 'ի խորագիտութեան թերի . միշտ 'ի խաբերայ որսորդաց աշխարհիս պատրեալ անկանի 'ի թակարդս, կրէ զվնասս մեծամեծս : Սոյնպէս ազգ մի եթէ ամենայն յաջողութեամբ և գիտութեամբ պերճացեալ գտանիցի, եթէ խորագիտութեամբ չիցէ սպառնաղինեալ զմիտս և զխորհուրդս իւր, 'ի յորսորդաց աշխարհիս խաբի և անկանի 'ի ծուղակս կորստեան :

6. Օձն գողով խորագէտ զամենայն զթշնամիս իւր ճանաչէ, զգուշանայ և խորչի 'ի նոցանէ . եթէ ծանր և վերջին վտանգ հասանիցի 'ի վերայ, զբովանդակ մարմին իւր բոլորեալ իբրեւ զվահան, զգլուխն ընդ մարմնովն պատսպարէ . գիտէ նա զի եթէ զգլուխն առանց վիրաց ազատեսցի, մարմնոյն վերքն չվնասեն կենաց նորա . իսկ եթէ գլուխն վիրաւորեսցի, մարմնոյն ողջութիւնք չօգնեսցեն նմա : Արդ իբրեւ զօձն զգուշ լե՛ր 'ի թշնամեաց քոյ, մանաւանդ 'ի կեղծաւորաց, որք երեւելի հանդերձիւք, քաղցր բանիւք, և արտաքին ամենապատիւ երեւութիւք ջանահնար լինին խաբել զմարդիկ . և ուտել զտունս այրեաց . որք արտաքուստ երեւին մարդկան գեղեցիկ, իսկ 'ի ներքուստ լի են ամենայն չարութեամբ խորամանկութեամբ և ստութեամբ : Ա՛ռ զխորագիտութիւն և զգուշացիր 'ի յաշարադրեստ դայից . զի դայիք յախտակիչք 'ի յօտարաց եկին մօտն 'ի մեզ և ոչ խնայեցին հօտին . որք արտաքուստ հրեշտակ լուսաւոր, իսկ 'ի ներքուստ սատանայ նեն-

գաւոր, որք արտաքուստ ձեւանան եղբայր, հայր բարեկամ, բայց 'ի ներքուստ են կային, դահլիճ և չարակամ: արտաքուստ են մեղր քաղցրութեան, իսկ 'ի ներքուստ խմոր չարութեան և թոյն դառնութեան: ահա 'ի յայտպիտեաց զգուշ լինել ասէ Տէրն: իսկ Յովհաննէս ասէ. *առդիւնի և փռնայն հոգւոյ հաւատոյ: այլ փռնեցե՛ր զհոգիս, ելե՛ր յԱրարչոյ եմ:* Վասնորոյ պարտէ մեզ խորագիտութեամբ զիւրաքանչիւր անհատի և ազգի գներքինն, այն է զկամս, զխորհուրդս և զնպատակս իմանալ, որք եթէ ըստ Աստուծոյ կամաց բարի են, հաւատալ, իսկ եթէ չար, երբէք չհաւատալ:

7. Եթէ 'ի հնումն պետք, նախարարք, և ժողովուրդք մեր իբրեւ զխորագէտս գիտացեալ էին թէ դուռն Պարսից և արքունիք Յունաց վասն հայրենի աշխարհին իւրեանց չխորհէին երբէք զբարիս. պարտէին հեռատես խորհրդով զգետս պանս յղել առ երկոսին պետութիւնս, և լրտեսել զամենայն գներքին և զարտաքին գկամս և խորհուրդս նոցա, և ամենայն զգուշութեամբ զգուշանալ. զի յորժամ վտանդ ինչ հասանէր աշխարհին յերեսաց խորամանկութեան Յունաց և Պարսից, ոչ վասն այլ ինչ պատճառաց հասանէր, այլ վասն անտեղեակ գուրջ մերոցն ներքին խորհրդոց նոցա: Զի եթէ մեծն Խոսրով 'ի դուռն Արտաշրի Սասանեան զմի ոք 'ի մտերիմ խորհրդականաց իւրոց դեպքան կամ լրտես առաքէր, զխորհուրդ դաւաճանութեան Արտաշրի իմացեալ, 'ի մահուանէ զերծ և 'ի յաղթութեան իւրում մնայր միշտ անյաղթելի: բայց յայտպիսի լուրջ

զգուշութենէ անխոյժ արարեալ դաւաճանեցաւ
ի խորամանկութենէ Սասանեան , և սպանաւ :

Յ. իսկ արքունիք Պարսից , Յունաց և Արաբաց-
ւոց չունէին երբեք պէտս զդեռսպանս և զլրտես ա-
ռաքել 'ի յարքունիս Հայոց . զի արքունեաց և նա-
խարարաց Հայոց կարծեցեալ խորհրդապահ ծա-
ռայք , անթռչակ դեռսպան , և հաւատարիմ լրտես
էին իբրեւ 'ի կողմանէ օտարաց ընտրեալ և կա-
ցուցեալ . որք զհացն արքունեաց Հայոց ուտէին ,
և տղայամիտ պարզութեամբ զներքին խորհուրդս
խորհրդականաց Հայոց և զնպատակս պետաց
մերոց դրով արագ արագ 'ի դուռն Պարսից , Յու-
նաց և Արաբացւոց հասուցանէին , վասն խորա-
մանկ և խաբէական խոստմանց նոցա . զի զպատիր
և զսուտ պատիւս ընդունեսցեն 'ի նոցանէ : իս-
պառ զուրկ 'ի խորագիտութենէ՝ զգազանի խոր-
հուրդս և զնպատակս արքունեաց վատարար
և սորկարար մատնելով , չգիտէին բնաւ թէ ոյ-
նու , զազգ և զպետութիւն և զհայրենիս իւրեանց
մատնեն անդարձ կորստեան . որոց միւր դաւ-
նութեան այսօր յոյժ դառնանայ 'ի կոկորդս մեր
փռակ որ սենեկապետ և իբրեւ ներքին խոր-
հրդական էր Տիրանայ արքային , որ փրակայ
իբրեւ ներքին խորհրդականի և մտերմի մերկա-
նայք զամենայն զխորհուրդս իւր . իսկ փռակ
իբրեւ զլրտես զներքին խորհուրդս տեառն իւրոյ
հասուցանէր առ վարդգապուհ իշխան Պարսից
որոյ 300 զօրք 'ի դէմս բարեկամի եկեալ 'ի Հա-
յաստան , և 'ի յանզգուշութեան ըմբռնեալ
զՏիրան . կուրացոյց : վասնզի տիրանենդ փռակ

յետ մատնելոյ զամենայն գաղտնիս Տիրանայ ,
հաւատարմացուցանէր զնա ասելով թէ վարազա-
պուհ բարեկամ է քեզ յաւիտեան :

9. Փխակայ տղայամիտ հետոյ հետեւողք բազ-
մաթիւ են ի պատմութեան . որոց յիմարագոյն ա-
րարք եւ անուանք չհամարիմ ինչ յիշատակութեան
արժանի : Արդ՝ հետեւողք եւ աշակերտք փխակայ
խորագիտութեամբ զգօնասցին եւ զգատտացին
ուղղել զոտս իւրեանց ի ճանապարհս հայրենասի-
րութեան . զի անսի ի գաւառս ի քաղաքս եւ ի վա-
նըս Հայաստանի գփխակս . տեսի ի խորհուրդս եւ
ի խորհրդականս կաթուղիկոսաց , պատրիարքաց ,
առաջնորդաց բազմեցան արքայլ եւ այլ անուամբ
եւ վերտառութեամբ , արք երեւելիք իբրեւ մը-
տերիմ խորհրդականք եւ պաշտպանք հայրենեաց -
բայցյորժամի խորհրդական յատենէ արտաքս ելին ,
զգործսն փխակայ կատարեցին , իբրեւ ուխտեալ
թշնամի հայրենեաց , և իբրեւ երդուեալ բարե-
կամ օտարաց զի ծամածուռ մեկնութեամբ մեր-
կացան օտարաց զխորհուրդս անմեղաց մերոց իբ-
րեւ զմիասակարաց նոցա : Եղեկիա զծածկեալ գանձս
հարստութեան իւր ցուցանէ օտարազգի բարեկա-
մաց իւրոց . որք 'ի կողմանէ թագաւորին Ասորոց
եկեալ էին ուրախակից լինել նմա վասն ապաքի-
նութեան նորա 'ի մահառիթ հիւանդութենէն :
Բայց Եսայի եկեալ յանդիմանէ Զեղեկիա ասելով .
զամենայն գանձս զոր ցուցիր , մատնեցի 'ի ձեռս
թագաւորին Ասորեստանեայց : Բան մարդարէին
կատարեցաւ . յետ ասկաւուց և գործ պարզմտու-
թեան արդար թագաւորին պատմեցաւ 'ի Տեառնէ :

10. Արդ՝ վասն այսորիկ խորագիտութիւն պահանջէ՞ զկենսական հաղանիս և զխորհուրդս պահել 'ի խորին թաքնութեան իբրեւ զգանձս թանկագին, և ոչ երբէք մատնել 'ի ձեռս օտարաց. զի որ մատնէ զխորհուրդս իւր և ազգին իւրոյ, մատնէ զանձն, զգորութիւն և լրութիւն ազգին 'ի վտանգս մեծամեծս : Խորագէտն միշտ զհետ լինի գիտել զչափ նիւթական և բարոյական զօրութեան այլոց, և առնուլ զչափ թաքուն խորհրդոց նոցա, զի պաշտպանեացէ զանձն և զազգն իւր ընդդէմ արտաքին և ներքին զօրութեան նոցա : Խորագէտն նախ քան զգործել ինչ չհարկանէ հռչակ, զի մի նախանձորք խափանեացեն զգորութիւն գործերոյ նորա . խորագէտն նախ քան զշինումն աշտարակին նստեալ խորհի նախ զծախուց, զի մի ծաղր լիցի յետոյ : Խորագէտն յորժամ տայցէ պատեհազմ՝ ընդ այլում թագաւորի . նախ նստեալ խորհի, թէ կարող իցէ տասն հազարաւ զգէմ ունել այնորիկ որ դայցէ 'ի վերայ նորա քսան հազարաւ . ապա թէ ոչ կամ չպատեհազմի կամ զհրեշտակս առաքեալ խօսի ընդ նմա 'ի խաղաղութիւն» Ղուկաս ԺԴ. ԳԼ. 28-32 :

11. Ազգայինք առ ազգայինս լիցին միշտ անուննդ անխարդախ իբրեւ միամիտ աղաւնի, որպէս եղբայր առ եղբայր և ընկեր առ ընկեր, միշտ խոստանալ և կատարել, միշտ ասել և առնել. որով ազգութեան և միութեան փոխադարձ սէրն պահի և արծարծի : Իսկ առ արտաքինս գնասցեն խորին գիտութեամբ. վասն զի նոքա վասն շահու իւրեանց մերձենան առ մեզ իբրեւ բարեկամ և մտերիմ. և

խորամանկութեամբ խաբեն զմեզ : Բայց փորձք անցելոյն և վիճակք ներկայիս կարծել տան խորագիտաց թէ Հայք չխորագիտելն եղեալ ընդ մնարս գլխոց իւրեանց՝ խորդան ՚ի վերայ նորա իբրեւ զՅովնան . մինչդեռ այլք զխորագիտելն հանդերձ խորամանկելովն ՚ի ներքս ուշոյ իւրեանց ծրարեալ շարժին և գործեն յօգուտ հայրենեաց ժիր և արագ : Իսկ Հայք ՚ի խորս քնոյ երեւակայական աւերջովք զառածեալ կարծեցին թէ հասեալ իցեն ՚ի նպատակ հայրենասիրութեան . սակայն եթէ զսին դուռիս ՚ի ծանրաբեռնեալ գլխոց մերոց չխարատիցեմք , զխոհականութիւն և զխորագիտութիւն ՚ի տեղի նորա չգետեղիցեմք , անհուն ասպարիզաւ ի բուն նպատակէն հեռի գտանեմք : Ահա դուռնք դարոյցաց մերոց բացեալ են . ոտք արու եւ էգ մանկանց յաճախէին ի նոսա , ուսան զգալութիւն և զլեզուագիտութիւն , յօրինեցին ոտանաւորս , ահա հուն և գողարիկս , խօսեցան վսեմ եւ պերճ ներբողեանս , որովք արտաքին ականջք մեր զուարճացան եւ երեւակայութիւնք յափշտակեցան . բայց արտաքնովքն բաւական եղեն զներքին միտս մեր գոհացուցանել . զի ՚ի մէջ գիտութեան գիտութիւն , ՚ի մէջ իմաստութեան իմաստութիւն , ՚ի մէջ խորագիտութեան խորագիտութիւն ոչ խնդրեցին . զի առաջնորդ լիցի խորհրդոյ , բանից և գործոց որդւոց մերոց հասանել ՚ի ցանկալի նպատակն հայրենասիրութեան : Ապաքէն գիտացէ հայրենասիրըն թէ արտաքին սակաւ ինչ կերակուր և գիտութիւն բաւականէ անհատական անձանց , բայց բազում շտեմարանք ցորենոյ , և բազում գոմնք

խմատութեան , և քաղաւթխորին խորհուրդք խորադիտութեան պիտոյ է վարատական հայկազանցըս և ստաւապեալ հայրենեացս :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ԿԵՆՏԱՂԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ա. Այս՝ կենցաղադիտութիւն պիտոյ է մեզ , զի ծնաք և կեամք 'ի մէջ կենցաղոյս , որ դաւաւրս կենաց մերոց 'ի վերայ հոսանուտ պեաց իւրոց առեալ իրբեւ զհոգմակածեալ նաւ վարէ անդուլ տատկութեամբ 'ի նաւահանդիսան , այն է առ խաղաղութեան գերեզմանն : Ո՛վ անկայուն , շարժուն , գնայուն և սահուն կենցաղ : զիա՞րդ մարդ մահկանացու մտքմտփն 'ի միրկաբոյդ պեացդ դրեկանուդ նաւ իւր զերծուցանել կարիցէ , թէեւ 'ի թագաւորաց և 'ի գօրաւորաց ոք իցէ , զի անընդմիջելի շրջան արեղական և մոլորակաց չորից եղանակաց փոփոխմունք տարւոյն , և արշաւասոյր ժամք և վարկեանք գիշերոյ և տունջեան զանիւս նաւիգ. քան զչաքենաւից հաղարիցս արագ յառաջս վարեն , և դու մինչ յետս նայել և զճաշակ կենցաղոյս առնուլ կամիցիս , առադատալիր նաւդ հասանէ յանկարծակի յալխարհ , յուրում անադան մտանել կամէիր : Վայ նախ յուրում չիցէ զեկավար ճարտար , նաւապետ իմաստուն , և ժիր նաւաստիք . բիւր մօտալուտ արեկածք 'ի վերայ հասանեն 'ի բեկանել և 'ի յընկրդմիլ գնաւն : Աստ զնկարագրութիւն բեկանուտ նաւին , զոր նարեկացին 'ի Ղլուխ թէ աղօթից

խորոց յուշ առնէ , ընթերցեալ ծանկցես զսահման անկայուն կենցաղոյս :

2. Եթէ ի մարմինս իւրաքանչիւրոց հաւատոյ ներքին ճանաչմամբ հոգւոյ անմահութեան ծանօթութիւն , առաքինութեան իղձ և զգացումն , հայրենասիրութեան խանդ և եռանդ չիցէ . ահա արդարեւ նաւ կենաց նորա առանց ղեկավարի , նաւապետի և նաւաստեաց կենցաղոյս կորստական բուռն հոգմաց և արեաց մատնեալ մերձ է յընկղմիլ : Վա՛յ մարմնոյ մահկանացուի , որ առանց դորժունեայ ճարտարացս միայն մնացեալ իցէ 'ի կենցաղոյս ճանապարհին , ոչ ապաքէն դորժ կարի յիմարի է բիւր զբաղմամբ բեռնաւորեալ նաւ կենաց մերոց հաւատալ ունայնութեան մտաց և ունայնութեան աշխարհի իբրեւ փոթորկալից արեաց : Երբժամ ուրուք մարմին առանց հոգւոյ է , միտք առանց ուղիղ դատման և արդարութեան , սիրտն առանց հայրենասիրութեան եռանդագին զգացման . պտոյտք ջուրց և անդուդք խորոց կենցաղոյս պատեալ պաշարեացեն զմարմին նորա առ 'ի մահ , և զհողին նորա 'ի կորուստն յաւիտենից . զի զառօրեայս զպատրանս կենցաղոյս միայն համարեցաւ բաժին իւր և ասէ « Կեցիցա՛ւ և իբրեւ » , զի « Լուին միտնեաց եմ » :

3. Կանխապէս պարտ է նախատեսել զսովնայն զծանր և զթեթեւ երեւոյթս արկածից կենցաղոյս իբրեւ զփորձ և զանվեհեր նաւապետ . որ իմաստութեամբ իւրով զհոգմաց դիտթորկաց և զալէկօծութեանց կանխադուշակ լինելով ճարտարէ զնաւ իւր առ նաւահանգիստն : Զվարս , զկենցաղս և

զարկածս Գոլումպոսի մեծի առն առցես քեզ օրինակ 'ի կենցաղոյս ճանապարհին . հոգի Աստուածեղէն , խորհուրդ լայն և ընդարձակ բնակէր 'ի վեհագոյն սիրտ Գոլումպոսի , որ խորին կենցաղագիտութեամբ իւրով առ ոտն կոխեալ զամենայն զյանկարծական մտրիկս , զփոթորիկս և զփրփրագէղ զալիս կենցաղոյս՝ եհաս 'ի նաւահանգիստ կենաց իւրոց . զի ոչ վարանեալ յուսահատեցաւ յաղքատութեան և 'ի ձախորդութեան իւրում , և ոչ բարձրամտեցաւ 'ի հարստութեան և յաջողութեան իւրում : Մինչդեռ ընդ անհուն անդունդս Ովկիսոսու անհուն համբերութեամբ վարէր զնաւ իւր , ահագնատեսիլ անսաստ ալէկոծութիւնք 'ի ծովէն , անհամբոյր և անողւք ըմբոստութիւն նաւաստեաց 'ի նաւէն զնովաւ շրջապատէին , և զանդունդս կորցտեան առաջի նորա բացեալ՝ մահ սպառնային . նա իբրեւ երկնային էակ՝ զինեալ հաւատով և իբրեւ անասան նաւապետ և զօրապետ զինեալ արիութեամբ՝ զխստութիւն ծովուն ամօքէր համբերելովն , և զնաւաստեաց կատաղի ըմբոստութիւն խափանէր սաստելովն մինչեւ եհաս 'ի նպատակեալ տեղին և եղիտ զնոր հայրենիս 'ի պարձանս Սպանիոյ իւրոյ հայրենեաց , 'ի փառս և 'ի պատիւ անուան իւրոյ . ահա այր որ 'ի մէջ կենցաղոյս գիտաց իմաստութեամբ վարել զնաւ մարմնոյ իւրոյ և 'ի ծովու զնաւ հայրենեացն :

Կ. 'ի կենցաղումս անողւք և դժնդակ թշնամի կենաց մերոց՝ է յուսահատութիւն . սա յանկարծ զանիւ կենցաղափարութեան մերոյ յետս ընկրկեալ՝ զնաւ յուսոյ կենաց մերոյ 'ի յատակս անյուսութեան

խորասուզէ : փութասցի իւրաքանչիւր ոք համբերատար հոգւով յաղթել դժոխագէժ թշնամոյս , զի յաղթել կարասցէ հայրենեաց թշնամոյն , զի ժառանգել և վայելել կարասցէ զվերին հայրենիս : Յորժամ արկածք եկեալ պաշարեսցեն զանձդ և զհայրենիս քո , մի՛ լինի՛ր վեհերօտ և յուսահատ արիացի՛ր հաւատով , յուսով և սիրով , յայնժամ տեսցես թէ արկածք 'ի քէն և 'ի հայրենեաց քոց փախտական երթիցեն . յորժամ սուր թշնամւոյն մահ սպառնայ քեզ և չիցէ ձեռն քս բաւական զգէժ ունել բռնութեան՝ ուրախութեամբ արհամարհեա զունայնութիւն կենցաղոյս . զի մահ որ վասն հայրենեայն է , քաղցր է քան զգառնութիւն կենցաղոյս : Զի որ առանձին վասն անձին կեայ , վասն անձին իւրոյ մեռանի . իսկ որ վասն ազգին կեայ , վասն ազգին մեռանի :

Յ. Զիք ինչ 'ի կենցաղոյս սահուն և դիւրափութիս քան զկենցաղս , յորում 'ի կենցաղավարելն մեր ընդ մարդկան , պիտոյ է ստանալ մեզ ծայրագոյն կենցաղադիտութիւն . զի ոչ շահ անձին մերոյ միայն ստիպէ զմեզ 'ի խորս նորա մտանել , այլ և բարին հասարակաց և օգուտն հայրենեաց մղէ զմիտս մեր 'ի նոյն : Տես թէ զի՞արդ Տիրան երեկն սիրէր զՏօնիկն , իսկ այսօր ոչ : Կիրակոս՝ այսօր ինձ բարեկամ , վաղիւն ոչ : Տեսի զԱսորին , որ երեկ յեկեղեցւոյ աղօթէր ընդ Հայս , բայց յետ աւուրց ինչ ոչ : Տեսի զՅոյնս , որ եռանդն բարեկամէր ազգին իմոյ և օգնական , իսկ այսօր թշնամի և հալածող երեկ ազգ մի հարուստ էր և զօրաւոր , իսկ այսօր աղքատ և ակար , երբեմն արեւելք և արեւմուտք

հաշտ էին , իսկ այժմ անհաշտ . ահա քեզ կենցաղայս և մարդկան գոյըն ինչ նշան : վասն որոյ ըրր շրճահայեաց ընդ մարդիկս և ընդ աղինս աշխարհիս այսորիկ , որք երբէք չկարեն 'ի նոյն կարծիս և 'ի խորհուրդս մնալ 'ի յարածուփ բռնութենէ կենցաղոյս . ուստի չկարեն միշտ յարատուիլ 'ի բարեկամութիւն . նոյնպէս եւս 'ի թշնամութիւն . բայց եղեն արք և ազգք խտտախրտք և գաղանաբարոյք , որք անփոփոխ պահեցին զթշնամութիւն իւրեանց առ մեզ , որպէս Պարսիկք :

6. Ի վերայ կենցաղագիտութեան նախնեաց պատմիչք մեր , է ուրեք զի զգովեստս սակաւս գրեցին , և է ուրեք զի պարստւո բազումս թողին . արութիւն նախնեաց յամենայն ուրեք գովեալ տեսանի , բայց կենցաղագիտութիւն նոցա ոչ այնպէս : Զի եղիւէ վասն իւրոյ ժամանակակից մարդկան այսպէս ասէ «Եթէ ոք կարի առաւելեալ իցէ աշխարհական մեծութեամբ , և մտօք ազքատագոյն , այնպիսին ողորմելի է քան զբազում . որպէս տեսանեմք իսկ ոչ միայն 'ի չափաւոր մարդիկ . այլ որ մեծն է քան զամենայն , թագաւոր եթէ չունիցի զխմաստութիւն աթոռակից իւր , ոչ կարէ 'ի վիճակի իւրում վայելուչ գոլ » : Արանց և կանանց և ամենայն հասակի մարդկան հարկ է կենցաղագէտ լինել . մանաւանդ այնոցիկ , որոց հասեալ է վիճակ պետ , առաջնորդ և զօրավար լինել ազգի և ժողովրդեան :

7. Եթէ ոք 'ի կարի զօրաւորաց , 'ի պետաց և 'ի փարթամաց իցէ , եթէ միայն 'ի խորհուրդս և 'ի կենցաղագիտութիւն իւր ապաստան եղեալ

գործէ , չէ ազատ երբէք զվրիպակս գործելոյ .
 զի չէ բաւական զամենայն եղեալս իւր զներկայ
 առաջի աչաց տեսանել , զբանս և զխորհուրդս
 ամենեցուն լսել . ուստի խորախորհուրդ և կենցա-
 ղագէտ անձինք շուրջ բոլորին զաթոռով նորա ,
 որպէս զի զիրս և զբանս ամենեցուն տեսանելի
 և լսելի առնիցեն նմա , որպէս երկօքին յիշե-
 ցուցիչքն վաղարշակայ : Սողոմոն , որ գող թէ
 չունէր պէտս խրատատուի , բայց կենցաղագէտ
 խորհրդականովք վարէր զիշխանութիւն իւր , Մով-
 սէս՝ այր աստուածատես և մարգարէ , բայց ան-
 ձամբ միայն զբաղեալ ՚ի հոգս ժողովրդեան տա-
 ռապէր յոյժ , ուստի լուեալ կենցաղագէտ խորհր-
 դոյ աներոյն իւրոյ Յոթորայ , ընտրեաց զարս 72
 լինել խորհրդակից և օգնական ինքեան . և կա-
 ցոյց յիսնապետս , հարիւրապետս և հազարապե-
 տըս ՚ի վերայ ժողովրդեան : Ապաքէն Տրդատ
 հմուտ էր փիլիսոփայական գիտութեան , և փորձ
 ՚ի կենցաղական իրս , սակայն առանց խորհրդոց
 մեծին Գրիգորի չվարէր զիշխանութիւն իւր :

8. վարագդատ արքայն գորով զուրկ ՚ի կեն-
 ցաղագիտութենէ , որում սպարապետն Մուշեղ
 իբրեւ կենցաղագէտ խրատ տայր , թէ՛ պարտ է
 ընդ հաւատակից թագաւորին կռել դաշն միաբա-
 նութեան , և միամտութիւն առ նա ցուցանել ,
 և ոչ առ մոխրապաշտ Պարսիկս . նա և խորհուրդ
 տայր արքային չինել ՚ի Հայաստան զօրանոց վա-
 սըն կայսերական զօրաց , որովք կարող լինիցին
 պաշտպանել զհայրենիս ընդդէմ յարձակմանց
 Պարսից և այլ թշնամեաց : Սակայն կարճամիտ

և անխորհուրդ վարագրատ 'ի նախանձարեկ քրտութենէ՝ վատ արանց հրապուրեալ՝ վասն այսպիսի խորհրդոց զկորովին Մուշեղ յարեւէ հանէ, զխորհուրդս իմաստութեան նորա յանցանս համարեալ նմա : Մեծն Ներսէս և Սահակ պարթեւ յոյժ հմուտ և փորձ էին 'ի կենցաղագիտութեան. բայց ոչ Բ. Արշակ, ոչ Պապ, և ոչ նախարարք ժամանակին անապին խորհրդոց նոցա : Մանաւանդ նախարարք, որք մատնեցին Արտաշիր 'ի դռն Պարսից, երբէք չմատուցին ունին իմաստութեան Սահակայ՝ Ուտի Հ. Լնճիճեան 'ի հնախօսութեան իւրում զբանս Ղազարայ ընդարձակեալ ասէ «Այլ նախարարք վատախորհուրդք և խստապարանոցք առ ոտն հարեալ զբանս խորախորհուրդ առն մեծի սրբոյ Հայրապետին՝ ընկեցին զնա յախճառոյն, որ եթէ յԵւրոպա գտանէր՝ թագաւորաց խորհրդական առնէին, նաեւ փոխարքայ. իսկ թէ ընդէ՞ր անարդեցին զբանս սրբոյն. յայտ է թէ, զի յառաջիկայ չարեացն խորչեցին. այսինքն է յանարժան դնացից թագաւորին իւրեանց Արտաշիր. և ոչ գիտէին նախատես լինել չարեացն որ դալոցն էր 'ի մատնութենէ իւրեանց. . . զի միայն տեսեալ Պարսից զամենայն նախարարսն եկեալ խոնարհեալ առաջի իւրեանց՝ ոչ զի հաստատեցէ, այլ զի բարձրէ զթագաւորն՝ զառաջնորդն ազգին և ինքն տիրեսցէ 'ի վերայ Հայոց. այս՝ միայն բաւական էր տնկել 'ի սիրտ Պարսից ոգի բռնակալութեան 'ի վերայ մեր» :

9. Հայեցեալ 'ի թերութիւն նախնեաց՝ զգտաւ և փորձ լեցուք 'ի կենցաղագիտութեան ժամանա-

կիս . զնշանաւոր կէտս անցեալ թերութեանց առաջի աչաց բերեալ՝ զգուշացուք չափտանալ 'ի նոյն ախտս . 'ի ներկայ դէպս ազգաց , ազանց և ժողովրդոց հայեցեալ զգոնացուք , որչափ պարտ է մեզ զգոնանալ . և եթէ զապագայ ժամանակս , զկենցաղս և զկեանս որդւոց մերոց յապահովի առնել կամիմք , փութացուք զամենայն զբարի յաջողութեամբ կենցաղոյս անյապաղ 'ի դործ արկանել , այսինքն զայն ամենայն իրողութիւնս , զոր այսօր հնար է սկսանել կամ 'ի կատարածել , երբէք չյանձնել վաղեան , և չհաւատալ ապագային , որոյ խոստումն միշտ երկրայական է և փոփոխմունք անհրաժեշտ . զի ամենայն յաջողութեամբ ապագային միշտ 'ի ժրջան դործունեութենէ ներկային է ապահովեալ . ուստի միշտ բուռն հար զդիպող առթէն :

40. Արդ՝ կենցաղագիտին պարտ է լինել նախ՝ հեռատես , տնտեսագէտ , և միշտ անձնուէր Հայրենեաց . ո՛չ ապաքէն երջանիկ է տուն , որոյ պետն և ժողովուրդն է կենցաղագէտ : Ո՛հ , նախքան զամս հնդեռատան եբարձ Տէր 'ի գլխոց մերոց զքաջ կենցաղագէտ հայրապետն զն . Ներսէսն , որոյ դործք , ժամանակ , կեանք և կենցաղ ահաւոր էր թագաւորաց և սիրելի ժողովրդոց , որ հայր էր որրոց , և միութարութիւն սգաւորաց : Ո՛հ , դեռ երեկ Հայ նախաճարք , Գրիգոր Օտեան և Սերվիլէն եղերական բանիւ ողբացին լզմահ Աղաթոնեան Գրիգորի քաջ տնտեսագիտի , կենցաղագետի և Հայրենասիրի : Եթէ ամենայն հայրապետ և վարդապետ լինէր կենցաղագէտ իրբեւ .

գլխերսէս, պայծառանայր եկեղեցին Հայաստանեայց ըստ առաջին պայծառութեան . և եթէ ամենայն այր , որ 'ի ժողովրդեան՝ լինէր տնտեսագէտ և կենցաղագէտ իբրեւ Աղաթոն Գրիգոր , փառօք բարձրանայր Հայաստան ըստ առաջին բարձրութեան փառաց : Թերեւս դոն և լինիցին բաղում կենցաղագէտք յազգի և յաշխարհի մերում , զորս չճանաչիցեմք յանուանէ , և չտեսանիցեմ յետ ելանելոյ իմոյ յաշխարհէս . ուստի աղաչեմ զմի մի 'ի նոցանէ զի զարուեստ և զհանճար կենցաղագիտութեան իւրեանց 'ի դործ արկանիցեն , ոչ 'ի յօգուտ անձանց իւրեանց և եթ . այլ յօգուտ ազգի և հայրենեաց : Արդ՝ գործեցէ՛ Դէւ օր Կայ , Զայ Զեւե , յորում ու Կարէ՛ գործել » : Ահա այս է իսկապէս կենցաղագիտութիւն և դործունէութիւն . եթէ դործիցէք 'ի փառս Աստուծոյ և յօգուտ ազգին , օրհնութիւն ձեզ 'ի Տեսանէ , և դովութիւն ձեզ 'ի մարդկանէ : Կեանք և կենցաղ ձեր լիցի միշտ արեւ Հայաստանի . յիշատակ ձեր մտաց Հայոց անունդ . գեբեզմանք ձեր ուխտատեղիք ուստերաց և դատերացն Հայոց :

ՅՕԴՈՒԱՆ Գ.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԿԱՄ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ :

1. Եթէ ոք ունիցի բնական հանճար , խելամուտ իցէ իրաւաբանութեան և իրաւագիտութեան՝ 'ի միտ առեալ իցէ զանցս և զպատմութիւն աղգաց ազգաց , մտեալ իցէ 'ի խորս խորհրդոց բը-

նակչաց ամենայն քաղաքաց եւ մայրաքաղաքաց .
 դիտէ զներքին կողմ՝ նպատակի իշխանաց , զօրա-
 ւորաց եւ պետաց աշխարհիս այսորիկ , եղև այր
 քաղաքադէտ եւ դիտաց թէ զինչ է քաղաքակա-
 նութիւն : Որդիք թագաւորաց եւ իշխանաց անաշ-
 խատ ուսանին զայս , զի 'ի դոյն իսկ ծնանին .
 որդիք ուսումնասէր քաղաքաբնակ ժողովրդոց՝
 ուսմամբ եւ աշխատութեամբ գտանեն զայս . իսկ
 որդիք ազքատաց եւ դիւղաբնակաց գոգ թէ հեռի
 գտանին 'ի քաղաքադիտութենէ : Աղղք մեծա-
 մեծք , զօրեղք եւ փարթամք առաւել փորձ երեւին
 'ի քաղաքականութեան , իսկ տկարք եւ աղքատք
 առաւել անփորձ :

2. Սա է ըստ ինքեան աշխարհային դիտու-
 թիւն . եւ շարժառիթ նորա շահ իւրաքանչիւր ան-
 հատի եւ ազգի , որ առաւել յառաջագէտ եղև
 յայամիկ , առաւել կարէ զշահ անձին եւ աշխար-
 հին իւրոյ խնդրել եւ պաշտպանել : Ամենայն ան-
 հատի եւ ազգի քաղաքականութիւն չէ մի օրինակ ,
 որպէս շահ նոցա չէ մի օրինակ : Քաղաքադէտն ե-
 թէ զարուեստ հնարադիտութեան չկարիցէ հեշտու-
 ուղղեալ հասուցանել 'ի նպատակն իւր , դիմէ 'ի
 զէն եւ 'ի բռնութիւն , եւ երբեմն զանց արարեալ
 զսովաւ՝ զկրօնական ազդեցութիւնս կոչէ իւր զօրա-
 վիգ : Ուստի ըստ զանազանութեան կրօնից , զանա-
 զանին քաղաքական ազդեցութիւնք նոցա : Յիսուս
 միայն պատուէր ետ ամենայն ազգաց ըրիստոնէից
 այսպէս քաղաքավարել յաշխարհի ընդ ամենայն
 անհատս եւ ազգս « Որպէս էօթցէ իւր արացն յեւ
 Ժադէն , աշխարհի եւ Դոստ նոցա , զի այս էսկ էն օրէնք եւ Ժադ-
 Ժադէն »

գրեւելու և ահա այս է բնական ճշմարիտ հանրական քաղաքականութիւն տուեալ ոչ միայն քրիստոնէից, այլ և վասն ամենայն մարդկան: Բայց Հրէայք զհիմն քաղաքականութեան իւրեանց 'ի վերայ օրինացն Մովսիսի եղին, որ ասէ, «Այն ընդ և արմն ընդ արմն»։ զհաճ և զօգուտ ազգի իւրեանց նախապատելի, օտարազգիս՝ անարգս պիղծս և անթլպատս համարել, զվկայութիւն նոցա չընդունել։ Մովսիսի հետեւեցաւ քաղաքական դուշակն Հագարացոց։ Իսկ չինացի կռապաշտք կոնֆուկիոսի դրութեան հետեւեալ՝ առաւել յառաջագէտ գտան 'ի քաղաքականութիւն քան զՀրէայս։

3. Եթէ կամիս քաղաքագէտ լինել, փութացիր 'ի միտ առնուլ թէ զի՞նչ խորհին, խօսին և գործեն կարծեցեալ քաղաքագէտք աշխարհիս, զի այլ են խորհուրդ նոցա, այլ խօսք և այլ գործք նոցա։ ամենայն ինչ երկու են 'ի նոսա և ոչ մի։ Ընդուս իւրեանց խոստանան ունել բնդ ամենայն մարդոյ զխաղաղութիւն, իսկ ձեռօք պատրաստին 'ի պատերազմ վրդովել զխաղաղութիւն ամենայն մարդկան, 'ի վերին երեսս ասեն՝ շահս բաղումս հասուցանել բաղմաց։ Իսկ 'ի ներքուստ խորհին զշահս բաղմաց հանել 'ի ձեռաց նոցա, և ահա խաբէական կեղծիք այս կոչեցաւ յոմանց քաղաքականութիւն։ Բայց եթէ ոք յիշխանաց, յաղապաց և 'ի քաղաքացեաց 'ի կռաւորել իւրում՝ զժողովուրդն խորամանկութեամբ մերթ խարդախէ և պատրէ զմարդիկ, և մերթ հաւատարմութեամբ գործէ զարդարութիւն և խօսի

զնչմարտութիւն չկարէ ոք վստահիլ և հաւատալ բանից և դորժոց նորա . զի մերթ արդար երեւի և մերթ անիրաւ , մերթ խօսի զնչմարիտն և մերթ նախապատուէ զսուտն . մերթ երեւի ջատագով և ջանացող հասարակաց բարւոյն . և մերթ զբարին ազգին և ժողովրդեան զոհէ անձնական փառաց և շահու իւրոյ . այսպիսիք կարեն 'ի հրապարակս քաղաքաց ստանալ զտխաղոս քաղաքագիտի . բայց զպարծանս ճշմարիտ քաղաքագիտի ո՛չ երբէք : Պղատոն զսուտեր երկսայրի ետ 'ի ձեռս քաղաքագիտաց զբանս զայս ասելով . « Ով ոք չգիտէ պատրել , չգիտէ և կառավարել » բայց ես ասեմ , եթէ ոք պատրէ զժողովուրդն . նման է կիսաւեր և խարխուլ տան , բնդ որով բնակելն է միշտ վտանգաւոր :

4. Ի ներկայ դարս քաղաքագէտք հրաւիրեցան յաթուոս կայսերաց և թագաւորաց , ընտրեցան փոխարքայ , և դեսպան , նախագահեցին հասարակապետութիւնց , երեւելի հանդիսացան 'ի դեսպանաժողովս , և 'ի դումարս քաղաքագիտաց : Արդ՝ ըստ որում լրագիրք զօր հանապազ հռչակ հարին զքաղաքականութենէ քաղաքագէտ արանց և ցուցին զնոսա յաչս ամենայն մարդկան մեծ և երեւելի , ուստի բազումք 'ի ժողովրդոց կարծեցին թէ ուսումն քաղաքականութեան միայն թագաւորաց , բարձրապաշտօն արանց է միշտ սեփական և հարկաւոր , զի թէպէտ ամենայն պաշտօնավարք պարտին զծուծ գիտութեանս այսմիկ առնուլ . բայց այլ իւրաքանչիւր լրջաբար խելամուտ լիցի յանձն իւր թէ՛ ուսումն այս պիտանի և հար-

կաւոր է ամենայն հասակի և աստիճանի մարդկան-
 զի հարկ է առն քաղաքացւոյ գիտել զօրէնս, զի-
 րաւունս, զդատաստանս, զսովորութիւնս, և զա-
 նակ կառավարութեան ամենայն ազգաց, խելա-
 մուտ լիցի ներքին և արտաքին զօրութեան և հա-
 րստութեան շրջակայ ազգաց : Նոյնպէս գիւղաբը-
 նակաց պարտ է գիտել զուղղութիւն և զանուղղու-
 թիւն դատաւորաց և իշխանաց, ՚ի միտ առնուլ
 զօրէնս և զիրաւունս կառավարութեան, իմաս-
 տութեամբ կենցաղավարել ընդ քաղաքացիս և
 ընդ օտարազգիս, միշտ զգուշանալ ՚ի նենգաւոր
 և խաբեբայ արանց : Ժողովուրդն յորժամ տեսա-
 նէ թէ տիրողք և կառավարողքն միշտ հետամուտ
 են դնել ՚ի վերայ պարանոցի ժողովրդեան զժանր
 հարկս և խտութեամբ պահանջն, բայց անփոյթ
 լինին զինչս, զկեանս և զպատիւս ժողովրդեան
 պաշտպանել որպէս պարտն է : ամէն ասեմ յոր-
 ժամ ժողովուրդն չբողոքէ ընդդէմ զրկանացս, չէ
 քաղաքագէտ : իսկ յորժամ բողոքէ, է ճշմարիտ
 քաղաքագէտ և իրաւագէտ :

Ճ. Նաբոլիոն Գ., Պիղմարդ, և Մէթիւռնիկ զա-
 մենայն հանճար քաղաքականութեան իւրեանց ՚ի
 վար արկեալ տառապէին և խնդրէին զժողովուր-
 դին ՚ի հնազանդութեան և ՚ի խաղաղութեան պա-
 հել, և չյարուցանել զնոսա ընդ դէմ պետութեան.
 զի գիտէին, թէ դտանին, ՚ի ժողովուրդս իւրեանց
 արք հանճարեղք, կենցաղագէտք և խորին քաղա-
 քագէտք, որք կարէին խախլ բողոքել ընդդէմ
 կառավարական զեղծմանց և ՚ի յուղղութիւն հրա-
 չիրել զնոսա : Ուստի բազում անգամ խոհեմու-

թեամբ գիշանէին 'ի բողոք և 'ի խնդիր ժողովրդեան : Սակայն պետք և պաշտօնեայք ժողովրդոց այնոցիկ , որք չեն յառաջագէմ 'ի լուսաւոր քաղաքականութիւն ժամանակիս այսմիկ , չեղեն աշխատ երբէք , զի գիտացին թէ ժողովուրդն իբրեւ զկոյր չտեսանէ զեղծմունս իւրեանց , և առ երկիրդի բռնաւորութեան իւրեանց իբրեւ զհամբ չկարէ բողոքել ընդդէմ անիրաւութեան իւրեանց : Արդ՝ վասն այսորիկ ժողովրդոց մերոց պարտ է լինել միշտ իրաւագէտ խորագէտ և քաղաքագէտ , զի ունիցի վարկ , պատիւ և ազդեցութիւն առաջի պետաց և պաշտօնակալաց , և բաւական լիցի առ ամենայն դէպս զձայն իւր լսելի առնել յատեան պետաց և պաշտօնակալաց և պաշտպանել զպատիւ և զիրաւունս ժողովրդեան իւրոյ :

6. Ազգային պատմիչք զքաղաքականութենէ հին թագաւորաց և ժողովրդոց մերոց որոշակի ոչ ինչ գրեցին , և մանաւանդ 'ի հինս մեր չէր այնչափ յարգի և յառաջագէմ ուսումն այս , որպէս այժմ՝ անսանի 'ի կիրթ և 'ի մեծ ժողովուրդս ժամանակիս այսմիկ : Ոչ ապաքէն 'ի հարիւրամեայ ժամանակաց հետէ տեսանեմք թէ առաջնորդք և իշխանք մեր վասն անքաղաքագէտ դոյլ ժողովրդեան մերոյ՝ տրանջեն . իսկ ժողովուրդք հանապազօր բողոք ունին ընդդէմ առաջնորդաց և իշխանաց , իբր այն թէ գիտութեամբ , խոհեմութեամբ , և քաղաքականութեամբ չգիտեն կառավարել զժողովուրդըն : Առաջի ուղղութեան մտաց , և առաջի անկեղծ ազդասիրութեան ճշմարիտ և արդար է բողոք երկոցունց կողմանց ընդդէմ միմեանց , վասն

զի ոչ առաջնորդք իբրեւ զքաղաքադէտ գիտեն
 զեղանակն հովուելոյ, ոչ իշխանք զեղանակն իշխե-
 լոյ, և ոչ ժողովուրդք իբրեւ կենցաղագէտ գի-
 տեն զեղանակ և զսահման հնազանդելոյ: Թողեալ
 զմանրամասն պարագայս զեղծման և անգիտու-
 թեան երկոցունց կողմանց, զբան Յիսուսի առաջի
 եղից նոցա ասելով «կոյր կուրէ յորժամ առաջնորդեցէ,
 երկուքն 'ի խորհուրդս մէկանէն»: Ժողովուրդն՝ ստէպ
 խնդրէ 'ի յառաջնորդաց և իշխանաց զօրաւոր
 պաշտպանութիւն և տպահովութիւն յամենայն
 դէպս՝ թէ 'ի կրօնականս և թէ 'ի քաղաքականս,
 իսկ սոքա չունելով զկրօնական և զքաղաքական
 խորին հմտութիւն, անգիտական և անկարանան
 օգնել և փրկել զժողովուրդն 'ի ձեռաց նեղչաց
 իւրեանց: Նոյնպէս ժողովուրդն՝ քաղաքական
 իրաց և անցից անհմուտ չկարէ առնուլ զչափ
 ձեռնահասութեան իշխանաւորաց արդին, յորոց
 երբեմն զմեծամեծս և անկարելի իրս խնդրէ չա-
 րաչար և յորժամ չկարէ առնուլ զխնդրելին, տազ-
 նապեալ խռովի յանձն իւր, առ ոտն կոխէ զիշ-
 խան և զիշխանութիւն: Եւ երբեմն խնդրէ զբա-
 րին և զկարելին, բայց իշխան կամ վասն տգի-
 տութեան, և կամ վասն չարամտութեան զլանայ
 կամ յապաղէ կատարել զհայցուածս ժողովրդեան.
 յայնժամ ժողովուրդն արդար վրէժխնդրութեամբ
 առնու 'ի ձեռաց չար իշխանին զիշխանութիւն իր-
 բեւ 'ի ձեռաց չար մշակաց զայդին, և տայ զնա
 'ի ձեռս բարի մշակաց, որ առնիցէ զկամս Տեա-
 ւին: Եղև զի երբեմն իշխողք և իշխեցեալք մեր
 միայն սոսկ վասն անգիտութեան առեցին զմիմիա-

նրա 'ի տարապարտուց , բաժանեցան 'ի միմիանց , տկարացան , և եղեն այսին կատականաց թշնամեաց իւրեանց և անկան իրօք 'ի խորխորատ կորստեան , ուստի պարտէ հովուաց և իշխանաց մերոց այնչափ յառաջադէմ լինել 'ի քաղաքադիտութիւն մինչև իրօք պարծել ըստ Պօղոսի և ասել ցժողովուրդն թէ « խելօք էի և կալայ զձեզ » :

7. Եթէ ոք կամի խելամուտ լինել տեսական քաղաքականութեան ժամանակիս , չէ բաւական ունել հմտութիւն օրինաց հին և նոր ազգաց . այլ պարտ է դիտել զոճ , զեղանակ և զգրութիւն խորհելոյ իրաւաբանելոյ ամենայն ազգաց և լեզուաց , ստէպ ընթեռնուլ զպատմութիւն հանրական , 'ի միտ աւնուլ զվէպս հին և նոր ազգաց . ուչի ուշով տեսանել 'ի նոսա , և 'ի պատմութիւն միջին դարուց զքաղաքական անցս և զյեղափոխութիւնս ազգաց . հետազօտել զպատճառս յառաջադիմութեան և յետադիմութեան ժողովրդոց . ստուգիւ հասանել 'ի վերայ թէ ոյք էին , որք իմաստութեամբ մղեցին պատերազմ և տիրեցին 'ի վերայ ազգաց . և ոյք էին որք անդիտութեամբ ճակատեցան ընդդէմ զօրաւորաց և յաղթեցան , ոյք էին որք ճարտարարուեստ վաճառականութեամբ և հաւատարիմ ընկերութեամբ զհարստութիւն բազում ազգաց ժողովեցին յաշխարհ իւրեանց և ոյք էին , որք անարուեստ և անհաւատարիմ մնալով զհարստութիւն իւրեանց մատնեցին 'ի ձեռս այլոց և աղքատացան :

8. Այսու մանրակրկիտ զննութեամբ հրահանգեալ զմիտս և զխորհուրդս 'ի մարդս քաղաքակա-

նութեան , ապա հաճութեամբ և ընտրանօք ազգին միջամուխ լինել պարտ է 'ի գործնական քաղաքականութիւն . 'ի սէր ազգին և հայրենեաց յօժարակամ ստանձնել զնուիրական և զծանր պաշտօնս ազգային , խոհական արիութեամբ , անձնուէր ջանիւք յարատեւիլ 'ի նոյն , որչափ կամք իցեն ազգին : Մանիր թէ զի՛արդ քան զամենայն վերացական գիտութիւնս և գործնական արհեստս աշխարհիս գծուարըմբռնելի է արհեստ կառավարելոյ զմարդիկ . զի թէպէտ բազումք են , որք ընթանան յասպարիզի քաղաքականութեանս , բայց 'ի հազարաց այր մի հազիւ գտանի , որ առցէ զպատկ և զյաղթանակ ժողովրդասէր քաղաքականի : Գանդի եթէ ոք կարի առաւելեալ իցէ տեսական գիտութեամբս , և զուրկ գտեալ 'ի հայրենասիրական առաքինութենէ վասն փառասիրութեան և ազաւհութեան միայն ձեռներէց լինիցի 'ի պաշտօն ազգին , ոչ ապաքէն գործէ նա 'ի շահ և 'ի փառս անձին , 'ի մնաս և 'ի կորուստ հայրենեաց : Արդ լաւ է առն հայրենասիրի զուր երկսայրի սրեալ տեսանել կախեալ 'ի վերայ գլխոյ իւրոյ , քան թէ տեսանել զայսպիսի վտանգաւոր այր կացեալ 'ի դուխ ժողովրդեան իւրոյ : Ուստի պարտ է քաղաքագէտ ժողովրդականաց նախ զփորձ առնուլ իմաստութեան և առաքինութեան առն , ապա կոչել զնա 'ի պաշտօն ազգային . զի եթէ մեռեալ է խիղճ առն և վերացեալ հաւատն 'ի նմանէ ոչ ոք կարէ հաւատալ նմա զթանգագին մեծութիւն ազգին , զոր կարէ անխղճարար վաճառել օտարաց :

9. Բազումք կարծիցեն թէ ազնուականք ընդ-
 հանրապէս են քաղաքագէտք . իրեւ այն թէ ,
 եթէ լինիցին հմուտ , և եթէ ոչ , ժողովուրդն պար-
 տի զմեծամեծ պաշտօնս ազգայինս յանձնել նոցա ,
 և կոյր հնազանդութեամբ հպատակել կամաց և
 հրամանաց նոցա : Սակայն 'ի կարծեցեալ ազնուա-
 կանաց բազումք են , որք վարելով զկեանս զեղխս
 և դատարկապորտս անփոյթ լինին ուսանել զքա-
 ղաքականութիւն . վասնորոյ արհամարհեալք 'ի
 ժողովրդոց մերժին 'ի յազգային պաշտօնավարու-
 թենէ . ընդ այսպիսի արդար արհամարհանս ժո-
 ղովրդեան սրտմտեալ նոցա՝ դուն դորձեն բռնու-
 թեամբ իրեւ բարբարոս արեւ և իշխել ժողովր-
 դոց . բայց այսու տապալեն զհիմն ազնուութեան
 իւրեանց , և հասուցանեն զբազումագէտս և փնասս
 ժողովրդեանն : Արդարեւ 'ի ձեռն հարուտաց և
 ազնուաց առաւել արագ յաջողի և յառաջ մղի
 քաղաքականութիւն , զի դրամ և համբաւն է
 շողի քաղաքականութեան , բայց եթէ լիցին նո-
 քա անհմուտ քաղաքական իրաց և անցից փոխա-
 նակ լինելոյ բարերարք հայրենեաց լինին միշտ
 աղէտարեւր . զի ասէ իմաստունն « Լու է մանուկ ող-
 ւոր և իմաստուն , ամս զծէր որէր և հարստ » : Ի շա-
 րըս ազգայնոց նա է ըստ իս ազնուական , որ զի-
 տաց զսիրտ իւր բարոյական և քաղաքավարական
 կրթութեամբ ազնուացուցանել և 'ի յառաջագի-
 մութեան հայրենեաց 'ի վար արկանել , թէ և 'ի կա-
 րի կրտսերագունից և յաղքատաց ոք իցէ : Զի լաւ
 են միշտ սրտիւք ազնուականք , քան գանձիւք
 ցեղիւք ազնուականք . որպէս ոմն երիտասարդ

դանձիւք աղքատ . այլ սրտիւ հարուստ և ազնիւ .
արհամարհեաց զփափկակեաց ազնուական երիտա-
սարդ մի , որ պանծայր յազնուականութիւն տոհմի
իւրոյ և արհամարհէր զաղքատն . ասէ ցնա «Առէ է՞
յինէն . զիսն է և Կար՝ զիսն Կարձնէ» :

10. Ոչ ահաւասիկ լուր եղեւ թէ 'ի դատերս
յառաջագէտ աղղաց եղեն իմաստուն կանայք ,
որք բազմեալ 'ի դահոյս քաղաքագիտաց՝ 'ի վերայ
քաղաքական խնդրոյ վիճաբանեցին և իմաստուն
բանիւք ետուն զլուծումն կնճապից խնդրոյ 'ի զար-
մանս բազմաց : Արդ եթէ ուստերք Հայաստանի
առհասարակ չուսանիցին զքաղաքականութիւն ,
արդարեալէս յանդիմանին 'ի քաղաքագէտ կա-
նանց : Ոչ ապաքէն մեծատարած կայսրութիւն
Հնդկաց երբեմն քաղաքագէտ հանճարով Հայոցս
կառավարիւր . ոչ ապաքէն այժմ՝ Եգիպտական
կուսակալութիւն քաղաքագէտ հանճարով Հայազն
Նուպար փաշայ կառավարի և բարեկարգի : Ոչ ահա
'ի դուռն Օսմանեան Պետութեան երեւելի են 'ի
քաղաքագէտս մսեմ . Գրիգոր Օտեան , Ստեփան
փաշայ Ասլանեան , և Դաւիթ փաշայ , յորոյ յայտնապէս
երեւի թէ հանճարն Հայոց կարէ քաղաքագէտ լի-
նել , որչափ եղեւ Պիղմարքին և Մեթեռնիկին .
եթէ րստ արժանւոյն մշակեսցի :

ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ՕՏԱՐ ԱԶԻՆՍ . ՇԱՀԱ-
ԲԵՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ .

ՅՕԴՈՒԱԾ Ա .

ՅԱՐԱՔԵՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԴ ՕՏԱՐ ԱԶԻՆՍ :

1. Մերիլ մարդկան 'ի զանազան Նահապետա-
կան ցեղից, յանդիմադրելի վերին հրամանէն բռնա-
դատիլ ազգի մարդկան խօսել տարորոշ լեզուաւ .
ընդ նոսին կրօնից, դադափարաց, դաստիարակու-
թեանց, դպացմանց, կարծեաց և համոզմանց տար-
բերութիւնք, հեռաւորութիւնք վայրաց և ան-
համաձայնութիւնք կամաց և խորհրդոց վիճ մեծ՝
անջրպետ տարածիդ՝ խտրականութիւն անկարկատ
բերեալ 'ի մարդիկ՝ բաժանեցին զցեղս 'ի ցեղից,
անջրպետեցին զազգս յազգաց, և հեռացուցին
զթագաւորութիւնս 'ի թագաւորութեանց : Արդ՝
ըստ որում իմաստունք և զօրաւորք աշխարհիս այ-
սորիկ զբուն արմատս այսչափ խտրականութեանց
չկարեն երբէք արմատախիլ բառնալ 'ի միջոյ. ուստի
չկարեն երբէք ազգ ընդ ազգի համադուգել և
ծուլել զնոսս 'ի մի մարմին ազգայնութեան, և կո-
չել զնոսս աշխարհաքաղաքացիս : Զի թէպէտ իւ-
րաքանչիւր ազգ 'ի ներքոյ ծանրակշիռ պատժա-
պարտ դիպուածոյս անկեալ հեծէ հառաչէ . սա-
կայն դարձեալ մէն մի 'ի նոցանէ տենչայ, զի ամե-
նայն ազգ երկրի միասցին ընդ ազգայնութեան
իւրեանց և խօսեցին զլեզուս իւրեանց : Այսմիկ

փափագին ոչ միայն ազգք մեծք և երեւելիք ,
այլ և ազգք սակաւաթիւք և աննշանք , որոց լե-
զուն և ազգութիւն չէ այնչափ յարգի և երեւելի
առաջի հանուր ազգաց :

2. Չինացիք ոչ միայն ներքին յարաբերութեամբ
հեռացան յամենայն ազգաց . այլ ընդ երկար դարս
և ժամանակս հատին զկապ արտաքին յարաբերու-
թեանն ընդ օտար ազգիս . զի դեռ ցայսօր ընդ-
գիմանան չթողուլ օտարաց կոխել զսահմանս իւր-
եանց : Հրէայք , Պարսիկք և այլք խտրեցին չու-
տել զկերակուրս այլոց ազգաց . բայց իբրեւ այլ
վաճառական արտաքին յարաբերութեամբ հազիւ
հաղ առնէին տուր և առ ընդ օտար ազգս . խո-
տելի խտրականութիւնս այս համարեցին նօքա՝ ի
տեղի սրբութեան , հայրենասիրութեան և ազգա-
սիրութեան . զի զօտարազգիս համարէին որդիս
պղծութեան և կորստեան , իսկ զինքեանս որդիս
Աստուծոյ և սրբութեան : Խիթային յանձինս . զի
եթէ կերիցեն զկերակուր օտարաց , օտարանան ի
հաւատոյ և ի հայրենեաց իւրեանց : Բնակեալքն ի
Հայաստան՝ Հայ հաւատացեալք , և մանաւանդ կա-
նայք նոցա չլմպեն զջուրն ի յամանէ , յորմէ էարբ
այզազգին . չուտեն զկերակուր ի յամանէ , յորմէ
եկեր օտարազգին . և եթէ տեսանիցեն զոք որ
անխտիր կենցաղավարիցի ընդ այլազգիս , ուտիցէ և
լմպիցէ ի յամանէ նոցա . ասեն կանայք զնմանէ թէ
չնորհք մեռնի և քրիստոնէութեան հեռացեալ են
ի նմանէ : Ի կանոնադիրս մեր յետ այլ և այլ խտրա-
կան օրէնս պատուիրելոյ , ասէ « Եթէ ոք ննջիցէ ընդ
կանայս այլազգեաց , 7 ամ արտաքոյ եկեղեցւոյ ,

և երեք ՚ի ներքս պաճօք և աղօթիւք ապաշխարեացէս : Թերեւս խտրականութիւնս յոյժ խոտանի երեւեացի յաչս բանասիրաց , բայց յաչս հայրենասիրաց ոչ այնպէս . վասն զի ազգք որ առաւել սերտ պահիցեն ի խտրական օրէնս նախնեաց իւրեանց , այնչափ միաբան և ազգասէր եղեն յինքեանս , անխառն և անարատ պահեցին ազգայնութիւն իւրեանց ՚ի վերայ երկրի . որպէս Զինացիք , Պարսիկք Հրէայք և Հայք . իսկ որք ներքին և արտաքին յարաբերութեամբ անխափր վարեցան , զհնութիւն և ազգութիւն իւրեանց կորուսին , որպէս Սսորիք և այլք :

3. Բայց արդ՝ պարտ է մեզ միայն ՚ի յարտաքին յարաբերութիւնս ազգաց այնպիսի իմաստութեամբ կենցաղավարել , որպէս վարեցան և վարեն ընդ միմեանս ազգք յառաջագէտ և իմաստունք : Ոչ ապաքէն իւրաքանչիւր ազգք , որք բնակեալք են ընդ ամենայն երեսս երկրի ցանկանալով ցանկան զամենայն մեծութիւն , զօրութիւն , զիշխանութիւն , զհարստութիւն աստեիցս , և զհանրահռչակ համբաւս բարեաց մասնաւորապէս ազգի իւրեանց սեփականել՝ յորժամ առնիցեն ընդ նոսա յարաբերութիւն : Իսկ մեք ընդ հակառակն բազում անգամ տամք զնոսա օտարաց , յորժամ առնիցեմք ընդ նոսա յարաբերութիւն և բարեկամութիւն : Եթէ միջին ունդ ՚ի բերան սխալմամբ երթիցէ ՚ի բոյն այլ միջմանց . այլք իբրեւ օտար զունդն ՚ի բերանոյ նորա յափշտակեն և զնա խեղդամահ առնեն . նոյնպէս մեզուն եթէ զնիւթ մեղեր բարձեալ սխալմամբ մտանիցէ ՚ի փեթակ այլոց մեղուաց , այլք խայ-

թերով սպանանեն զնա : վասակ մինչդեռ զմեծութիւն և զհարստութիւն Հայոց 'ի դուռն Պարսից տարեալ պատկաց և վարձուց անկնկալէր . 'ի նոցանէ 'ի բանդ և 'ի մահ դատապարտեցաւ : 'ի ներկայ դարս բազումք 'ի մեծամեծաց մերոց փութացին տանել 'ի տունս այլոց զհարստութիւն իւրեանց և զմեծութիւն ազգին, բայց 'ի նոցանէ անկան միրաւոր և մեռան . Մկրտիչ ճէզայիրեան զպատիւ , զհամբաւ , և զհաւատարիմ ծառայութիւն 'ի փեթակ այլ մեղուաց տանէր , մինչև խայթեալ և կողոպտեալ 'ի նոցանէ՝ մեռաւ 'ի յաղքատութեան : Իսկ Պօղոս պէյ Տատեան յետ այնչափ մեծամեծ վաստակոց և հաւատարիմ ծառայութեան տարաշխարհիկ եղեալ՝ մեռաւ յօտարութեան :

Կ. Օտարազգիք երկու ինչ խորհին վասն մեր . նախ Զանան զհարստութիւն մասնաւորաց և ազգին հանել 'ի ձեռաց մերոց . երկրորդ իրրեւ նախանձարեկ կամին խոշ յարուցանել ընդդէմ յառաջագիւծութեան ազգին . ուստի իրրեւ արթուն և զգաստ զգուշանալ պարտիմք անձնական և սեփական հարստութեանց ազգայնոցս չմատնել զնոսա 'ի ձեռս օտար յափշտակողաց իրրեւ աւար : Ի ուրեք զի օտարազգիք յօժարամիտ երեւին տալ յառաջագէմ հանճարաւորաց մերոց պատիւ , պաշտօն և մեծութիւն . սակայն խոհական իմաստութեամբ զգուշանալ պարտիմք 'ի չարանախանձ դարանակարաց նոցա , որք շուրջ պատեալ են զօտարազգի միապետօքն . ուստի միշտ լաւադայն է զխոնարհ պաշտօնս ընդունել 'ի ձեռաց ազգայնոց և մեծաւ Զանիւ աշխատիլ 'ի պայծառութիւն ազ-

դին և 'ի շինութիւն հայրենեաց , քան 'ի ձեռաց
օտարաց ընդունել զբարձր պաշտօնս և չկարել օգ-
նել և բարերարել հայրենեաց . այլ յակամայիցս
ընդդէմ խղճի իւրոյ դործել 'ի վնաս ազգի իւրոյ ,
զի մի երեւեսցի կասկածաւոր , որպէս տեսանեմք
հանապազօր : Արդ՝ Յովսէփ եղեւ փոխարքայ ար-
քային Եգիպտացոց , բայց 'ի սէր տան հօր իւ-
րոյ խանդակաթ գորով կարող եղեւ ազատել զհայր ,
զեղբայրս իւր 'ի սովալլուկ տառապանաց , և զբո-
վանդակ ընտանիս և զծառայս տան հօր իւրոյ կե-
րակրել 'ի սովու , և առնել զնոսա մեծարուս ա-
ռաջի իշխանացն փարաւոնի : Յորժամ Դարեհ ար-
քայ զարմացեալ 'ի վերայ իմաստութեան Զօրաբա-
բէլի , ասէ՛ խնդրե՛ա յինէն զպատիւ և զմեծութիւն
զի տաց քեզ . նա վասն անձին ոչ ինչ խնդրեաց ,
այլ խնդրել խնդրեաց զազատութիւն ազգի իւրոյ
'ի գերութենէն , զշինումն տաճարին Աստուծոյ , և
զկանգնումն պարսպացն Երուսաղէմի : Եթէ այսու
խանդավառ խորհրդով բարձրանալ կամիս և դու
առաջի օտարաց , բարի է յոյժ , և միշտ ընդունե-
լի առաջի Աստուծոյ և մարդկան . իսկ եթէ 'ի
շահ , 'ի պատիւ , 'ի մեծարանս անձինդ , և 'ի յօգուտ
օտարաց մեծացիս . զինչ օգուտ , յորժամ զանձդ
և զօտարս միայն շահեսցես . իսկ զազդ և զընտա-
նիս քո տուժեսցես և զրկեսցես . զի յերկրէ հա-
ռաչանք և ազազակ նեղեալ ընտանեացդ բարձ-
րանան յերկինս , և դու բարձրացեալդ 'ի պաշտօն
անկանիս յերկիր . ըստ այնմ թէ « Տե՛ն զաբարէշո՞-
վբացեալ և բարձրացեալ եբրե՛ւ զայրսն Լիբանանս . անցի
և հոռո՛ւ եր , ինդրեցի և ոչ գորահոգի նորա » :

5. Որպէս մեք իբրեւ անհատական մարդիկ 'ի ստիպել հարկին զիջանեմք առնել յարարերութիւն ընդ այլ օտարական մարդիկ աշխարհիս թէ 'ի ճանապարհի, թէ 'ի տուր և 'ի յառ. և թէ յայլ զանազան դործս հարկաւորս, որք պիտոյանան մեզ : Նոյնպէս Հայք իբրեւ ազգ 'ի շարս ազգաց ընդ միշտ կարեն առնել արտաքին յարարերութիւն ընդ հանուր ազգս աշխարհիս այսմիկ, յորժամ օգուտն հայրենեացն պահանջէ : Բայց 'ի յարարերութեան անդ մի տար զիստս քո այլում, և մի զօգուտ քո ազգի օտարօտոյ. որպէս օտարք ոչ երբէք զիջանեն, զայնոսիկ տալ քեզ : Զորդիս մօր քո միշտ նախապատուեսցես առաջի օտարաց և մեծարեսցես զնոսա յոյժ : Ուր հնարաւոր է գտանել զՀայ ընկեր. չէ պարտ երբէք ընկերանալ օտարին. ուր հնարաւոր է ընդ Հայս առնել զտուր և առ, չէ պարտ դիմել 'ի դրունս օտարաց : Ուր գտանին Հայ մշակք և աշխատաւորք, չէ պարտ զօտարս կանուլ 'ի վարձու : Ուր գտանի Հայ իշխան և գաւառաւոր, իբրեւ անազգի և մուրացկան չէ պարտ 'ի դրունս օտարաց դիմել, զի ոճիր է ընդդէմ ազգին և հայրենեաց : Ուր գտանի տաճար և եկեղեցի Հայոց, անդ չէ պարտ դիմելն յեկեղեցի օտարաց, զի վերջին դայթակղութիւն է եղբարց : Ուր կարելի և հնարաւոր է խօսիլ ընդ ազգայինս և ընդ օտար ազգիս Հայ լեզուաւ, անդ չէ պարտ խօսել օտար լեզուաւ, զի վերջին կործանումն է հայրենեաց :

6. Զիւրաքանչիւր ազգս ըստ չափու արժանաւորութեան իւրեանց պատուել սեպուհ պար-

տականութիւն է մեզ . մանաւանդ զնոսա , որք
 զազգս մեր արդեամբք սիրեցին և պատուեցին .
 բայց որք զմարդկային արժանապատուութիւն առ-
 ոտն կոխեալ միշտ անարգեցին զազգս մեր , և ար-
 համարհանօք ամբարտաւանից հայեցան 'ի վերայ
 մեր . զիա՞րդ կարասցուք զմեծարանս և զպատիւս
 ընծայել այնպիսեաց , որք 'ի Հարամիտ յիսկա-
 լութենէ գրգռեալ սովորեցան հանապազ զազգ ,
 զեկեղեցին և զկրօն մեր հայհոյել և անարգել ,
 զիա՞րդ կարեմք հաշտ սրտիւ առնել ընդ նոսա
 յարաբերութիւն : Հայն 'ի բնէ չէ սովոր զազգ և
 զկրօն օտարաց անարգել , բայց յարժամ տեսանէ
 թէ ոչ միայն այլադէնք , այլ զի դմանք ևս 'ի Քրիս-
 տոնէից 'ի Պապականաց և 'ի Յունաց այլանկն , ար-
 համարհեն զազգ և զեկեղեցին մեր . յայնժամ ար-
 դար ցատմամբ յանդիմանեմք զնոսա : Ոչ ապա-
 քէն յունական կատաղի մոլեկրօնութեան հետե-
 ւելով Մարկոս մեարապօլիտ Կեսարիոյ զանուն
 շան իւրոյ կոչեաց արմէն 'ի նախտոխնս հանուր
 Հայութեան . զոր լուեալ Գաղիկ բ . հայրենասէր
 թագաւորն մեր բորբոքեցաւ 'ի վրէժխնդրութիւն
 ժպիրհ հայհոյութեան Մարկոսի . ուստի քաջակու-
 րով թիկնապահօքն դնաց 'ի Կեսարիա , եմուտ
 'ի տուն Մարկոսի և առէ ցնա . լուա գրէն թէ ու-
 նիս շուն մի գեղեցիկ , կոչեա , զի պեաից : Ստիպ-
 եալ եպիսկոպոսին կոչէ զշուն յանուանէ Արմէն Ար-
 մէն , և իբր ամթեա հար տսէ , դեռ մանուկ է շուն-
 վասն այն կոչեմք զնա Արմէն . առէ ցնա Գաղիկ ,
 այժմ տեսցես թէ Արմէն է տղայ թէ Յոյն , Բայն-
 քամ վաղեցին պատանիք կալան զշուն և զՄար-

կան, և եղին 'ի պարկի, բրով պրկեցին զշուն որ
չարաչար խածատելով զտէրն իւր զՄարկոս՝ սպան 'ի
պարկի անդ : Ի 1868 ամի 'ի Տարօն 'ի գիւղն Սիկան
'ի խթման երեկոյեան Զատիկ քիւրտ մի անուն
Ֆնտօ մտեալ յեկեղեցի, զնշխար սրբութեան յա-
փշտակեալ բռնի՝ կապէ 'ի վիդ շան իւրոյ վանն
յեալն անարդութեան քրիստոնէական կրօնիս :
Ոչ միայն Հայք հազարով Գաղիկ թաղաւորին,
այլ և համօրէն քրիստոնեայք պարտ էին վրէժ-
խնդիր լինել ամբարիշտ ոճրագործիս, բայց չե-
ղեն : Արդ 'ի 1830 ամէ, մինչեւ 'ի 1874 ամն թէ
որչափ վանօրայք, եկեղեցիք կողոպտեցան և պղղ-
ծեցան 'ի յանօրինաց, արդէն դրեալ են 'ի տա-
րեգիրս ազգային :

7. Քաղաքակիրթ ազգք խստիւ պահանջեն
զհատուցումն 'ի նոցանէ, որք դոյզն ինչ զաղդ-
և զկրօն իւրեանց անարդեն, և կարի իրաւամբ,
զի եթէ վան փոքունց չխնդրեսցեն զվրէժ, ծայ-
րայեղ յանդգնութեանց ասպարէղ բանան առաջի
նոցա. ուստի որ լուէ ընդ դէմ անարդանաց աղ-
դին, չէ ազգասէր, և որ լուէ ընդդէմ հայհոյա-
նաց կրօնի իւրոյ, չէ կրօնասէր և աստուածաբեր :
Նախ պարտ է բողոքել յատեան իշխանաց և դա-
տաւորաց, որոց պարտ է խնդրել զվրէժ ամենայն
անարդանաց վան անդորրութեան ժողովրդոց .
ապա թէ ոչ ժողովուրդն ինքնին լուծանէ զվրէժ
ազգի և կրօնի իւրոյ : Արդ՝ որպէս չէ ներելի ազ-
գայնոց մերոց 'ի տարապարտուց անգոնել զաղդ-
և զկրօն այլոց . նոյնպէս օտարաց չէ երբեք նե-
րելի զաղդ և զեկեղեցին մեր անարդել և հայհոյել,

ապա թէ ոչ, ընդ այնպիսիս հաց ուտել և յարա-
բերութիւնս առնել կարի գոյութիւնն է :

8. Առաքեալն պատուիրէ առ արտաքինս ի-
մաստութեամբ գնալ, այն է իմաստուն խորհրդով
և գործով, վսեմական ընթացիւք և պատուով
երեւիլ պարտ է մեզ առաջի օտարաց. վասնզի
ներքին և արտաքին բարեձեւութիւն անհատից
զփառս և զպատիւս ազգին յաճախէ առաջի օտա-
րաց, որոց տեսեալ զվսեմական ընթացս 'ի վերայ
մասնաւորաց, զայն ընդհանրութեան ազգին վե-
րածելով զյարգանաց գաղափարս սնուցանեն
առ համարէն ազգն : Իսկ եթէ ոք 'ի մասնաւորաց
իբրեւ անարգ, անկարգ, և անբարոյական երեւեա-
ցի առաջի օտարաց. ոչ միայն անձին իւրոյ անար-
գութեան լինի այնպիսին առիթ. այլև զբոլոր
ազգի իւրոյ առնէ հաղորդս անպատուութեան իւրոյ.
զի ասէ առաժն « Մէկ խնդրէ մէկ խնդրէ » :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ.

ՇԱՀԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆ :

1. Որպէս մարդն 'ի բնէ հետամուտ եղեւ ապա-
հովել զչաճ անձին իւրոյ. նոյնպէս ամենայն ազգք
և ազլնք 'ի բնէ սովորեցան երթալ զհետ բարո-
յական և նիւթական մասնաւոր շահուց ազգին
իւրեանց. զի մէն մի 'ի նոցանէ ջանահնար լինի
զչաճ և զօգուտ ազգի իւրոյ նախադաս համարել
քան զմիոյն և զմիւսոյն : Վայրենիք իբր բնազդ-
մամբ վարեալ զչաճ անձանց և զհայրենեաց հոգա-
ցին. իսկ քաղաքակիրթ՝ գիտութեամբ աշխատու-

թեամբ և պէսպէս արուեստիւ ապահովեցին զչաճ անձանց և զհայրենեաց իւրեանց : Որպէս 'ի դրու- նըս տան քո , նոյնպէս 'ի դրունս ազգային գեր- դաստանի քո կաց'ո պահապանս . զի մի ճարտարք աշխարհի մտցեն 'ի ներքս և զամենայն ներքին և արտաքին հարստութիւն քո աւարի առեալ՝ տար- ցեն յաշտարհ իւրեանց , մեծասցին և զօրասցին . իսկ դու աղքատացիս և անմտաբար վարեացիս 'ի ծառայութիւն օտարաց :

2. Տնտեսագիտութիւն ըստ ինքեան պահանջէ զամենայն դրամական և զկալուածական հարստու- թիւնս ազգին դնել 'ի ներքոյ ապահովութեան և պաշտպանութեան անխարդախ և հաւատարիմ ան- ձանց , որք վութասցին ըստ քանքարաչաճ ծառա- յին կրկնապատկել զաւանդն ազգային , զի 'ի տեսունէ կոչեացին ազնիւ ծառայ բարի և հաւա- տարիմ . . . : իսկ եթէ ոք զաւանդն ազգային իբրեւ անհաւատարիմ փոխանակ շահելոյ ծածկէ կամ գողանայ կամ գողանալ տայ , կոչեացի 'ի Տեսունէ և 'ի Ժողովրդենէ ծառայ չար և վատ և իբրեւ զգողն Յուդայ արհամարեացի . և այլ եւս մի՛ կոչեացի այնպիսին 'ի պաշտօն ազգային : Այլ աւա՛ղ աւա՛ղ աչացս որ տեսանեմ , զի դրեցի ես զայսոսիկ յայնպիսում ժամանակի , յորում ոչ մի- այն 'ի վանօրէից մերոց զտուրս ոչխարաց և տասա- նորդական հարկս բռնի պահանջեն . ոչ միայն զչար- ժական և զանշարժ կալուածս եկեղեցեաց . այլեւ զարեազան անօթս տաճարաց 'ի տումարի դրոշմեն և որպէս զտունս աշխարհիկ արանց զազատ եկեղե- ցին արկանեն ընդ հարկօք և տուգանօք . իսկ կը-

ղերք, իշխանք և ժողովուրդք մեր սառնասիրտ անտարբերութեամբ հայեցեալ ի վերայ ներքին սեփական յափշտակութեանցս՝ տակաւին չմիացան պաշտպանել զներքին շահս ազգային սեփականութեանց։

3. Չգիտիցե՞ս արդեօք, թէ՛ յորժամ օտարազգին ողջոյն տայ քեզ, չէ՛ երբէք ձրի և առանց շահուց ակնկալութեան. զի ազգք, որ խառն բնակեցան բնդ մեզ, և որք շուրջ բնակեցան զմեօք, յամենայն դէպս և յանդէպս խնդրեցին զշահս անձանց և զօգուտ ազգաց իւրեանց։ Աոյնպէս ազգք որք բնակեալ են ի տարաշխարհս, միշտ զփառս, զշահս և զօգուտ անձանց և հայրենեաց իւրեանց խնդրեն. մի՛ կարծիցես երբէք թէ ի նոցանէ ոք յօժարեացի սակաւ ինչ ձրի շնորհքս, օգնութիւնս և շահս մատուցանել քեզ և ազգի քում առանց տասնապատիկ մեծի շահուց ակնկալութեան։ Արդ՝ ըստ որում ի ներկայ դարս չիք ինչ թանկագին և նուիրական քան զշահասիրութիւն իւրաքանչիւր ազգաց, զոր քաղաքական իրաւարանութեամբ արդարացուցանեն. ուստի Հայք այլ ևս Նահապետական պարզութեամբ և անշահասիրութեամբ չկարեն երբէք կեալ և կենցաղավարել յաշխարհի իրբու ազգ և ժողովուրդ. զի օտարազգին եթէ չունիցի հինգ դահեկանի ակնկալութիւն ի մէնջ, մի դահեկանի շահ և վարձք չկամի տալ մեզ, իսկ Հայք բազում անդամ առանց երբէք շահու ակնկալութեան՝ շահս բազումս ցուցանեն օտարաց, կամ եթէ ունիցին միոյ դրամի ակնկալութիւն, տասն դրամի շահս հասուցանեն օտարաց։

4. Բազում անգամ 'ի մէջ քաղաքակիրթ ազգաց վասն դոյզն ինչ շահու ծագին մեծամեծ խռովութիւնք և պատերազմունք . որպէս յանցելում ամբ վասն բարոյական փոքր ինչ շահու եղև սուկալի և արխնըռուշտ պատերազմ 'ի մէջ Գաղղիացւոյ և Գերմանացւոյ : Սոյնպէս եթէ Գաղղիա նկատեսցէ թէ Անդղիա և այլք 'ի վնաս շահուց իւրոց առնէ պատրաստութիւն ինչ կամ չարժումն , իսկոյն պատերազմ հրատարակէ ընդդէմ նորա . եթէ միոյ միլիոնի վնաս նկատեսցէ , տասն միլիոն դրամի , և միոյ միլիոնի զօրաց զոհողութեան չինայէ և չսղծէ . վասն զի կարէ կասկածիլ թէ ներկային միոյ միլիոնի կորուստ կարէ ապագային տասնապատիկ բաղմնադատիլ . ուստի այնչափ հարաատութիւն և բազմութիւն զօրաց առ ոչինչ համարեալ պատերազմի . որոյ վախճան յաղթութիւն է կամ պարտութիւն . և այսպիսի շահասիրութիւն կոչի ծայրայեղ ազահութիւն , մարդակորոյս և հոգեկորոյս արծաթսիրութիւն :

5. Արդ՝ անսահման շահամոյն թէ անհատ իցէ և թէ ազգ , միշտ պարտաւելի է , զի առաջին վասն կոյր շահամոլութեան զամենայն բարոյական և զնխթական շահս ազգի և հայրենեաց իւրոց առ սոն կոխէ վասն անձնական դոյզն շահու , որովք 'ի համարոց և 'ի կարգէ համազգեաց ինքնին արտաքս անկանի . իսկ երկրորդն վասն անհաղ ազահութեան զօրէնս մարդկութեան և դիրաւունս ամենայն ազգաց առ սոն կոխեալ՝ դահիճ լինի կենաց համայն ազգութեանց : Որպէս փառասէր և շահամոլ աշխարհակալք՝ Աղէքսանդր , Լէնկ-թէմուր ,

և ճէնկիդ խան , որք վասն շահու զաշխարհ արեամբ մարդկանց ողողեցին : Իսկ անհատ շահամուք 'ի մէջ ազգին նմանին Յուդայի , որ զՏէր , զվարդապետ , և զԱստուածն իւր վաճառեաց ընդ երեսուն արծաթի . նման է Կիրակոս չերէցին , որ զբանալիսն Անույ վասն անիրաւ մամնայի վաճառեաց Յունաց : Ահա այսպիսիք են ընտանի թշնամիք , եօթնապատիկ վնասակարք քան զօտարազգի շահամուք . զի ոչ երբէք խղճեն զպատիւ , զմեծութիւն , և զհարստութիւն ազգային վաճառել օտարաց վասն գոյզն ինչ անձնական շահուց իւրեանց :

6. Ոչ ապաքէն ճշմարիտ հայրենասէրն ոչ միայն միշտ զգուշանայ զբարոյական և զնիւթական շահս ազգին չմատնել 'ի ձեռս օտարաց . այլ փութայ վասն պահպանութեան նոցա՝ զամենայն անձնական շահս իւր զոհել և հրաժարել յամենայն ընչից իւրոց . զի ինչք հայրենեաց յապահովի կայցեն մնասցեն : Հայրենասէրն յորժամ տեսանիցէ թէ սեփական կալուածք վանօրէից , եկեղեցեաց մատնին 'ի ձեռս այլազգեաց , զօրս եթէ այլ իւրք հնարիւք չկարէ ազատել . փութայ զամենայն ինչս իւր վաճառել տալ և ազատել զսեփականութիւնս ազգին : Եթէ տեսանիցէ զամենս յեղբարց իւրոց անկեալ 'ի յետին ծառայութիւն կամ 'ի գերութիւն , հատուցանէ մինչեւ չյետին նաքարակիտն և գնէ զազատութիւն եղբարց իւրոց . եթէ տեսանիցէ թէ սուր թշնամոյն շողայ 'ի վերայ բնակչաց հայրենեաց իւրոց , և չկարէ զայն փրկել յետին լմայիւն , անձն և արիւն չինայէ դնել 'ի վերայ եղբարց . զի հաւատայ եթէ ինքն իրրեւ զհատն

ցորեննոյ ոչ անկեալ յերկիր մեռանիցի , արդիւնս
բազում ոչ առնէ . իսկ եթէ մեռանիցի արդիւնս
բազումս առնէ : Որպէս վարդան յետ դներոյ զա-
մենայն ինչս իւր վասն աղատութեան եկեղեցւոյ
և հայրենեաց . և տեսեալ թէ չնն բաւական
ինչքն , յաւել զնեւ զանձն և զարիւն իւր ըստ Յի-
սուսի փոխանակ բազմաց :

7. Մովսէս խրատ ետ դատերացն իսրայէլի զի
'ի գրակցէ և յերգակցէ իւրեանց՝ 'ի կանանց ե-
գիպտացւոց 'ի գրաւի առցեն զծանրագին զարգս
նոցա . առին իւրաքանչիւրք և զարգարեցան , և
ասեն «Երբեքս երկն առաքել ճանապարհս զանոցս՝ Տեառն
և Գրչոցսս աս յիւ» . բայց յետ անցանելոյ նոցա քնդ-
ծովն կարմիր , ոչ եւս դարձան յետս և ոչ դարձու-
ցին զզարդս առ տեսարս իւրեանց : Խորագիտական
գործս Մովսիսի արգարացուցանէ իմաստուն 'ի գիրս
իմաստութեան իւրոյ ասելով «Իսկ արդար է Կողմե-
ցին զմեքսն , և քառաւորեցին զանունսս ասարբ ,
Տե'ք» : Զայս արար Մովսէս . զի ետես թէ ազգ իւր
ընդ երկար տաժանեցաւ 'ի գործ ծառայութեան
եգիպտացւոց , որք հանդերձ փարաւոնիւ խաղառ-
ղացան հատուցանել զվարձան օրդւոցն իսրայէլի .
ուստի Մովսէս հնարեաց այսպիսեաւ կորզել զվարձս
աշխատութեան իւրայնոց 'ի ձեռաց եգիպտացւոց :
Սոյնպէս առաջնորդք մեր և գլխաւորք ժողովրդեան
իրաւունս ունին կորզել հնարիւք զվարձս ժողո-
վրդեան իւրեանց 'ի ձեռաց ազգաց , որք 'ի բա-
զում ամաց հետէ յետ գրաւելոյ զհարստութիւն
ազգին՝ բռնաբար կողոպտեցին և չարարեցին զոր-
դիս Հայկայ , զի եթէ չիցէ հնար յայտ յանդիման

պահանջել, օրէն է մեծաց և փոքունց զհնարս հնա-
րերով ստանալ :

8. Մասն մի յիւնիաբնակ ժողովրդոց գոլով երկա-
թադործք, և վաճառականք երկաթից և պայտից,
չորս ընդ ժամանակս ժափանակս բարձեալ 'ի վե-
րայ գրաստուց տանեն 'ի մերձաւոր և 'ի հեռաւոր
քաղաքս առ 'ի վաճառել անդ՝ սակայն լեռնա-
բնակ բարբարոսք երբեմն տեսեալ թէ սակաւա-
ւորք են կարաւանք Ունեցւոց, յարձակեալ յափըշ-
տակեն զգրաստս 'ի ձեռաց նոցա . ուստի իշխանք
Ունեցւոց նախ յղեալ հրաման՝ սիրով խնդրեն 'ի
յափշտակողաց զգրաստս . եթէ համառեացին առ 'ի
չտալ , բողք բառնան առ տեղական կառավարու-
թիւն : Բայց եթէ առ անհոգ լիցի 'ի ձեռս բերել
և առաքել առ Ունեցիս զգրաստս նոցա . յայնժամ
գումարտակ կազմեալ երթան 'ի սահմանս յափըշ-
տակողացն , և փոխանակ միոյ գրաստու զերիս և
զհինգս առնուն բերեն յանձնեն առ տեսարս գրաս-
տուցն , և զիրաւացի զարարս իւրեանց ծանուցա-
նեն կառավարչին իւրեանց թէ գտաք մեք զգը-
րաստն մեր զյափշտակեալն : Ահա գործ քաջու-
թեան և արդարութեան . ահա գործ յոյժ յարմա-
րաւոր այժմեան գրից և ընթացից ազգայնոց մե-
րոց . զի եթէ հարստահարեալ գաւառացի եղբարք
մեր ըստ Ունեցւոց գուն գործէին և հնարս հնա-
րէին փոխանակ միոյ գրաստու կամ ընդ ո՛ր և իցէ
յափշտակութիւն զերիս և զհինգս 'ի ձեռս բերել ,
յայնժամ ոչ ոք համարձակէր զգրաստս և զինչս
հայոց յափշտակել , ոչ 'ի տանց , ոչ 'ի ճանապարհի
և ոչ 'ի յանդի :

ՅՕԴՈՒԱՆ Գ.

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

1. Բաղմութիւն վաճառականաց և արհեստաւորաց դանձարան են աղգային հարստութեանց, որք միշտ թէ ՚ի հեռաւորաց և թէ մերձաւորաց ժողովին զչահեկանութիւնս բաղմատեսակս ՚ի յաղգս իւրեանց. զի է վաճառական, որ զրերս և զտարազս հեռաւոր աղգաց բերեալ ՚ի հայրենիս իւր՝ նոքօք չահի և հարստանայ, և է վաճառական, որ զրերս բուն հայրենեաց իւրոց տարեալ յօտար աշխարհ՝ վաճառէ, հարստանայ և հարստացողանէ զհայրենակիցս իւր: Հին վաճառականք Հայաստանի զփայլուն կերպասեղէնս և զկտաւեղէնս ՚ի Հնդկաց աշխարհէն բերեալ՝ ոչ միայն վաճառէին հայրենակցաց իւրեանց, այլ և տարեալ ՚ի Պաղեստին և ՚ի Յունաստան վաճառէին օտարաց: Նոյնպէս Հայ վաճառականք զոսկին Սոփերայ, զաղ, զխաշնդեղ, զոշխար, զեղինս, զնժոյգ ձիանս, զբուրդ և զմորթանանսոց ցամաքային և զերտաղնաց ճանապարհաւ տանէին ՚ի հեռաւոր աղգս, և վաճառելոյ զբազում հարստութիւնս բերէին դանձէին ՚ի տունս և ՚ի հայրենիս իւրեանց: Զայսմանէ լիովին տեսցես ՚ի Հնախօսութեան Ա. հատար, յերես 207. ՚ի Գլուխ վաճառականութեան Հայաստանեայց:

2. Հանճարեղ և աշխարհաշէն կայսերք ծանեան զմեծ յաջողակութիւն Հայոց ՚ի վաճառականութիւն. ուստի հնարիւք և պատերազմաւ զՀայս ՚ի ձեռաց միմեանց կորզեալ՝ տանէին յաշխարհ իւրեանց առ ՚ի ծաղկեցուցանել զվաճառականութիւն:

Ուստի յորժամ մեծն Պետրոս 'ի սկիզբն թ՛ղ-րդ դա-
րուն ամենայն ճգամբ զհետ եղեւ յառաջ վարել
զարուեստս և զվաճառականութիւն 'ի Ռուսաս-
տան , մեծաւ ջանիւ աշխատ եղեւ զՀայ գաղթա-
կանս բերել և բնակեցուցանել յերեւելի քաղաքս
պետութեան իւրոյ . նոյնպէս յաջորդ-ք Պետրոսի .
Բ. կատարինէ և այլք միշտ ջանացին զՀայս ի բաժ-
նէն Պարսից , և յՕսմանեանց տանել յաշխարհ
իւրեանց : Ռուսաստան առ ինքն ժողովելով զՀայս
'ի սակաւ աւուրս ետես զշահեկանութիւն նոցա .
զի նոքա յետ հաստատելոյ անդէն զբնակութիւն
իւրեանց , սկսան նոր կենդանութիւն տալ վաճա-
ռականութեան Ռուսաց . մանաւանդ 'ի դաւառան
կաւկասեան : Ի մեծամեծ քաղաքս բացին զգոր-
ծարանս մետաքսի և ազնիւ կերպասուց . և զճար-
տարութիւն մտաց և մատանց իւրեանց ցուցին օ-
տարաց : Նոյնպէս Սուլթան Մէհմէտ Բ. յետ տի-
րելոյ Բիւզանդիոնի , և Սուլթան Սէլիմ Ա. յետ հա-
նելոյ զՀայաստան 'ի ձեռաց Պարսից՝ զբազում ար-
ուեստաւորս և վաճառականս 'ի Դաւրէժ քաղաքէ
և յայլ քաղաքայն Հայաստանի բերին բնակեցու-
ցին 'ի Կ. Պօլիս առ 'ի ծաղկեցուցանել զարուեստս
և զվաճառականութիւն . որպէս տեսանի ցայսօր :

3. Պատմութեամբ խելամուտ արարից զհայս
թէ յորում աշխարհի բազմացան և յառաջագէժ ե-
ղին արուեստաւորք և վաճառականք . անդ բազ-
մացան ոսկին , արծաթն և հարստութիւնք . զի ուր
բազմացան կատարեալ և գեղեցկատեսիլ գործք
արուեստականաց , անդ գիմեցին ոտք վաճառա-
կանաց յամենայն աշխարհաց , և անդ թողին զմեծ

մասն վաստակոյ իւրեանց : Ահա Անդղիա , Գաղղիա , Ամերիգա և Զին աշխատ եղեն պատրաստել զնիւթս վաճառակաւաց . ուստի այժմ օսկին և արծաթն իբրեւ զվտակա ուղիսօրէն յամենայն կողմանց հասին յաշխարհս նոցա և ժողովին 'ի գողս նոցա : Իսկ Հայազգի ճարտար արուեստաւորք և վաճառականք գողով ընդ իշխանութեամբ զանազան պետութեանց, մանաւանդ պարսկարնակք և թուրքարնակք , որք բազում անգամ հարստահարեալ և կողոպտեալ յաւազակաց՝ չկարացին ընդլայնել զգործս վաճառականութեանն . ուստի անկան 'ի անանկութիւն , որով աղքատացաւ Հայաստան : Եթէ պետութիւն զաւուր և առ և զգործս վաճառակաւացն Հայոց յերաշխի առցէ . ո՛չ ապաքէն նոքա արադ յառաջադիմեն , հարստանան , և ոչ թողուն զհաճա աշխարհի իւրեանց երթալ 'ի հեռաւորս :

4. վաճառականութիւն որ 'ի հնումն զանազան փորձիւք և փնտիւք ուսանէին մարդիկ, մինչ գրաւոր օրինօք և հրահանգօք չէր կանոնաւորեալ , իսկ այժմ գիտութիւն և յառաջադիմութիւն աշխարհի մասնաւորապէս խնամ տարեալ՝ զօրէնս զկաւոնս և զպայմանս հաստատեալ՝ իբրեւ ուղղեցոյցս եղաւ առաջի վաճառականաց , զորս պարտին ուսանիլ , 'ի միտ առնուլ , և 'ի գործ արկանել : Զի եթէ հետամուտք վաճառականութեան ո՛չ փութասցին գոնէ ուսանել զթուադիտութիւն , զկրկնատօմար , զտեսական և զքաղաքական աշխարհագրութիւն , զլեզուադիտութիւն , զնամակագրութիւն , զգիծս ծովային և ցամաքային ճանապարհաց ամենայն կողմանց և աշխարհաց . եթէ չգիտիցեն զչոր

ղկիւռ և դարձէս ամենայն հանքային և հեղանիւթ իրաց . նոյնպէս եթէ չունիցին դոնէ հմտութիւն 'ի վերայ տեսական երկրագործութեան , կենդանաբանութեան , և 'ի վերայ ամենայն գործոց արուեստաւորաց , որք պատրաստեն զնիւթս վաճառելի իրաց , չէ հնար կոչել զնոսա հմուտ վաճառականս . զի որչափ բնապէս ճարտար լիցի ոք , սակայն հնար է նմա խաբիւ և փնտիլ . ոչ միայն այս չափս , այլ և պարտ է նմա գիտել թէ այս ինչ վաճառելի իր յորում աշխարհի կարէ դնել գիւրագնի , և յորում կողման աշխարհի վաճառել կարէ սղադնի և շահել , ահա աստ է իմաստութիւն և ճարտարութիւն ամենայն արուեստաւորաց և վաճառականաց :

Ծ. Գտանին տակաւին յազգս մեր հարուստ և միջակ վաճառականք , որք անդիր և անհաշիւ մի միայն 'ի ճարտարութիւն մտաց ապաստան եղեալ առնեն վաճառականութիւն ընդ հեռաւորս և ընդ մերձաւորս , արդարեւ սոքա 'ի հնումն բազում անգամ յաջողեցան , և սակաւ փասեցան . բայց այժմ միայն բնական ճարտարութիւն մտաց չբաւէ , և եթէ ուսմամբն չմարդեացին , յորով անգամ փնտիին և ոչնչանան . և սակաւ շահին : Զի յորժամ ոտք Մեղղիացի հմուտ վաճառականաց չէր մուտ գործեալ 'ի Հնդկաստան , գաղթական վաճառականք Զուզայի՝ որ 'ի Հնդկաստան , բնական ճարտարութեամբ իւրեանց զգլխաւոր վաճառականութիւն աշխարհին գրաւեալ՝ օր ըստ օրէ ճոխանային . բայց յորժամ եմուտ 'ի ներքս անդր ոտք ճարտարարուեստ վաճառականացն Մեղղիացոյ . տակաւ աստակաւ էառ 'ի ձեռաց Հայոց գլխաւորն թացու-

թիւն և ինքն էանց 'ի տեղի նորա և հարստացաւ .
 իսկ Հայք հետ զհետէ աղքատացան և անկան .
 այսպէս արարին Եւրոպացի վաճառականք , յոր-
 ժամ մտին 'ի Թուրքաստան :

Եւ վաճառական , որ ունի զգրամագլուխ , զհա-
 ւատարիմ գործակատարս և զսպասաւորս , որ 'ի
 մտի եղեալ է երբեք չխարդախել չխարել զյաճա-
 խորդս իւր . օտանայ զհամբաւս , կրկնապատկէ
 զվարկն , առ ինքն ձգէ զբազմութիւն յաճախոր-
 դաց . իսկ որ չունի զայսոսիկ , կորուսանէ զհամ-
 բաւսն , զվարկս և զյաճախորդս իւր , և անկանի 'ի
 անանկութիւն : Բայց Հայք միշտ եղեն հաւատարիմ
 թէ 'ի տուրս և թէ 'ի յառս . և թէ 'ի սպասաւորու-
 թիւնս : Ուստի պարտին ամենայն գլխաւոր վաճա-
 ւականք Հայոց իբրեւ զհայրենասէրս 'ի սէր ազ-
 գին և հայրենեաց առնուլ իւրեանց զգործակա-
 տարս 'ի ճարտար և 'ի գործունեայ պատանեկաց
 և յերիտասարդաց Հայոց . մանաւանդ յաղքատաց-
 օչ միայն 'ի շահ անձանց և եթ զնոսա 'ի գործս
 իւրեանց հրահանգեսցեն . այլ իբրեւ հայր խնամ
 ունիցին 'ի վերայ նոցա պատրաստելով նոցա զգրա-
 մագլուխս և զսպաղայս : Զի եթէ վաճառականք
 մեր և մեծատունք զորդիս օտարաց առցեն ինքեանց
 սպասաւորս , մեղանչեն ընդդէմ ազգին և հայ-
 րենեաց , և բազմաց անարդուլեան պատճառք
 լինին . զի են բազումք 'ի սրամիտ 'ի յաջողակ և 'ի
 գործունեայ պատանեկաց ազգիս , որք չունելով
 գրամագլուխս ցանկան մտանել 'ի ծառայութիւն
 փարթամաց , յորոց ոմանք թողեալ զհամագգայինս
 իւրեանց զօտարսն ածեն 'ի գործս իւրեանց . այս-

պիսիք առաւել անագորոյն են քան զօտարազգի վաճառականս . զի զառակի ընտանեաց խնամ ոչ տանեն . յորժամ տեսանեն թէ բարեկիրթ պատանիք ազգին առ ՚ի չղոյէ դրամադլիօի պարտապին ՚ի գործս անարգս իբրեւ սորուկս , և օտարամոլութեամբ զգածեալ՝ զանց առնեն զնոքօք , ատելով ատեն զազգն և զհայրենիս և պարտական մնան Հայ անուան և արեան : Այլ ես աչօք իմովք իսկ տեսի զոմանս ՚ի հայրենասէր վաճառականաց մերոց , որք խնամատար եղեն ազգային մանկւտաւոյն , մինչդեռ ուսանէին նոքա ՚ի դպրոցի , զորքս յետ ուսման իբրեւ զարդիս սիրելիս առին ՚ի գործս իւրեանց , շահեցան նոքօք , և շահեցուցեալ զնոսա՝ արարին վաճառականս , և մեծի հարատութեան տիրացուցին . որոց յիշատակն միշտ օրհնութեամբ եղիցի և պովութեամբ հռչակեացի :

7. Յորժամ ընկերակցութեամբ կամիս առնել զվաճառականութիւն , առաւել սիրելի և ապահով է ընդ արեւնակիցս և ընդ ազգայինս ընկերանալ՝ որոց միութեան ընկերութեան և հաւատարմութեան ներքին և արտաքին հանդամանք և պարագայք առաւել հոծ և մերձաւոր են միմիանց քան ընդ օտարազգաց , որք ամենայն իրօք և հանդամանօք կարեն հեռի մնալ ՚ի մէնջ և անհատարիմ : Ոմանք իբրեւ անփորձ և ոմանք վասն փորձ փորձելոյ ընկերացան ընդ օտարազգիս , բայց յետ ստիաւ աւուրց մեծամեծ տուժիւք հաղիւ հաղ կարացին բաժանիլ ՚ի նոցանէ . ուստի ընկերակաւութիւն ընդ համազգայինս է միշտ ապահովագոյն : իսկ եթէ գտցի ոք ՚ի նոցանէ անհատար-

քիմ, և չկամիցի կամ չգիտիցէ զօրէնս մտերմութեան և հաւատարմութեան յարդել, որպէս պարտըն է, նա ինքնին կորուսանէ զարժանիս վատակոյ իւրոյ և պատուոյ: Վասնորոյ խրատ պատուիրանի տամք երկոցունց կամ բազմաց ընկերացելոյ, մի երբէք խտրել խարդախել և ծածկել զվատակա ընկերութեան 'ի միմիանց, զի որ ծածկէ և ստէ, նման է Սալիիւրայի, որ զկէս գանձուց միարանութեան հաւատացելոյ ծածկեաց և ստեաց, բայց մահուամբ ելոյժ զվրէժ ստութեան և անհաւատարմութեան իւրոյ: Վասնզի որ 'ի վատակոյ ընկերաց գողանայ, ծածկէ և ստէ, արդարեւ 'ի կարգս բարոյական մարդասպանից համարեալ է, եթէ 'ի մարդկանէ չպատժեսցի, 'ի Տեառնէ ընդունի զպատիժն պատուհասի. որպէս տէ առածն Հայաստանի «Մէ առէր զբռն զբռն զբռն» քերական յերկնսն: Եթէ ընկերացար ընդ ումեք յայնմ օրէ գիտասցիք թէ փոխադարձ հաւատարմութիւն ընկերակցաց միշտ բարի միշտ շահաւէտ են. և որք պահեն զօրէնս հաւատարմութեան, օրհնեցին 'ի Տեառնէ և գործք ձեռաց նոցա յաջողեցին նոցա որպէս Հայ վաճառականաց կոսպորայ և Մարխասայ:

8. Ձեզ ասեմ, ձեզ ասեմ վաճառականացդ Հայոց, որք յածիք ընդ ծով և ընդ ցամաք և տէք «վաճառ երկնցսն յոյսն առնն քաղս... Լաճառեցսսն շահեցսսն»: Արդ՝ ուր ուրեք և հասանիցեն ոտք ձեր, մի մոռասցիք զազգ և զհայրենիս ձեր. ինդրեցէք իմաստութեամբ և աստուածապաշտութեամբ կեալ յաշխարհի. ուսարուք հեզ և խանարհ եղ-

բայրախրութեամբ և հայրենասիրութեամբ վերանայ
 'ի վերին հայրենիքն, որոյ վասն ասէ Տէրն Վհման է ար-
 արայախնէն երկնից ասն վաճառականէ, որ ինդրիցէ մարգարիտ
 քեղեղիկէ, և գործու մի պարտական մարգարիտ՝ երկնու վաճառ-
 եաց զամենայն ինչս էւր և բնեաց զայն մարգարիտ : Եթէ մտա-
 դիւր ես 'ի վերջոյ զամենայն ինչս քո վաճառել և
 գնել զհայրենասիրութեան և զերկնից արքայու-
 թեան զմարգարիտն . հրաման է քեզ արիութեամբ
 և արդարութեամբ այնչափ հարստանայ և ճոխանայ
 մինչ զի կարողացցիս զհայրենիս քո և զարքայութիւն
 երկնից 'ի գնոյ առնուլ : Զհայրենիս քո , յորում
 բնակին բազմութիւնք եղբարց քոց և աղգականաց .
 յորում տեսանին շէն և կիսակործան բազմութիւ
 վանօրայք և եկեղեցիք , զորս 'ի գնոյ առեալ
 կարես նոքօք զմարգարիտն արքայութեան քեզ սե-
 փականել : Արդարեւ Յովսէփ իբրեւ փոխարքայ զհո-
 ղային կալուածս եղիպտացւոց ցորենով գնէր 'ի
 կալուած փարաւոնի , բայց ոչ մոռանայր երբէք
 իբրեւ զվաճառական ցորենով յագեցուցանել
 զեղբարս և գնել զընտանիս իւր 'ի սովոյ . ոչ մո-
 ռանայր զգեղեցիկ և զպարարտ երկիրն զԳեսեմ
 խնդրել և առնուլ 'ի կալուած և 'ի բնակութիւն
 առհմակցաց իւրոց : Առաջին հարուստ վաճառա-
 կան և սեղանաւոր Ռոյիւր , որ յաղգէն հրէից
 բազմիցս խնդրեաց 'ի թագաւորաց տալ զամենայն
 ինչս իւր և գնել զքաղաքն Երուսաղէմ՝ և զՊա-
 ղեստին . ահա ծայրագոյն և անցուղական օրինակ
 հայրենասիրութեան . զոր հարուստ վաճառականք
 միայն կարեն 'ի գործ արկանել . եթէ ունիցին
 զսիրտ և զգացումն Յովսէփայ և Ռոյիւրի , զհո-
 ղին և զտենչն վարդանայ Մամիկոնի :

ՅՕԴՈՒԱՅ Ա.

ԿԵԱՆՔ

1. Աստուած կեանք է և պարզեւատու կենաց ամենեցուն : Աստուած սահմանեաց վասն մարմնոյ ամենայն մարդկան առ ժամանակեաց կեանս վարել 'ի վերայ երկրի : Աստուած գոյով յաւիտենական կեանք, խոստացաւ շնորհել սիրելեաց իւրոց զկեանս յաւիտենականս յետ անցաւոր կենացս : Աստուած իւր արարչագործ խմաստութեամբ զսկիզբն և զառաւօտ կենաց մերոց ծածկեաց 'ի մէջ , քանզի չիք բնաւ ոք 'ի մարդիկ, որ ետես և գիտաց զյղանայն , զգայաւորեյն , զհոգեւորելն իւր 'ի յարդանդի մօր և զծնանելն 'ի նմանէ մանուկ կենսաւոր : Մնողք իւրեւ միջոց ստեղծագործութեան Աստուծոյ արբանեկեն և պահպանեն զկեանս մեր մինչեւ հասցաւ յեօթնբորդ ամի . յորում սակաւ ինչ բնադդմամբ հաղիւ կարեմք իմանալ զկեանն և զգոյն կենաց մերոց , բայց յետ ամացս վասն հոգածութեամբ պահպանելոյ զկեանս մեր՝ հետ զհետէ ստանամք արթնութիւն և գաղափարաց ընդարձակութիւն , զոր օրրստ օրէ ընդ ածել և ընդ հաստատել մարմնական կենաց մերոց՝ ածին և հաստատին 'ի մեզ մտաւորական կարողութիւնք հոգեկան , որ պահեն իմաստութեամբ զմարմին 'ի վտանգաց և զհո-

դին 'ի մեղաց : Մինչդեռ եւք 'ի պատանեկութեան, զկենացս առնումք զբաղցր ճաշակ , և զհրեշտակային անմեղ հրճուանս և զբերկրանս : Արդյորժամ վարդապիթիթ գեղօն կոկոն մանկութեան մերոյ ձգտելով ձգտի 'ի վարդաճաղիկ պատանեկութիւն, և անտի 'ի յառոյգ երիտասարդութիւն, բազմազան արկածս և վտանգս մահուան շուրջ գան և սպառնան խամրել զգեղ և զկեանս մերուստի ծնողական արտաքին բիւր զգուշութիւնք, և մերոխանն իսկ ներքին բազում ուշադրութիւնք պիտոյ են մինչեւ հասցուք անվտանգ 'ի չափ կատարեալ մարդկութեան :

2. Կեանք գեռածին տղայոց նմանի գեռաբոյս դալարագեղ ծաղկանց և խոտեղինաց , որք 'ի խիստ ցրտութենէ խամրին և 'ի սաստիկ տոթութենէ թարշումին . բայց եթէ 'ի նոյնս տակաւ առ տակաւ սովորեցին , 'ի նոցանէ ոչ ինչ փնասեցին : Մանկունք չափաւոր կերակրովք սնունդ առնուն, իսկ չափազանց կերակրովք պէսպէս հիւանդութեանց ենթակային . ծնողք եթէ անխոյժ լիցին փութով չպատուաստել զորդիս իւրեանց մինչդեռ են նոքա երկու կամ երեք ամաց , յանկարծ 'ի ծաղկէ ըմբռնեալ՝ կամ մեռանին կամ 'ի գեղոյ աչաց և դիմաց զրկին : Ի յանգղուշութենէ ծնողաց և դաստիարակաց կէսք 'ի յորդեոց մարդկանէ 'ի տղայական հասակէն զրկին 'ի կենացս, ըստ ասից արդի երեւելի բժշկաց . ուստի բազում արթնական զգուշութիւնք պիտոյ են նոցա . զի տարածում մահ տղայոց ոչ միայն զծնողս զրկէ 'ի յուսալից միթիթարութենէ իւրեանց և ցաւագին հա-

առաջամբ տրտմազգեացս առնէ զնոսա . այլ զազդե-
և զհայրենիս անդամատէ 'ի դեռաբողբոյն անդա-
մակցաց իւրեանց . ուստի ծնողք ոչ թէ միայն
իրբեւ զհայր և զմայր ծնանիցին և զգուշացին կե-
նաց տղայոց վասն ինքեանց , այլ իրբեւ զհայրե-
նասէր դաստիարակս վասն հայրենեաց ծնանիցին
զաւակս . պահեսցեն զկեանս նոցա ողջս առողջս , զօ-
րացուցեն զարգացուցեն և դաստիարակեսցեն
զնոսա վասն տանց և հայրենեաց իւրեանց :

3. Աղաչեմ զձեզ ո՛հ հայկազն պատանիք և երի-
տասարգք , որք ծնաք , սնաք , և զարգացաք 'ի
դիրկս մարց և հարց ձերոց , որք իրբեւ ուշաբեր-
եալք և զգոնացեալք՝ այլ եւս չկարօտիք խնամոց
և պահպանութեան նոցա , դուք այսուհետեւ իւ-
րեւ ինքնին 'ի չափ հասեալ՝ ծաներուք զհարկ
թանգադին կենաց ձերոց . խնայել խնայեցէք կե-
նաց ձերոց , և հսկեցէք 'ի վերայ նորա . ջանացա-
լուք 'իսկզբանէ կենաց ձերոց միշտ մերժել զան-
բարոյական կեանս , որ թունաւորէ զկեանս ձեր ,
և վաղվազակի մահ բերէ 'ի վերայ սիրեցէք միշտ
զբարոյական կեանս , որ ընդ երկայն աւուրս առնէ
զամս կենաց ձերոց , փառք և մեծութիւն յաջմէ
և յահեկէ . զգուշացարուք 'ի յերիտաւարդական
ցանկութեանց , որք յուզեն և աազնապեն զմոլե-
կան կիրս ձեր և բազում անդամ երեւակայական
քաղցրութիւն եղեալ առաջի ձեր՝ հանեն և յա-
միրշտակեն զկեանս ձեր 'ի ձէնջ , զի եթէ ջեռնուք ,
պարտիք ըստ օրինացն ամուսնանալ « Զի լաւ է ա-
մուսնանալ քան զլիւննալ » : Իսկ որ չկամիցի ամուս-
նանալ , ընդ նմին և չկարիցէ ժուժել , դա՛հիճ լի-

նի զկենաց իւրոց , և սարանանէ զամենայն զայնոսիկ , զորս պարկեշտ ամուսնութեամբ կարէր ազրեցուցանել : Զքաղումն տեսի 'ի պատանեաց և յերկտասարդաց , որոց պաշտեալ զմիշտական զախարս իւրեանց , տարածամ մահուամբ բարձան 'ի միջոյ , և առանց յիշատակի և բարի անուան հեռացան յաշխարհէ . չգիտեմ թէ որպէս համարուալոց են զկենաց իւրեանց առաջի դարգեւաստուողին 'կենաց :

4. Քանզի չիք ինչ 'ի կեանս աշխարհիս մեծ և առաջին տուրք բարիք, պարգեւք կատարեալք 'ի Հօրէն լուսոյ իջեալ առ մարգիկ քան զկեանս մեր , զոր ոչ միայն վասն անձանց մերոց , վասն ծնողաց և ազգականաց մերոց , վասն հայրենեաց և ազգակցաց մերոց որջանդամ և անարատ պահել պարտիմք՝ այլ եւս առաւել վասն ամենամեծ փառաց կենսաշնորհին Աստուծոյ , վասն սիրելոյ և օրհնելոյ զՏէրն . որպէս սաղմսէր Դաւիթ «կեցցիւ անձն իմ , և օրհնեացի զեղ և իրաւոր քո օրհնեցին ինձ» Զի որք ոչ ծնան , կամ յղացեալ միժեցան . կամ յետ ծնանելոյ արագ մեռան , նոքա ոչ զլոյս , ոչ զկեանս , և ոչ զհրաշակերտ գեղեցկութիւն տիեզերաց կարացին տեսանել . և չեղեն արժանի զՏէրն տիեզերաց օրհնել և փառաւորել « Զի ոչ լիւ Վոհեալ որհնեացին զեղ Տէր . և ոչ լիւ այս իջանին 'ի դժոխս այլ ինքանիս օրհնեացոր զեղ Տէր . որպէս և ես այստեղ եմ իմնաւան քնայ , որս պարտեցին զարքարութիւնսս » : զայս ասէր եղեկիա 'ի դահացողական ազութեա իւր . զի ետես թէ Տէր շնորհեաց նմա այլ եւս հնգեւտասան ամս կեալ 'ի կենդանութեան :

Յ. Արդ՝ ըստ որում չեմք անձանց, կենաց և դո-
յացութեանց մերոց տէր և սկզբնապատճառ. ուստի
չունիմք երբեք տիրապէս իշխանութիւն 'ի վերայ
կենաց մերոց կարճել զառուրս նորա. կամ զիւրո-
վի գնալով խղել գկապ կենդանութեան մերոյ. ոչ
միայն բարեկիրթ ազգք. այլ մինչ զի բարբարոսք
ուսան 'ի բնական օրինաց չտալ երբեք օրինաւոր
թաղումն անձնասպանին : Վանզի շնորհեցաւ մեզ
յարարէն ներքին սէր, որով պարտիմք ընդ միշտ
սիրել, պահպանել և դարմանել զկեանս մեր մին-
չեւ տարեալ հասուցուք զնա 'ի սահմանեալ
կէտ ծերութեան իւրոյ, յորում պարարտացեալք
լի աւուրք և առաքինութեամբ զարգարեալք ա-
ւանդեացուք զմասն հոգազանդուած մարմնոյն եր-
կրրի և գերեզմանի. իսկ զմասն լուսաճաճանչ
հոգւոյն աւանդեացուք 'ի ձեռն Աստուծոյ, որ
եւ զնա. յուսով և հաւատով սօղասեցուք առւրն
մեծի, յորում եկեացէ Տէր բիրաւոր հրեշտակօք
և սրբովք առնել այցելութիւն իւրոց ծառայից,
որք ազազակեն առ նա 'ի տուէ և 'ի գիշերի և
երկայնամիտ լինին. յայնժամ նորոգին հոգիք
ննջեցերոց և յառնեն 'ի գերեզմանէն անապական
մարմնով, ընդ նոսին յարուցանէ Տէր զմարմնս
մեր վերստին, նորոգէ և փոխէ 'ի կեանս անմա-
հրս և յաւիտենական : Ուստի հաւատալ արժան
է թէ Տէր զսակաւօրեայ զկեանս մեր եւ մեզ
իրբեւ զգրաւական և առհաւատչեայ յաւիտենա-
կան կենաց, արժան է հաւատալ թէ վասն ժա-
ռանդելոյ զմշտնջենաւոր զկեանս երկնից, եւ մեզ
Աստուած զսակաւօրեայ կեանս երկրաւորս, « Զի

Ելի աշուս Էկեզիս Բայն յառաջեալ էմէ 'ի Գրէգորոս, ողորմելի
էմէ Ժան զամենայն մարդէն :

6. Արդ՝ որպէս ամենայն ոք զանձն և զկեանս
իւր սիրէ և դարմանէ, նոյնպէս պարտի զկեանս
ընտանեաց, զաւակաց, ազգականաց, բարեկամաց
և ազգայնոց իւրոց սիրել և դարմանել, իրբեւ հայր
և հայրենասէր՝ փութալ զկեանս նոցա փրկել 'ի
բաղմապատիկ փորձութեանց աշխարհիս, 'ի ձե-
ռաց մարդադէմ դազանաց ազատել զնոսա և ա-
պահովել. եթէ կերակրոց և հանդերձից ինչ պէ-
տրս ունիցին հոգալ: Վասնզի եթէ անհոգ լիցուք
պահպանութեան կենաց եղբարց մերոց, յորժամ
կարող էաք պահպանել, երկնիմ գուցէ Աստուած
զարիւն և զկեանս եղբարց մերոց 'ի մէնջ պահան-
ջեացէ, որպէս զարիւն Աբելի խնդրեաց 'ի Կայինէ.
զի տսէ « Գալաթի աբելն եղբոր Ժ Բողոքն առ ին յերբէ »:
Արդ մի թէ կարե՞ս ըստ Կայինին պատասխանել
թէ, մի թէ պահապան իցեմ եղբորն. արդարեւ
Աստուած պահապան արար դքեզ կենաց եղբոր
քո. որպէս զնա կենաց քոց: Լեր հաւատարիմ
պահապան կենաց համօրէն ազգայնոցդ, զի Տէր
ինքնին պահեացէ զկեանս քո և զքոյոցդ. եթէ
ոք 'ի վերայ մահուան հայրենակցաց իւրոց ուրախ
լինի, և 'ի վերայ կենդանութեան նոցա արտում.
նա դահիճ և թշնամի է հայրենեաց. վասնզի հայ-
րենասէրն միշտ հեծէ հառաչէ 'ի վերայ մահուան
եղբարց և ազգակցաց և արտասուօք ցօղէ զհոգ
գերեզմանի նոցա. և հառաչք հեծութեան արտա-
սուաց նորա յայտ առնեն թէ սիրէր նա զկեանս
և զկենդանութիւն եղբարց իւրոց: Եթէ ոք միշտ

դհող և դղարման կենաց խրոց միայն հողայ և
 զընկերին անփոյթ առնէ , նա կեոյ վասն անձին
 և մեռանի վասն անձին . նա իսկ է դազան մար-
 դակեր , քան այր մարդասէր . վասնղի մարդ կա-
 տարեալ ո՛չ միայն խնամ ածէ ի վերայ կենաց ան-
 ձին և կամ աղգականաց խրոց . այլ ցանկանալով
 ցանկայ, զի ամենայն մարդիկ կեցցեն և ՚ի գիտու-
 թիւն ճշմարտութեան եկեացեն : Այլ ամենեքեան
 ծանիցեն դաւախեանական կեանս . որ ծածկեալ էր
 առ հօր և երեւցաւ մեզ , իբրև դայլք և դառնք
 ի միասին ճարակեսցին , մի մեղիցեն և մի վնա-
 տեսցեն զմիմեանս , և եղիցին մի հօտ և մի հովիւն .
 ապաքէն կեանքն յայտնեցաւ , զի ամենեքեան կեն-
 դանի լինիցին նովաւ , և ասիցեն ըստ առաքե-
 լոյն թէ՛ « ինչ փրկարոս ցեանք է և Դաւանչն (լեան փրկա-
 րոսն) » 2-6 Ե :

ՅՈՒՌՈՒՄԸ Բ :

ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ

1. Բնական է մարդոյ միշտ սիրել զառողջու-
 թիւն և ատել զհիւանդութիւն , վասնղի առող-
 ջութիւն է ներքին երջանկութիւն մարդոյ , իսկ
 հիւանդութիւն ներքին թշուառութիւն նորա :
 Բայց մի թէ սիրելն զառաջին , և ատելն զերկրոր-
 դն կարեւն զընութիւնս մեր ՚ի յառողջութեան պա-
 հել , ոչ երբէք . այլ պարտ է մեզ զներքին և զար-
 տաքին , զբարոյական և զբնական զամենայն բէնս
 առողջութեան սիրել և նոքօք զօրացուցանել և
 դարմանել զանձինս մեր , յորմէ կախեալ է առող-
 ջութիւն բնութեանս , նոյնպէս պարտմք միշտ

դդուշանալ և խորշիլ 'ի բարոյական և 'ի բնական խանգարիչ պատճառաց . որք ամեն բերեն 'ի վերայ բնութեանս զպէսպէս տաղնապս՝ զցաւոց և զհիւանդութեանց : Արդ՝ եթէ ոք հպարտութեան, նախանձու, և բարկութեան կրից և մեղաց անձնատուր լեալ՝ զհոգի և զմիտս իւր սաստիկ տաղնապաւ յուղեացէ և անկցի 'ի հիւանդութիւն . եթէ ոք ծուլութեամբ, ապահութեամբ, որովայնամիլութեամբ և բզջախոհութեամբ սաստիկ տաղնապաւ մաշեացէ զմարմին և զսիրտ իւր և անկցի 'ի հիւանդութիւն և ընդ ցաւօք հիւժեալ և մաշեալ տարածամ երանիցէ յաշխարհէ, ոչ ապաքէն ինքն եղեւ առիթ մահուան և կորստեան իւրաց . ըստ որում ասէ Սողոմոն . « Զի որ + Բիշնէն Կորեւ Բուժող էն Կենաց Իւրեանց » : Զի միլութիւնք իբրեւ իժք և ժանտախտք թունալիցք թունաւորեն զառողջութիւնս մեր : Վասն այսորիկ եթէ ոք ցանկայ զաւուրս իւր տեսանել 'ի բարութեան և յառողջութեան, ատելով ատեացէ և մերժելով մերժեացէ յանձնէ իւրմէ զամենայն ախտս մոլեկանս :

2. Տեսի զրժիշկս՝ որք իբրեւ զխոտառականհայր քահանայս կացեալ առ մահճօքն հիւանդաց՝ զընենին զերակս և հարցանենին զգաղտնեաց նոցա, որպէս զի ծանիցին թէ յորմէ՞ բնական և բարոյական ախտէ ընբռնեալ և ընկճեալ անկան 'ի հիւանդութիւն : Որպէս բազումք առ ահի և ամուսնոյ ծածկելով զմեղս մեռանեն 'ի մահ հոգւոյ . նոյնպէս բազումք ծածկելով զներքին զախտս իւրեանց 'ի բժշկաց՝ մեռան մօրմնով . որպէս որք որով վիրաւորեալ 'ի մարմին, ծածկեն զվերս

մարմնոյն և չառնուն զգեղ ի դեղատուէ իմաստ-
նոյ և մեռանին. այսպէս և սօքա : Սառուղ ՚ի սա-
տիկ նախանձուէ ըմբռնեալ այսահարեցաւ , և մե-
ռաւ : Ամեն անձնատուր լինելով սիրահարական կրից
հիւժէր , և մաշէր : Սամիսան ըմբռնեալ ՚ի ցան-
կական կրից՝ անկանէր յուժոյ և մեռանէր : Ոմանք
՚ի բարկութենէ ընդ մէջ հերձան. և բաղումք ՚ի գի-
նեմնլութենէ խեղդամահ կաթուածահար եղեն :
Ուստի եթէ հոգիդ առողջ պահել կամիս, ընդ նը-
մին և զմարմինդ, ՚ի հոգեւոր բժշկաց, ՚ի հմուտ խոս-
տովանահարց առջիւր զխրատս կեցոյցիս : Զի եթէ
ներքին հոգի քո լիցի առողջ ըստ բոլորին, ապաքէն
արտաքին մարմին քո վայելեցցէ զառողջութիւնս
լիովին . զի միտք և հոգի առողջ բնակին ՚ի յառողջ
մարմին. իսկ միտք և հոգի հիւանդ բնակին ՚ի հի-
ւանդ մարմին. զի որոյ ներքին հոգին հիւանդ է, ար-
տաքին մարմին չկարէ կալ մնալ ՚ի յառողջութեան :

3. « Աստուած ոչ արար զմահ և ոչ խնդայ
ընդ կորուստ մարդկան . այլ խրաքանչիւր ոք յիւ-
րոյ ցանկութեանց ձգեալ՝ պատրեալ՝ անկանի ՚ի
փորձութիւն և ՚ի հիւանդութիւն » : Ուստի եթէ
յաստուածուստ առ ոմանս հասին փորձութիւնք
և հիւանդութիւնք , այն խրատելոյ և սիրելոյ
էր նշան , և ոչ ատելութեան : Հիւանդութիւն
զօր փորձեաց և զլիզելիա խրատեաց , բայց ՚ի
մահ ոչ մատնեաց . Դաւիթ ցրտոցաւ ՚ի ծերու-
թեան , բայց ոչ մեռաւ յերիտասարդութեան : Զի
սօքա էին որք ոչ միայն զանձանց առողջութիւն
սիրէին և խնդրէին , այլ ՚ի վերայ առողջութեան
բազմաց խնամ ունէին : Բայց Անախոքոս որ սպառ-

նայր զՀրէայս բնաջինջ առնել յաշխարհէ , որդնո-
հար սատակեցաւ տարածամ : Հերովդէս որ յետ
դիւանոս բազմաց բառնալոյ՝ յաւուր միում նստեալ
յերեւելոջ՝ գոռոզարար հրապարակախօսէր , 'ի
հրեշտակէն Աստուծոյ հարեալ սատակեցաւ : Յու-
լիանոս որ ուխտ ետ ընդ դեւս և ընդ Արամազդ
'ի զբաւել զքրիստոնեայս 'ի կենաց' 'ի Զինաւորէն
Քրիստոսի տիգրանար եղեալ սատակեցաւ 'ի Պար-
սըս : Արդ՝ եթէ բարեկամ ես Աստուծոյ և մարդ-
կան , մի երկնչիր 'ի հիւանդութենէ , որ յաճախեն
քեզ երկարութիւն կենաց . իսկ եթէ ատելի և
թշնամի ես Աստուծոյ և մարդկան՝ երկիր , զի
մեծութիւն և առողջութիւն մարմնոյդ զանձն քո
չկարեն երբէք փրկել 'ի հիւանդութենէն և 'ի մա-
հաւանէն , որ իբրեւ զորագայթ հասանէ 'ի վերայ
բռնաւորաց :

Կ. Արդ՝ երանի այնոցիկ , որ հաստատեալ են 'ի
միտս զառողջութիւն իւրեանց նուիրել Աստուծոյ
և հայրենեաց . որպէս նուիրելին սուրբ և նահա-
տակք : Խնդրեմ զի Տէր յաւելցէ յաջմէ և յահեկէ
նոցա փառք մեծութիւն , և երկայնաւորս արաս-
ցէ ըստ ծերունւոյն Սիմէօնի , որ ակն ունէր մխի-
թարութեան իսրայելի և Հոգին սուրբ էր 'ի նը-
մա : Զի եթէ դու մնաս մխիթարութեան Հայրա-
տանի « Զուարճացիս յաւուր մանկութեան քո և
դնասցես ի ճանապարհս սրտի քո անարատ , և
Տէր եղիցի 'ի վերայ ճանապարհաց քոց և հաստա-
տեցէ զոտս , զի մի՛ գայթակղեացիս » . Հոգին
սուրբ միշտ բնակեացի 'ի քեզ , և զօրութիւն բարձ-
րերոյն հալանի լիցի 'ի վերայ քոյ : Վկայ կոչե-

ցից քեզ այսօր զՄովսէս, զԳաղէր, զՅեռու զորդին Նաւեայ, որք առանց ինչ հիւանդութեան ողջ առողջ ապրեցան մինչեւ ցհարիւր քսաներորդ և մինչեւ ցհարիւր քառասուներորդ ամն, որոց ոչ հերքն սպիտակեցան, ոչ երեսք խորշովեցան, ոչ առամունքն անկան, ոչ արմնիունք թուլացան. զի սոքա էին որ նուիրեցին զկեանս իւրեանց Աստուծոյ, և ՚ի վերայ ժողովրդեան եղին զանձինս. ուստի օրհնեցան ՚ի Տեառնէ, զօրացան և ապրեցան: Վկայ կոչեցից քեզ այսօր զԱրգար, որ վասն ժողովրդասիրութեան և հայրենասիրութեան բուժեցաւ ՚ի յանբուժելի բորտութենէն, և ապրեցաւ ընդ երկար: Վկայ քեզ լուսատուն հողւոյ Սուրբն Գրիգոր, որ ՚ի սոսկալի չարչարանացն ողջանդամ ապրեցաւ և ՚ի խոր վիրաւային զամն հնդեռատան կեցեալ ՚ի աղմին և ՚ի մէջ թուհաւոր զեռնոց, առանց հանդիպելոյ հիւանդութեան ինչ եւ անախ ողջ անդամ, ապրեցաւ ընդ երկար և վաղճանեցաւ ՚ի խորին ծերութեան: Արդ եթէ դու ունիցիս զսէր զգութ և զզորով արանցս այսոցիկ, իրրեւ զնուիրեալն ապրեացիս ընդ երկայնաւորսն և վաղճանեացիս ՚ի վաղճան արդարոց: Այր մի Սերաստացի անուն նորա Մատթէոս Քէօսայեան, հմուտ մարդկային բնութեան և առողջութեան, անցեալ ընդ բազում փորձս հիւանդութեան և առողջութեան և հասեալ ՚ի ծերութիւն, ասէր. եթէ ոք առանց ծերութեան և սպիտակութեան հերացն մեռանիցի, նա պատժեալ է յԱստուծոյ, զի ոչ պահեաց զբնական զօրէնս և զսահմանս նորա:

Տ. Ըստ անձին մերոյ առողջութեան բնապէս

միշտ սիրելի է մեզ . ընտանեաց , ազգականաց , սիրելեաց և բարեկամաց մերոց առողջութիւն . վասն զի յորժամ զմիմեանս տեսանեմք . նախ քան զայլ ամենայն հարցմունս՝ նախ զողջունէն և զառողջութենէն միմեանց հարցանեմք , խաղապատիւմք զմիմեամբք , ողջագութեմք զմիմեանս , և խնդագին զուարթութեամբ ուրախանամք 'ի վերայ միմեանց . մանաւանդ յորժամ վոխադարձ հարցմամբ տեղեկանամք 'ի միմեանց թէ ամբողջ ազգատոհմք մեր 'ի յառողջութեան և 'ի բարօրութեան են : Իսկ յորժամ տեսանեմք զհիւանդութիւն միմեանց . և լսեմք զհիւանդութենէ ազգականաց և բարեկամաց մերոց , տրտմութեամբ վարակիւմք , գեղս , հնարս և բժիշկըս որոնեմք , յուզեալ և անհանդարտ սրտիւ առ հիւանդն փութամք , զմասն մի հանգստութեան և առողջութեան մերոյ վասնելով և 'ի վերայ հիւանդին դնելով՝ զփութապէս զառողջութիւն նորա խնդրեմք . և այսպիսի ուրախական և տրամական կիրս կրելով՝ յայտ առնեմք թէ՛ արդարեւ սիրելի են մեզ միշտ ողջութիւնք և առողջութիւնք ազգականաց և ազգայնոց մերոց : Հայրն հեթանոսաց մեծն Պօղոս զամենայն հաւատացեալն Բրիտտոսի իբրեւ զօրդեակս իւր սիրելով յուզեալ սրտիւ գրէր առ կորնթացիս , թէ՛ «¹» հեթանոսաց , և ես ոչ հեթանոսամ , ո՞րչափեղի , և ես ոչ քրտոյեամ » : Հարք եկեղեցւոյ , և հայրենասէրք որք բարոյապէս իշխեցիք և իշխեք 'ի վերայ ամբողջական մարմնոյ Հայկազանցս . ուսեալ 'ի Պօղոսի իբրեւ զբժիշկս հսկեցէք 'ի յառողջութեան պահել զորդիս հայրենեաց : վասնզի երբեմն ակաւք համա-

Տարակեր գրադար, գգիւղս անմարդի և անապատ
կացուցանեն իբրեւ զհուր, որ մղեալ 'ի մրրկէ՝ զան-
տառս լախիլիզէ յանկարծակի . աստանոր հսկողու-
թեան հոգածութեան և բժշկական անմիջական
դարմանատարութեան կարօտիմք զառաջս առնու-
ախտիցն արարութեան : Որպէս 1866 թիւ զանգա-
բինակ ազգասէրք զլտանդս մահուան յանձն առ-
եալ փութացին դրազումս 'ի յազգականաց իւր-
եանց 'ի մահաշունչ ճիրանէ ախտին ազատել, յորս
յականէ յանուանէ ճանաչեմք զժամանակակից զհա-
յազգի երեւելի բժիշկս մեր, Ռուսինեան*, Սէրփի-
շեն, Գեաթիպեան, Ստեփան Ասլանեան, Խորասան-
ճեան բժիշկս, որք մահու չափ աշխատեալ դրազումս
յեղբարց իւրեանց ազատեցին 'ի յանկարծական
մահուանէն . յորոց Տէր հրաշիւք իմն զերծս ազա-
հէր զիւանս աշխատողաց . որոց վարձք բազում
են յերկինս . իսկ որք իբրեւ անձնապաշտ, զան-
ձանց զկեալն, և զառողջութիւն և եթ հոգացին
յահէ ախտին մեռանէին :

6. Բազմիցս յիշեցաք զանուն մեծին Ներսիսի,
բայց մի թէ հնար է՞ թիւրիցս զնմանէ չհռչակել, զի
եթէ լռեցուք, գործք նորա բարձրաձայն ազադա-
կեն : Զինս վասն առողջութեան համօրէն որդւոցն
Հայաստանի փութայր բազմաթիւ անկեղանոցս, ուր-
կանոցս և հիւանդանոցս շինել ընդ ամենայն դա-
ւառան . իբրեւ հայր հասարակաց, և իբրեւ բժիշկ
հոգւոց և մարմնոց հաւատացելոց զցայգ և ցերեկ
հսկէր 'ի վերայ առողջութեան որդւոց իւրոց, զուր-
կութիւն, զբորոտութիւն և զտարափոխիկ ախտս

* Սա գործը երեւելի բժիշկ, ունի հմտալից վաստակս

հարածական առնէր 'ի Հայաստանէ : Եւ թէպէտ
 հոգւով ակտացեալն Պապ խորհէր 'ի փոխարէն այս-
 չափ երախտեացն թունալից բաժակաւ վարել
 զառողջութիւն և զկեանս նորա 'ի նմանէ . սա-
 կայն նա երբէք չդադարէր անդու Հսկողու-
 թեամբ դնել զանձն 'ի վերայ որդւոց իւրոց : Բայց
 դուք ո՛ր իշխանասէր կղերականք և աշխարհականք
 ժամանակիս բնդ է՞ր ոչ հայեցարուք 'ի ներսէսն .
 ընդ է՞ր զիշխելն միայն սիրէք , և ոչ զինամեղն ,
 ընդ է՞ր վասն անձին առողջութեան զամենայն ինչ
 պատրաստէք և հոգայք , իսկ վասն ազգայնոցն ա-
 ռողջութեան անխոյթ լինիք : Իրրեւ մայրաքաղա-
 քացի մի պարծիք յանձինս թէ ահա ունիմք հի-
 ւանդանոց 'ի յեօթնաշտարակի . այդ պարծանք մի-
 այն սեփական է Պեղծեան Յարութիւն ամիրայի ,
 զի դուք ամենեքեան մինչեւ ցայսօր չկարացիք
 հաւատարիլ 'ի չափ առն միոյ . զի նա մի անձն դու-
 լով շինեաց հաստատեաց , զհիւանդս կերակրեաց
 և դարմանեաց . իսկ դուք առ 'ի չդոյէ հայրե-
 նասիրութեան նեղիք և դժուարիք առ 'ի տնտե-
 սել և հոգալ զհիւանդսն , և առանց ինչ խղճի
 զկէսն 'ի ծախուցդ առնուք 'ի պանդխտեալ եղ-
 բարց ձեռոց : Մի թէ ո՞չ իմանաք և ոչ 'ի միտ
 առնուք , թէ բազմութիւ են 'ի Հայաստան անտե-
 բունջ աղքատք և լքեալ հիւանդք , որք առանց
 ինչ դեղոյ՝ դարմանի և բժշկի մնացեալ իրրեւ ա-
 նոք և անօգնական մեռանին 'ի թեթեւ ինչ հիւ-
 'ի յառաջադիմութիւն ազգային մատենադրութեան , և
 առաջին հեղինակ համարեալ է Ազգային Սահմանադրու-
 թեան :

ւանդութենէ . զի ոչ ոք է որ դարմանեցէ զնոսա-
 և չէ ոք որ 'ի թիկունս հասանէ : Աւա՛ղ , մի թէ
 չդիտեցես թէ 'ի տարւոջն որչափ անձինք այսպիս-
 եաւ . պակասին 'ի յամբողջութենէ ազգային մարմ-
 նոյդ : և անդամատեալ քո այսպէս՝ նուազիս 'ի
 բարոյական և 'ի բնական զօրութենէ և տկարանաս .
 որպէս ոք զի կորուսցէ զձեռն կամ զոտն և նուա-
 ղեացի 'ի զօրութենէն : Ո՛վ Տէր՝ յարո՛ւ զնոր 'ներ-
 ասէս . զի ողորմ և գութ ածցէ 'ի վերայ լքեալ , և
 ակտացեալ որդւոյն Հայաստանի :

6. Այլ աւա՛ղ աղէտիցս , զի մինչ գեռ փութամ
 ճեպիմ հրաւիրել զուշ պաշտօնասիրաց ազգիս 'ի վե-
 րայ համօրէն հիւանդացն Հայաստանի . սակայն
 'ի յայլոյ կողմանէ տեսանեմ զբիւրաւօր զկենդանիս
 և զառողջս ազգայնոց մերոց , որոց կեանք մատ-
 նեալ է 'ի վտանգ մահու , և 'ի բարոյական հիւան-
 դութիւն : Զի առանց ապաւինի և օգնականի
 մնացեալ ընկճեցան ընդ լծով նեղչաց և հալածչաց
 իւրեանց , և հանապազօր հեծեն հառաչեն և հո-
 գւոց հանեն իրբեւ զհիւանդս 'ի մահճի . զի մերձ
 'ի տանն յորելեան է , յորս որդիք Հայաստանի ող-
 լոյն են 'ի բարոյական հիւանդութեան : Ուստի 'ի
 բազում ամաց հետէ աղաղակեն և խնդրեն զբժիշկս
 իմաստունս և ճարտարագետս , և ոչ գտանեն : Ա-
 լաղակք , բարբարոսք , և հարստահարիչք նեղե-
 ցին զնոսա , և նոքա խոնարհ եղեն 'ի ներքոյ ձե-
 ուաց նոցա : Մանաւանդ գիւղաբնակ ժողովուրդք
 մեր հարուածս մեծամեծս և վէշս մահացուս կրե-
 լով առանց ինչ հիւանդութեան , բազում անդամ
 իրբեւ զՅովնան խնդրեցին զմահ անձանց և ոչ

գտին : Զի աղքատացաւ 'ի տկարութենէ զօրութիւն նոցա : Պաշտօնասէրք աչօք իսկ հայեցան եւ տեսին զվէրս նոցա . սակայն ըստ բարեկամացն Յօբայ փոխանակ ապաքինելոյ զվէրս եւ մխիթարելոյ զսիրտս նոցա՝ եղեն բժիշկք մեղանշականք , եւ յաւելին զվէրս 'ի վերայ վերայ , եւ ինքեանք իբր զչքմեղս արդարացուցին զանձինս իւրեանց առաջի մարդկան . սակայն Աստուած գիտէ զսիրտս նոցա , թէ բժիշկք եղեն նոքա մեղանշականք , եւ ողջացուցիչք չարեաց եւ ոչ բարեաց :

7. Մի թէ՛ 'ի զուր յանդիմանեսցէ Յիսուս զմեղաւորն 'ի յեանում առուն թէ՛ « Հիւանդ էի , եւ ոչ եկիք առ իս » . մի թէ 'ի զուր շնորհակալիս մատուցէ արդարոց , թէ՛ « Հիւանդ էի եւ տեսիք զիս » : Արդ՝ եթէ ոք զանց առնիցէ զմիտլ հիւանդիւ , յանդիմանի սպստկապէս . ապա թէ ոք զբաղում հիւանդօքն աղգայնովքն զանց առնիցէ . որպիսի յանդիմանութեան ոչ հանդիպեսցի : Զի ահա ազգ մի ողջոյն անկեալ 'ի մահի՞նս՝ յոտից մինչեւ ցգլուխ չիք 'ի նմա առողջութիւն . վերք խղիւսյութումն եւ այտումն 'ի նմա : Ո՛հ փութացէք ժամանել առ վիրաւորն Հայաստան եւ սրբեցէք զնա 'ի վիրաց անտի , զի նա ըստ Յօբայ ձեռն կարկառեալ 'ի մահճէ աղերսէ « Ողորձեալո՛ւք ողորձեալո՛ւք ինձ » : Բարեկէսի՛ , զէ՛ յեռն Տեառն Բրեցոս յիս : Եւ ըստ Երեմիայի կական բարձեալ կոչէ , « Դարձեալո՛ւք առ իս »՝ անդառնդ ճանապարհի , եւ Գեղե՛ստ , ելէ՛ լեռն էն ցառ ընդառոց էմոց » : Ո՛հ , ընդ է՛ր ծնաւ զիս մայր իմ , մի թէ միայն զվիշտ , զցաւս եւ զհիւանդութիւնս հայրենեացս տեսանել ծնաւ զիս : Ահա անդարման ցաւք

և հիւանդութիւնք քո ով Հայաստան զիս 'ի գե-
րեզման հրաւիրեն . վասն զի յոյժ տակաւք մնացին
որք ընդ իս հոգալ հոգացին և աշխատ եղեն զվէրս
Հայաստանի սրբել և բժշկել : Զի եղեն բազումք .
որք միշտ զանձին ողջութենէ հոգացեալ՝ անփոյթ
եղեն հարցանել զողջունէն Հայաստանի , և դար-
ման տանել ներքին և արտաքին առողջութեան
նորա : Այլ երանի աւուրն այնմիկ, յորում այր իւ-
րաքանչիւր խանդավառ հայրենասիրութեամբ փու-
թասցի իբրեւ իմաստուն բժիշկ գութ ածել թէ 'ի
վերայ անհատական հիւանդաց, և թէ ինամս տա-
րածել 'ի վերայ համանդամայն հիւանդացելոյն
Հայաստանի :

ՅՕԴՈՒԱՆ Գ .

ԱՐԻՈՒԹԻՒՆ

1. Արի՛ առոյգ . և առողջ ծնողք ծնան որդիս
կորովիս և արիասիրտս . իսկ թուլասիրտք և վա-
տառողջք ծնան որդիս վատս և երկչոտս . սոյնպէս
արիական ազգք ծնան արիական ժողովուրդս .
իսկ անարիք ծնան անարիս : Հայկ՝ արին կորովին
և ուժաւորն 'ի հսկայն՝ ծնաւ զհայս և եղև հայր
արիական Հայկազանցս : Որդիք Հայկայ ընդ եր-
կար ժամանակս զկորովութիւն հօր իւրեանց կրե-
ցին 'ի կուրծս իւրեանց, և թողին զանուն քաջու-
թեան 'ի յերկրի . իսկ այժմ՝ տեսանի թէ արիու-
թիւն որդւոց Հայկայ իբրեւ զսրբազան հուրն Տա-
ճարին թաքուցեալ 'ի խաւարչտին գրի տգիտու-

թեան և անկրթութեան, և ՚ի տիրմ խռովութեան և անմիաբանութեան, զորս եթէ ձեռք Հայոց իբրեւ զձեռն հայրենասէր Նեեմայ փութասցին զհորն զայն սրբազան գովելի գաստիարակութեամբ հանել ՚ի դրոյ, և եղբայրական համադրոյ միաբանութեամբ զտիրմն խառնակութեան սրբեցեն ՚ի նմանէ: Յայնժամ ջերմագին ճառագայթք սիրոյ իբրեւ զճառագայթս արիոյն ծագեալ ՚ի վերայ սրբազան հրոյն՝ արծարծի և բորբոքի արիական մասն սրտի նորա. որով յայտնէ Հայն զանձն իւր աշխարհի թէ չէ ծնեալ ՚ի վատ արանց, այլ ՚ի քաջաց և յանպարտելի կորովեաց: Վասն այսորիկ իսկ գրեցի ՚ի յերկրորդ յօդուածիս թէ պարտին Հայք զգուշանալ անձնական և ազգային առողջութեան: Չի առողջ և առողջ ընտրելն աւանդեացն որ գւոյ իւրեանց իբրեւ զհայրենի բնական ժառանգութիւն և զհարստութիւն: Չի որ պաշտելով զախտս և զցանկական կիրս եղծանէ զառողջութիւն անձին, եղծանէ ապականէ զարմ, զաւակ և զապագայ սերունդ ազգի իւրոյ, և լինի թշնամի անձին ազգին, և Աստուծոյն: Իսկ որք յանարատ և յաղնուական ծնողաց եկին ՚ի մարմին առողջ և յանարատ, և ոգւոյ բարւոյ հանդիպեալ պահեցին զանձինս ՚ի չափու անարատ մարդկութեան, եղեն բարեկամք անձին, ազգին և Աստուծոյն:

2. Որոց փոյթ եղեւ կրթել զմարդիկ ՚ի յարիական մարդս. նոքա յառաջեցին եղին զպէս պէս առողջապահ կանոնս, սահմանեցին զզանազան խաղս մարմնամարդս, որք յաւելուն ՚ի մարմին մարդոյն զաշխոյթ և զկերով, որք կրկնապատկեն ՚ի

մարդն զարիութիւն և զարագութիւն. սակայն որք
 'ի բնէ 'ի վեհերոտ և 'ի հիւանդոտ ծնողաց ծնան
 'ի մարմին վատառողջ, արտաքին մարդք մարմնա-
 կանք ոչ ինչ օգնիցեն նոցա . զի բուն էական ա-
 րութիւն բնակի 'ի ներքին կողմն սրտի և երկա-
 մաց մարդոյն , որ ժառանգաբար էառ 'ի յարենէ
 արիասիրտ ծնողաց իւրոց . այո՛ որչափ մատուցես
 զմարմին սոցա 'ի մարդս , այնչափ աղնուանան ,
 զօրանան և քաջանան : Է երբեմն՝ զի սիրտ մեծ
 և արի բնակի 'ի մարմին փոքրահասակ՝ որ առանց
 երկիւղի գործէ զգործս զմեծամեծս . և է՝ զի սիրտ
 մեծ և արի բնակի 'ի մարմին փոքրահասակ, որ ա-
 ռանց երկիւղի գործէ զգործս զմեծամեծս : Եւ է՝
 զի սիրտ փոքր և երկչոտ բնակի 'ի մարմին յաղ-
 թահասակ , որ յար պաշարեալ 'ի յերկիւղէ՝ խոյս
 տայ 'ի գործերոյ զմեծ և զարիական գործս : Պա-
 գիւն Աբասեան թագաւոր կարուց 'ի պատերազմին
 ընդ զօրաց Տուղրիլի՝ թաթուլ քաջ սպարապետն
 Հայոց որ էր մարմնով կարճահասակ միով հարուա-
 ծով վիրաւորէ զորդի Աբսուրան ամիրային Պար-
 սից , զոր սիրէին Տուղրիլ . բայց յետոյ թաթուլ
 բմբուռեալ 'ի զօրաց Պարսից կացուցաւ առաջի
 Տուղրիլի, սորա գիտացեալ թէ սիրելին իւր 'ի քաջ
 բազկէն թաթուլ է հարուածեալ . ասէ ցթաթուլ,
 «Եթէ ապրեցիս սիրելին իմ, աղաւթից զքեզ,
 իսկ եթէ մեռանիցի , զքեզ ընդ նորա զոհեցից» :
 Ետ քաջն քաջութեամբ պատասխանի . «Եթէ է
 հարուածս , զէ ապրեաց , էս է ինչ ոչն է , զէ էր» : Յետ
 սակաւուց մեռանի հարուածեալն . ուստի Տուղրիլ
 տայ սպանանել զթաթուլ և զաջ բազուկ նորա յղէ

առ Արտուրան ամիրայն առ 'ի մխիթարել զնա ասեղով . թէ՛ « Որդինս ասէ զհեալ 'ի լաւ քաղնէ » : Կարճահասակ մարմին Աղէքսանդրի համեմատութեամբ հսկայից՝ արտաքուստ երեւէր մարմին նապաստակի . բայց սիրտ նորա 'ի ներքուստ մեծ էր քան զսիրտս հսկայից և առիւծուց : Դաւիթ արտաքուստ յաչս Գողիաթի երեւէր մանուկ , որ ներքին արութեամբ սրտի՝ տասն աստիճանաւ բարձր էր քան զԳողիաթ . զի համարելով զնա շուն մի 'ի շանց այլազգեաց՝ քարիւ յարձակեալ եհար սատակեաց զնա , և եհատ զգլուխ նորա :

3. Բայց եթէ հասակ հսկայի , կորով սրտի և մարդք մարմնոյ միասցին 'ի մի մարդ . նա զիւցազնաբար յամենայն դործս արութեան առնու զառաջին զմրցանակն յաղթութեան : Մերս Տրդատէս մարմնով հսկայ , սրտին կորովի , անդամովքն մարդեալ 'ի մանկութենէ՝ բազում՝ դործս արութեան ցուցանէր յաշխարհին Յունաց : Եւ երբեմն 'ի պատերազմէն ընդ Պարսս , նժոյգ երիւար նորա վիրաւորեալ անկանէր . բայց նա հետիոտս սուր 'ի ձեռին յարձակէր 'ի բանակ Պարսից , զհազարաւորս զիւթաւալ յերկիր կործանեալ՝ զիւցազնաբար յաղթէր պատերազմին : Վահան Մամիկոնեան քառասուն կորովի արամբ աներկիւղ յարձակեցաւ եմուտ 'ի բանակ Շապուհոյ զօրավարին Պարսից , զերեքհազարեան թշնամին ճեղքեալ ընդ մէջ՝ իրեւ զգերանդաղէն սպառազէնս զզօրս Պարսից աստի և անտի իրեւ . զցորեան հնձելով ճանապարհ արարեալ՝ անվնաս ելանէր 'ի բանակէն : Անդ զգլուցազնական դործ վահանայ տեսեալ զարհուրեցան Պար-

սիկք , ւրան վհատեցան , և առ երկիւղի չկարէին հայել 'ի վահան և 'ի դօրս Հայոց : Զօրապետն Պարսից զանվեհեր քաջութենէն վահանայ յատեան Արեաց արքային զարհուրմամբ և զարմացմամբ պատմէր . [Թէ՛ « Ի՞նչ էրբէ՛ր Կեանքս անպէ՛տ ար . Բայց Կայն 'ի նախնի պատմութեանց լուսու ետ . . . » փարիեցին :

Կ. Ի նախընթաց գլուխս 'ի վերայ արութեանց քաջութեանց և յաղթութեանց նախնեաց մերոց գրեցաք ըստ բաւականին , որոց վկայ են ներքին պատմութիւնք ազգային , և արտաքին պատմութիւնք Յունաց , Հռովմայեցւոց , Սսորոց և Պարսից և այլոց : Բայց այժմ՝ հայելով 'ի ներկայ վիճակ և 'ի սերունդ ազգային . մեք մեղէն ստիպիմք հարցանել զմէն՝ , [Թէ՛ արդեօք զկտրով սրտի և զքաջութիւն բազկի 'ի յերկրի [Թաղեալ և ազգի օտարի վաճառեալ՝ անսիրտ և անբազուկ մնացա՞ք . զի մեղկ , [Թոյլ և երկչոտ կացութեամբ այնչափ [Թըռուռացեալ երեւիմք յաշխարհի . մինչ զի ամաչեմք պատմել քաջայաղթ ազգաց [Թէ իցեմք մեք 'ի յարիական սերնդոց Հայկայ և Արամայ . որոց անուամբն պարծիմք միշտ , բայց 'ի քաջամասնութեանցն վերջացեալ գտանիմք այժմ : Գեղ և հսկայութիւն պահեմք 'ի մարմնի . իսկ անվեհերութիւն և կորուլութիւն մարմնոց նոցա չկրեմք 'ի սրտի : Բ'հ , ահա մարմին առանց սրտի , մարմին որ առանց սրտի չկարէ շարժիլ , գործել , և ընթանալ . զի որպէս մարմին առանց հոգւոյ մեռեալ է . նոյնպէս մարմին առանց քաջապինդ սրտի յոյժ ընդ ահիւ անկեալ՝ յամենայն հոգմոց շարժի և յամենայն բանէ խռովի : Մարգարէացաւ Զաքարիա վասն

որդւոյ իւրոյ Յովհաննու. թէ՛ «Գաւթոս»-ը շէր հոգ
յորդէ՝ ուստի և ես յետինս 'ի բանասիրաց իւ-
րեւ զձայն բարբառոյ յանապատի վու թացոյ այ-
սոքիւք բանիւք զսիրտ անլեհեր քաջութեանցն
Հայկայ, Արամայ և Տիգրանայ, զսիրտ աստուած-
պաշտութեան Գրիգորի, Ներսիսի և Սահակայ դար-
ձուցանել յորդիս թորդոմայ : Յորժամ միայն եր-
կիցես 'ի Տեառնէ, և չկամիս երկնիլ բնաւ 'ի
մարդկանէ, որք զմարմին սպանանեն. բոլորով
սրտիւ յուսա 'ի Տէր, նուաւ սպառազինեալ արի-
ացիր, և մի թերահաւատիր 'ի նմանէ, զի երկիւղ
թերահաւատութեան է նշանակ :

Ծ. ի վերջին դարս և 'ի ժամանակս 'ի տեղիս
տեղիս 'ի վերայ անհատական անձանց երեւեցաւ
կտրով արիական սրտի, որք գող թէ չունէին եր-
կիւղ և ոչ յումեքէ, բայց այսքանեաց սակաւածիւ
անձանց արութիւն մի թէ բաւական իցէ՞ զաղդ և
զհայրենիք վրկել, ոչ. զի սոքա երբեմն հազիւ
զանձինս իւրեանց կարացին պաշտպանել ընդ գէմ
թշնամեաց : Ուստի պարտ է զտարակացեալ սիրտս
արի արանց մերձ բերեալ ընդ միմեանս շաղկապել
իրբեւ զըջապատ պարիսպս քաղաքաց. և զսիրտս
այնոցիկ, որք երկիւղիւ լքեալ և պաշարեալ են
քաջալերել 'ի մի միութիւն արութեան : Վասն զի
արութիւն 'ի միութեան անդ զգործ իւր կատա-
րեալ ունի. զի արութիւն բովանդակ սիրտ է. իսկ
միութիւն բովանդակ միտք խորհուրդ և կառա-
վար. ո՛չ ապաքէն սիրտ ընդ սրտի շաղկապեալ և
միտք մտաց հաղորդեալ արտադրեն զարիական ա-
հագին զօրութիւնս, որք զլերինս շարժեն, զբուրս

Հարթեն , զճորս լցուցանեն , զաւերակս Հայրենեաց կանգնեն , զքաղաքս բնակչօք Հանդերձ զարդարեն . « Հեթանոսք յահէ զօրութեան նոցա երկիցն , և հրեշտակս առաքեացնն 'ի խաղաղութիւն » . զազանք անապատի փախիցեն 'ի լերինս , օձք և կարիճք տեղի տալով ծակամուտ լիցին 'ի սարս երկրի : Խոկ տկարք մեր զգեցցին զօրութիւն , զօրաւորք զգեցցին զփառաւորութիւն , ժողովուրդք վայելեացն 'ի խաղաղութիւն , որդիք գերեւոյ անսցն զփրկութիւն , վայելեացն զաղատութիւն , և օրհնեացն զՏէր զօրութեանց :

6. Աստուած օրհնէ զարխաիրտ մարդն . թագաւորք պատուեն և մեծարեն զնա : Աստուած սոց զօրութիւն արխաիրտ ժողովրդեան և թագաւորք երկրի օգնական լինին նմա : Որպէս առաքինացեալ բռունք յափշտակեն զարքայութիւն երկնից . նոյնպէս արդարութեամբ արեացեալ բռունք յափշտակեն զիրաւունս խրեանց 'ի յարքայութեանց երկրիս : Որպէս յուլից և ծուլից փակեալ է դուռն արքայութեան երկնից . նոյնպէս յուլից և ծուլից փակեալ են դուռնք արքայութեանց երկրիս . զի որպէս 'ի դուռն Տեառն արդարք միայն մտանեն . սոյնպէս 'ի դուռն մարմնսոր տերանց արիացեալքն միայն մտանեն : Արխաիրտ ժողովուրդն ճանաչէ զիրաւունս իւր , և շտայ յափշտակել զնա օտարաց . արխաիրտն սիրէ զարդարութիւն , և ատէ զանիրաւութիւն . արխաիրտն գիտէ զժամանակ խաղաղութեան և պատերապմի . արխաիրտն զխռովութիւն 'ի միջոց Հայրենեաց արագ բառնալով 'ի տեղի նորա սէր և

միութիւնն փոխանակէ : Արիասիրտ թէ այր և թէ
 փողովուրդ՝ զարիական փորձա իւր ոչ փորձէ 'ի վե-
 րայ եղբօր կամ՝ ազգի իւրոյ . զի ոչ երբէք զսուր
 իւր 'ի սիրտ բարեկամի իւրոյ միտէ . զի արին իրրեւ
 զգատտ զօրական մի միշտ պահապան է տանն հայ-
 րենեաց , և հսկող հրեշտակ որդւոցն հայրենեաց :
 Աւուղն կեանք , կեանք է հայրենեաց . և մահն
 անմահութիւն . 'ի վերայ գերեզմանի արւոյն փոխան
 խաչաքարին՝ խաչափայտն Քրիստոսի է կանգնեալ ,
 և զգլուխն փոխան դափնեայ սլաակի՝ պսակաւն
 Ստեփաննոսի և վարդանայ է պսակեալ : Չանուն
 կռապարիշտ արեաց քերթուածք հոմերականք գո-
 վաբանեն . իսկ զանուն քրիստոսասէր և հայրենա-
 սէր արի արանց հրեշտակք 'ի յերկինս 'ի դարու-
 թիւն կենաց դրեն , և օրհնաբանեն . իսկ եկեղե-
 ցիք 'ի յերկրի տօնեն և յիշատակեն :

7. իսկ արք անարիք ծոյլք և յոյլք չեն սիրե-
 լիք յաչա Տեառն զօրութեանց . ոչ 'ի պատուի են
 առաջի թագաւորաց , և ոչ օգնութիւն ինչ գտա-
 նեն 'ի զօրաւոր արանց : Վա՛յ՝ որ յամենայն իրաց
 երկնչի , յամենայն հողմոց խռովի , և յամենայն
 բանէ զարհուրի . զի ըստ Եղիշէի երազագէտ է այն-
 պիսին և յանգիւտ կորուստն առաքի : Վա՛յ վեհե-
 րոտ և վատասիրտ արանց . զի չկարեն գտանել
 բարեկամս 'ի վերայ երկրի , զի տարերք և բնու-
 թիւն թշնամի են նոցա : Վա՛յ մեղկութեան նոցա ,
 զի ոչ միայն չկարեն օգնել հայրենեաց . այլ և չկա-
 րեն ունել տուն բնակութեան 'ի հայրենի գաւառս :
 Վա՛յ պղերդութեան նոցա . որոց մարմին սառուիւ
 գերեզման լեալ է տառապեալ հոգւոյն , և սիրան

յամիշտակեալ է 'ի նմանէ . զի ըստ առասպելին սիրտ վատին, քաջք հատին, ետուն կեր կատուն: Երկչտան որպէս զխլուրդն դողն 'ի դող ընդ երկրաւ շրջի, առահի չկարէ ելանել արտաքս և տեսանել զճաճանչս արեգական և բնակել 'ի մէջ կենդանեաց. երկչտան նման է չղկանի, որ 'ի գիշերի դադտագողի շրջի, և 'ի տունջեան 'ի խաւարչտին տեղիս զօղեալ ծածկի. սա ըստ որում 'ի կեանս իւրում չկարէ երբէք օգնել ումեք, և ինքն յարժամ օգնականի կարօտեալ յորժամ խնդրէ, չկարէ գտանել. ուստի առանց օգնականի կորնչի: Ահա այսպէս միշտ վնասակար է վատասիրտն անձին, ազգին և հայրենեաց. խկարին միշտ օգտակար է անձին ազգին և հայրենեաց: Ուստի դաստիարակք ազգին յամենայն ժամ և յամենայն դասըս աշակերտաց փոյթ յանձին կայցեն հանել զպէս պէս անտի պատաւական կախարդական երկիւղս 'ի մտաց մանկանց և պատանեկաց, որք յանզգուշութենէ ծնողաց, և յայլոց մտեալ 'ի սիրտ նոցա՝ եղծանեն զարիական մասն սրտի նոցա, և արհաւրօք պաշտցեալ վատթարեն, զորս յարմատոյ քանցեալ իբրեւ զորոմն. 'ի տեղի նորա տնկեացեն զարիութիւն և զկտրովութիւն սրտի:

ՅՕԴՈՒԱԾ Ս .

ԵՂՐԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

1. Որ էջն 'ի յերկնից, և բնակեցաւ 'ի մարգիկ' խորին խոնարհութեամբ հաճեցաւ անուանել զանձն եղբայրս հաւատացելոց իւրոց . նա ասաց «Դուք եւ ձեր եղբայր եւ» : Նա որ զժառայի զկերպարանս էառ , և եկն պաշտօն մատուցանել մարդկան . ասէ «Որ էսք 'ի յէնձ Բէ լինել, եղբայրս մեծաց» : Որք 'ի սուրբ աւազանէն ուխտեցին որդեգիր լինիլ ՀՕՐ երկնաւորի . մտին 'ի սուրբ աղգակցութիւն Աստուծոյ, կոչեցան ընտանի և եղբայր Գրիստոսի . որք մտին 'ի յանսահման թագաւորութիւն Գրիստոսի , այլ եւս չեն ծառայ . այլ աղատ , ժառանգ և ժառանգակից Գրիստոսի : Զամենայն զոր միանգամ Յիսուս եղբայրս անուանեաց , ոչ ոք կարէ զնոսա իրրեւ օտարականս մերթել ինքեանէ և ասել թէ չէ իմ եղբայր : Եւ ամենեքեան , որք կամին մեծ լինիլ , Յիսուս զնոսա ծառայս և կրտսեր կոչէ . ուստի ոչ ոք կարէ զնոսա մեծ կոչել : Ահա առաջի Աստուծոյ և Յիսուսի Գրիստոսի միահաւասար եղբայրութիւն տեսանի եղբա՛րք . աղքատն , տնանկն , մերկն և հիւանդն և ծառայն , զոր տեսանես , է եղբայր և ծառայ Գրիստոսի և քեզ . տէր իշխան , թագաւոր և մեծատուն , զոր տեսանես , է եղբայր և ծառայ Գրիստոսի և քեզ :

2. Ոչ միայն շնորհօքն Գրիստոսի աղգակից եւք

Աստուծոյ և եղբայր միմեանց . այլ Աստուած որ
 'ի միովէ արեւնէ արար զամենայն մարդիկ . Նա Ա-
 դամաւ զամենեւեան բնութենակից, հաւատարակից
 և եղբայրակիցս արար միմեանց. յորմէ խուսափել ,
 և զոր ուրանալ չկարեմք երբէք : Եղբայրասէր մար-
 գարէն Մովսէս տեսեալ զարս երկուս . որք յերա-
 նաց և յարեւնէն Աբրահամու էին սերեալ . զի վի-
 ճէին ընդ միմեանս , վարեաց զնոսա 'ի խաղաղու-
 թիւն և ասէ «Աբ+ եղբայր ե+ , Ընդէ՞ր զբէ+ զմեռն» .
 երանի՜ թէ՝ ամենայն մարդիկ զրան Յիսուսի պա-
 հէին 'ի մօտի թէ՝ «Դու+ ամենեւեան եղբայր ե+» և զրան
 Մովսէսի 'ի լեզուի թէ՝ «Աբ+ եղբայր ե+ , Ընդէ՞ր զբէ+
 զմեռն» . յայնժամ հասանէր խաղաղութիւն ամե-
 նայն աշխարհի , և ինէր մի հօտ մի հօշիւ :

3. Առաքեալք ուսան 'ի Գրիստոսէ ոչ միայն
 զմիմեանս եղբարս անուանել , այլ և զաշակերտս
 և զհաւատացեալսն եղբարս անուանեցին . զի գի-
 տացին թէ անուն եղբայրութեան գեր 'ի վերոյ է
 քան զամենայն անուն . զոր տուեալ 'ի մարդիկ :
 Զի Յիսուս յետ յարութեան ասէ ցիւանայն . «Գն-
 ցե+ , առցե+ եղբայրն իմոց . զի երկեցին 'ի Գալիլեա և ան-
 րեցին զի» . ոչ միայն զաշակերտս , այլ և զմեղու-
 ցեալն եղբարս անուանեաց Առաքելոց և մեղ .
 «Զի եկէ եղբայրն + մեղեցե +եղ , առաքեա Նա . եկե աղաշ-
 իւրե , լու Նա . և եկե եօթանասուն և եօթն անգամ մեղեցե +եղ
 և աղա դռնցի և առցե , աղաչեալեմ լու Նա» : Պետրոս
 վասն Պօղոսի գրեաց 'ի կաթողիկեայս իւր , թէ՝
 «Արեւիկ եղբայրն մեր Պօղոս ոչինչ արեւոյնցեան գրեց» :
 Պօղոս վասն Տիմոթէոսի աշակերտի իւրոյ գրէ .
 «Արեւիկ եղբայրն մեր Տիմոթէոս» : Նա զհաւատացեալսն

կոչէ . «Եղբարք է՛մ , եղբայրք է՛մ , եւ զիսկէս քրտի է՛մ , պատի
եւ հաւատ է՛մ» : Պօղոս զԱռաքեալսն եւ զազքատան ՚ի
միասին անուանէ եղբարս եւ սուրբս : Պետրոս Պօ-
ղոս եւ Ստեփաննոս զանհաւան Հրէայս անդամ եղ-
բարս անուանեցին . «Արքեպիսկոպոս , քրտիք Աբբահայրան
Կաթոլիկոս» : Զայս Աստուածական , առաքեալական եւ
սրբազան կոչումն . զոր սրբեցին եւ նուիրեցին մեզ
վարդապետն եւ Աշակերտքն . զնոյն մեք յամենայն
ժամ նուիրելով միմեանց կոչելոց եմք զմիմեանս
եղբարս . զի եթէ քան զայս առաւել կամ նուազ
անուն տացուք եղբօրն , մեղանշեմք ընդ դէմ եղ-
բայրական սիրոյն . զի եթէ կոչեմք զնոսա ուսու-
ցիչ կամ վարդապետ , չկարեմք . քանզի ասէ՝ «Ա՛ր
զորք կոչէք . զի ուսուցիչ եւ վարդապետն ձեր Քրիս-
տոս է» . ոչ կարեմք զեղբայրն յիմար եւ մօրս կո-
չել . «Զի որ ասէ ցեղեայր է՛մ մօրս , պարտաւոր լինի գե-
ղէն հրոյն» : Արդ՝ եթէ այսպիսի սուրբ սիրով եւ
սրբազան ազգակցութեամբ չկոչեսցուք զմիմեանս
եղբարս , մերժեմք , եւ զրկեմք ՚ի քաղցր անսովե-
նէն , ՚ի միութենէն եւ յեղբայրութենէն Քրիստոսի ,
որպէս զրկեցան դպիրքն եւ փարիսեցիքն , որք ցան-
կային կոչել ՚ի մարդկանէ ռաբբի ռաբբի , որք խնդ-
րէին նախաթոռ եւ բարձրնոր լինել , որք զեղբարս
իւրեանց խառնիճազանն եւ նոզմեալ ժողովուրդ
կոչէին . ուստի բացէ ՚ի բաց մերժեցան ՚ի Տեառնէ ,
որ զբանն իւր առ նոսա ուղղեալ ասէր . «Ի թոյ
հացէ՛ք յինէն ամենայն ճշմոյս անկրտաւորեան , ու գիտե՛ք զնոյն» :

Կ. Յառաջ մատի՛ք եղբարք սիրելիք . ուստրուք
զեղբայրութիւն եւ զհաւասարութիւն ՚ի հեզ եւ ՚ի
խոնարհ վարդապետէն . զի գտնիք հանգիստ ան-

ձանց ձերոց : Ի մի հաւասար եղբայրութիւն միառ-
ջութ. զի երկինք և երկիր անբարբառ վկայեցեն,
թէ՛ եղբայր եմք մեք . իբրեւ սիրասնունդ հարա-
զատ եղբարս սիրեցութ. զմիմեանս , զի թաղաւորք
երկրի , և ամենայն աղինք աշխարհի գիտացեն
թէ՛ եղբայր եմք մեք : Ի հրաշափառ եղբայրական
անուանէ թշնամիք սասանին , և լեզեհոնք գիւաց
հալածական երթան : Առ եղբայրական միութիւն
բանակք անմարմին զօրաց հրեշտակաց յերկնից 'ի
յերկիր խոնարհեալ մարտակից և նիզակակից լի-
նին մեզ 'ի պատերազմելն մեր ընդդէմ՝ թշնամեաց
մերոց : Զի յորժամ Յուդայ Մակարէ հնդեմին հա-
րազատ եղբարք , հանդերձ բաղմութիւ ազգակե-
ցօք և եղբայրակցօք մարտ եղեալ կռուէր ընդ
թշնամիսն հայրենեաց և ազգին , տեսանէր զգունդ-
մի սպառազէն հրեղէն զօրաց զինուորեալ և սա-
ւառնեալ ընդ օդս , որք նեւ և հուր տեղային 'ի
բանակ թշնամեաց , յորմէ զարհուրեալ և սասա-
նեալ թշնամին փախստական լինէր , իսկ Մակարէ
և Մակարեանք զօրացեալք յաղթէին :

5. Սէր եղբարց մերոց առաւել զօրանայ , սաստ-
կանայ և քաղցրանայ 'ի մեզ . յորժամ խելամուտ-
ցութ. թէ ամենայն նախնիք մեր , որք 'ի Տէր ննջե-
ցին , և ամենայն ծերունիք արք և կանայք , որք
կենդանի են առ մեզ իբրեւ հայր մայր և նախնիք
համարեալ են մեզ . ներկայ ամենայն մարդիկ և
կանայք եղբայր և քոյր են մեզ . իսկ մանկունք և
ապագայ սերունդք զաւակք են մեզ : Հայրենիք
ամբողջութեան մերոյ գերդաստան , եղբայրութիւն
ընտանութեան և ազգութեան մերոյ անուն . սէր

մեզ իշխան . միութիւն մեզ թագաւոր . համահաւասարութիւն մեզ հայատաւութիւն . աշխատութիւն մեզ հարստութիւն . իմաստութիւն մեզ դատաւոր , արդարութիւն աթոռ , ուղղութիւն դաւազան խոնարհութիւն ծառայ և սպասաւոր . ճշմարտութիւն զէնք և զօրական , եղբայրսիրութիւն յաղթութիւն , հայրենասիրութիւն պսակ և փառք : Այսուհետեւ ամբարտաւանք խոնարհեցին 'ի ներքոյ եղբայրական քաղցր անուան . խոնարհք բարձրացին 'ի թեւս եղբայրական անուան . զօրաւորք յանուն եղբայրութեան բարձցեն զտկարութիւն տկարաց . և տկարք զօրութիւն զդեցցին յանուն եղբայրութեան . մեծասունք յանուն եղբայրութեան սեղանակից արասցեն զաղքատս , և աղքատք մի երբէք արհամարհեցին առ դրունս փարթամաց . իմաստունք յանուն եղբայրութեան խրատեցեն և հաստատեցեն զտկարամիտս , տղայամիտք և պարզամիտք միշտ անասցեն խրատուց իմաստնոց և ծերոց , ծերք 'ի սէր եղբայրութեան սիրեացեն և քաջալերեացեն զերիտասարդս , երիտասարդք պատուեացեն զծերս . որպէս զի ամենայնի և յամենայնի բարձրացի և փառաւորեացի անուն և սէր եղբայրութեան Հայոց առաջի Աստուծոյ և մարդկան :

6. Մի այլ եւս ողբար ո՛վ հեք Հայաստան , սրբեա՛ զարուստ 'ի յաջացդ . զի որդիք քո դտին և նորոգեցին զեղբայրական սիրատենչ սուրբ անուն . զոր ատելութեամբ եղծին և կորուսին . ահա որդիք քո զարթեան 'ի քնոյ , և արթնական ժիր գործովք իւրեանց ցուցին զնշան եղբայրական սիրոյ ազգաց և ազանց : Յնձա՛ և ուրախ լե՛ր , զի

ԹՅՆԱՄԻ ՈՐԴԻՔ քո յանուն եղբարց իւրեանց հաշ-
 տեցան և նորոգեցան . տղէտ որդիք քո իմաստ-
 նաշան . տկար որդիքդ զօրացան . մատնիչ որդիքդ
 սորվացան . կոյր որդիքդ լուսաւորեցան . անմիա-
 բան որդիքդ միացան և զօրացան . հեռացեալ որ-
 դիքդ մերձեցան : Վասն զի նոր 'ի նորոյ հազիւ
 ծանեան թէ՛ յորժամ թողին և մոռացան զսէր և
 զանուն եղբայրութեան, արհաւիրք, խռովութիւնք
 և նուաղութիւնք 'ի ներքուստ, կործանումն, մահ
 և սասանութիւնք արտաքուստ եկին հասին 'ի վե-
 րայ եղբարց, ազգականաց և բարեկամաց իւրեանց .
 բայց ահա այժմիկ զդաստացեալք քաղցր ձայնիւ
 ազաղակեն և ասեն եղբարք եմք մեք . զի Հայն
 որ 'ի Հնդկիս բնակէր, այժմ խեղամուտ եղեւ թէ
 եղիպտացնակ Հայկազն եղբայր է ինքեան . սոյն
 օրինակ տարաշխարհիկ Հայկազունք հաստատելով
 հաստատեցին 'ի միտս իւրեանց թէ 'ի հայրենի
 տան բնակեալ համօրէն Հայք սիրելի և մեծարելի
 աւագ եղբայր են ինքեանց . նոյնպէս 'ի բուն 'ի
 Հայաստան բնակեալ եղբարք ծանեան թէ 'ի
 դաղթականութենէ տարաշխարհիկ եղեալ Հայք
 հարազատ և սիրելի եղբայր են ինքեանց : Ուստի
 սկսան կաթողին սիրով որոնել զմիմեանս, խան-
 դադատել 'ի վերայ միմեանց . և յորժամ տեսին
 զմիմեանս խաղաղատեցին զմիմեամբք, գուրդու-
 րալով գիրկս արկեալ համբուրեցին զմիմեանս, և
 եղեն միոյ հօր Հայկայ միաբան որդիք, և միոյ
 Խօր Հայաստանի հարազատ որդիք : Զայս ամենայն
 ետես Հայր մեր, որ յերկինս է, ուրախ եղեւ յոյժ և
 ասէ, վստահութեամբ և համարձակութեամբ կու-

չեցէք զիս հայր, զի դուք եղբայրական սուրբ սիրով սիրելի որդի իմ էք : Ետեւ Որդին , և ասէ . կոչեցէք զիս եղբայր , զի դուք սուրբ սիրովդ սիրելի եղբայր իմ էք : Ետեւ Հոգին սուրբ, և ասէ . կոչեցէք զիս բարեկամ , զի դուք սուրբ սիրովդ սիրելի բարեկամ իմ էք :

ՅՕԴՈՒԱՆ Բ .

ԱԷՐ

1. Ո՛ր ի մարդկանէ ստեղծ զանուն սիրոյ . ո՛ր զառաջին նուագ զսէրն անուանեաց սէր . ո՛ր գիտաց զխորութիւն զբարձրութիւն զերկայնութիւն և զայնութիւն սիրոյ : — Սէրն ընդ Աստուծոյ անստեղծ է . զի անուն Աստուծոյ սէր է : Ընդ Մովսիսի խօսեցաւ Աստուած ի մօրենւոջն և ասէ . անուն իմ ՈՐ ԷՆՆ է . Մարդարէք մեծ և սքանչելի անուն կարգացին նմա . Որդին Միածին Հայր և Աստուած անուանեաց զնա . իսկ սիրելի աշակերտն Յովհաննէս ճշմարիտ թարգման մտաց և հոգւոյն Յիսուսի ասէ «ԱՅՏՈՒԱՆ ՍԷՐ Է» : Անեղ էութիւն և բնութիւն Աստուծոյ , անթարգմանելի և անճառելի անուն նորա անբմբռնելիք են մտաց և իմացականութեան մարդկան . բայց էութիւն իսկութիւն և ամենասուրբ անուն նորա սիրով թարգմանելի և բմբռնելի է մտաց մերոյ : Զի սէրն Աստուած անդասին ի սիրապատար էութենէն սէր տալաւորեաց ի բնութիւնս և ի սիրտս մեր . զի կարող լինիցիմք սիրով ըմբռնել , ճանաչել , հաւա-

տալ և սիրել զԱստուած, որ ոչ շատացաւ միայն զճառագայթս և ճաճանչս աստուածային սիրոյ հաղորդել համայն բնութեանս, և ՚ի միտս իւրաքանչիւրոյ տալաւորել այլ հաճեցաւ զբումն բովանդակ սիրոյ աստուածային էութեան իւրոյ զծոցածին որդին միածին զՅիսուս առաքել յաշխարհ. զի փրկեցցի աշխարհ նովաւ. ըստ Շնորհալուոյն «Սէրն ՚ի սիրոյ զսէրդ առաքեաց . . . : Սիրով մերձեցաք յԱստուած և կոչեցաք մերձաւոր, բնասնի, բարեկամ և որդի նորա : Ուստի եթէ զսէրն Աստուծոյ ՚ի սրտէ մերմէ մեղօք մերժեացուք. կոչեացուք նմա հեռաւոր, թշնամի, չարակամ և խորթ : Զի սէրն է սուրբ սիրակապ Աստուծոյ ընդ մարդկան. սէրն է որ զսիրտս մեր բարձրացուցանէ առ յաւիտեանական Սէրն. և հաղորդս առնէ զբնութիւնս մեր անեղ և անմահ բնութեան Աստուծոյ ՚ի յարութենէ մեռելոց :

2. Աստուած զմարմին նախկին մարդոյն էաւ ՚ի հողոյ. իսկ զհոգին նորա ՚ի յանմահ բնութենէն իւրմէ սիրարդիւնեալ փչեաց ՚ի մարմին մարդոյն, և յայտնի աստուածահրաշ փչմանէն կեանք, հոգի և սէր տալաւորեցաւ և ծաւալեցաւ ՚ի բնութիւն մարդոյն : Ուստի յորժամ երաց զաչս իւր նախ զսէրն ետես. յորժամ արձակեցաւ լեզուն նորա սէր անուանեաց զԱստուած, և օրհնեաց զանուն սիրոյն. զի սէրն իրրեւ երկնառաք հուր բորբոքեցաւ ՚ի սիրտ մարդոյն, որ ՚ի ներքին բնութենէն իւրմէ ուսաւ որոնել զԱստուած պաշտել և «Իբէւ շնոյնս» որդէ : յաւիտեան զբոլորեալսն և յաւիտեան հոգի իւրոյն Դեռածին մանկուհի մինչ բանան զաչս և տեսա-

նեն զհայր և զմայր իւրեանց , և մինչ չունին լեզու թարգման մտաց և զգացմանց իւրեանց զանուն գորովագութ ծնողացն սէր խմանան և զգան 'ի սիրտս իւրեանց և սիրապատար հրճուանօք խաղաղաւեն զնսքօք : Սոյնպէս յորժամ մարդիկ իւրեւ շտղայ չկարեն բովանդակել և ճառել զանուն զանանուն և զանհուն ինչին Աստուծոյ , զնա սէր և անապառելի աղբիւր սիրոյ ճանաչեն և պաշտեն : Յիսուս որ 'ի յէութենէ Հօր էր , և ճանաչէր զբնութիւն մարդոյն , 'ի ստորեւ ամենայն օրինաց և մարգարէից , և 'ի լրումն ամենայն օրինաց և մարգարէից կնքեաց զբան իւր այսպէս . « Սէրսցես զճէր Աստուծոյ ք . . . « իբեցես զնիւրն ք » իբեց զնոյն ք , դէպք իբեցս զստեղանս աշնայն ճշնէ և մարգարէս իսիւսէ : Եւրդ՝ եթէ սիրեցես զԱստուծոյ , նա սէր է . և դու սիրեցեալ 'ի նմանէ՝ լինիս սէր . եթէ զեղբայր և զքնկերն քո իրեւ զանձն քո սիրեցես , նոքա սէր են , և դու սէր լինիցիս . եթէ զսղայման զպատուէր սիրոյ , որ առ Աստուծոյ , առ անձն և առ ընկերն քո սիրով կատարեցես , եղբւր առնող և կատարող ամենայն օրինաց և մարգարէից :

3. Աստուծոյ 'ի սրբութենէ իւրմէ , հրեշտակք 'ի բարձանց երկնից , և սուրբք 'ի սուրբ սրահ իւրեանց 'ի սկզբանէ սէր բարբառեցան առ մարդիկ : Իսկ ես արուպս դարձայ և հայեցայ յերկինս 'ի վեր , և յերկիր 'ի խոնարհ , և բաց 'ի սիրելոյ Արարչին և ընկերին ոչ ինչ քաղցր և հեշտալի տեսիլ յաբարածս . վասն որոյ մինչ կամէի զմիտս իմ դարձուցանել յայլ դարձուածս բանից . սէրն Աստուծոյ , սէրն ընկերին և սէրն հայրենեաց զանիւ մը-

տաց իմոյ առ ինքն գրաւէր . զգրիչս յայլում բանի պաշտել խնդրեցի , սէրն զընթացս նորա առ ինքն ուղղէր . բազում անգամ ջանացի զճառ սիրոյն ամփոփել , սէրն զպոզոտայն իւր առաւել ընդարձակէր . զի քան զսէրն առաւել վսեմ գեղեցիկ և բարի ոչ ինչ գտանէր : Ափշութիւն կալաւ զիս և ես ոչ գիտէի թէ՝ զի՞արդ յորժամ զՏէրն և զընկերն սիրեցի , սիրտ իմ ընդարձակեալ զուարճանայր յիս և հանգչէր . իսկ յորժամ սառնացեալ լինէի՝ ի սիրելոյ՝ տրտմութիւն և անձկութիւն սրտի իմոյ յաջմէ և յահեկէ , ի գիմաց և ի թիկանց պատելով պատէր զանձն իմ , զխայթ խղճի իմոյ հարկանէր , զմիտս իմ բռնադատէր , զսիրտ իմ յուղէր և ապահապէր , և սիրել ստիպէր . մինչև անցէ ի յիս զկատարումն ճշմարիտ ընկերսիրութեան : Ո՛հ , բազում անգամ ջանացի զխիղճս , զմիտս և զսիրտս իմ ծածկել ի զդացմանց և ի ներդործութենէ սիրոյն . բայց սէր ընտրեամբ իրբու զլոյս թափանցիկ գոլով եգիտ զիս ի քուն սառնութեան և յանգիմանեաց ասելով թէ , « Ելէ՛ զընկերն , զըր Գեանէն , ոչ սիրես . զԱստուծոյ , զըր Գեանէն զեօրդ Կորեանէն » :

Կ. Որդիք Հայկայ ի ծերոց մինչև ցտղայս ի միտ առցեն , թէ՝ զի՞արդ վասն մարդելոյ զնոսա ի յաստուածսիրութիւն , ի ընկերսիրութիւն , յաղգասիրութիւն , և ի հայրենասիրութիւն գրելով գրեցաք , և կրկնելով կրկնեցաք զբանս սիրոյ , մինչև եկեալ հասաք ի ճառն սիրոյս , բայց արդ՝ մի՞թէ այսքանեօք միայն հասանել կարայաք ի սահմանեալ կէտ ուխտանուէր նպատակի մերոյ . ո՛հ , ինչի՛ւ թէ յառաջ քան զհասանել յաւարտ ճառիս

Հասանէաք յաւարտ նպատակիս : Արդ՝ ո՞ր կարէտաւ ինձ տեսանել զսէրն Համատարած ծաւալեալ 'ի սիրտս Հայկազանցս . ո՞ր փութացիի աւետիս տալ ինձ թէ Հայք սիրով միացան յԱստուած և յընկերն և եղեն մի սիրտ , մի կամք և մի հոգի : Ո՞ր գէթ 'ի քնարան գերեզմանիս զձայն խաղաղութեան միութեան և սիրոյ Հայկազանցս ինձ լսելի արացէ . բայց այժմ անձն իմ յոյժ խռովեալ է և զինչ աացից . զի սիրտ իմ խոցեալ է զանցեալն և զներկայն ազգին խնց 'ի յուշ ամեւրով . հառաչեցի յանլուելի հեծութեան իմում և ասացի , ո՞հ , սէ՛ր . ո՞ւր է սէր . ո՞վ Աստուած սէր . ո՞վ հայր և մայր սէր . ո՞վ եղբայր և ընկեր սէր . ո՞վ ազգ և հայրենիք սէր . աւա՛ղ սէր , աւա՛ղ սէր . ո՞ւր ես սէր , մի թէ կրկնիցեմ սէ՛ր , սէ՛ր , սէ՛ր . . . զի 'ի ձեզ տղաւորեսցի սէր : Երկինք՝ փոխանակ անձրեւի սէր ցօղեա 'ի մեզ . երկիր փոխանակ ցորենոյ զսէր տուր մեզ , վասն զի առանց սիրոյ անձրեւ մեզ կայծակ և կարկուտ է , ցորեան թոյն և մահ : Ո՞հ Տէր 'ի Հնորհաց սիրոյդ Հնորհեա մեզ զսէրն . զի առանց սիրոյ ամենայն քաղցրութիւն՝ դառնութիւն է մեզ . ամենայն ուրախութիւն տրամալութիւն . ամենայն բարութիւն չարութիւն . ամենայն բարեկամ թշնամի . ընտանիք օտար , ազգ գերի և չուառական , հայրենիք աւեր և անշէն :

Յ. Արդ՝ էթէ դու 'ի հայրապետաց ոք իցես . եթէ չունիս զսէր առ Աստուած , առ ընկերն , և առ ազգն . չես հայրապետ . եթէ 'ի վարդապետաց իցես , եթէ չունիցիս զսէրն , չես վարդապետ . եթէ քահանայ իցես , առանց սիրոյ չես . եթէ թա-

գաւոր առանց սիրոյ չես . եթէ հայր , մայր , եղբայր , բարեկամ իցես , եթէ զսէրն չունիցիս , չես . եթէ ազգ . իցես , եթէ զսէրն չունիցիս , ազգ չես . վասն զի եթէ զանուն սիրոյն միայն ունիցիս . իսկ զգործ սիրոյն չունիցիս , ոչ ինչ ես : իսկ եթէ զսէրն ունիցիս մեծի շնորհաց մեծի բարութեանց և մեծի անուան արժանաւոր ես , և եղիցիս : վասն զի եթէ զսէրն կատարեալ ՚ի յանձին քում կրեացես . յայնժամ մահն թուի քեզ կեանք , կեանքն թուի քեզ անմահութիւն , երկիր թուի քեզ երկինք , բնկերն թուի քեզ ազգ , ազգութիւն թուի քեզ հանուր մարդկութիւն , հայրենիք թուի քեզ թանկագին քան զբովանդակ աշխարհ : Երանի՛ է քեզ զի ուրախութիւն յաւիտենից ժառանգեացես , խաղաղութիւն համբուրեացէ զքեզ , և վառք աստուածաշատութեան պսակեացէ զքեզ , և երեւեացիս միշտ սիրեցեալ յաչա Տեառն զօրութեանց :

Տ. Աշխարհ առանց լուսոյ արեգական մնայ ՚ի մթութեան , մարդ առանց ճառագայթից սիրոյ խաբխալի ՚ի մէջ խաւարի . որպէս կերակուր առանց աղի անհամ է , նոյնպէս մարդ առանց սիրոյ անհամանայ և անպիտանանայ . զի սէրն ամենայն իրաց բաւական է : Զի եթէ բանայ զերբան իւր , ամենայն լեզուք լռեցեն , եթէ ճառեացէ ամենայն գիտութիւնք համբասցին . եթէ քարոզեացէ , ամենայն մարդարէութիւնք խախտեցին : Զի սէրն մեծ է քան զգիտութիւն և զհաւատ . ուստի եթէ ոք առանց սիրոյ միայն գիտութեամբ զհրեշտակաց և զմարդկան լեզուս խօսեցի , ոչ ինչ է . եթէ ոք առանց սիրոյ հաւատով միայն զլերինս

փոփոխիցէ , ոչ ինչ է . եթէ ոք առանց սիրոյ միայն սոսկ գործով զամենայն ինչս իւր տացէ աղքատաց , և մատնեացէ զմարմին իւր յայլումն , ոչ ինչ է : Քանզի սէրն ծածկէ զբազմութիւն մեղաց , 'ի վերայ թերութեանց եղբարց երկայնամիտ լինի . սէր 'ի վերայ ընկերաց ո՛չ ամբարտաւանի . սէրն զշահ անձին ո՛չ խնդրէ . սէրն միշտ քաղցրանայ 'ի վերայ հայրենակցաց իւրոց : Բերան Բխուսի Պօղոս այսպէս ուսոյց ամենայն ազգաց և լեզուաց արք սիրով զպարանոց իւրեանց խոնարհեցուցին քաղցր լծոյն Բխուսի : Հայկազն դու . որ աշակերտդ ես Աւետարանին խաղաղութեան . փութացի՛ր զմիակ նշան նորա դրոշմել 'ի վերայ գաղաթան քո . զոր Բխուս մատամբ դրեաց 'ի կուրծս աշակերտացն տաւրով . « Այս Զանեցե՛ն ղՅե՛շ Ե՛րէ Է՛մ աշակերտ եմ , երբեք չեմ Զանեմ » :

7. Եթէ սակաւիկ մի անապոյեւս ինձ . գացես 'ի քեզ զբովանդակութիւն սիրոյն , զի եթէ ուրեք նստիցիս միայնակ զսէրն առ քեզ պահեա՛ . անդ չմնաս երբէք միայնակ . 'ի խօսելն քում զսէրն պահեա՛ 'ի վերայ լեզուիդ , ունինդիրս բազումս ստանաս , 'ի գործելն եթէ զսէրն 'ի սրտի քում պահեսցես , գացես յաջողութիւն ուր և երթիցես . եթէ սէրն քան զգրամն առաւել ծրարես 'ի սրտի քում , բարեկամս բազումս գտանես : Եթէ ընկերանալ և կենակցիլ կամիս ընդ մեծամեծս և ընդ փոքունս ազգի քո . զսէրն կոչի՛լիր պահապան 'ի մէջ երկոցունցդ . երբէք նախանձ տառելութիւն կազ և կռիւ չկարիցէ մուտ գտանել 'ի ձեզ . եթէ հասանիցի քեզ պանդխտիլ յազգս օտարս , և յաշխարհս

Հնաւորս . զսէրն ազգականաց և բարեկամաց
բոց մշտափառ պահելով 'ի սրտի քում , յախտեան
ազգասէր և հայրենասէր մնաս : Չսէրն ասացի , որ
յառաջ եկեալ բղխի 'ի սուրբ սրտէ , և ընդարձա-
կեալ հաստատի 'ի յանկեղծաւոր հաւատոց . որ սրբէ
ղներքին մարդոյն , որ դասակից պատկակից առնէ
զմեղ ընդ սուրբս և ընդ սիրելիս անուան Աստու-
ծոյ . և որդեգիր Հօրն երկնաւորի ըստ Յովհաննու .
որ ասէ «Տե՛ե՛՛ շնորհե՛՛ եւ շնորհե՛՛ քեզ Հօյր . զի որ-
քի՛ Աստուծոյ իշխանո՛ւ եմ» :

ՅՈՒՌՈՒՄՆ Գ .

ՄԻՈՒԹԻԻՆ .

1. Աստուած և սէր են միշտ միարար , իսկ աշ-
խարհ և ատելութիւն են միշտ բաժանարար . ուր
Աստուած և սէր է , անդ է միութիւն և խաղաղու-
թիւն . ուր աշխարհ և ատելութիւն է , անդ է
բաժանումն և խռովութիւն : Բայց թէ զիս՞րդ զան-
բաւ զանհատական անձինս 'ի մի միարանութիւն
սիրոյ համահաւաքող պատճառս բաղումն և զօրա-
ւոր տեսանեմք . իսկ տարօրոշող պատճառս սա-
կաւս և տկարս . զի յաշխարհի աստ խնդրողք հե-
տեւողք և սիրողք միութեան բաղումք են , իսկ
զսիրողք սակաւք : Այլ իւրաքանչիւր բաղձայ միշտ
'ի միութեան տեսանել զամենայն մարդ իկ . իսկ զան-
միութիւն ատէ և հալածել կամի 'ի մարդկանէ :
Աստուած 'ի յերկնից վկայեաց թէ միացէք ընդ
միմեանս ով մարդ իկ . և զոր ինչ խնդրիցէք արա-

րից ձեզ . երկինք 'ի վերուստ հանդերձ աստեղօք պատմեցին թէ միացէ՛ք մարդիկ , զի իբրեւ զմեզ աթոռ լինի՞լիք Աստուծոյ կենդանւոյ . երկիր 'ի ներքուստ վկայեաց , միացէ՛ք մարդիկ . զի պատուանդան լինի՞լիք ոտիցն Աստուծոյ , և ոչ թէ ոտից մարդկան : Բնութիւն 'ի խորոց անդնդոց աղաղակեաց և ասէ , միացէ՛ք ով մարդիկ զի անասան և անպարտելի մնասլիք յազգս յաւիտենից : Թըռչունք , մըջունք և մեղուք անլերժանելի ձայնիւ դռչեցին , միացէք ո՛ր բանական կենդանիք , զի աբաղաթուիչ , ժրաջան և ճաշակող քաղցրութեան լի՞լիք 'ի յերկրի : Եթէ 'ի զօրաւոր բանէս յայսմանէ չեղեր բաւական 'ի մի . միաբանութիւն ժողովել զքեզ . և զամենայն եղբարս քո , ծանիր զխորհուրդս Աստուծոյ , թէ՛ զիա՛րդ նա ինքն ըստ ինքեան միշտ մի անբաժանելի միասնական միութիւն է , և զմիութիւն սիրէ տեսանել 'ի մարդիկ և յարարածս իւր . զի 'ի նմանէ արարչագործեալ անբաւիտեանց բովանդակութիւն 'ի մի զուգակշիռ միաբանութիւն հաստատեաց զի թէպէտ իւրաքանչիւրք 'ի նոցանէ զանազանս պէտպէսս . և անհաւասարս ունին դիրս , քանակութիւնս , յատկութիւնս և շրջանս ժամանակաց , սակայն մին առանց միւսոյն էութիւն եղծանելոյ , և բազումք առանց ընդ դէմ՝ բազմաց ճակատ յօրինելոյ կան և մնան յար 'ի զարմանահրաշ ներդաշնակութեան՝ անխռովք և անսասանք՝ 'ի յանդիմանութիւն մտաւորաց և բանաւորաց , որք յար վրիպեալք 'ի միութենէն՝ անկանին 'ի յանմիութիւն :

2. Ո՛ր սիրուն Հայկազն որդեակ , դու յինէն

խնդրեցեր զեղանակ միութեան ազգի քո, որ վասն
 ծովացեալ մեղաց խմաց 'ի վաղուց հեռէ 'ի բա-
 զում' ձուէնս պատառեցաւ : Ես արգէն կամա-
 կար մտօք խոտացայ պոսկել զտենչ հայրենասի-
 րիդ, և ահա : — Բա՛րձ յազգէ քումմէ զամենայն
 պատճառս անմիաբանութեան, միութիւն ինքնին
 եկեալ թաղաւորէ 'ի միջի քում', 'ի բաց արա 'ի
 յազգէ քումմէ զներշնչութիւն օտարաց, և մեր-
 կացիր զճրի հակամիտութիւն քո առ օտարս .
 յայնժամ միաբան և միակրօն միանաս 'ի մի միա-
 բանութիւն ազգի քոյ : Հեռացո՛ 'ի քէն զխաւար
 ագիտութեան . յայնժամ լուսով դիտութեան մերձ
 եկեալ առ միմեանս, սիրով միանաս ընդ եղբօր
 քում' . 'ի բաց արա՝ 'ի սրտէ քումմէ զամբարտա-
 ւանութիւն և խոնարհեալ սրտիւ եկեալ միանաս
 ընդ բնկերի քում' . թօթափեա՛ խաղառ 'ի մտաց
 քոց զնախանձ գեհեմին, և զուարթ բերկրանօք
 եկեալ միանաս ընդ ազգականի քում' . ուխտիւք
 խնդրեա 'ի Տեառնէ, և ուրացիր զչահ անձկնդ
 և վասն օգտի հանրութեան ուրախ սրտիւ դաս
 միանաս ընդհանուր ազգայինս քոյ : Մի՛ լինի՛ր կա-
 րի ինքնասէր . զի անձնուէր ջանիւ կարող լինի՛ր
 միանալ 'ի յանքակտելի միութիւն ազգի քոյ . ե-
 թէ այսպիսեալ սրտեռանդն հոգւով ջանահար
 լի՛իր մտանել 'ի տաճար միութեան հանուր Հայ-
 կադանցս . լեր հաւատարիմ և հաւատա թէ ազգ
 քո ըստ քեզ միացեալ է 'ի քեզ անմեկնելի սիրովն :

3. Ընդ այս զարմացեալ եմ', և 'ի զարմանալ
 իմում գրեցի զայս . վասն է՛ր յորժամ ես զխոր-
 հուրդս բարիս յգանամ 'ի սրտի իմում' . փափագիմ

զայն զուարթութեամբ պատմել եղբարց բարեկամաց և ազգականաց խնոց . վասն է՛ր յորժամ դգործ մի բարի դործիցեմք , իղձ լինիմք , զի համարէն ազգակիցիւք մեր թէ հեռաւորք և թէ մերձաւորք տեսանիցեն զայն և գովեսցեն զմեզ . վասն է՛ր յորժամ յուզի անկանիցիմ , ցանկամ 'ի սրտէ . զի խումբ մի 'ի համազգային եղբարց խնոց ուղղեկից լինիցին ինձ . վասն է՛ր յորժամ տրտում լինի անձն իմ , ինքնին կարօտի մխիթարութեան բարեկամաց . վասն է՛ր յորժամ հիւանդանայցեմ . կարօտիւ սպասեմ այցելու բարեկամաց , և 'ի նուցանէ խնդրեմ դեզ դարման և առողջութիւն կենացս :

Վասն է՛ր յորժամ աղքատ լինիցիմք , հետամուտ լինիմք 'ի բազմութենէ խնդրել զաղօրմութիւն , և ոչ յառնէ միովէ : Վասն է՛ր յորժամ ոք զմտաւ ածիցէ , թէ մեռանիցի , ցանկայ և փափագի բազմութեամբ ազգականաց տանիլ 'ի շիրիմ : — Ահա այսպիսի ներքին սուրբ խանդք սրտից մերոց և զգացմանց իբրեւ երկնային յիշեցուցիչ ազգ առնեն ներքին բնութեան մերոյ , թէ միշտ ընկերութեան , բազմութեան և միութեան անհրաժեշտ պէտս ունիմք , և թէ առանց ընկերութեան և միութեան յոյժ տնկարելի է զկեանս ազգայինս վարել 'ի վերայ երկրի . և կարի դժպատեհ է կոչել 'ի մարդկանէ ազգ և ժողովուրդ : Քանզի եթէ մեք մեզէն զծայրալիւր շահաւետութիւն ընկերութեան և միութեան ազգի մերոյ յանձնէ մերմէ մերժեսցուք , ուրանամք զբնութիւն մեր , սպանանեմք զսիրտ և զգացումն մեր ,

կորուսանեմք զազգ և զժողովուրդն մեր . զոր միայն միութեամբ կարեմք փրկել և կեցուցանել :

Ե. Զմիութիւն խնդրեցեր , սիրե՛ա զմիութիւն , առ ձեռն գտցես զմիութիւն . միութիւն խնդրեցեր , մուտ 'ի միութիւն եղբարց քոց , զանձդ 'ի միութեան գտցես : Եթէ վարք մի անապցես ինձ , զբազմաչահ հեռեւութիւն որ 'ի սերտ միութեանէն է , թուեցից քեզ . որպէս զի խելամուտ լիցիս հրաշից միութեան , որ է մայր ամենայն բարեաց : « Զ՛ լւո՛ւմն է Բո՛ւր Բո՛ւր . Ի՛նչ ունի՛նք շատ լա՛ւն » : Ի տան միաբանելոց չէ կարող աւազակն մուտ գտանել . յերկիր միութեան ոտք թշնամոյն չկարէ համարձակ մուտ գործել . 'ի վերայ միութեան դաւազան բռնաւորաց չէ կարող տիրել : Ի բերդ , 'ի յաշտարակ և 'ի քաղաք միութեան սուր և հուր թշնամոյն չկարէ ճարակ գտանել : Միութեան ուժգին ձայն 'ի խորոց երկրի մինչեւ 'ի կամարն երկնից բարձրանայ . միութեան ազգու ազգական զազգս սարսափեցուցանէ , զալիս ծովու խռովէ , և զլերինս 'ի հիմանց չարժէ . միութեան յազմող բազուկ զգերութեան և զստրկութեան զլուծ և զանուր իսպառ խորտակէ . միութեան ոտք ազատարար ընդ ամենայն աշխարհ ընթանայ և ոչ վատտակի . Ի միութենէ մինն զհազարս հալածէ , և երկուք զրկուրս շարժեցեն . ընդդէմ միութեան ամենայն անօթք պատերազմի պատկառին պատերազմել . 'ի մէջ միութեան տեսանի ապահովութիւն ազգային ամենայն անհատից . 'ի միութեան չիք բռնութիւն իրաւանց , բռնաբարութիւն և յափշտակութիւն . 'ի միութեան չիք աղքատու-

թիւն և սով հացի. 'ի միութեան չիք այր արիւնահեղ
նենդաւոր, և տարապարտ մահ արգարաց, 'ի վեր-
ջոյ 'ի միութեան է բարօրութիւն, անդորրութիւն
փրկութիւն և կեանք ազգային. իսկ յանմիութեան
թշուառութիւն խռովութիւն կորուստ և մահ :

5. Մի ասիցես 'ի մօտի քում, և մի խօսիցիս
շրթամբք քով զբանն թէ Հայք ոչ միանան, զայս
արտաքին թշնամիք հնարեցին, ընտանի թշնամիք
տարածեցին, և պարզամիտք հաւատացին, և իր-
բեւ յուսահատ խորհեցան բաժանիլ 'ի միութենէն,
որպէս թէ այլ ևս անհնարին եղեւ միանալ Հայոց
'ի վերայ երկրի. կարի առասպել և պատրուա-
կան է բանս, որում չէ արժան ունին մատուցա-
նել և հաւատալ երբէք. զի որ խօսի, և որ հաւա-
տայ խանգարիչ լինի միութեան ազգին և թշնամի
հայրենեաց: Իւրաքանչիւր ոք զանձն իւր քննեա-
ցէ. եթէ սիրով միացեալ է յԱստուած և յընկերն,
եթէ իւրեւ գործունեայ անդամ միացեալ է 'ի
յամբողջութիւն ազգային մարմնոյն, նա դտանի
'ի միութեան ազգային. իսկ եթէ չէ միացեալ
յԱստուած և յընկերն, և չէ գործունեայ անդամ,
արտաքոյ դտանի 'ի միութենէ: Առածն ասէ ռե-
ւոյ Բարեկէ Կանաք Կրօնէ. Այր իւրաքանչիւր կարէ
զկարծիս բազումս յղանալ 'ի սրտի իւրում վասն
անձնական գործոյն. բայց 'ի խորհուրդս միութեան
ազգային 'ի կարծիս բազմաց պարտի միանալ, որ
հիմնեալ է 'ի սէր և յիրաւունս ազգին, և չհամառիլ
երբէք 'ի կարծիս անձին: Արդ դու միանդամ միջա-
կէտ միութեան գիր զսէր հայրենեացդ և ազգիդ.
Ղմիսս, զխորհուրդս, զկարծիս և զգործս ամենայն

անհատից 'ի նոյն միջակէտն ուղղեա , անդ ահա ազգովիսմ եղեր մի սիրտ , մի խորհուրդ , մի կարծիք , և միաբանութեամբ գործեցեր զմեծամեծս :

6. Ով Հայք եկայք հաւատով միացէք 'ի Հայրն ամենակալ , զի ըստ Բիսուսի համարձակ ասիցէք «Ե» և հայք 'ի Բ' եւ 'ի Գ' : Որդեակք իմ սիրով միացէք յՈրդին նորա . զի ասէ «Որդեա՝ «Երեւոյ զե» հայք , և ե» «Երեւոյ զե» , հաւատան էւցէ 'ի «Եր Ե'» և դարձեալ թէ՛ «Որ ալ եւ ընդէ» , հաւատի է' ե' , և որ ալ խաղճէ ընդէ» , յընդէ» : Հարապատ որդիք Հայկայ յուսով միացէք 'ի Հողին սուրբ «Զ» ընդ Յեւ Բնակեցի 'ի Եւրոպեան» : Լուարուք ինձ և միացէք յանուն միասնական սուրբ Երրորդութեան : Ի սէր և 'ի գութ հայրենեաց միացէք , վասն տառապանաց հեծութեան և արտասուաց որոց և այրեաց Հայաստանի միացէք , վասն փրկելոյ զազգ զեղբարս և զընկերս ձեր 'ի ձեռաց անողորմ և անողորմ նեղչաց և հալածչաց՝ միացէք : Վասն եկեղեցեաց և վանորէից շինութեան և պայծառութեան միացէք , վասն մարդելոյ կրթելոյ և զօրացուցանելոյ զմատակերամ մանկտին Հայոց՝ միացէք : Միութեամբ բարձէք զամօթ և զնախատինս յերեսաց ազգին . միութեամբ փարատեցէք զկեղտ և զվատ անուն 'ի ձէնձ , 'ի վերայ հիման միութեան կանգնեցէք և նորոգեցէք զաւերակս և զչինուածս հայրենեաց : Զի 'ի միութեան անդ տեսանիցէք հրաշագործեալ 'ի ձեղ զամենայն յաջողութիւնս փառս պատիւս զօրութիւնս և իշխանութիւնս : Միութիւն սուրբ Երրորդութեան օրհնեցէ զմիութիւն միաբանեւոցդ Հայոց , և նմա փառք յաւիտեանս Ամեն :

ԳԼՈՒԽ ԻԲ.

ԱՆՅՆԱԼՆ ՀԱՅՈՑ՝ ՎԻՃԱԿ ՆԵՐԿԱՅԻՍ.

ԻՌԸՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՅ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՊԱՐԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ:

1. Մտաւարժ մանուկն Հայկայ առ ստորոտս Մասեաց՝ ի վերայ աղբերն սուրբ Յակոբայ՝ ընդ հովանեօք դաւարագեղ ուռնեաց նստեալ ընթեռնոյր զանցեալն հայոց, հայէր ի բարձունս Մասեաց և ասէր «Իսրայէլայ զաւարտ զաւարտ Հայոց և զաւարտ յաւիտեանց Մասեաց յիշխի՛ն» . հեծութիւնք և հառաչանք ի սրտէ մանկան մինչ ի գագաթ Մասեաց հասանէր, և յորդարտասուք աչացն ընդ սառնորակ ջուր աղբերն խառնեալ ի վայր ի գետն Երասխ հասէին. խանդավառ սրտիւ աղաղակէր և ասէր. «Հ. ի՛ տայր ինձ տեսանել զաւուրս զառաջինս նախնեաց իմոց աստանօր. որ լի էր փառօք, որ լի էր լիութեամբ և աղատութեամբ. որ լի էր խաղաղական և անդորրաւետ կենօք: Արդ՝ երգ մնեցուցանեմ զքեզ Մասիս, եթէ պահեցեր առ քեզ զնշխար ինչ աւուրցն այնոցիկ, հան ինձ այսօր, զի տեսից. յանուն Աստուծոյ կա՛ց վայրիկ մի և դու Երասխ, եթէ ընդ հոսանս քո տարար զամս ինչ նախնեաց մերոց, դարցո այսրէն. զի ուրախ եղէց ընդ այն:

2. Զի ահա ի հայրական իշխանութենէն Հայկայ մինչեւ զայսօր ժամանակի եղեն ամբ 3978 . յորմէ ծանեան ամենայն ազգ և ազինք թէ հաստատութիւն Հայութեանս ի քառասուն դարէ անտի սկիզբն առեալ յաշխարհի, գայ հասանէ

մինչեւ ցայսօր ժամանակի . փոփոխութիւնս ան-
ցից և զիպաց բազումս կրելով , իսկ ղանուն Հայ-
կայ 'ի վերայ իւր միշտ անփոփոխ պահելով : Բազ-
մադարեան Հայութիւնս բազում անգամ եղեւ
թագաւորող և յաղթող , իսկ երբեմն՝ յանմիտութե-
նէ իւրմէ իբրեւ յաղթեալ . բազում անգամ՝ ճո-
խութեամբ հարստացեալ և երբեմն՝ 'ի յաւազակա-
բարոյ ազգաց կողոպտեալ . ընդ ամս բազումս
բաղմամբիւ երեւեալ մինչեւ 36 միլիօն . իսկ այժմ
նսւալեալ մինչեւ 5 միլիօն : Ի պատկեր անցելոյն
Հայոց տեսանի քառեակ շքեղապանծ հարստու-
թիւն , Ա. Հայկազանց հայրական և նահապետա-
կան իշխանութիւն որ 'ի յոսկեծաղիկ դարուն իբ-
րեւ մտաւարժ ամբիժ մանուկ հովուական պարզ
կենօք խնամէր զՀայաստանեայս . հանդոյն դառ-
նարածի , որ խայտալով արածէ զգառինս իւր 'ի
խաղաղաւէտ հովտի : Բ. Արշակունեաց իշխանու-
թիւն , որ իբրեւ երիտասարդ առնական իշխանու-
թեամբ պատսպարէր և զօրացուցանէր զՀայաս-
տանեայս իշխելով 'ի վերայ բազում ազգաց : Գ.
Բագրատունեաց իշխանութիւն . որ իբրեւ այր-
կատարեալ փութայր պաշտպանել զազգ , զաշ-
խարհ և զպետութիւն իւր : Դ. Ռուբինեանց իշ-
խանութիւն , որ իբրեւ փորձառու ծեր յիշելով
զման քաջազուն նախնեաց իւրոց , աճապարէր 'ի
կողմն արեւմտեան Հայաստանի 'ի վերայ տաւրո-
սական լերաց վերջին ճգամբ պաշտպանել զդա-
րաւոր ազատութիւն ազգի իւրոյ , և ժառան-
գութիւն ազատութեան Հայոցս կտակելով ապա-
գայ սերնդոցս՝ անցեալ գնայր առ Հայկ նա-

հապեան իւր որ յաղթեաց բերաց , և յաղթական
ազատութիւն կտակեաց սերնդոց իւրոց : Թողից
աստանօր յիշել զհայ նախարարս :

3. Անցեալ ժամանակք նախնեաց լիցին վար-
ժապետք ներկայ և ապագայ Հայոցս . զի որ ան-
ցելոյն իբր վորձ վարժապետի չյօժարիցի աշա-
կերտել , մատնի 'ի պէտպէս տառապանս : Անց-
եալն ազգի քո ուսիր 'ի պատմութիւնէդ . մի՛ իր-
րեւ թուլթակ չըլծամք միայն մերձենար 'ի նա .
այլ մտօք մուտ 'ի ներքին կողմն նորա , և տես
թէ քանի քանի բնական , բարոյական , քաղաքա-
կան կրօնական փոփոխութեանց ենթակայ եղեւ
ժողովուրդ քո . ո՞րով դօրութեամբ յաղթեաց և ա-
հաւոր եղեւ , ուստի՞ տկարացաւ և անկաւ . 'ի մէջ
նահապետաց , թագաւորաց և իշխանաց ո՞րք գի-
տաց իմաստութեամբ վարել զժամանակ իշխանու-
թեան իւրոյ և յաջողեցաւ . և ո՞րք 'ի նոցանէ յի-
մարութեամբ վարեալ՝ անկաւ 'ի ձախողակա հան-
դերձ ժողովրդովքն իւրովք : Ոչ ապաքէն ժա-
մանակն է իմաստուն քան զամենայն մարդիկ ,
ոչ ահա փորձն ուսուցանէ մարդոյ զգործն , ծե-
րունիք առաւել դիտեն քան զմանկունս վասն
բաղմաժամանակեայ դուրոյն . փորձառութն առա-
ւել դիտեն քան զանփորձսն , վասն սաէպ փորձա-
ռութեան : Որով ահա Հայն իրրեւ զչորս հազար-
եան փորձ ծերունի մի 'ի բաղմադ իմի փորձա մըա-
եալ և ելեալ՝ գիտէ զամենայն ինչ որ օգտակա-
րագոյն է ինքեան . եթէ կամակար մտօք կամիցի
գիտել . գիտէ թէ յորժամ 'ի սրտէ խնդրէր զզօ-
րութիւն զխառս ազգի իւրոյ , չորիցս գտանէր և

փառաւոր իւր. իսկ յորժամ ոչ ինգրէր 'ի սրտէ իւրմէ, կորուսանէր և անփառունակ լինէր : Գործառու ծերունիս այս դիտասցէ թէ որպէս ձախորդութիւնք միշտ առ դուրս կան և պատահին նմա, յորժամ՝ նա ինքն 'ի խորհուրդս իւր անմիաբան իցէնդնայէս յաջողութիւնք միշտ նմա առ դուրս կան և ողջունեն զնա, եթէ միաբանեացի 'ի խորհուրդս իւր :

3. Յաշխարհի աստ ազգք անփորձք զգործս զարմանայիս գործեցին և ասկաւածեայ ազգք ի մաստուծեամբ ծերոց պերճացան, և վասն մերոյ յիմարութեան և ամիշտութեան եղեն դատաւոր և իշխան 'ի վերայ մեր. և մանկական իմաստութիւն նույս այսօր յանդիմանէ զհինաւորոց ծերութիւն մեր : Ծաղուհ, Յագիւերտ, Սելճուկեանք, Սկիւթացիք, Արաբացիք, Լէնկ թէմուր, Ճինկիլիսան, Ծահ Աւաս՝ Հայոց անցելոյն վայրագ թշնամիք և անաղք դահիճք, որոց գաղանական սրտմտութիւն սարսափ ածէ 'ի վերայ ապառաժ վիմաց թող թէ մարդկեղէն մտաց : Բայց ո՛րորդեաց ճանապարհ առաջի ոտից նոցա մտանել 'ի Հայաստան. ոչ առաքէն բազում անդամ փորձ և իմաստուն կարծեցեալ անմիտ նախարարք մեր, որք եղեն առաջնորդք 'ի կործանել և 'ի կորուսանել զազգն զհայրենիս և զինքեանս իսկ : Չորիցս իմաստուն և հայրենասէր նախարարք զպետութիւն Հայոց կանգնեցին. և չորիցս յիմար և հայրենատեաց նախարարք կործանեցին. զի խորհրդով և արդեամբ օգնէին օտարաց և անզօր և անօգնական առնէին զընտանիս. սուր երկսայրի տային 'ի ձեռք թշնամեաց, զի 'ի սուր սուսերի մաշեացեն զազգ և

զընտանիս իւիեանց : Եւ ահա յաւուրս մեր տակաւին մնացորդք անմիտ և ազգատեաց նախարարաց՝ 'ի տեղիս տեղիս զնոյն չարիս մտարերեն և գործեն 'ի կորուստ եղբարց և ազգականաց իւրեանց . զի ոչ եղին ուշ անցեալ պատմութեանց և ոչ զդ օնացան 'ի յանցեալ զիպաց և 'ի փորձառութեանց :

5. 'ի բարձմանէ իշխանութեան Ռուբինեանց մինչեւ ցայժմ եղեն ամբ 499. յորս Հայն զբաժակ կործանման և զմիւր գառնութեան էարբ մինչ իսպառ . տարաշխարհիկ եղեւ , գերեցաւ 'ի հայրենեաց , անկաւ 'ի ծառայութիւն , հալածեցաւ և սպանաւ 'ի տարապարտուց . նուազեցաւ 'ի բազմամարդութենէ , և լի եղեւ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց անմխիթար տրտմութեամբ : Բայց եկ տեսցուք թէ յայսչափ միջոց ժամանակի ո՞ ոք արդեօք իրբեւ զհայրենասէր փոյթ յանձին կալաւ փրկել զանձն և զազգ իւր 'ի գերութենէ և զհայրենիս իւր 'ի ծառայութենէ : Եղեն Սակաւաթիւ հայրենասէրք , որք չկարացեալ տանել և տոկալ աղէտիցն հոլովութեան խորհեցան և ջանացին փրկել զանձինս և զազգայինս . գրեցին գոչեցին և աղաղակեցին . սակայն բազումք անարգեցին զխորհուրդս նոցա և ոչ լուան ձայնի նոցա : Նախապաշարեալ 'ի խորին տգիտութենէ՝ ասացին թէ ստրկութիւն է ճակատագիր Հայոց . բարուրս եղին 'ի վերայ Աստուծոյ իբրու թէ նա ոչ երբէք կամի զփրկութիւն և զազատութիւն Հայոց . և մեղանչեցին ընդդէմ գլխած և մարդասէր կամացն նորա , որ արար զմարդիկ ազատ և ինքնիշխան . և ոչ երբէք գերի կամ ստրուկ :

6. վէպք անցելոյս մերոյ վիայեն թէ սուտ և անտի են կարծիք նոցա . զի Աստուած ոչ երբէք դրոշմեաց զստրկութեան դրոշմ 'ի ճակատս Հայոց . զի որպէս էր յաւուրս Հայկայ Արամայ Տիգրանայ, Վաղարշակայ . Ա. Աշոտայ Բագրատունոյ . և Ա. Լեւոնի Ռուբինեանց , նոյն է . ոչ փոփոխի , ոչ հնանայ , և ոչ ծերանայ . բայց եթէ մեք փոփոխեալ հնացեալ ծերացեալ իրրեւ կամովին ափշեալ բարձցուք զլուծ գերութեան . և զստրկութիւն քան զամենայն ազատութիւն նախապատիւ համարեալ 'ի նոյն տանջեալ մեռանիցուք , չիք մեղ Աստուծոյ : Այլ յորժամ երկիւղ և վատութիւն 'ի սրտից մերոց փարատեցուք , և աներկիւղ արութիւն հայրենասիրութեան զգեցցուք . Աստուած նոյն առաջին զօրութեանց և յաջողութեանց Աստուածն է . որպէս էր յառաջն : Աղգութիւն և հայրենիք նոյն է . որպէս էր յառաջն , Բայց աւանդ ազէտիցս , և բիւրիցս աւանդ . քանզի այնչափ վատացեալ և թշվառացեալ եմք . մինչ զի ոչ միայն զազգութիւն և զհայրենիս փրկելոյ և պաշտպանելոյ յարութեանց , և 'ի խորհրդոց խաղառ հեռի գտանիմք . այլ և զ'ի յետին թշուառութիւն մատնեալ եղբարս մեք . որք 'ի զուր տարապարտուց զօրհանապաղ մատնին 'ի զանազան տանջանս , 'ի սէսսպէս հարստահարութիւնս , 'ի յաւարառութիւնս , 'ի լկանս , և 'ի սպանութիւնս , չկարեմք պաշտպանել յատեն տիրող ազգաց :

7. 'ի յառաջին դարսն , ոչ միայն զժամանակն իշխանութեանց մերոցն . այլ զժամանակն անիշխանութեանցն ասեմ , յորում մարդ իկ բազում մասամբ

մեծամեծ արութիւնս և առաքինութիւնս գործեցին քան զմարդիկ ներկայ ժամանակիս . զի մինչ յաւուրս նոցա բարբարոսութիւն 'ի վերջին կատար կատարութեան հասանէր , և ոչ ոք առանց մահուան յանձնառութեան համարձակէր ելանել յառեան և յանդիման լինել երեսաց բռնաւորաց և խնդրել ինչ մի 'ի նոցանէ : Դարձեալ 'ի ժամանակին յայնմիկ գտանէին անվեհեր առաքինի հոգիք որք երկիւղ մահու և տանջանաց արհամարհեալ համարձակ մուտ և ել առնէին յատեան դատաւորաց և թաղաւորաց , զազգ և զիրաւունս ազգային հղօր բանիւք պաշտպանէին : Զի ոմանք 'ի նոցանէ զհրաման շինութեան եկեղեցեաց առնէին , ոմանք 'ի գլխատմանէ և 'ի կախաղանէ զմահապարտն փրկէին , ոմն զգերիս դրամով 'ի գերողացն գնէր և աղատէր : Նախքան զերկա դարս Տիգրանակերտցի իշխան ոմն զերկա հարկւր գերիս գնէ յայլազեաց և աղատէ : իշխան ոմն վանեցի՝ զերեսուն գերիս գնեալ աղատէ : Հարկւր ամօք յառաջ իշխան ոմն վանեցի յետ շինելոյ զքառասուն եկեղեցիս , եկեղեցական զգեստս , անօթս սուրբս նուիրեալ , զեկեղեցին զարդարէ . և այլք բազումք այսպիսեօք առաքինացեալք 'ի ժամանակս իւրեանց որոց սակաւուց գործք և անուանք հազիւ յիշատակեալ տեսանի 'ի մագաղաթեայ ձեռագիրս . և 'ի յարձանագրութիւնս եկեղեցեաց և վանօրէից :

8. Հարք մեր ամենեքեան յետ կորուսանելոյ զմարմնաւոր զէն պնդապէս բուռն հարին զհոգեւոր զինաւորութենէն . եղեն անհամեմատ կրօ-

նաաէր, որով անթերի կատարեցին զպարտիս աս-
 տուածսիրութեան ազգասիրութեան և հայրենա-
 սիրութեան : Հոգեւոր զինու.ք խորտակեցին զբա-
 նութիւն բռնաւորաց և 'ի մահուն իւրեանց երեւե-
 ցան անաչ և անմահ : Իսկ այժմ՝ թուլացեալք 'ի
 կրօնասիրութենէ չկարեմք երբէք լիովին կատա-
 րել զպարտիս մեր՝ որ աս. Աստուած սու ազգն և
 աս. հայրենիս : Վասնորոյ մինչ դեռ իննեւասան
 գարս գհրոյարտակ ազատութեան ամենայն ազգաց
 'ի լուր աշխարհի քարոզէ, որով առաքինիք փու-
 թան համբուրել զգրօշն ազատութեան : Սակայն
 մեք ընդ հակառակն զշղթայս գերութեան ձե-
 ոօք մերովք ամրապնդեմք. մինչ զի եթէ զպա-
 րանոցս խնդրեն՝ զսչս հանեն՝ 'ի ձեռաց և յո-
 աից զրկելով անդամատեն՝ իբրեւ ոչխար առաջի
 կտրչի ոչ բանամք զբերան մեր, ոչ դատաստան
 և ոչ իրաւունս խնդրեմք. որպէս թէ սիրտ և լե-
 զուն մեր 'ի մէնջ գողացեալ իցեն : Յօրժամ իւր-
 ոս օժանդակութեամբ մերս Տիգրանայ յաղթեաց
 Կրեսոսի Լուդացւոց թագաւորին և էառ զՎարտի
 քաղաքն, «Ասի թէ յառնուլ քաղաքին մի ոմն
 'ի զօրականացն Կիւրոսի պատահեալ Կրեսոսի, ոչ
 գիտելով թէ նա ինքն Կրեսոս իցէ, իբրեւ վերա-
 ցոյց զսուրն, և կամէր հարկանել զնա, որդի նո-
 րա որ համր էր 'ի ծնէ, առ սաստիկ ցաւոց մահու
 հօր իւրոյ լուծեալ 'ի կապանաց լեզուի. բարձրա-
 ձայն աղաղակեաց. կարճեա՛ զբազուկդ, զի Կրե-
 սոս զհայր իմ՝ սպանանես : Զայս լուեալ զօրակա-
 նին ձգեաց զձեռանէ Կրեսոսի և կենդանոյն էած
 առ Կիւրոս : (Զամէի Ա. Հ. 112. երես) : Տե՛ս

զսաստիկ սէրն հարազատ որդիութեան , որ վասն բնական բուռն դժոյ հօրն 'ի ծնէ համբ լեզուն որդւոյն բանայ : Ո՛հ , մինչեւ ցարդ թէ ո՞րչափ զօրականք , ո՞րչափ ձեռք , և ո՞րչափ սուրք բարձրացան զհարց , զեղբարց և ազգականաց մերոց զարեւն կարճերոյ . բայց արձակ լեզուք մեր քան 'ի ծնէ համբ լեզուն առաւել համբացեալ գոլով ոչ աղանդակեաց առ բռնակալ զօրապետն և առ մայրենիս թէ կարճեա զբազուկդ . զի զհայր զմայր զեղբարս և զաղայինս իմ հարկանես : Ընդէ՛ր է այս համբութիւն . եթէ ոչ մասն ազգային բնական գորովոյ , դժոյ և սիրոյ խաղառնուազութեան . վասն զի սէրն խանդավառ և կատարեալն զկապեալ լեզուն արձակէ , զչղթայեալ ձեռս և զոտսն արձակէ , զտկարն զօրացուցանէ . զյիմարն խմաստուն առնէ . և ամենայն դժուարութեանց յազթէ : Իսկ ասեւն զարձակ լեզուն համբես առնէ , զհամարձակ ձեռս և զոտս կաշկանդէ , զհզօրն տկար առնէ , զխմաստունն յիմարեցուցանէ և ամենայն դիւրին իրս դժուարացուցանէ :

9. Յիսուս համբերութեան քարոզն և օրինակն սաստկապէս բողոք երարձ ընդդէմ անիրաւ ապտակողին իւրոյ և ասէ « Ընդէ՛ր հօգնէ՛ » : Մի թէ հնար է՞ Հայկազանցս լինել համբերող առաւել քան զՅիսուս . որ ոչ միանգամ իրբեւ զնա . այլ հանապազօր բիւրիցս բիւր ապատակեցաւ . հազարիցս հազար դանակոծեցաւ , և հարիւրիցս հարիւր մեռաւ : Ընդ ժամանակս ժամանակս եղեն եղակի անհատ անձինք , որք բողոք բար-

ձին ընդդէմ անիրաւութեանց . սակայն չեղեն լսելի . ուստի ամենեքեան իբրեւ 'ի միոյն բերանոյ յամենայն կողմանց և աշխարհաց զձայն բարձեալ բողոքեցին առ Աստուած , առ մարդիկ և առ թագաւորս : Որպէս զի լսելի լինիցի ըստ այնմ թէ « Աստուծոյն -- Տէր և Տէր լուսնոց և յամենայն երկնայնէն -- Տէր և Տէր լուսնոց և յամենայն երկնայնէն -- Տէր և Տէր լուսնոց և յամենայն երկնայնէն » : Ի հնումն ձայն բողոքողացն Հայաստանի ընդ հորիզոն նորա չեւանէր արտաքս . սակայն զարդիս երկաթուղեաց , հեռագրաց , և լրագրաց միջոցովք բողոք Հայոց արագ հասանեն առ ամենայն արդարասէր ազինս : Զի այժմ 'ի խաւարի գործեալքն տեսանելի և լսելի լինին լուսաւորեալ աշխարհին : Ուստի յայսմ ամի հազիւ թէ կամք եղեն մեզ գրողք հարստահարեալ եղբարց մերոց 'ի բերանոյ ընդհանուր ժողովոյն լսելի առնել յատեան թագաւորին : Առ այս և իմ ոչ սակաւ աշխատ եղեալ տառապեցայ :

10. Որպէս նախնիք մեզ . նոյնպէս մեք ապագայից մերոց անցեալ լինելոց եմք . վասնորոյ յորդորեմ զձեզ սիրելիք, զի ամենեքեան միշտ լինիցի 'ի պատմութեան Տիգրան, վարդան և վահան , և ոչ երբէք վասակ Սարգիս և Մերուժան : Ի բաց մերժեցէք 'ի ձէնձ զտգիտութիւն վատ արանցս . և զգեղեցկութիւն առաքինի նախնեացդ, զարուժիւն , զհաւատ և զհայրենասիրութիւն 'ի միտս և 'ի սիրտս ձեր տպուորեցէք : Գործք և ժամանակք նախնի առաքինեաց լիցին ձեզ առաջնորդ և խթան առաքինութեան . համատարած դաստիարակութեամբ զանկեալ հիմն ազգին կանգնե-

ցէք 'ի վերայ հիման չընաշխարհիկ հայրենասիրա-
ցըն : Յիշեցէք զգիւցազնութիւն, զյաղթութիւն և
զախեղերակալութիւն նահապետաց , թագաւորաց
և իշխանաց ձերոց . յիշեցէք զժողովրդասիրու-
թիւն և զհայրենասիրութիւն հայրապետաց, վար-
դապետաց և քահանայից եկեղեցւոյ ձերոյ . յիշե-
ցէք զհայաստան զպերճութիւն և զազատութիւն
նորա : Զի անցելոյն մէն մի բարի գործք և ա-
նուանք և յիշատակք միշտ քաղցր են 'ի սիրտս հայ-
րենասիրաց և մօտցն յոյժ ախորժելի, զի հայրենա-
սէր եթէ 'ի ներկայս չգտանիցէ զընկեր իւր , հին
հայրենասիրացն աշակերտի և ընկերանայ , որով
'ի ժողովուրդս իւր կարէ պարծել իրբու . զչորս
հազարեան ձերունի ոմն , թէեւ տիօքն պատու-
նի կամ երիտասարդ գտանեցի . ուստի հարց զսոր-
հուրդ 'ի հայրենասիրէ . զի իմաստնայիս . խըն-
դըրեա 'ի նմանէ օգնութիւն . զի փրկեսցիս . գնա
զհետ նորա և զկնի ձայնի նորա . զի երջանիկ լի-
նիցիս յայսմ աշխարհիս , և 'ի հանդերձեւում :

ՅՕԴՈՒԱԾ Բ .

ՆԵՐԿԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Դ. Եթէ զներկայ եկեղեցական և զքաղաքական
փիճակ ազգիս առաջի հայրենասիրին նկարագրես-
ցուք , գովելի և ոչ գովելի արարք արանց ժամա-
նակիս յայտ յանդիման երեւին աչաց ամենեցուն .
զի եկեղեցին օր ըստ օրէ 'ի նախնի պերճ փառա-
գարդութենէն նոեմանայ փան նուազելոյ արթուն
հովուաց , և բարենախանձ քահանայից , խղա-

վուրդն 'ի շերմ բարեպաշտութենէ նախնեացն օր
ըստ օրէ հրաժարեալ սառն սրտիւ հայի յեկեղեցին
և յեկեղեցականս : Բազումք յեկեղեցականաց 'ի
սուրբ գիտութենէ զուրկ՝ անբաւականք են պայ-
ծառացուցանել զեկեղեցին, մխիթարել և ուղղել
զժողովուրդն : Ժողովուրդն իրբեւ անընտրող՝ շո-
ղոքորթաց և կեղծաւորաց առաւել ունին և պա-
տիւ մատուցանէ քան ճշմարտախօսից և անաչառ
յանդիմանողաց : Ուստի կղերք իբր յաղամայիցս
բռնադատեալ կեղծելն և շողոքորթելն առաւել լաւ
համարեն քան զգիտութիւն և զիմաստութիւն Աս-
տուածայինս . զի որ անաչառութեամբ վարեալ չգի-
տաց զկեղծելն զշողոքորթելն, և ամենայն թերու-
թեանց ժողովուրդեան զաչս կափուցանել, իրբեւ
ատելի և թշնամի հալածեցաւ 'ի ժողովրդոց : Ժո-
ղովուրդ ժամանակիս արձակ համարձակ նշաւակէ
կշտամբէ յերեսս իսկ զկղերս վասն դոյզն ինչ թե-
րութեանց նորա . իսկ կղերք որք կոչեցան սաս-
տել, յանդիմանել, խրատել զժողովուրդն և դար-
ձեալ մխիթարել . չկարեն համարձակ բանալ զբե-
րանս և զդոյզն ինչ թերութիւն ժողովուրդեան ուղ-
ղել, մանաւանդ մեծատանց և իշխան կոչեցեալոցն :
Շահասիրութիւն եմուտ 'ի ժողովուրդս մեր, և
աստուածսիրութիւն ել արտաքս . զի բազումք
վասն դոյզն ինչ շահու թողին զմայրենի եկեղեցին,
և հեռացան 'ի սուրբ ստեանց նորա :

2. Թողումք զհանճարեղս և զօրաւորս ներկա-
յիս՝ որք 'ի ճարպիկ 'ի ճապուկ և 'ի զօրաւոր քա-
ղաքականութենէ ժամանակիս իրբեւ տկարս ոմանս
այնպէս ըմբռնեցան 'ի յոստայնս խորամանկութեան

օտարաց և այնչափ պատեալ պաշարեցան հոգօք աշխարհականօք նոցա , մինչ զի զհայրենեաց և զազգութենէ իւրեանց չկարացին վայրկեան մի մտածել ազատօրէն : Սրատես և հեռատես քաղաքականութիւնն զիտաց զհանճար Հայոց ծառայեցուցանել նպատակի իւրոյ . զի զոմանս կարստական արծաթով և շքով , զոմանս փառօք և պատուովք և զոմանս խոստմամբ որսաց , զոմանս խորագիտութեամբ ըմբռնեաց , և զոմանս երկիրդիւ ծառայեցոյց : Ահա այսպէս բազում հանճարեղք զմեծ մասն մտաց և ժամանակի իւրեանց օտարաց վաճառեալ , փութացին զգեկ կառավարութեան ազգին եւս 'ի ձեռն առնուլ , կարծելով թէ օտարին և ընտանեաց միապէս կարեն ծառայել . 'ի յուշ չածելով զտէրունեան վճիռն . թէ՛ Ո՛ւհրէ՛ երէնց ԴԵՐՆԵ՞ ԶԽՈՒՆԷ՞ :

3. Ի ժամանակիս յայսմիկ արդարասէրք և հայրենասէրք հրաժարին և փախչին 'ի յազգային պաշտօնէութենէ . իսկ փառասէրք , շահասէրք և կաշառառօք զամենայն հնարս հնարեն , մինչեւ ծակամուտ և սորամուտ լիցին 'ի պաշտօն ազգային . ո՛հ , այսպիսիք փոխանակ պատելոյ զվէրս ժողովրդեան և փոխանակ դեզ և դարման մատուցանելոյ յաւելուն զնորանոր վէրս 'ի վերայ վերայ և ցաւս 'ի վերայ ցաւոց : Եւ յորժամ ժողովուրդն ընդդէմ այսպիսի քնասակար արանց բողոք բառնայ , նոքա վրէժխնդրութեան երկաթի դաւազանաւ այնչափ հարկանեն զկռաւափ նոցա մինչեւ ակամայ 'ի ներքոյ երկաթի լծոյն խոնարհեցուոցեն զպարանո . նոցա : Այսպիսիք իբրեւ օձ դարանակալ նկա-

տեն թէ յորժամ հայրենասէր ոք հրաւիրի 'ի պաշտօն ազգային, վասն զնոսա վազմադակի կործանելոյ զամենայն որոգայթս նենդութեան պատւարատեն. և յորժամ այսու չյաջողին, յայնժամ հրէական սրտմտութեամբ և անզգամութեամբ մատնեն զնոսա պետութեանց և իշխանութեանց իբրեւ անհաւատարիմս, փնասակարս յիրս արքունի և կասկածելիս. ասելով թէ՝ հակառակ է կայսեր և այլն: Որպէս զի ինքեանք իբրեւ Սիւնեաց իշխան վասակ հաւատարիմ՝ երեւեալ յաշս Յազկերտից՝ իբրեւ զնա առցեն 'ի նմանէ փառս պատիւս և իշխանութիւնս: Ահա այս եղեւ թէ օտարաց և թէ մերոց առ մեզ դարանակալ քաղաքականութիւն, զսիրողս հայրենեաց, զհաւատարիմս ազգին զրկել 'ի պաշտօնէութենէ ազգային. իսկ ինքեանք անսիրողք և անհաւատարիմք ազգին և հայրենեաց խարդախութեամբ և բուռն զօրութեամբ մտանել 'ի պաշտօն ազգին, որ զնոսա իբրեւ իժ և քարբ 'ի յանգէտո սնուցանէ 'ի ծոց իւր և փնասի: Ո՛հ, զի մինչ յուսով սպասեալ մնայաք թէ թիւք այսպիսեաց օր ըստ օրէ պակասին, և թիւք հայրենասիրաց բազմանան. սակայն զհակառակն տեսաք և ողբացաք, զի թիւ հայրենասիրաց սակաւանայ օր ըստ օրէ, իսկ թիւն շահասիրաց և փնասակարաց բազմանայ:

4. Ի սեղան մեծատանց փոխանակ տնանկաց և աղքատաց բազմին միմօք հացկատակք և շոգօքորթք. ոչ իշեցին թէ 'ի սեղան Աշտոյ ողորմածի քառասուն աղքատք բազմէին ընդ արքային: Ճոխք և աշնուականք վասն պճնազարդելոյ զանճինս և

ղկանայս իւրեանց . և վասն առօրեայ գրօսանաց և զուարճութեանց վատնեցին զմեծամեծ գումարս զբամոց . իսկ վասն վնասիւն և ազատութեան հայրենեաց և ազգին զլուսայն խնայեցին և եղևն անդոր՝ Պէտրոս : Իշխանք արհամարհեցին զաղքատս , հատին զվարձս մշակաց , սիրեցին զկաշառս և զինչս և կարուածս որբոց և այրեաց նենգութեամբ կամ բռնութեամբ յախշտակեցին : Առաքինի մեծատունք , ճոխք , ազնուականք և իշխանք ՚ի հաղարաց այր մի հաղիւ գտանի , զի Աբրահամ և Յօր սակաւք են , իսկ Ղազարոսի մեծատունք բազումք : Ի մէջ հարիւրաւոր մեծատանց և իշխանաց Նուպար իշխան միայն գտաւ . որ զկտակն կարապետ վարդապետի Շահնազարեան եռապատիկ յաւելուածով ՚ի կատար էած և վասն թարգմանութեան միպամատենից Հայոց ՚ի բարբառ Գաղղիացւոց ոչ խնայեաց մեծամեծ ծախուց : Արդ՝ ուր են ՚ի յանձինս պանծադեալ ճոխք և իշխանք Զմիւռնոյ , Բիւզանդիոնի , Հնդկաստանի , Պարսկաստանի և Ռուսաստանի , նա և մեծին և փոքուն Հայաստանի , եթէ ունին դործ ինչ հայրենասիրութեան ածցնն յանդիման և յերեւան . զի և մեք ներբողեսցուք զդործս նոցա : Շրջեաց ընդ ամենայն տեղիս . ուր բնակեցան Հայք , ահա անդ տեսանիցես թէ անուանք այժմեան մեծատանց ոսկեղէն տառիւք դրոշմեալ են ՚ի ճակատս դրանց կրպակաց . սրճարանաց և պանդոկաց . իսկ ՚ի սակաւ տեղիս միայն անուանս եզակի հայրենասիրաց հաղիւ ուրեմն կարես տեսանել ՚ի դրանդիս դպրոցաց դրոշմեալ :

5. Յերեսուն ամաց հետէ ազգայինք մեր իր-

րեւ սթափեալ 'ի քնոյ գովելի փութաջանութեամբ
 ձեռն 'ի գործ արկին շինել զվարժոցս . և յաճախել
 զթիւն ուսանողաց : Ոմանք 'ի բարեմիտ մեծա-
 տանց արդեամբք ձեռնտու եղեն շինութեանցս և
 բազում այրիք ոչ զլացան զլուծայն իւրեանց ար-
 կանել 'ի գանձանակն : Հայրենասէրք բիւր դժուա-
 րութեանց յաղթելով , օր ըստ օրէ բազմացուցին
 և բարձրացուցին զշինուածս : Զլեզուադիտութիւն
 և զուսանողական գիտութիւնս մուծին 'ի դպրոցս
 զմիտս մանկանց ուսմամբ ճոխացուցին , բայց ա-
 ւա՛ղ զի յամենայն դպրոցս իսկ մուացան կամ
 զանց արարին նախ զսիրտս մանկանցն կրթել և
 դաստիարակել 'ի մարդս աստուածսիրութեան աղ-
 քասիրութեան և հայրենասիրութեան : Արդ եթէ
 բարեկարգ իցէ դպրոցն և թէ ոչ . եթէ գիտուն իցէ
 վարժապետն և թէ ոչ . եթէ առ այս եղակի նպա-
 տակ ոչ լիցին ուղղեալ և մարդեալ զմիտս և զսիրտ
 մանկանց հայոց՝ վայրապար է ուսանողութիւն ա-
 չակերտաց , և ընդունայն է աշխատութիւն վար-
 ժապետաց : Ահա այսօր թէ բարեկարգ կարծեալ
 դպրոցք մեր , և թէ անբարեկարգ առանց կրօ-
 նական , բարոյական և ազգային նուիրական ինչ
 նպատակի լուր տեսական ուսմամբ բեռնաւորեն
 զմիտս մանկանց . իսկ սիրտք նոցա անմարդ մնա-
 ցեալ խոպանանայ և հեռանայ 'ի յառաքինական
 և յազգասիրական զգացմանէ : Ուստի բազումք
 ընդ իս ցանկանալով ցանկացան , զի միակերպու-
 թիւն ուսման , միակերպութիւն դաստիարակու-
 թեան , միակերպութիւն հայրենասիրութեան , և
 կրօնասիրութիւն անարդել մուտ դտցի 'ի համօրէն

գպրոցս ազգային . 'ի ձեռն փորձ հայրենասէր և վկայեալ վարժապետաց առանց որոց ոչ գոյ ազգային միութիւն . փրկութիւն և նորոգութիւն : Յիշեցէք զբան Մօլթէ զօրապետին Գերմանացւոց , որ ասէր , « չնորհակալ եմք 'ի գիւղացի վարժապետաց մերոց , զի զայս յաղթութիւն նոքա ուսուցին մեզ » :

6. 'ի մասին Պարսից և Ռուսաց , 'ի կողմանս Մարայ և Ստորոց 'ի ներքին սահմանս մեծին և փոքուն Հայաստանի , սակաւաթիւ գպրոցք միայն գտանին 'ի գլխաւոր քաղաքս . և այնքիկ եւս առանց ուղղութեան և բարեկարգութեան . և առանց ուսեալ վարժապետաց , իսկ յամենայն գիւղօրայս հայաբնակս 'ի տասանց և 'ի քսանից զմին հազիւ կարես տեսանել որ ունիցի գգպրոցս , և այն եւս առանց օրինաւոր դասատուի և հարկաւոր դասագրի . զի իմ տեսեալ է 'ի գիւղօրայս , յորում մանկունք երեք և չորք 'ի վերայ միոյ քերականի և սաղմոսի դաս առնուին , վասն աղքատութեան : 'ի բանիցս յայտցանէ կարէ հայրենասէրն իմաստասիրել թէ այժմ 'ի մանկանցս Հայոց 'ի քսանէ և 'ի քառասնէ մինն հազիւ գտանի 'ի գպրոցի . իսկ մնացեալքն մնան զուրկ 'ի կրթութենէ և 'ի կարեւոր գիտութենէ : Ժողովուրդն ծարաւի գոլով ուսման և կրթութեան , յորժամ զեպիսկոպոս զվարդապետ զքահանայ տեսանէ . յորժամ հայրենասէր իշխան և փարթամ տեսանէ . հառաչմամբ սրտի զցաւն իւր յայտնէ ասելով . ոչ գոյ մեզ վարժապետ և վարժարան . մեք որք և սոգէտ մնացաք , սակայն վասն զաւակաց մերոց բզ-

ձամբ զի կրթեացին և խմաստնասցին : Ո՛հայրենասէր կղերք և իշխանք, իրբեւ համազոյգ ամուլք տառքինութեան փութացէք խորհրդով բանիւ և արդեամբ կրթել զմանկտին Հայոց 'ի յաստուածսպաշտութիւն և 'ի հայրենասիրութիւն . զի այս է տառջին և նուիրական պարտիք ձեր :

7. Ո՛հ , տառապեալ և խախտեալ ժողովուրդ . ո՛հ կարէ զաղէտս և զտառապանս քո 'ի քարտէզ մատենիս նկարել . ո՛հ , ողորմ տեսարան և աշխարհելի վիճակ քո սիրտ իմ բեկանեն , և զաղիս խորովեն յոյժ . բիւր հալածանաց և հարուածոց հանդիպեալ յաղթեցեր համբերատար կենօքդ մինչեւ ցարդ . սակայն այժմիկ այլ եւս չկարես ազքատութեան և փորձութեան համբերել . որ ժամանակի համեմատութեամբ առաւել ծանրանայ 'ի վերայ ուսոցդ : Ժողովուրդն ասէ հայր եթէ փորձութիւն 'ի Տեառնէ է համբերէաք սակայն՝ մարդիկ աշխարհիս այսորիկ ընդդէմ կամաց Արարչին գազանաբար յարձակին 'ի վերայ մեր . զի ինչք , պատիւ և կեանք եղբարց մերոց և մեր յարածամ 'ի վտանգի գողով չեն 'ի յասպահովութեան : Օտարք յարածամ զվաստակս մեր տառջի աչաց մերոց ուտեն . քրտամբ երեսաց բազումս վաստակեցաք , սակայն 'ի քաղցէ և ծարաւէ մեռանիմք . զի բռնակալք , բարբարոսք , աւազակք և օտարք հարստահարեցին , դողացան դերեցին գերբեցին և սպանին զմեզ : Եւ , եւ Հայրենասէրդ 'ի ծովեղերայ մայրաքաղաքացդ մուտ 'ի ներքս անդր 'ի քաղաքս և 'ի գիւղս Հայաստանի , անդ տեսցես զանհանդուրժելի կաւակոխութիւն եղբարց քոց . միթէ օր մի վայր-

կեան մի կարասցե՞ս համբերել , քաւ լիցի , քաւ :

8. Այլ արդ՝ ո՛ր իրերեւ զգթածն Յիսուս ասիցէ
 « Գլխիս եւ ի խաւովս զիւրդ նշնէ եւ ի յանդարդդ տեղիս » .
 որք բնակիքդ ի մայրաքաղաքս իրերեւ գերեալքն
 ի Բաբելոն զթացէք ժողովրդեան , որ բնակին ի
 յանապատս ի մէջ օձից եւ կարճաց , հարցէք զող-
 ջունէն Հայաստանի , ոյք սիրէք զՏէր . զի յոտից
 մինչեւ ցգլուխն չիք ի նմա առողջութիւն . զի
 Հայն է այրն այն որ յերուսաղէմէ իջանէր յերի-
 քով , անկաւ ի ձեռս աւաղակաց . որք մերկա-
 ցուցին զնա , վերս ի վերայ եդին , թողին զնա
 կիսամահ եւ գնացին : Արդ նմանեալ մարդասէր
 Սամարացւոյն գինի եւ ձէթ ածէք ի վերայ նորա .
 բարցէք ի վերայ գրաստուց ձերոց յանձնեցէք զնա
 հաւատարիմ եւ մարդասէր պանդոկապետի միոյ :
 Զի ժողովուրդս այս ոչ կոյր է աչօք , ոչ խուլ է ա-
 կանջօք եւ ոչ յիմար է մտօք , այլ վիրաւորեալ է .
 տեսանէ զմարդիկ հեռաւոր աշխարհաց ձայն ա-
 զատութեան ի յԱրեւմտից եւ ի Հիւսիսոյ հասանէ
 առ նա . սակայն նա կիսամահ անկեալ կայ . անոր
 Հազարու եւ սուրն իսաւայ արտր զայս : Ուստի
 ժողովուրդն առողջութիւն խնդրէ . զվաստակն
 ձեռաց իւրոց ուտել յապահովի առանց բռնու-
 թեանց : Արդարեւ եթէ զներկայս ընդ անցեալ
 ժամանակս հարց եւ հաւուց մերոց ի կշիռ գիցուք
 գուցէ ի մերս բարւոյ ինչ առաւելութիւն տեսա-
 նիցեմք . սակայն եթէ զաւուրս եւ զվիճակս մեր
 ընդ բարեկեցիկ ժողովրդեան իննեւաասաններորդ
 դարու համեմատիցեմք , ի մեզ անհուն նուազու-
 թիւն տեսեալ տրամիմք յոյժ :

9. Արդ անցեալն չէ 'ի ձեռս մեր . ապագայն է միշտ կասկածելի է, սակայն ներկայն սեփական է մեզ . ոմանք 'ի մէնջ նստեալ ողբս յօրինեն 'ի վերայ անցելոյն և այլք սպասեն յաջողութեան ապագային , բայց պարտ է խելամոել թէ ամենայն յաջողութիւնք և բարութիւնք 'ի ներկայէն ունին զկախումն . զի եթէ յայտմ' ամի սերմանեսցես , միւսում ամի անտարակոյս հնձեսցես . իսկ եթէ յուրացեալ չսերմանիցես յայտմ' ամի , չկարես հնձել յաջորդ ամին : Առածն ասէ թէ՛ ժամանակն զամենայն ինչ տնօրինէ , տակայն ժամանակն չունի , ոչ գլուխ , ոչ ձեռք և ոչ ոտք . անկէտ և անկայուն ժամանակն որպէս 'ի վերայ անշունչ իւրաց սրարչաւ անցանէ , նոյնպէս 'ի գլխոց անգործ և անշարժ մարդկանց սահեալ երթոյ . ուստի պարտ է ըստ մեծին Աղէքսանդրի զհարկ ներկայ ժամանակին ճանաչել . և զամենայն յաջողութիւն 'ի նմանէ սպասել և ոչ 'ի յանցելոյն կամ յապագայէն . վասն այսորիկ որ սերմանելոցն է , սերմանեսցէ , որ կարող է առնել զբարիս ինչ այսօր եղբարց և ազգականաց իւրոց . վաղեան մի սպասիցէ :

10. Այժմիկ ընդհանուր ազգայինք մեր պարտին յամենայն գաւառս , 'ի քաղաքս , 'ի գիւղս , բանալ զվարժարանս , զբարոյական գիտութիւն և զհայրենասիրութիւն և զհաճաւէտ ուսմունս սերմանել 'ի սիրտս արանց կանանց և մանաւանդ տղայոց . պարտ է ներկայիցս աներկիւղ արութեամբ և միութեամբ փութալ կարճել զձեռս հարստահարողաց և զանուր բռնութեան բռնաւորաց խորտակել . զսուր վայրենի աւազակաց և լեռնակա-

նաց փշրել և խորտակել . որք 'ի վաղուց հետէ եղբարց մերոց մահ սպառնացեալ զսիրտ նոցա ահաբեկեն և սարսափեցուցանեն , զի եթէ բռնութիւնք և հալածանք 'ի բնակչացն Հայաստանի չլիցի հալածական , ընդ նմին սոսկումն և սարսափ դազանաբարոյ արանց 'ի միջոյ բնաջինջ չլիցի , կարի դժուարին է զազգայինս ըստ արժանւոյն կրթել և դաստիարակել . զի ձեռք հարստահարաց զընթացս յառաջադիմութեան մերոյ կոպեալ կաշկանդեն : Արդ զի եթէ միայն զթիւ սպանելոցն միոյ ամի 'ի հաշիւ բերիցուք , անցանէ քան զհինգ հարիւրն : Ո՛հ մանաւանդ միշտ պիտանիք և պատուականք յազգէ մերմէ անդուծ երկաթոյն Մարացն մատնին . զի իբրեւ չարանախանձ դեւ չարակնեալ չժուժեն տեսանել 'ի մեզ զարս պատուականս և պիտանիս :

11. Արդ՝ որք որդիք էք Յարեթեան տոհմիս . զգուշ լերուք անձանց ձերոց , որ վասն անսիրելութեանցդ և անողորբութեանցդ քո զրիւրատեսակ արկածս մահուս կրեցեր . բաւ է արդ զգօնացի՛ր . սիրով հայրենեացդ և ազգիդ արիացիր , և միութեամբ զզօրութիւն քո 'ի մի կէտ նպատակի կեդրոնացո՛ . զի առանց միութեան ո՛չ դոյ ազդ , հայրենիք և փրկութիւն : Ի ներկայս մէն մի ազգային ջանահնար լինի հարստանալ և 'ի հանգստեան վայելել միայն . բայց ոչ ապաքէն առանց ամբողջ ազգայնոցս հարըստութեան , հանգստեան , մասնաւորաց հարստանալն և հանգստանալն միշտ տագնապ է խղճի և մտաց . սիրտք անազորոյն և աղիք երկաթիք միայն կարեն 'ի մէջ հանրական ազքատութեան ազգին

հանդատեամբ զհարստութիւնն վայելել , 'ի մէջ մահուան եղբարց զկեանս տեսանել . այլ որ մարդասէրն է և հայրենասէրն չկարէ զայս տեսանել և համբերել :

12. Թողեալ զմանրապատում իրողութիւնս ներկայիս յուշ արարից համայն հայրենասիրաց . զի փութասցին զեկեղեցիս և զվանօրայս բարեղարդել ընտիր ընտիր եկեղեցականօք , և վանականօք . զներքին կառավարութիւն ազգին բարեկարգեացեն հանճարեղ և հայրենասէր առաջնորդօք և իշխանօք . զգպրոցս ծաղկեցուցեն բարոյական և իմաստուն դպրօք և վարժապետօք . զընդհանրութիւն ազգին վերանորոգեցեն ընդհանրական միութեամբ և դաստիարակութեամբ . զբազուկ նորա զօրացուցեն և քաջութեամբ , զիրաւունս նորա պաշտպանեցեն հզօր բանիւք և իմաստութեամբ , զփառս ազգին և հայրենեաց բարձրացուցեն մինչեւ 'ի գլուխն Մասեաց անօրինակ հայրենասիրութեամբ : Եւ եղիցին ամենեքեան արք և կանայք , ծերք և տղայք մեր ուսեալ յԱստուծոյ և փառաւորեալք 'ի նմանէ . ամենեքեան լիցին ազնուագութք , եղբայրասէրք , հայրենասէրք առաջի Աստուծոյ և մարդկան : Զայսոսիկ մաղթեցի 'ի Տեառնէ վասն ամենայն Հայոց . զայսոսիկ ցանկացայ տպաւորել 'ի միտս ներկայիցս և ապա եկելոյն . զորս Տէր ինքն պահեացէ 'ի սէր և 'ի միութիւն յայսմ հետէ մինչեւ յաւիտեան :

ԽՍՐՀՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՄ Ի ՎԵՐԱՅ ԱՊԱԳԱՅԻՆ ՀԱՅՈՑ
Ի ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵՆԷ ՔՍԱՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԲԱՆԻՑՍ՝

1. Ոյք ասէին ցիս որդի մարդոյ մարդարէաց
'ի վերայ Հայաստանի , որպէս Եսայի , Երեմիա ,
Եզեկիէլ , և Դանիէլ հոգւովն սրբով կանխագուշակ
եղեն 'ի վերայ Հրէաստանի , Բաբելացւոց , Ասորե-
ստանեաց , Եգիպտացւոց , Յունաց և Պարսից .
և պատգամք նոցա ոռ յապա ժամանակս առին
ղլուծումն և ճշտիւ կատարեցան 'ի վերայ ազ-
գաց , աշխարհաց և պետութեանց : Ո՛ Հայաստան
Հայաստան՝ ահա տրուպս փոքր 'ի շատէ գիտե-
լով զանցեալն և զներկայն քո . մարդարէանամ 'ի
վերայ ապագային քո : Արդ եթէ զպատուէր Աւե-
տարանին պինտ պահեսցես 'ի սրտի քում հաւա-
տով . և կատարեսցես սիրով . եթէ պատուեսցես
զպատգամս օրինաց և մարգարէից . մտացդ ուղ-
ղութեամբ , և առնիցես ճշմարտութեամբ . եթէ
իրբեւ անկեղծ հայրենասէր սիրեսցես զխրատ իմ
զգօնութեամբ . և իրբեւ հարազատ որդի սիրելի
նոքօք ուղղեսցես իմաստութեամբ , զոր իրբեւ
վշտակից հայր ոչ դանդաղեցայ աւանդել քեզ ա-
պաքէն վրկեսցես զանձն քո . զազգն քո . և զհայ-
րենիս քո : Զի ուխտն աստուածսիրութեան և եղ-
բայրսիրութեան քաւեսցէ զմեղս մեր և զմեղս
հարցն մերոց . և սրբեսցէ զփուշ տառասկն և զո-
րովն խռովութեան , ատելութեան և անմիաբանու-
թեան 'ի յադարակէն Հայկայ . եռանդաւառ հո-
գին և տենչ հայրենասիրաց 'ի ծագաց երկրի ժո-
ղովեսցէ զցրուեալսն Գրիգորի 'ի գաւիթ կաթողիկէ

եկեղեցւոյն Հայաստանեայց . կորով հոկայից աղեղ-
նաւորաց վերստին բնակեցի 'ի սիրտս որդւոցն
Հայաստանի . կրկին յարեցի լայնալիճ աղեղն Հայ-
կայ . և առաթուր արկցէ ոտից հայկազանց զբէլն
բռնացեալ և Հայն ժառանգեսցէ երկրորդումն
զբաժին ժառանգութեան իւր Հայկայ :

2. Հայաստան , որ նստիսդ 'ի դարաստանն ե-
ղեմակոն . աշխարհ ծննդեան և սննդեան դիւցա-
զանց Հայկեան : Յնծա և ուրախ լեր . զի երկիր
քո ոչ եւս կոչեսցի լքեալ . զի տէր եղիցի պահա-
պան 'ի վերայ պարսպաց քո զտիւն ողջոյն և զդի-
շերն ամենայն . մերկացիր զհանդերձ սգոյ քո , զի
մարք քո զմանկունս իւրեանց 'ի վերայ ուսոց բար-
ձեալ բերիցեն և ամենեքեան որք տեսանեն և
ասացեն սոքա են զաւակք օրհնեալք յԱստուծոյ
և ուրախութեամբ ուրախ լիցին 'ի տէր . երկիր
քո խռնեսցի 'ի բնակութիւն . շինեսցին աւերակք
քո յաւիտենից . և յայտնեսցի վառք տեսան Աս-
տուծոյ մերոյ 'ի նոսա զի ողորմեցաւ Տէր Հայաս-
տանիս :

3. Զի ամենայն , որ կրէր զանուն Հայկայ և Ա-
րամայ . կոչեցան միմեանց հայր , մայր , քոյր , եղ-
բայր , ազգ , ազգական , ընտանի , մերձաւոր և
բարեկամ . որք սուրբ և անմեկին սիրով միացան
'ի մի միաբանութիւն ընտանութեան և զկեղտ ա-
նուն անմիութեան և սղծութեան 'ի միջոյ բնաջինջ
բարձին . վասն այսորիկ , որ եղ. սահման չափ և
ժամանակ ազգաց երկրի և թողաւորութեանց ,
զչափ և զթիւ աւուրց պանդխտութեան մերոյ հա-
մառօտեալ հանցէ զմեզ 'ի տանէ ծառայութեան

Յագարայ՝ Որպէս զորդիս Յակորայ եհան 'ի տանէ ծառայութեան Եգիպտացւոց 'ի ձեռն Մովսէսի ծառայի իւրոյ 'ի յերկիր բարի և պարարտ :

Կ. Արդ՝ դու տուն Յարեթի, աղգ և ժողովուրդ Հայոց մի և մի երբէք անկցին 'ի մտաց և 'ի յուշոյ քո բանքս այս . և մի մոռացօնք լիցին քեզ յիշատակս այս թէ՛ դուք ամենեքեան 'ի միովէ նահապետէ սերեցաք , ամենեքեան ունիք զմի և նոյն պատմութիւն և զյիշատակ . զմի և նոյն լեզու և զգրութիւն . զմի և նոյն հայրենիք և զկրօն . զմի և նոյն նուիրական զգացումն 'ի ժամանակի ձախորդութեան և յաջողութեան : Արդ՝ յորժամ այսպիսի երկնատուր, եղակի յիշատակօքս այնպիսի ներքին սիրային սերտ կապակցութիւնս առնիցես ընդ համազգային եղբարս քո . զորս անհնար լիցի մեզ առնել ընդ օտար ազինս . յայնժամ աչք ձեր տեսցեն զՀայաստան փառօք մեծացեալ . աչք ձեր տեսցեն զաստղն Հայկայ փայլեալ 'ի դադաթն Մասեաց . աչք ձեր տեսցեն զհրեշտակն Հայաստանի . որ 'ի տուէ իրբեւ ամպ հովանի լիցի 'ի վերայ քո և 'ի գիշերի սեամբ ամպոյ առաջնորդեացէ քեզ :

Ծ. Ընտիրքն յուխտէն եկեղեցւոյ նստցին յաթոռ սրբոյն Գրիգորի , հոգւովն մեծին Ներսիսի . հայրական սիրով հովուեացեն զհօտն հովուապետին Յիսուսի . նորոգեացեն և բարձրացուցեն զփառսն սիօնի : Ժողովրդասէր Եպիսկոպոսք խնամակալք լիցին որբոց և այրեաց իրբեւ հարք հասարակաց վարդապետք շնորհօքն Աստուծոյ . և գիտութեամբ Ս. գրոց զհուր աստուածային սիրոյն բորբոքեացեն

ի միտս և ի սիրտս համօրէն Հայոց : Շրթունք քահանայից զգուշացին գիտութեան . մխիթարեացեն զգաւորսն ժողովրդեան . զբեկեալն պատեացեն , զվիրաւորեալն բժշկեացեն : Ճրաղ նոցա դիցի ի վերայ աշտանակին Գրիգորի . լոյսն՝ լուսաւորեացէ զխաւարն անդիտութեան Հայաստանի . աղն համեմեացէ զանհամութիւն տանն Յարեթի :

6. Եռանդն աստուածպաշտութեան սրբոց Հարց մերոց , սէր կրօնի և հաւատոյ նոցա իբրեւ անմուտ արեգակ պայծառապէս փայլեցի ի միտս և ի հոգիս հաւատացելոց . զի տէր հաճեցի միւսանգամ՝ բնակիլ ի յեկեղեցիս Հայաստանի . և դիցէ ի հիմունս նորա զվէմ՝ ընաիր պատուական . ձայն պահապանաց նորա և ձայն փառափանչաց անուան Աստուծոյ բարձրացի մինչեւ յերկինս . և ի նոյն բարբառ առ հասարակ ցնծացեն . ողջոյն տայցեն միմեանց ի համբոյր սրբութեան . յօդիւ լրման սիրոյ և խաղաղութեան յօգեցին ի դըլուն Գրիգորոս եւ եղիցին որդիք լուսոյ և որդիք տունջեան :

7. Նահապեաք , թագաւորք և իշխանք Հայկայ յարիցեն ի ձայն հաւոյն հայրենասիրի , և ուրախ լիցին դատերք երգոցն մօրն Հայաստանի . Հայկ պսակաւոր որդւովք իւրովք ելցէ ի գահոյս մեծութեան իւրոյ . կառք նորա նման կառացն փարաւոնի , զօրք նորա ըստ զօրաց մեծին Արտաշէսի , յաղթութիւն նորա ըստ յաղթութեան Աղէքսանդրի : Կարմիրն վարդան ընտրելագոյն ընկերակցօք կացցէ զօրագլուխ արիագունդ բանակացն Հայկայ . և ուսուցէ որդւոցն Հոյտստանի ա-

րեամբ չափ նահատակել 'ի վերայ հայրենի օրինաց
և աշխարհաց :

8. Աղամաստս լեզուն Արամայ յայտնապէս քա-
րողեսցի ամենայն ազանց երկրի իւր առաջնաստեղծ
բարբառ . տառքն Մեսրովբայ իբրեւ երկնատուր
պարգեւ միշտ անշարժ և անփոփոխ մնասցէ 'ի միտս
և 'ի լեզուս հայկազանցս մինչեւ 'ի կատարած աշ-
խարհի . ոսկեղարեան դպրութիւնք թարգմանչաց
մերոց ընդ ամենայն երկիր ծագէ 'ի ծագ ծաւա-
լեսցի 'ի հեռաւորս և 'ի մերձաւորս :

9. Մատենադիրք, վիպասանք և բանաստեղծք
Հայոց հզօր բանիւք և արդեամբ բաղմեսցին 'ի
կաճառս իմաստնոց, հանճարեղ բարբառ նոցա ա-
հաւոր լիցի առաջի դատաւորաց և թագաւորաց
աշխարհիս . ազդու գրիչք նոցա իբրեւ սուր երկ-
սայրի հատցէ խորտակեսցէ զբռնութիւն բռնաւո-
րաց և խոնարհեցուսցէ զանբարտաւանութիւն ամբ-
բարտաւանից երկրի . խորհուրդք և իմաստու-
թիւնք նոցա զօրացուսցեն զսիրտ լքելոց և տարա-
կուսելոց , և եղիցին առաջնորդք և հայելիք հայ-
րենասիրութեան :

10. Ամենայն՝ որ սիրէ զազգն և զհայրենիս պարտ
յանձին կալցի զամենայն զբարի յատկութիւնս զձիրս
և սովորութիւնս առաքինի նախնեաց անվթար և ա-
նաղարտ պահել . իսկ զօտարամուտն իբրեւ զթոյն
ապականիչ վարուց և բարուց ազգայնոցս մերժել
և հեռացուցանել 'ի միջոյ . որպէս զի ամբիժ հա-
յութեամբ և անարատ քրիստոնէութեամբ կաց-
ցուք յաշխարհի :

11. Ոսկերք քաջաց և առաքինեաց . որք 'ի գե-

բեզմանս են ցօղոմն հայրենասիրութեան զուարթութեան և սպասարեացին: Տօնք և յիշատակք նոցա զաստուածարեալ զհօգիս նոցին 'ի բարձանց զսէր նոցա 'ի գերեզմանաց բերեալ բնակեցուցեն 'ի սիրտս կենդանեաց և որդիք Հայկայ անմուտաց յիշատակօքս իբրեւ արծուի արագեացին մանկութեամբ և արութեամբ երամովին երթիցեն և ոտք նոցա մի երբէք վաստակեցին:

12. Արք զօրութեան ելցեն 'ի լերինս 'ի բլուրս 'ի հովիտս հայրենեաց խայտալով ժողովել զլուշան փառաց, անդ 'ի յուշի եկեալ զգեցցին զզօրութիւն և զարագութիւն հարց և հաւուց իւրեանց, 'ի յանտառաց իւրեանց վանեցին զորջացեալ գաղանս փայրենիս, և ինքեանք կերեցին զպտուղ ծառաց իւրեանց, և 'ի բարձանց Հայաստանի տեցեն զթշնամիս, որք գային 'ի վերայ Հայկայ ընդ մի ճանապարհ պարտեալք ամաչեցեալք և տարակուսեալք փախիցեն յետ կոյս ընդ եօթն ճանապարհ:

13. Ամոն և արօրն միութեան հայրենասիրաց վարեցէ զամենայն դաշտօրայսն Հայաստանի, անբաժանելի սէրն ընկերական պտղաբերս արացէ զանդս և զանդաստանս, 'ի փոքուէ մինչեւ ցմեծամեծս կերիցեն զվաստակս ձեռաց իւրեանց, զուարճացին զինեաւ, ուրախութիւն յաւիտենից ժառանգեցեն, օրհնեցեն զՏէր և աստուծոյ արդօրեւ զի՞ բարի կամ զի վայելուչ է եղբարց բնակիլ 'ի միասին:

14. Բնակիչք ամենայն քաղաքացն Հայաստանի քակեցին իսպառ զխարդախութիւն վաճառաց, զկնճիւռն անիրաւութեան հանցեն 'ի սրտից ի-

րեանց , խրեացեն և պատուեսցեն զգլխաբանակ
զեղբարս իւրեանց , զաղքատս անյարկս տարցին
'ի տունս իւրեանց , զի կանուխ ծաւալեսցի լոյս
գիտութեան միութեան և փրկութեան յորդիս Յա-
բեթի . զի հանդարտեսցի ահն հեթանոսաց և խոր-
տակեսցի աղեղն պատերազմողացն :

15. Օրհնութիւնք արդարոյն Նոյի եկեսցեն 'ի
դլուխ յարեթականացս . ընդարձակեսցին սահ-
մանքն Հայաստանի ըստ աւուրցն Արամայ և Ար-
տաշէսի : Արք զօրութեան Հայկայ 'ի սնդակազմ'
միութեան իւրեանց զօրացին յոյժ յոյժ , դիմահար
և ակնածելի երեւեսցին իբրեւ անառիկ պատնէշս
և իբրեւ անմատոյց բերդս : Չի ամենեքեան փու-
թացցին ելցեն 'ի բերդ ամրութեան . կազմեսցեն
զվահան . և լուիցեն զպատգամ խրախուսանաց
Տեառն որ ասէ . Չայն տուք Այրարատեան գնդին
և ասքանաղեան զօրուրդ :

16. Վաճառականք ընդ ծով և ընդ ցամաք բաղ-
մասցին . փորձ և ճարպիկ ընկերութիւնք Հայ-
կայ զչահաբեր նաւս իւրեանց ուղղեսցին 'ի վերայ
ամենայն ծովային ճանապարհաց . ընդ ծով և ընդ
ցամաք ժողովեսցեն զհարստութիւն 'ի շտեմարանս
Հայոց . պարկեշտ կուտանք և երիտասարդք զարդա-
րեսցին զարդու և ուրախացին որպէս 'ի փեսայու-
թեան Արտաշէսի և 'ի հարսնութեան Սաթմակն :

17. Աշխոյժ մտաց Հայոց՝ զգիտութիւն զհան-
ճար և զարուեստս այնչափ արաղ . ծաղկեցուցէ
յորդիս թորդամայ . մինչ զի մանկունք Աթենա-
ցւոց , իտալացւոց Բրիտանիոյ , Գերմանիոյ և Գաղ-
ղիոյ 'ի ծագաց երկրի եկեալ խնդրեսցեն զիմաս-

առութիւն և զհանճար թորդոմայ. զարմասցին ընդ մատանց արուեստաւորացն Հայկայ և գովեսցեն զճոխապանծ հանճարն Արամայ :

18. Հայք զպատիւ և զչաճ համազգեացն միշտ նախապատուեսցեն յորժամ ընդ ազգս հեռաւորս և մերձաւորս առնիցեն հաղորդակցութիւնս . յաջողութեամբ և հարստութեամբ նախ յազեցուսցեն զմանկունս ժողովրդեան իւրեանց . խորագիտութեամբ և կենցաղագիտութեամբ պաշտպանեցեն զանձինս և փառաւորեսցեն զազգն և զհայրենիս իւրեանց . և մի լիցին աւար և որսք օտարաց :

19. Եթէ առնիցես ըստ բանիցս այսոցիկ օրհնեսցէ զքեզ Տէր 'ի սիօնէ . նորոգեսցէ և երկաւրածգեսցէ զկեանս քո և որդւոց քոց յազգէ յազգ յաւիտեան . զհրեշտակ իւր առաքեալ փրկեսցէ զքեզ և զարդիս քո 'ի հեթանոսաց և 'ի բռնաւորաց . կեանք քո և որդւոց քոց ըստ ծերոյն Սիմէոնի բազմասցի 'ի վերայ երկրի . արութիւն և առողջութիւն Յեսուայ և Սամիսոնի տացի քեզ . սուր տեսառն և Գեղեհոնի եղիցի ընդ քեզ և պաշտպանեսցէ զքեզ :

20. Եթէ յօրէնս և յիրաւունս Տեառն դնասյիք անարտ և պաշտիցէք և սիրիցէք զտէր Աստուած յամենայն սրտէ , մատն Անեղանելոյն զեղբայրութիւն , զտէր և զմիութիւն նորոգեսցէ զօրացուսցէ և տպաւորեսցէ 'ի սիրտս ամենեցուն , որով իբրեւ խանդակաթ 'ի սէր եղբարց և հայրենեաց խաւսեալք երկնավառ սիրովն միասցուք 'ի միաձոյլ միարանութիւն . և ձեռք բռնաւորաց և ատելեաց մերոց մի և մի երբէք կարացեն քակել զանբակ-

տելի միաբանութիւն տանս Հայոց զի ձեռն Ամե-
նակալին հաստատեաց և պահեաց զնա :

21. Ահա զանցս անցելոցդ ժամանակաց. զիառս
և պերճութիւնս և զօրութիւնս եղի առաջի քո .
զադէտս և անուղղութիւնս ներկայիս յայտ արարի
քեզ . ո՛ր սիրահարդ հայրենեաց . ահա սրտաբուղիս
և շերմեռանդ մաղթանօք մարդարէացայ 'ի վե-
րայ ապագային քո 'ի բարութիւն , 'ի սէր և 'ի
գութ քո իբրեւ որդեանէր հայր և իբրեւ վշտակից
վարդապետ սաստեցի զքեզ յանդիմանեցի զքեզ ,
խրատեցի զքեզ , մխիթարեցի զքեզ օրհնեցի զքեզ ,
և զամենայն երկնաւոր և երկրաւոր բարութիւնս
խնդրեցի 'ի Տեսառնէ վասն ձեր ամենեցուն . զի
ապրեանջիք յերեսաց աղեղան և պողարեր լինիջիք
և պտուղն ձեր կացցէ յաւիտեան :

ՄԱՂԹԱՆՔ ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԻ

Տէ՛ր Տէ՛ր , զաղերս իմ առ քեզ , մտեալ 'ի յի-
մանալի տաճար սրբորթեան քո, ուժդին ձայնիւ և
հառաչմամբ սրտի խնդրեմք 'ի մեծ վայելչութեանց
քոց , խոնարհեցո՛ղունկն քո 'ի լսել զձայն աղօ-
թից մերոց , զոր միաբանութեամբ մատուցանեմք
քեզ . զի ուր ժողովեալ են զօրութիւնք և զինուո-
րութիւնք հրեշտակաց և ամենայն սրբոց քոց օրհ-
նել և փառաւորել զամենալիալ թագաւորութիւն
քո . որ ամենազօր և անճառելի իշխանութեամբ
տիրես տեսանելի և անտեսանելի անսահման տիե-
զերաց , դամք ահա և մեք առաջի Հնորհաց

քոյ , և հոգւոյ տեսանելեօք տեսանեմք թէ 'ի
յահէ անբաւելի զօրութեան քո սարսեալ սասանին
և դողան ամենայն կարծեցեալ թագաւորութիւնք
աշխարհիս իբրեւ տերեւք 'ի սաստկութենէ հոգ-
մոց . զի զշուշ և զհոգի կարծեցեալ իշխանացս 'ի
բռին կալեալ խաղառնես զփանաքի և զհեղհեղուկ
մեծութեամբք նոցա . վասն զի դու միայն ես որ
ունիս զանմահութիւն , մշտնջենաւորութիւն , թա-
գաւորութիւն , վերացեալ և բարձրացեալ 'ի վեր
քան զերկինս , նստեալ 'ի Գերովբէս , և բնակեալ
'ի լոյս անմատոյց :

Վասն այսորիկ անկեալ առաջի քո ազերսեմք ,
աղաչեմք և խնդրեմք 'ի բաղմագութ մարդասի-
րութենէդ քումմէ . Տէ՛ր , մի՛ անտես առներ զա-
ղերս և զմաղթանս ամենայն սրբոց քոց նախկին
լուսաւորչացն մերոց թագէտի և Բարդուղիմէոսի ,
բաղմերախտ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին ,
սրբոցն Գրիգորիսեանց , Ներսիսեանց , Ղեւոնդեանց ,
Վարդանանց , Ոսկեանց , Ատոմեանց , Սուգիա-
սեանց , Հռիփսիմեանց , Գայիանեանց , Հովուաց Հո-
վուսպետաց և ամենայն Հայրատանեայց , զոր ա-
րեամբ իւրեանց մատուցին 'ի խորան փառաց քոց 'ի
յերկինս : Յիշեա Տէ՛ր՝ զուխտ զաղերս և զարիւն պաշ-
տօնէից քո և հայեցեալ 'ի մեծ վայելչութիւն փա-
ռաց քոց և ընդ անսպառ ողորմութիւն զթութեան
քո՝ այց արա՛ մեզ 'ի բարձանց , խնայեա խնայեա
և դարձեալ խնայեա անկեալ և տառապեալ Հա-
յաստան աշխարհի մերում՝ Վեցո՛՛ Տէ՛ր զժողովուրդս
քո , և օրհնեա զժառանգութիւնս քո , հովուեա
և բարձրացո զնոսա յայսմհետէ մինչեւ յաւիտեան :

Ծանեաք մեք Տէր զանօրէնութիւնս մեր . զի մեղաք մեք ընդ հարսն մեր և զու բարկացար . եղեն մեղք հարցն մերոց ընդ մեզ . սաստեցեր ամբարտաւանութեան մերում . խրատեցեր զմեզ դաւազանաւ յանդիմանութեան քոյ . վասն մեղաց մերոց սակաւ մի տրտմեցուցեր զմեզ և արդ-
փութա՛ Տէր փութա՛ փրկել ՚ի ձեռաց նեղչաց զխաշն արօտի Որդւոյ քո սիրելւոյ , զոր գնեաց ա-
նապական արեամբ իւրով և լուսաւորեաց լուսով սուրբ աւազանին : Խղեա զանուր ՚ի պարանոցէ մերմէ և զլուծ բռնութեանց հեռացո՛ ՚ի մէնջ , զի մի կորեցուք խապաւ , այլ փրկեալ և նորո-
գեալ փառս վերառաքեսցուք տէրութեան իշխա-
նութեան և ատուածութեան քում անլուելի օրհ-
նաբանութեամբ : Աստուած , որ ետդ բովանդակու-
թիւն անբաւ գթութեանց և մարդասիրութեանց առաքեա զհոգի քո սուրբ ՚ի բարձանց ՚ի միտս և ՚ի հոգիս որդւոցն համօրէն Հայաստանի . զի զհուր սիրոյ բորբոքեսցէ ՚ի նոսա , զհոգի միութեան եղ-
բայրութեան աստուածսիրութեան և հայրենասի-
րութեան նորոգեսցէ ՚ի սիրտս նոցա . լցուսցէ զմիտս նոցա եօթնարփեան շնորհօքն ՚ի փրկութիւն ՚ի շինութիւն և ՚ի նորոգութիւն տանց և տաճարաց , հոգւոյ և մարմնոյ զարմիցն Հայկազանց :

Ի լեռնէ սրբոյ քումմէ կարկառեա զամենազօր բազումէ քո Տէր , ՚ի հեթանոսաց և յամենայն ծա-
ղաց երկրի ժողովեա զմեզ ՚ի լեռն սրբութեան քո , ուր ընդ հարսն մեր ուխտեցեր ուխտս այլ եւս հեղեղաւ բարկութեան քո չապականել զերկիր մեր , չմնլել զազգ և զորդիս մեր յերեսաց երկրի-

այլ խոստացար առնել ողորմութիւն ընդ մեզ և ընդ հարսն մեր յաւիտեան զեօթնահրաշագան զծիւածանն իբրեւ զնշան և զգրօշ հաշտութեան ցուցանելով յամս վերինս 'ի դադաթն Մասեաց, Հոգիքս սուրբ և բարի եկեալ առաջնորդեսցէ մեզ 'ի յերկիր ուղիղ, ուր խորհրդով ուղղեցան սեղանք սիրանուէր պատարագին Նոյի . որով խոստացար սիրել զՆոյ և զորդիս նորա յետ նորա : Կեանք և խաղաղութիւն աշխարհի Յիսուս . աղաչեմք զքեզ միարան ուխտիւք եկեղեցւոյ քո , զի 'ի բաց արացես 'ի մէնջ և յազգէ մերմէ զատելութիւն , զանմիարանութիւն , զխռովութիւն , և անմեկնելի սիրովդ հաստատեսցես 'ի մեզ զսէր զխաղաղութիւն և զմիարանութիւն . երկիւղիւ քով սրբով բւեւեռեա 'ի մեզ զսէր զյոյս և զհաւատ անբիծ և անարատ քրիստոնէութիւն հարցն մերոց , հզօր բազկաւ քով պահեա զմեզ աներկիւղ յամենայն չարէ . զի և մեք խաղաղացեալք յամենայն աշխարհական սահեցմանց . լիցուք տաճար ամենասուրբ երրորդութեանդ : Որ եսդ Տէր Տէր զօրութեանց , ահա և ես տառապեալ երեմիասս ըստ նախկին քումդ երեմիաի վասն զստեր ժողովրդեան իմոյ 'ի տուէ և 'ի դիշերի դռչեմ և աղաղակեմ առ քեզ , անհանդիստ բարբառով աղերսեմ , արտասուեմ և ասեմ « Յիշեա՛ Տէր՝ որ ինչ անցք անցին ընդ մեզ . նայեաց և տես զնախապինս մեր : Ժառանգութիւն մեր դարձաւ յօտարութիւն , և բնակութիւն մեր 'ի նժդեհութիւն : Որք մնացաք մեք , և ոչ գոյր մեր հայր : Մարք մեր իբրեւ այրիք 'ի ժամանակաց մերոց . . . » : Վասնորոյ ընդ ե-

ըիս մանկուան միշտ հայցեմք 'ի քէն Տէր . մի
մատներ զմեզ իսպառ վասն անուան քում սրբոյ ,
մի ցրեր զուխտս քո . և մի 'ի բացեա առներ զո-
ղորմութիւնս քո 'ի մէնջ . այլ վասն Գրիգորի , ներ-
սիսի և Սահակայ սիրելոյ քո ներեա յանցանաց մե-
րոց : Եւ փրկեա զմեզ 'ի ծառայութենէ խտաց
ապստամբողաց վասն սքանչելեաց քոց Տէր և փա-
ռաւորեսցի անուն քո յաւիտեան . զի հոգւով
և հշմարտութեամբ յամենայն ժամ երկրպագես-
ցուք միասնական սուրբ երրորդութեանդ . Հօր և
Որդւոյ և Հոգւոյդ սրբոյ . այժմ և յաւիտեանս
Ամեն :

ՎԵՐՁ

ՎՐԻՊԱԿՔ

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
Ե	15	կնիկ	կնիք
8	19	նոյն	նոյնպէս
11	29	'ի ստորոտին	'ի ստորին
14	7	մեծաւոր	մերձաւոր
16	17	աչք	աջ
16	29	ղտիւ	զգիւ
26	21	նսեհ	նսեմ
38	15	բուսասկանք	բուսականք
43	16	Հոյոց	Հայոց
44	7	զաւիրեալ	զաւերեալ
53	14	տիեցնէին	դիեցնէին
66	16	ոռւով	ողւով
79	26	կուսն	կոյսն
80	25	բարբառոս	բարբարոս
80	28	եկեղեցւոց	եկեղեցեաց
97	19	ի մահկանացուած	'ի մահկանացուաց
117	24	թագուցանել	թաքուցանել
119	32	յատուածութեան	ատուածութեան
155	26	դեան	դէան
154	6	եբրայէցիք	եբրայեցիք
163	14	տնեց	տնկեց
167	1	Տորո	Տորոս
167	2	'ի մարգարէն	'ի Մարգարէն
167	36	սերած	սերած
170	16	զագս	զագգս

Երես	Տող	Ախալ	Ռուսեր
178	11	ձգանց	ձկանց
179	16	Մովսեսի	Մովսիսի
180	2	բանաւոր	բռնաւոր
188	21	զատամախօս	զԱղամախօս
191	13	ի լեզուծս	ի լեզուս
123	10	զհողի Ս.	զհողիս
123	15	ծառայեմ	ծառայեմք
213	10	յաջողութե	յաջողութե
220	22	հռչակեն	հռչակեն
222	4	միացանց	միանձանց
240	19	մերոնց	մերոցն
249	18	ծեր	ձեր
251	10	տեղայն	տեղւոյն
259	7	ծածկալ	ծածկեալ
262	20	նախահարձակ	նախայարձակ
227	21	Գլխի ժ.	Գլխի ժ.
262	30	պատշոտն	պակշոտն
271	24	ղաղարու	ղաղարու
272	7	զղաղար	զղաղար
275	29	կուսանց	կուսանաց
276	22	պարսիցն	պարսիցն
277	3	ի Անուոյ	ի յԱնուոյ
288	20	կանայք	կանայք
290	5	զԶ. Ներսէս	զԵ. Ներսէսն
292	5	ի կոչնակի	ի կոչնակի
294	4	Նախարացն	Նախարարացն
300	17	կարմեր	կարմիր
304	26	ղաղս	ղաղս

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
306	10	լերան	լերին
310	24	մաչեն	մաչեն
316	19	ղուրաթ ահայեաց	ղուարթ ահայեաց
332	2	մէջակէտս	միջակէտս
383	9	ծւլուց	ծովուց
394	3	դէտոնյ	դէտոյն
414	13	լիներ	լինիր
431	10	հողմակածեալ	հողմակոծեալ
453	3	անկնկալէր	անկնկալէր
498	3	եղբարս	եղբայր
499	29	Տիմոթէոս	Տիմոթէոս
499	44	հովիւ	հովիւ
501	5	ամենայն	ամենայն

INDEX

1	1	1	1
2	2	2	2
3	3	3	3
4	4	4	4
5	5	5	5
6	6	6	6
7	7	7	7
8	8	8	8
9	9	9	9
10	10	10	10
11	11	11	11
12	12	12	12
13	13	13	13
14	14	14	14
15	15	15	15
16	16	16	16
17	17	17	17
18	18	18	18
19	19	19	19
20	20	20	20
21	21	21	21
22	22	22	22
23	23	23	23
24	24	24	24
25	25	25	25
26	26	26	26
27	27	27	27
28	28	28	28
29	29	29	29
30	30	30	30
31	31	31	31
32	32	32	32
33	33	33	33
34	34	34	34
35	35	35	35
36	36	36	36
37	37	37	37
38	38	38	38
39	39	39	39
40	40	40	40
41	41	41	41
42	42	42	42
43	43	43	43
44	44	44	44
45	45	45	45
46	46	46	46
47	47	47	47
48	48	48	48
49	49	49	49
50	50	50	50
51	51	51	51
52	52	52	52
53	53	53	53
54	54	54	54
55	55	55	55
56	56	56	56
57	57	57	57
58	58	58	58
59	59	59	59
60	60	60	60
61	61	61	61
62	62	62	62
63	63	63	63
64	64	64	64
65	65	65	65
66	66	66	66
67	67	67	67
68	68	68	68
69	69	69	69
70	70	70	70
71	71	71	71
72	72	72	72
73	73	73	73
74	74	74	74
75	75	75	75
76	76	76	76
77	77	77	77
78	78	78	78
79	79	79	79
80	80	80	80
81	81	81	81
82	82	82	82
83	83	83	83
84	84	84	84
85	85	85	85
86	86	86	86
87	87	87	87
88	88	88	88
89	89	89	89
90	90	90	90
91	91	91	91
92	92	92	92
93	93	93	93
94	94	94	94
95	95	95	95
96	96	96	96
97	97	97	97
98	98	98	98
99	99	99	99
100	100	100	100

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0345688

